

**СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ**  
**ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

---

**ИЗВЕСТИЯ  
НА  
ТРАКИЙСКИЯ  
НАУЧЕН  
ИНСТИТУТ**

**КНИГА ЕДИНАДЕСЕТА-ДВАНАДЕСЕТА**



Книгата се посвещава на  
100-годишнината от Балканската война  
и 110-годишнината от Илинденско-  
Преображенското въстание.  
Изданието излиза със спонсорството на  
Националния инициативен комитет за  
честване на 110 години от Илинденско-  
Преображенското въстание.

**СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ**  
**ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ**

---

**ИЗВЕСТИЯ**  
**НА**  
**ТРАКИЙСКИЯ**  
**НАУЧЕН**  
**ИНСТИТУТ**

**КНИГА ЕДИНАДЕСЕТА-ДВАНАДЕСЕТА**  
**(2012–2013)**

## **РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ**

**Проф. д.ф.н. Васил Проданов – главен редактор**

**Проф. д.и.н. Анна Недялкова – зам. гл. редактор**

**Д-р Ваня Стоянова – секретар**

**Проф. Божидар Димитров, проф. д.и.н. Иван Маразов, проф.**

**д-р Светла Тошкова, проф. д.с.н. Таня Неделчева**

**Отговорни редактори на тома:**

**Проф. д.ф.н. Васил Проданов и д-р Ваня Стоянова**

# ТРАКИЯ – ТОВА СМЕ НИЕ: УВОДНИ ДУМИ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Този том на Известията на Тракийския научен институт е посветен на темата за мястото на Тракия в българската национална идентичност. Изходната ни предпоставка е наличието и взаимовръзката на идентичности на две основни равнища – регионално, свързано със специфичната традиция, история, география на тракийския регион, и национално, свързано с принадлежността към българската нация. Важен елемент, определящ спецификата на тракийската идентичност, са травматичните спомени в колективната памет, резултат на тяхното прогонване, лишаване от собственост и избиване на немалка част от тях, като се почне от Преображенското въстание, мине се през трагичните събития от 1913 г. и се стигне до времето на Първата световна война и след това, когато стотици хиляди от тях се превръщат в бежанци, прокудени от местата, където са се родили и израснали.

В този том са събрани докладите от три конференции, организирани от Тракийския научен институт – „Тракия в българската национална идентичност“, проведена на 27 октомври 2012 г.; „Тракийският фолклор – носител на майсторство и идентичност на нацията“, проведена на 3 юни 2012 г. в Пловдив, съвместно с Тракийското дружество „Войвода Руси Славов“ – гр. Пловдив, Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, Философско-историческия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“ и Районния етнографски музей – Пловдив; и „110 години Илинденско-Преображенско въстание“ – национална научна конференция на 17 август 2013 г. на Петрова нива.

Основната цел на този труд е разкриване на особеностите на тракийската идентичност като елемент на българската национална идентичност, свързани със спомените, историята, традициите, бита, занаятията, културата на тракийските българи. Тя се осъществява чрез няколко основни задачи, които стоят в основата на тематичното структуриране на този труд.

*Първо.* Прави се проучване на връзката между регионална история и национална идентичност. Разглежда се как историята, традицията и културата от времето на Възраждането насам формират, от една страна, възприятията за специфични географски и културни корени на всеки тракиец, но от друга страна, в този период се формира съвременната по-голяма идентичност на принадлежност към

българската нация и стремежът тя да се реализира в своя самостоятелна държава.

*Второ.* Ключова роля за формиране и поддържане на всяка национална идентичност имат върховете периоди на саможертва на една нация. Безспорно такъв период за тракийските българи е Илинденско-Преображенското въстание. Имената на водещите участници, местата, паметниците, събитията на Петрова нива са пространства на паметта, които се активизират непрекъснато при всяко съприкосновение с тях, за да ни напомнят откъде идваме и с какво и кого да се сравняваме.

*Трето.* Изследват се ролята, мястото и значението на Балканската война и последвалото я поражение, на острите противопоставяния в нея във времето на заник на Османската империя и изграждане на нейно място на национални държави. Балканската война е продължение и висш израз на възхода, който носи със себе си Възраждането, когато се формира много силната взаимовръзка между усещането за специфични регионални корени и принадлежността към българската нация, тласкаща българите от тракийския регион към борба за включване в своя национална държава.

*Четвърто.* Изследват се демографските промени в този регион от XIX век насам в контекста на най-травматичното събитие за тракийските българи, формиращо техните възприятия до наши дни – тяхното етническо прочистване от Източна и Западна Тракия и геноцида на над 60 000 тракийски българи. Проследява се процесът на приобщаване на прогонените от своите родни места българи към българската държава във времето на окончателен разпад на Османската империя между 1913 и 1923 г.

*Пето.* Изключително важна характеристика на всяка регионална идентичност е спецификата на нейния фолклор, празнична и именна системи, традиция, облекло като конкретно проявление на общобългарската култура. Затова на тяхното запазване се отделя специално внимание.

*Шесто.* Другият елемент на българската национална идентичност е православието, което през Възраждането, особено след началото на Танзимата, когато се увеличават религиозните свободи, представлява фундамент, върху който се изгражда националната идентичност на българина. Разбира се, то не е единственият, даже не задължителен елемент на национална идентичност, защото има българи с католическо, протестантско, мюсюлманско вероизповедание, но именно това прави неговата роля особено важна, тъй като във време на преход от регионални към национални самовъзприятия, от религиозно към секуларно съзнание, православната църква играе много важна роля не просто като традиционна религиозна институция, а

като основната институция на българина до създаването на негова самостоятелна държава.

*Седмо.* Важна част от културната територия на тракийския регион са Родопите, където в тежките времена на Османското робство намират спасение много българи от равнината. За дълго време това е своеобразна крепост, в която оцеляват българите дори след времена на помохамеданчване на част от тях. Освобождаването на част от тази територия става по-късно, тя е свързана с драматични събития по времето на Балканската война, там и досега живеят голяма част от българомохамеданите, за чието съзнание в продължение на няколко столетия се водят битки. Драмата и конфликтите на този регион са важни и днес, а ще бъдат важни и през идващите години.

*Осмо.* Трудът завършва с изследване на съвременните проблеми на Тракия и въпросите за запазването на българската национална идентичност в една нова ситуация на изключително разрушителен преход към капитализъм в България през последния четвърт век, на глобализация и нейното въздействие върху националните и регионални проблеми, на променяща се геополитическа роля на Турция, която претендира да се завърща като водеща сила на Балканския полуостров, отстъпвайки от секуларното наследство на кемализма и преосмисляйки в позитивен план ролята на Османската империя в живота на Балканските народи. Всичко това е свързано с изостряща се битка за исторически интерпретации, включително и интерпретации на времето на Възраждането, на историята на тракийските българи.

Авторите на този труд са свързани с различни социални науки – историци, философи, социолози, политолози, културолози, етнографи, фолклористи, икономисти и подходът към изследването е интердисциплинарен. Така става възможно обхващането на цялата сложност на станалото и ставащото с тракийските българи и с тракийския регион. Различните науки и фактът, че става дума не само за безпристрастен научен анализ, а за събития, към които не можем да не се отнасяме със съответните ценности, емоции, нагласи, определят и разнообразието на стиловете, с които работят авторите на този труд – от строго академичен до есеистичен. И това е неизбежно – Тракия не е просто външен за нас, независим от нас обект на изследване, подобно на обектите на физици, химици, биолози, астрономи, а наша съдба. Съдба на всички българи днес. Тя е в идентичността на всеки българин днес, независимо на кой край на света се намира. Тракия – това сме ние!

# Част I

## РЕГИОНАЛНА ИСТОРИЯ И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

### ТРАКИЯ В БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Идентичността е необходима, за да се чувстваме включени в някакво цяло, да бъдем част от общност, а не атоми. Тракийската принадлежност като част от националната идентичност е важна в процеса на противодействие на атомизирането и кризата на българското общество днес, в противопоставянето срещу разпада на единната му история.

Идентичността е предпоставка за лоялност, доверие, солидарност, готовност за саможертва в името на тези, които чувстваш като принадлежащи към същата общност, в която си и ти. Наблягането на ролята на идентичността е средство да се противодейства на разпада на социален капитал, за противодействие срещу изчезването на чувството на солидарност в условия на тотална маркетизация на днешния български периферен силно корумпиран и с деструктивни следствия за страната капитализъм. Негова същностна характеристика е неолибералната идеологическа хегемония, създаваща предпоставки острите социално-икономически противоречия да се възприемат не в тяхната реална форма, а да се подменят с етнонационални и религиозни конфликти. В тези условия ние следва да съхраняваме национална идентичност, но и да имаме съзнанието за непрекъснатите опасности от трансформация на противоречия, чиито истински причини са социално-икономически, в етнически и религиозни.

#### **1. Как се формират негативни страни на идентичностите на Балканите?**

Поради своята специфична история тракийските българи са формирали своята идентичност на първо място негативно. Негативната идентичност се реализира чрез групови противопоставяния от типа „ние–те“, докато позитивната идентичност е свързана със собствени ценности и характеристики. На Балканите като цяло формирането на идентичностите става преди всичко негативно, чрез противопоста-



вяне срещу Османската империя и свързаното с нея доминиране на исляма като религия и идеология на господстващата класа.

Когато говорим за негативната идентичност и противопоставянето „ние–вие“, можем да изведем два типа събития, които играят ключова роля при формирането на колективни идентичности на Балканите, чрез разграничаване от другия: (а) чрез травма и история за зверство и геноцид, извършени от другата нация; (б) чрез дистинкцията християнин–мюсюлманин. Всеки опит за корекция в тези отношения води до страхове, реакции, възприятия за рискове и опасности.

При това много важни във възприятията за идентичност са травми за страдания, мъчения, робство и формирането на негативна идентичност на страдащия от другия. Епопеите за освобождение, спасение, героизъм са предпоставка за възход и формирането на негативна идентичност на доминиращия, имащия предимство. В своето специално изследване на социалните травми големият социолог Питър Щомпка отбелязва, че те са едновременно обективни и субективни. Коренят се в реални феномени, но не се проявяват, докато не се видят и не започне да им се дава определение. Ако хората дефинират някаква ситуация като реална, тя е реална в своите следствия и това се отнася и до травматичните състояния, особено тези, които се описват като преследване, убийства, геноцид. При това може да има травми, които не се основават на травматични ситуации, а на разпространение на представи за тези събития, чрез тяхната интерпретация. *„Травмата е „социален факт“ в класическия дюркхаймовски смисъл на термина: тя се разпространява сред членовете на определена група, споделяща този факт. Придобивайки характера на външен факт по отношение на всеки от нас, тя се възприема като нещо принуждаващо и налагащо задължения за действия.“*<sup>1</sup> Потенциално травматични събития могат да прераснат в травматични състояния, благодарение на активни интерпретативни действия на хората. При това кризисните ситуации изострят активността по интерпретация на определени събития като травма, по конструирането им в общностите като такива. В такива случаи са възможни два сценария за по-нататъшно разгръщане на събитията – единият е порочен кръг по разрушаване на съответната култура, изостряне на травматичната ситуация, контрапродуктивни стратегии на изостряне на травмите. Другият е тяхното преодоляване и избягване.

Това, което наблюдаваме в момента на Балканите като цяло, включително и в българското общество, е засилването на активността по интерпретации, извеждащи на преден план в масовите нагласи травматични състояния, които разграничават общностите една от

друга. Отграничаването от другите е чрез травматичната история за зверства или геноцид. Типично е навсякъде на Балканите – например за Босна, за Косово, за отношенията между сърби и хървати. За това допринася и фактът на Международния наказателен съд, който в момента съди Радован Караджич и други сърби с обвинения за геноцид. От своя страна македонците раздуват истории за поведението на българската армия през Втората световна война и направиха филм, в който обвиняват българите за смъртта на евреите там по време на Втората световна война.

Формирането и промяната на идентичностите на Балканите са свързани с четири балкански (Балканска, Междусъюзническа, нахлуването и окупацията на Северен Кипър от Турция, Югославските войни през 90-те години на XX век) и две световни войни на Балканите само през XX век и множество войни през XIX век.

Повечето от тези войни имат своите следствия и за тракийските българи. Всъщност за тях значение са още убийствата на хиляди старозагорци по време на Руско-турската война. След това двете балкански войни, а и времената на югославските войни дават отражение върху идентичностите на части от това население.

## **2. Позитивната характеристика на идентичността**

Позитивната страна на идентичността е свързана с важни неща, които е създала съответната общност, с изключителни действия, събития, ценности. Възраждането и формирането на българската нация започват с разказаното за „славното минало“ от Паисиевата история. След това такава роля ще започнат да играят символи и образи, създавани от актуалната българска история. Всеки успех на общността охранва позитивната идентичност. По принцип общността съществува едновременно в две реалности – на профанното всекидневие на единичните и временни събития срещу сакралното на висши ценности, надвременни събития, образи, които се представят и възприемат като извънвременни, валидни за всички. Религията може да бъде елемент на това сакрално, но тя не е единствената му съставляваща.

Сакралното е общо пространство на висши ценности, споделяни от съответната общност и тези ценности ги обединяват. Те имат символно-образен характер и са вплътени в националните символи и националните канони – знаме, герб, героични фигури от периоди на битки за оцеляване, освобождаване, създаване на съответната нация (у нас това са огромното количество възрожденски фигури), религиозни символи (християнството с неговите светци), съответен дискурс, канонична литература и история.

В българската идентичност основната част от сакралните сим-

воли от източниците на сакралното идва от образите от националноосвободителните борби, водещи до национално освобождение срещу Османската империя. Именно поради това, че те изглеждат сакрални, общността възприема много силно негативното опитите за десакрализация и това води в крайна сметка до разпад на идентичността, ако десакрализацията стане много силна или продължителна. У нас проблемна ситуация е, че огромна част от това, което съставляваше каноничната история, от фигурите, включени в нея, бяха обругани и поругани през последните 23 години. Опазени донякъде от атаки бяха отделни фигури от Възраждането – Ботев, Левски, Вазов и в много отношения сакралното в идентичността се крепи на тях.

Символите, образите, празниците, фолклорът, наименованията, свързани Тракия и нейната история, играят водеща роля за формирането на трайното, непреходното, изглеждащо като „дълбоки корени“ при тракийските българи. Това в крайна сметка формира основното тяхно сакрално пространство. То участва в общобългарското сакрално пространство, но за тракийските българи само по себе си има водеща роля.

Проблемна ситуация е, че идентичността на Балканите, независимо дали е светска или религиозна, винаги е корелирана с религиозността, тъй като в домодерната епоха то е, което в най-висока степен възплъщава сакралното. Затова и българските царе получават короната си официално от патриарха, а султанът дори е и висшият ислямски лидер в империята, възплъщавайки в себе си сакралното. От XIX век насам сакралното придобива все повече светски, секуларни елементи, но никога не се освобождава и от съответния религиозен момент, който се включва в идентичността. Затова дори по времето на социализма, който беше атеистична система, всяка година на 24 май при посещението в Рим ходеха заедно висш представител на православната църква и политическо лице. Те се разглеждаха като неотделими от идентичността. През последните три десетилетия с процесите на десекуларизация все повече религиозният момент отново влиза в идентичността. Затова виждаме, че мюсюлманите навсякъде са защитавани от Турция и склонни да се идентифицират с нея – податливи на турцизация, независимо от етническия им произход. Същевременно България дава пари за реставрацията на български църкви в Одрин и Истанбул, които възприема като неотделими от своята история и българската национална идентичност.

В тези условия умереният ислямизъм и финансовата подкрепа за изграждане на религиозни храмове и утвърждаване на исляма в България от страна на Турция на практика са свързани с налагането

на съответни национални идентичности, с утвърждаването на обвързаността между турската национална идентичност и идентичността на българските мюсюлмани.

Колкото повече настоящето, миналото и бъдещето не предоставят основания за позитивна идентичност, толкова повече са предпоставките за поддържане на една общност чрез негативна идентичност. Това имаме в момента у нас – настоящето изглежда нетърпимо, но и в бъдещето не се вижда нещо оптимистично, а миналото е обругано и оплюто, за него се водят битки. При това положение единствената форма на обществена солидарност и обединение става негативната идентичност – чрез противното, чрез отрицание на другия, плашещия, заплашващия. Такава тенденция се наблюдава в засилваща се степен с кризата в момента у нас и на Балканите.

### **3. Ролята на пространството за идентичността**

Пространството е свързано с географските региони и територии, стоящи в основата на представата за „родно място“, „отечество“, „роден град“, „родно село“ за идентичността. Човешките общности в историята са териториално дефинирани, свързани са тясно с определена територия, възприемат тази територия като изключително важна ценност и на битката за защитата, на тази територия се гледа като на висше морално задължение. Териториалните корени са основен идентификационен инструмент на човека в продължение на хилядолетия. Затова и в продължение на 2000 години евреите запазват своята идентичност, защото запазват и спомена за мястото, от което са изгонени или избягали – Палестина. Сърбите водят жестока и кървава война за Косово, което разглеждат като ключово място за формиране на съвременната сръбска нация, символизиращо едно от най-важните нейни събития преди шест века.

Съвременната национална държава, в рамките на която се утвърждават нациите, има като една от основните си характеристики суверенитета на тази територия. Затова и гражданството на всеки от нас не е нищо друго освен политическия и юридически израз за това, че притежаваме като съответна характеристика правото да съществуваме на определена територия. Територията, на която живеят твои сънародници, се разглежда като място, за което следва да се водят войни и дават жертви и именно затова се води и Балканската война. Затова и един век след като са напуснали Одринска Тракия, тракийските българи издават книги за своите селища по тези места и правят екскурзии към тях, защото остават емоционално свързани с тях.

Тракия е някогашно регионално пространство, което до 60-те години на XIX век се е разглеждало от ред автори като основна иденти-

фицираща характеристика на бъдеща национална държава. Константин Леонтиев говори дори, че ако се разпадне Османската империя, би следвало да се обособи отделно Тракийско княжество. В нея няма тенденция днес за обособяване на основата на тракийската принадлежност, но все повече на нейна територия се очертават опасности от разделения и противопоставяния поне в две отношения. Първото е свързано с тенденциите на завръщането на исляма в тракийския регион, особено в Родопите. Второто е свързано с депопулацията и промяната на нейния етно-демографски състав.

За да разберем мястото и ролята на Тракия в нашата национална идентичност, следва да имаме предвид, че идентичността може да бъде феномен, който се проявява на различни равнища – на родово равнище, микрообщността и селището, на региона, на етническа нация, политическа нация, европейска идентичност. Българската национална идентичност се изгражда на основана на регионални идентичности, които са били водещи за българина до преди век и половина. Тракия, Мизия, Македония са такива основни ранни регионални идентичности.

Между различните равнища на идентичност съществуват тенденции на конвергенция и дивергенция на отношенията между различни равнища. На територията на бивша Югославия през последните две десетилетия протекото тенденции на дивергенция, на разпад на предходната обща югославска идентичност и завръщане към предходни регионални идентичности, които придобиха статуса на национални идентичности.

В едни или други периоди ние виждаме край себе си активни опити по създаване на по-високи равнища на идентичност, на основата на които да се гради национална държава, водещи след определен период до противоположната тенденция на разпад. Безуспешни опити за създаване на по-високи идентичности имаме през XIX и началото на XX век чрез османската, след това чрез югославската и съветската идентичност, а сега разпадни процеси наблюдаваме при белгийската, испанската, британската.

Битките за идентичности и ролята на идентичностите стават все по-важни през последните десетилетия навсякъде по света с ускорените процеси на глобализация и криза на национални държави, водещо до възход на локални идентичности. Глобализацията се разглежда като компресия на пространството, като загуба на значението на пространствените дистанции за все повече събития. В същото време обаче върви и противоположната тенденция на регионализация и фрагментизация на идентичностите, ставаща предпоставка за нов възход на изчезнали или избледнели преди това регионални

идентичности след включването на съответните региони в рамките на националните държави. Затова и повече от шест века след появата на Испания има тенденция на отделяне на Каталуния и Баския, Шотландия иска да сецепи от Великобритания, Белгия е пред разпад на Валония и Фландрия, а Венеция иска да придобие самостоятелността, която е имала като средновековен град.

Популярно става понятието за „глокализация“, свързано с адаптиране на по-общи феномени към регионалната специфика. Възходът на локалните медии е предпоставка за ново засилване на локални общности и идентичности, което е шанс и за нова роля на тракийското своеобразие и тракийските идентичности.

Идентичността се развива през целия живот на човека в зависимост от социалните обстоятелства и активността му. Глобализацията е рамка, в която се извършва разширяване и диверсификация на „източниците на Аза“. Затова идентичността се превръща в един от централните проблеми на човека. Социалната динамика и многообразието водят до фрагментизация на личната идентичност с множество, променящи се възприятия за съществуване и принадлежност – етническа, родова, расова, сексуална, културна, езикова и пр. Разгръща се фрагментизация на основата на виртуални идентичности и виртуални общности, възникващи на основата на глобалните комуникации и съществуващи или изместващи много от традиционните пространствено структурирани общности. Понеже територията, на която се намират индивидите и общностите, става пресечна точка на множество различни организации, институции, субекти, голяма част от които имат транснационален характер, това води до допълнителни идентичности на човека, умножава неговите лоялности, правейки го същевременно относително независим от всяка от тях поотделно.

#### **4. Ролята на времето за идентичността**

Идентичностите предполагат продължителност на определена общност във времето. И в ситуации на криза далечината, в която се откриват нейните начала от различните общности, се търси колкото се може по-назад в историята. Неслучайно кризисният характер на днешната македонска идентичност намира израз в това, че нейните корени се търсят още по времето на Александър Македонски. Албанците обявяват, че са носители на един от най-древните езици на планетата, спрямо който античният гръцки и латинският се сравнително нови. Румънците обявяват, че са наследници на римската империя и първата християнска нация, а турците откриват като свой праподител Чингис хан.

Можем да говорим за две измерения при формирането на идентичността във връзка с Тракия: (1) ролята на спомените на тракийските българи за техните семейства и станалото с тях – родовата памет и идентификацията на поколенията със станалото; (2) ролята на историческата далечина, в която се простира дискурсът за Тракия.

Глобализацията има като една от своите дефиниции „компресия на времето“, тенденциите на омесване на времената в публичната сфера, литература и култура, която започва да свързва в публичното пространство и в знаците за идентичност периоди, разделени с хилядолетия.

Тракия и тракийският регион са населени от хилядолетия и цялата тази история е носител на елементи на днешната идентичност, колкото и различни да изглеждат общностите, които са населявали тези места в различни периоди. Днес те влизат в публичен оборот, задават едни или други значения и формират възприятия какво представлява този регион.

Част от българските историци са склонни да смятат например, че не би могло да се търси връзка между древните траки и днешните тракийци, тъй като те са части от съвсем различни истории, разделени с хилядолетия. В днешната идентичност обаче тези хилядолетия отсъстват. В тях артефактите от различни периоди съществуват заедно и задават облика на този регион. Там Казанлъшката гробница и тракийските некрополи съществуват с Преображенското въстание, с Петко Войвода, Петрова нива.

През последните години дори имаме тенденция на рязко нарастване на тежестта на най-древния период във възприятията на тракийското чрез връщането към античната археология и история, културния туризъм и идентифицирането на траките с днешна България и нейната история и идентичност. Като цяло археологическата вълна, насочена към културен туризъм в момента, води до трансформация в публичната сфера и възприятия на историческата дълбочина, в която се търсят българската нация и българската идентичност и интегрира в тях все по-активно наследството на древните траки. Нараства ролята така на археологически региони като Перперикон и Созопол в българската национална идентичност. Културният туризъм ще засилва тези процеси. Пред туристите и пред Европа те са представени като нашите предци и в дискурса за представянето им стои наименованието, свързано с Тракия. Рязкото увеличаване в нашето археологическо наследство, свързано с този род артефакти и медийната активност по представянето на този процес, има ключово значение за налагане на съответен дискурс и идентичност.



## 5. Ролята на дискурса във формиране и функциониране на идентичността

Дискурсите обвързват хората чрез общи текстове с общи знаци и значения и по този начин една разпръсната група от хора се превръща в общност, преживява и се опитва да защитава обща идентичност. Теориите за дискурса стават възможни, когато се осъзнава, че езикът сам по себе си не е просто посредник, не е пасивен инструмент, а в него се складират значения, които заживяват самостоятелен живот и чрез него може да се променят възприятия и идентичности, да се конструират позиции, ценности нагласи и отношения. Дискурсът може да обединява, но и да разделя и противопоставя. Споделените кодове и сходното им четене правят възможна комуникацията в различните общности и съпреживяването на хората като чувстващи се част от тях. Идентичностите са свързани с факта, че всяка отделна общност от семейството през приятелската и професионалната до националната функционират благодарение на общо комуникативно пространство, в което те използват общи знаци и четат тези знаци по сходен начин, имат съпадащи дискурси, което ги включва в съвместна съвкупност от значения.

Идентичностите се проявяват чрез дискурсите – официални, политически, идеологически, всекидневни. Неслучайно възходът на съвременните национални езици и национални literатури, като създаващи споделено семиотично и смислово пространство, води до „изобретяването на нациите“. Френската нация в много отношения става възможна, когато по времето на абсолютната монархия Френската академия на науките получава задачата да създаде официален френски език. След разпадането на бивша Югославия в новите държави, говорещи до тогава сърбо-хърватски, започна много енергично езиково строителство, за да могат да придобият своя специфика. Езикът е въпрос на политика и политически проблем и затова и наличието на официален и задължителен за всички език е ключова характеристика при формирането на националните държави, а след това в различни дефиниции езикът става една от характеристиките на нациите.

Различните идентичности се крепят на общи дискурси, на съвместно четене, тълкуване, използване на едни и същи знаци. Появят ли се различия, разночетения в доминиращия дискурс, съответната общност неизбежно се разпада. Българският преход се характеризира с пълна езикова свобода, нарушаването на всякакви норми и граници, „езикова разпасаност“, „словесни хулиганщини“, преминаването на всякакви предходни морални граници и директни псувни и вулгаризми от екрана на телевизорите от страна на депутати, по-



литици, фолк певици, рапъри, „Комиците“, включително и артисти в български филми. Това в крайна сметка води след себе си тенденции на рязко стесняване на сферите на сакралното, на онова, което се уважава и почита и има като следствия ерозия на общностите и идентичностите.

Дискурсът на самодетиниране на българите в контекста на литературата на Възраждането има като важна характеристика противопоставянето чрез термини „турци“ и „мюсюлмани“, което днес е свързано с идващите от САЩ към Европа проблеми на т.нар. политическата коректност. В САЩ неспазването на съответен дискурс, съответстващ на политическата коректност, може да те доведе до затвор. Имаше опити дори за цензуриране на термина „негър“ в работите на Марк Твен. Стои въпросът доколко политическата коректност има значение във връзка с дефинирането на българската идентичност. Известно е например, че дори хорът на Българското национално радио не пее всички песни на Добри Чинтулов в оригиналния им текст, в който се противопоставяме срещу „неверните мюсюлмани“. Същият проблем стои днес в отношенията с българските турци и с Турция изобщо. Трябва ли да се пренаписва каноничната литература от Възраждането, да се запази същата или да не се преподава в училищата, ако дори министърът на просветата нарича това „проблем на национална сигурност“.

Дискурсът на имената не само когато става дума за местности, територии, исторически събития, но и личните имена, има изключително важно значение за формиране на идентичността в степента, в която имената са част от практики, характеризиращи съответна национална традиция. В това отношение е известно, че турската държава прилага задължителен именник по отношение на новородените деца в Турция турски граждани, за да осигури обвързване на тяхната идентичност с турската държава. За разлика от нея, България отиде в противоположната либерална крайност на пълно пренебрегване на този проблем, което има като следствие и появата на нарастващо количество хора, които именно не са свързани с дискурса, характеризиращ българската традиция и история.

Дискурсът „траки“, „тракийци“, „тракийски гробници“, магистрала „Тракия“, „Тракия“, „тракология“, Тракийски университет в Стара Загора, Съюз на тракийските дружества играе активна роля във формирането на идентичността на тракийските българи. Независимо дали има нещо общо между тракийците и траките от гледна точка на генетическо наследяване, важна характеристика на общото помежду им е (а) дискурсът, имащ същностна роля за формиране и поддържане на идентичността; (б) общата територия; (в) включване-

то им заедно днес в нашето културно пространство. Така се формира културно-историческото понятие за Тракия. Всъщност в същата степен би могло да се каже, че днешните гърци не би следвало да се идентифицират с античните елини, но на практика това става.

Проблемната ситуация с дискурса за Тракия е, че той участва в националната идентичност на три различни нации на Балканите. Проверка в интернет пространството на 4 ноември 2012 г. показва, че в българското виртуално пространство българският термин „Тракия“ присъства 4 570 000 пъти, в турското интернет пространство турският термин „Trakya“ се среща 4 820 000 пъти, а в това на гръцкото имаме термина „Θράκη“, който се среща 6 410 000 пъти, т.е. доста повече, отколкото в българското и турското. В степента, в която едни и същи термини се откриват при всяка от трите балкански нации, водеща става именно ролята на дискурса, т.е. как се употребява съответният текст, специфичните значения, които носи. В трите случая можем да имаме различни дискурси, отнасящи се до различни културно-исторически понятия за Тракия, свързани с идентичността на различни нации.

## **6. Битката за историята на Балканите и мястото на Тракия в алтернативните интерпретации на балканската история**

Можем да разграничим различни писти на развитие на развитие на тракийската идентичност у нас и в триъгълника между България, Гърция и Турция:

(а) При първата от тях тракийската идентичност е част от българската национална идентичност, средство за нейно подсилване в днешното време на криза на сакралните ценности и периферен неолиберален капитализъм, подчинил в една или друга степен почти всичко на принципа „всичко за продажба“.

(б) При втората тя се развива като относително самостоятелна регионална идентичност в ситуация на регионализация и многостепенност на идентичността, при което имаме подсилване на тези идентичности – рязко увеличаване на символните въздействия. Съюзът на тракийските дружества в България играе особена роля в утвърждаването именно на тази идентичност.

(в) Третата посока на разгръщане на идентичността се редуцира само до паметта на потомците на етнически прочистените и дошли от Одринска и Беломорска Тракия, преследвани и подложени на етническо прочистване и унищожение потомци емигранти през ХХ век. Тя става фактор във формирането на българската национална идентичност. Всъщност през последните два века има два големи травматични дискурса в българската история, оказващи ключово

въздействие за формирането на идентичността. Първият е Априлското въстание и последвалото клане и преследвания: историята му от Оборище до Батак. Вторият е историята на тракийските българи: от възхода и героизма на Преображенското въстание и Балканската война до разгрома, бягството, масовите убийства, етническото прочистване след Междусъюзническата и Първата световна война. България се е оказала приютилата ги майка-държава, те са страдали заради принадлежността си към нея. В тяхната родова памет това има такава значимост за идентичността, каквото е например бягството на евреите от Египет в еврейската история.

(г) Четвърта посока на идентичност е на противоположно културно-историческо описание на станалото с тракийските българи и с историята на Тракия, каквото откриваме в Гърция и Турция. Там се предлагат алтернативни истории, оценки, символи на тракийското и Тракия, което предполага различни идентичности, съответно части от идентичностите на гръцката и турската нация.

(д) Пето измерение е свързано с разгръщането на идеята за трансгранична идентичност по линия на „Тракия без граници“. В случая обаче стои проблемът дали тя може да се сведе до толерантни отношения в настоящето и как ще интерпретира миналото с неговите негативни измерения на идентичностите, как и дали е възможен единен прочит на историята, без от това да бъде накърнена ничия идентичност. В това отношение процесите са силно зависими от силите взаимоотношения на Балканите, от способността на една или друга нация, благодарение на днешната си икономическа, военна и идеологическа мощ да наложи своя интерпретация, която има негативни следствия за самовъзприятията и идентичността на останалите. В България съществуват страховете например, че по моста на „Тракия без граници“ би могъл да мине „неоосманизмът“.

## **7. Три нови скандали за идентичността**

Съществуват две основни типа войни – първата е за ресурси и власт, втората е за идентичност. У нас битките за идентичности все повече изместват битките за власт или по-скоро се съчетават с битките за власт, стават основа на битките за власт, използват се от битките за власт. В центъра на тези битки са различните интерпретации на историята. Само през последните месеци страната бе разтърсена от три големи скандали, свързани с битки за историята, които обаче са израз на битки в защита на съответни на идентичности (политически, национални, етнически и пр.).

Първият е скандалът с поругаването на портретите на българските възрожденци в борбата срещу Османската империя. Това става

скоро след подобен скандал с тях във връзка с техните текстове, изучавани в средните училища, и очевидно маркира засилващи се опити за разрушаване на базисни нагласи, формирали модерната българска идентичност и трансформацията ѝ по посока на една неоосманистка интерпретация на историята на Балканите. Това, което стана с портретите обаче, бе своеобразна втора серия на вече започнал скандал месец по-рано с рапъра Мишо Шамара и неговото поругаване на националното знаме. Това тогава мина и последва следващ етап. Така по същество имаме разпад на последните територии на сакрално пространство у българина, което може да има фатални следствия за неговата идентичност, каквато се е формирала досега.

Вторият скандал бе във връзка с конференция в Софийския университет за Людмила Живкова и интензивността на сблъсъка говори, че вътре в българското общество имаме поляризиращи възприятия на близкото минало, съответстващи на противоположни политически идентичности, на които се е разпаднала единната българска идентичност. Това съответства на тенденция на ситуация, в която някогашното самочувствие на българската нация от началото на Балканската война е изчезнало яко дим. Тя е характеризирана от своите елити като нация със „сгрешен чип“, „лош човешки материал“, „шибана нация“. Милиони гледат да избягат от България, не искат да живеят при своята нация. Така възприемаща себе си нация трудно може да интегрира други религиозни и етнически общности, особено ако има близо до България страни, които са във възход и с нарастващо национално самочувствие.

Третият скандал е свързан с отказа на кърджалийския общински съвет да направи посмъртно почетен гражданин освободителя на Кърджали в Балканската война. Става дума за две посоки на разцепване на единната българска идентичност чрез тези битки за историята. Едното е на политическо равнище в рамките на българския етнос. Другото е на по-високото етнонационално равнище, където поругаването на портретите на възрожденците и съответно алтернативната визия за Балканската война съответстват на неоосманистката доктрина, оспорваща всичко онова, което характеризира досегашната наша възрожденска литература и история, в контекста на които се формира модерната българска идентичност. Следва да се има предвид, че ромите и българските турци са от гледна точка на социалните им проблеми най-бедните и онеправдани социални слоеве на населението, но липсва партия, която да вкара тяхното състояние в класов и социален контекст и това води до етнизацията и клерикализацията на конфликтите, до трансформация на социално-икономически противоречия в етнорелигиозни напрежения и конфликти на идентичности.

## **8. Петте войни за историята и за идентичността, които се водят днес в България**

През ХХ век България участва в пет войни (Балканска, Междусъюзническа, Първа и Втора световна, Студена война). От тях печели само една, и то за кратко. Тя именно има ключово събитие, имащо значение за формирането на идентичността на българина изобщо и на тракийските българи.

Днес се разгръщат нови пет войни, този път не горещи войни на армии, а война за алтернативни интерпретации на Балканската война. Алтернативните възприятия на Балканската война и невъзможността тя да се чества заедно е пример за ожесточаващата се битка за историята, която всъщност е битка за идентичностите. Невъзможността да се съберем заедно с една гледна точка за миналото става типична на Балканите. Показателно е, че на международната конференция за Балканската война, организирана у нас във Военна академия с участието и на Тракийския научен институт, не дойдоха учени от Гърция и Турция.

Формират се алтернативни визии, стоящи в основата на алтернативни идентичности – неоосманистката и българската, в частност на тракийските българи. Става дума за пет войни, по които върви сблъсъкът на различни интерпретации на историята, дискурси и свързани с тях идентичности.

### *8.1. Първата е между интерпретациите в България и Турция*

Тракийските българи възприемат станалото по времето на Балканската война, когато десетки хиляди от тях са били избити, а стотици хиляди прогонени като геноцид и етническо прочистване. От другата страна на географската област Тракия (Турция) Балканската война също се възприема и описва като геноцид. От двете страни на границата имаме взаимни обвинения в геноцид. В Турция във връзка с Балканската война се провеждат конференции в университетите под заглавия от рода на „Сто години от балканските войни и геноцида на турците“. На 8 октомври 2012 г. във в. „Турksam“ в Турция се появи статия под заглавие „Столетие от геноцида над турците на Балканите“. В нея за Освобождението на България се казва: „Едва на обсадата на Плевен се слага край и българският народ влезе в града и унищожи всички ранени турци. Различните цифри за числеността на бежанците се колебаят между 130 000 и 1,5 милиона... Като резултат на геноцида и миграцията в Анадола турското и мюсюлманско население на Балканите значително се съкрати...“ За Балканската война се твърди, че „в 1912 г. всичко станало представлява не война, а геноцид. Днес навсякъде можеш да срещнеш хора от всички

възрасти, които помнят дните на геноцид и са били прогонени от своята родина“. В Турция има няколко милиона наследници на бежанци, които възприемат себе си като прогонени от своите земи при най-различни условия от времето на Освобождението до наши дни, често пъти включително и с насилие. На 17 октомври 2012 г. лидерът на базираната в Одрин Федерация на балканските турци Зюрфедин Хаджъоглу излезе със следната декларация: „Така нареченият „освободител на Кърджали“ прогони преди 100 години хиляди турци от родния им край“. Имаме сблъсък на спомените и паметта на тракийските българи и тяхната памет за преследвания и етнически прочитвания, убийства и грабеж със спомените на турските изселници от България.

### *8.2. Втората война е между представители на българските елити*

Това е войната между отделни представители на българските интелегентски и политически елити, от една страна, и официалните български интерпретации на каноничната история и огромната част от хуманитарната интелигенция у нас и различните партии и политици, от друга. Различията започват с коренно различни интерпретации от страна на отделни български историци и хуманитари на историята на Османската империя в духа на неоосманистката доктрина за една толерантна империя, която съвсем не е такава, каквато се описва в българската история и литература, изучавани в училищата.

Сред тях се отличават фигурите на Антонина Желязкова, Стоян Динков, Иво Беров. Така например Стоян Динков, син на поета Иван Динков, лидер на партия „Зелена България“, рекламира своята неоосманистка книга „Османо-римска империя, българи и тюрки“, в която развива идеята, че Османската империя е продължител на Римската империя и българският народ без Османската империя бил изчезнал, оцелява благодарение именно на нея, че българи и турци произлизат от един древен народ, а османските султани са били пример на толерантност, че българското Възраждане е измислица на руската пропаганда, а славянският език е наложен насила. Може да се каже, че в българското интернет пространство в огромни мащаби се разгръща битка за пренаписване на каноничната българска история и култура, формирани са твърди алтернативни идентичности, които водят тази битка и тези идентичности включват, както българи мохамедани, така и етнически българи и турци. Още по-крайни възгледи на тотално пренаписване на българската история преди Освобождението, превръщащи в мит цялото българско Възраждане развива в своя студия, качена на блога му и препечатена на много места, известният десен журналист и антикомунист Иво Беров.

### 8.3. Третата война е между българската и част от турската общност

Тя е свързана с различните интерпретации на едни и същи събития у нас сред българската и част от турската общност, създаваща разделения вътре в тази общност, но и носеща със себе си опасности от трансформация изобщо на отношенията между българската и турската общност от традиционния комшулук към нарастващи противопоставяния и конфликти.

От една страна, имаме оценка за около 60 хиляди българи, избити целенасочено по време на етническото прочистване на Източна Тракия, и призови за искане на съответни компенсации от страна на турската държава.<sup>2</sup> От друга страна, проблемната ситуация рязко се утежнява от тенденцията вътре в страната турската и мюсюлманската общност да дефинират себе си чрез понятието геноцид, извършен от българите. След решението на Народното събрание във връзка с възродителния процес към различни европейски институции заваляха различни искания за обявяване на възродителния процес за геноцид. Сезгин Мюмюн и изселнически организации внесоха иск срещу България в Международния трибунал в Хага. В това отношение обаче действията на някои българи са още по-крайни. В Международния наказателен съд в Хага на 31 август 2012 г. е постъпил седмият по ред сигнал (обем от документи от 59 страници), подаден от българин, юристът от Пловдивския университет, бивш депутат и затворник Янко Янков. Той е изпратен и до посланиците на държавите от ЕС, на Швейцария и САЩ. В сигнала се иска започването на криминално разследване от съда във връзка с *„фактите и обстоятелствата, отнасящи се до асимилационната геноцидна практика, която упражнява българската държава, включително и днес, върху почти един милион български граждани мюсюлмани“*<sup>3</sup>.

Както се вижда, подобни атаки идват не само от страна на Турция или български турци, но и българи, което рязко усложнява ситуацията, тъй като дава допълнителни аргументи, предполага допълнителни нагласи и очаквания от страна на българските турци, налага определени възприятия, свързани с тяхната негативна идентичност, които са огледални на възприятията на тракийските българи. Това изправя голяма част от българските турци у нас пред изключително сложната ситуация на разнообразни интерпретации на историята, които са важни за начина, по който те ще се впишат или ще се дезинтегрират спрямо българската нация.

### 8.4. Четвъртата война е вътре в България между официална българска интерпретация и тази на част от българомохамеданите



На 15 октомври 2012 г. бе обявено на пресконференция, че в България бе създаден т.нар. „Европейски институт „Помак“, който в Обръщение до президента, председателя на Народното събрание и министър-председателя декларира следното: *„През Балканската война българската войска е окупирали мюсюлманска територия – планината Родопи. Затова помаците настояват Балканската война да не се чества в Родопския край“*. В декларацията се обръща внимание на *„насилието и униженията, на които са подложени помаците през 1912-1913 г.“* и на това, че е *„цинично да се иска от жертвите да празнуват това събитие“*.<sup>4</sup> Паралелно с това огромна дейност развиват в своите версии на български, турски и английски сайтовете eugoromak.com, romaknews.com и romak.eu, на които се протестира срещу честването на Балканската война, обосновава се, че Баташкото клане е било практически невъзможно.

Почти веднага след създаването си „Европейският институт „Помак“ представи своето първо издание – книгата на Исмен Реджепов (който твърди, че е бил много близък с писателя Николай Хайтов) *„Балканските войни в Родопите 1912–1913 г.“*, в която се развива тезата, че войната не освобождава българите мохамедани, а е насочена срещу тях. Турция била готова и е отстъпила доброволно Родопите на България, но българите християни извършили геноцид над „помаците“, като клали, прогонвали и палили цели села, се подчертава в него. Исмет Реджепов твърди, че „в основата на исляма е заложена ценностна система, която е превръща в световна господстваща система“, а обявява българите мохамедани за потомци на скрили се в планината прабългари, бягащи от налагането на християнството по времето на княз Борис Първи. Подобна теза отстоява и председателят на „Европейски институт Помак“ Ефрем Моллов. Това създава противопоставяния между тях и не само между официалната българска история и идентичност, но и тази на немалка част от останалите българи-мохамедани, които са свързани с тази история и идентичност.

#### *8.5. Петата война е между интерпретациите на политически-те партии*

Става дума за противопоставяне на интерпретациите на събитията от страна на основните политически сили в страната и на първо място от страна на ДПС и другите политически партии. В прочетена в Народното събрание декларация на парламентарната група на ДПС директно се казва, че *„Балканските народи имаме обща история, но е съмнително, че имаме обща историческа памет. Колкото балкански народи – толкова балкански истории“*. Проблемната ситуация се усложнява от факта, че това се оказва интерпретация не просто



между две страни и две нации, а интерпретации и битка на идентичности вътре в българската държава, всяка от която се дефинира чрез понятието геноцид, извършен от другата страна. Няма по-силен механизъм от дискурса за геноцид за формиране на негативна идентичност. У нас има голяма група от хора, които налагат интерпретацията на изселническите организации и българските турци. Има маса население от български турци и стотици хиляди изселници, голяма част с двойно гражданство, които са изправени пред ситуацията на радикално различни интерпретации на събитията през последните два века, формиращи идентичностите на двете страни. ДПС по различни причини е по-склонно да възприема различни от традиционните български образи на Балканската война и други събития. Оттам настояват за даване възможност за българско гражданство на близо един милион български турци, изселили се пред десетилетието в Турция, което по същество ще води до демографски промени, предизвикващи тежки сътресения и в идентичността. За турското население в Източните Родопи има трагична памет за войната като насилие и бягство за хиляди турци. Настояват да се води предизборна агитация и на турски език. В Кърджали ГЕРБ и БСП влязоха в конфликт и скандал с ДПС в общинския съвет във връзка с отказ на ДПС общинският съвет да присъди званието „Почетен гражданин“ на Кърджали на генерал Васил Делов, като аргументите на ДПС бяха, че *„спомените за Балканската война все още са живи, засягат съвременниците ни и има незараснали рани“*. През Балканската война Васил Делов е началник на Хасковския отряд и в битката при Кърджали изтласква турските части на юг от Арда и осигурява тила на 2-ра българска армия при Одрин. Той освобождава Кърджали, като изтласква оттам турския главнокомандващ Явер паша. През март 1913 като началник на Южния отдел на Източния сектор участва в обсадата и шурма на Одринската крепост. През Междусъюзническата война командва 11-та дивизия, а по време на Кресненското сражение – Западнородопския отряд.

Твърди се, че изселническите организации от Одрин са оказвали натиск върху българските турци да не се съгласят с това генерал Делов да стане почетен гражданин, а е добре известно, че има не само множество такива изселнически турски организации, които се опитват да участват в български политически живот, но и десетки хиляди турци, които имат и двойно гражданство, но живеят в Турция, плащат данъците си и демонстрират лоялност към турската държава, но имат възможност да участват с гласуването си в българския политически живот и да задават теми и проблеми, а също и да прокарат алтернативни възприятия на Балканската война, радикално

различаващи се от тези, които се правят у нас и в другите балкански държави. Така алтернативните оценки и възприятия на Балканската война не са само извън България, но и вътре в страната, а става дума за едно от ключовите събития, които формират паметта, спомените, идентичността на тракийските бежанци в България.

## **9. Конструирането на националните идентичности и ролята на СТДБ**

СТДБ играе и ще играе важна роля за налагането символите, образите, паметта, травматичните събития, за да се съхрани тази идентичност, както негативно чрез очертаване на противопоставката „ние–те“, така и позитивно чрез откриване на фактори за гордост, съпричастност, значимост, героизъм в нашата тракийска история.

В това отношение важна е ролята на публикациите на членовете на Тракийския научен институт, представители на тракийските дружества. Действа индивидуалната психологическа потребност да се запазиш, да съхраниш миналото на своя род, близки, семейство и нарастващото количество книги, написвани от наследници на тракийските бежанци, както за своите семейства, така и за селищата им, рода им. В тези публикации се проследяват и налагат няколко типа памет, свързани с различни равнища на взаимнообулавящи се идентичности: (1) родова памет за историята и пътя на рода и налагането на семейна и родова идентичност; (2) история на селището и региона и налагането на идентичност на тракийски българи; (3) Преображенското въстание, героичните събития в него като върхова изява на съединяването на регионална с национална идентичност; (4) Балканските войни и съединяването на родо-регионалната памет с българската идентичност; (5) историята на страдание и смърт, свързана със знаменития лозунг на тракийци „Не откъщаваме, но не забравяме“; (6) събирането на документация за имотите на тракийските българи.

За това значение има също вкарването на проблемите на тракийските бежанци в публичното пространство и активността по празници и чествания, чрез утвърждаване на паметта за борци за освобождение на Тракия и тяхната роля за идентичността. Важна роля в това отношение играят различните регионални енциклопедии от рода на енциклопедията, посветена на Малко Търново. Съществена роля за утвърждаването на общата културно-историческа идентичност трябва да изиграе и Енциклопедия Тракия.

Тракийските организации днес са изправени пред две тенденции на Балканите, свързани с идентичностите. Първата е на конструиране от все повече общности на свои истории, наративи, идентично-

сти, нарастващата фрагментизация и регионализация. Втората тенденция е на засилващите се икономически, политически и военни дисбаланси на Балканите, когато една идентичност започва да доминира и да се налага и това може да доведе до съответни конфликти.

В тази ситуация откриваме континуум на интерпретациите и проявленията на идентичностите в България: наред с доминиращата българска национална идентичност, свързана с утвърденото възприемане на българската история, се появяват серия от фактори и прояви на нейна криза и размиване, проявяващи се в опити да бъде десакрализирана и осквернявана тя в различни контексти или да бъде пренаписана. Това води паралелно до появата на интерпретации и идентичности, както на неоосманиска интерпретация и турски национализъм, така и на български националистки и антитурски интерпретации, както и на ислямистки проявления.

Всичко това в момента поставя България все повече пред една нова историческа ситуация, несъществуваща от Освобождението досега. Тази ситуация е свързана със съхранението и изграждането на българската национална идентичност, но така, че без това да води до засилени конфликти и конфронтации, както с общности вътре в страната, така и с околните страни и то в ситуация, при която всяка от тях изключително болезнено възприема всеки опит да ѝ се предложи алтернативен прочит на нейните виждания за историята.

Сложността на ситуацията се засилва и от факта, че тези процеси се разгръщат във време на декласация и лумпенизация на милиони хора, чалгаджийско шутовство на основните български политици, халтура в действията на всички държавни институции, срив на национално самочувствие, изчезнали предходни високи образци на поведение, масов морален релативизъм, болезнена национална уязвимост, деморализация и маргинализация на интелектуалната общност, засилващо се социално-психично напрежение и ръст на всякакви колективни фобии, изострящи се болезнени национални комплекси, стремеж да излееш негативните емоции чрез конструиране на враг, люшкане на масовите нагласи между апатията и кратковременна мобилизация, обществена примитивизация и опростачване, нарастващ конформизъм и некомпетентност сред управляващите ни елити, деградация на образованите слоеве, смачкващи и размиващи структурите на идентичност.

Масовото съзнание е в неравновесно състояние и много лесно от малки събития, които вървят като че ли не толкова значими в момента, могат да последват огромни следствия, както е при всички сложни и неравновесни системи. Това изправя и СТДБ пред съвсем нова ситуация да надрасне досегашната си затвореност на култур-

нопросветна организация и да осъзнае, че миналото не е минало, а се превръща във все по-значимо настояще и от нас зависи как ще реагираме на тази ситуация. Във всеки случай историята върви в посока рязко увеличаваща ролята на организации като СТДБ и това какво ще кажат става все по-важно във време, когато различията на нашата история, размиването и разпадът на идентичности се ускоряват. Страната има нужда този глас да става все по-силен, все по-интензивен, все по-забележим.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **П. Штомпка**. Социално изменение как травма. – В: Социологические исследования, 2001, № 1, с. 10.

<sup>2</sup> Вж. **Христо Тепавичаров**. Да сложим ред в държавата: за българското гражданство и българския национален интерес, в. *Тракия*, бр. 20, 25 октомври 2012.

<sup>3</sup> <http://www.eurochicago.com/2012/08/to-the-international-criminal-court-office-of-the-prosecutor-6/>

<sup>4</sup> **Özlem Süslüoğlu**. Balkanlarda Türk Soykırımının 100. Yılı, „*Turksam*“, 08.10.2012.

## РАЗМИСЛИ НА ТЕМА „ТРАКИЯ В БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ“

АНГЕЛ МАРИН

Симеон Радев си спомня как през Балканската война, след боеве, стигнали до брега на Мраморно море и „някои от момчетата ме заобиколиха и питаха: „Какво е това отсреща?“ Аз им отговорих: „Отсреща е Азия!“. „А ние какво сме?“ – „Ние сме Европа“ – казах аз. Това ги хвърли в безкрайно учудване. От толкова време те бяха постоянно чували за Европа като за нещо чуждо и далечно от нас...“.

Актьорът Васил Михайлов разказва как спорили с Николай Хайтов какъв е Капитан Петко Войвода – родопчанин или тракиец. Намесва се една жена и казва: „Не се карайте, той е българин“.

Ето ви една рамка на картината, наричана Тракия и нейното съдържание. Хората на Тракия са част от българите; като всички българи, където и да живеят те в пределите на българската държава и извън нея – със своите особености в характера, бита, традициите, диалекта; както всички хора на България от другите региони – със своите различия дори между тези, които живеят в равнината, в различните части на Родопите, Странджа...

Тракия е в българската национална идентичност. Без тракийци тя няма да е пълна, Тракия участва в определянето на нейните контури като територия – не само географски, политически и икономически, но и духовни; обогатява я и я „уплътнява“ – и с повторението на типичните, общи български черти, и с нюансите на разнообразието. Тракия е с принос за съхранението на българската национална идентичност досега и е фактор и гарант за утвърждаването ѝ в бъдеще.

\* \* \*

И в Тракия българската национална идентичност като общностно самосъзнание включва компоненти като всяка друга национална идентичност: територия, език и култура, историческо минало; етническа, кръвна връзка; религия; гражданско самоопределение и воля за съвместен живот. За различните национални идентичности едни

или други от тези елементи са с по-силен или по-слаб акцент. Нещо повече – за една и съща национална идентичност в различно време и на различни места отделните компоненти са с различна тежест и значение. Като за съвременна тенденция може да се смята например намаляване на ролята на територията на религията и засилване на ролята на гражданското самоопределение. А за тракийските българи определящи са историческата съдба, разорението, фактът, че в един период от време те живеят в пределите на различни държави, за които враждата е била главно съдържание на взаимоотношенията им, а също особеностите в техните душевност и характер. Пословична е тяхната добронамереност, наивност и доверчивост. С голяма леснина се хващат за уверенията и обобщенията на злодеите, възприемат казаното от тях за истина. Така е през Априлското въстание в някои въстанали градове и села, така е и при разорението на тракийските българи. Поддават се на внушенията, обещанията, предават оръжията, събират се вкупом, а после биват избивани... Мислят, че и другите като тях са искрени, почтени.

Ние сега гледаме със съмнение на трудолюбието на българина, но тракийци са пример за трудолюбие. Ако се върнем пак към времето на разорението, дори в най-тежките моменти на заплахата и преследване вършат полската работа. Турците ги прогонват, преследваните се скриват в горите и при най-малките затишие и спокойствие се връщат на нивите си...

Вярата в доброто ги прави издръжливи в изпитанията. Много наши съвременници сега не могат да разберат, че старите тракийци предпочитат смъртта пред предателството и оскверняването. Покъртителни са историите и насилените жени и девойки, които се терзаят от това, че са поругани и някои от тях посягат на живота си...

Пословична е привързаността на българите от Тракия към земята, към родния край, към родовата общност. По този повод Петра Мечева много точно преценява, че „тракийци са привързани към земята, към родната стряха. Като големи родолюбци, защитници на всичко българско, те тачат своята родна Тракия. Но биха живели в нея само и единствено в границите на България. Защото България е тяхната татковина“.

Известна е любовта на българите от Източна и Западна Тракия към писменост и учение. Техният художествен гений се проявява в богатото песенно творчество.

Когато говорим за религията като важен елемент на националната идентичност, не може да не се спомене за съдбата на т. нар. българи-мохамедани – в България въобще и в Тракия особено, където те са най-много. Използвам названието „българи-мохамеда-

ни“, макар, че не го харесвам, другите – още повече, само поради това, че засега не е намерено друго, по-добро, ако въобще е необходимо да има отделна дума... Известен е стремежът на вековния турски поробител да бъдат претопени българите в Родопите, а и на други места, чрез ислямизиране. В онези трудни за българите времена някои от тях правят компромис като приемат мохамеданската вяра, за да оцелеят, но запазват езика, традициите и обичаите, с което се спасяват и остават българи. Става помохамеданчване, но не и потурчване. В този смисъл турските власти не постигат асимилаторската си цел, но чрез разделението и противопоставянето на българите на религиозна основа постигат нещо не по-малко страшно – отварят рана, която и днес кърви с различна сила с остатъците на отчуждението. Дали пък не са искали да постигнат не друго, а точно това? В тази рана туркофили и фанатици слагат сол – кога повече, кога по-малко, колкото да не зарасне и да не се премахне разделението... Жалкото е, че българската държава след Освобождението от турско робство задълбочава това отчуждаване, включително и поради политически съображения – за спечелване на повече гласове от някои политически партии. Такъв е случаят навремето с партията на Васил Радославов, а сега тази антибългарска практика не е изоставена.

В Тракия, където асимилаторската политика на Османската империя е била особено широко мащабна и последователна в различно време, българската национална идентичност се изгражда въз основа на приравняването между етнос и религия. Отказът от християнството се счита като отказ от българска народност, а ислямизирането се възприема като равностойно на потурчване. Такава представа остава в съзнанието на хората, така остава и в езика им, като казват не „ислямизация“, а „потурчване“.

Това отъждествяване между етнос и религия допринася за съхраняването на българската народност, но от друга страна, се превръща в сериозна пречка за естественото присъединяване на българите мохамедани към традиционната българска общност в периода на формирането на българската нация. Това е причината за трудностите за пълното консолидиране на българската националност. Така се стига до отродяване на някои ислямизирани българи и за турчезването на част от тях. До такава степен, че започват да съчиняват парадоксални, измислени, нямащи нищо общо с историческата действителност, „теории за турския и всякакъв друг небългарски произход на българите мохамедани“.

Използването на религията с цел промяна на общественото съзнание не е единичен случай и само от практиката при ислямизаци-

ята на българите. Такава е и последователната, упорита политика и работа, провеждани за гърцизиране на българите. Привеждам само един шрих за натиска в пределите на Пловдивската епархия върху българите да се гърцизират, за което са останали и писмени свидетелства. Ето какво четем в някои от тях: „Този, който се е родил в Пловдив, е елин, дори да не знае една гръцка дума... Този, който живее в Пловдив, е и трябва да се счита за елин. Без това той не е добър гражданин... Само елинът е православен: извън елинизма християнството става ерес. Следователно всеки православен е грък“.

Сравнени с другите, съседите, като ярък и изключителен белег на българската национална идентичност може да се смята толерантността. Спрямо никой от тях ние не сме имали намерение да им наложим религиозни убеждения и етническо съзнание... А векове сме живели заедно, съвместно. Пример са тракийци със съжителството на българи с турци, гърци, арменци, евреи, араби...

\* \* \*

Три крупни исторически събития по нашите земи са с особена значимост за формирането на българската национална идентичност, в които Тракия, тракийските българи активно участват: Възраждането, борбата за църковна независимост и просветно дело; националноосвободителните борби и най-вече Априлското и Илинденско-Преображенското въстание; Балканската война и последвалото разорение на тракийските българи.

Икономическото развитие на Тракия през XVIII и особено XIX век създава благодатна почва за Възраждането, разцвета на българската национална култура и просвета. Съживява се историческата памет. Събужда се и споменът, че до падането под турско робство Източна Тракия е била един от културните центрове на Балканите. В Синаитовия манастир са постигали нравствено и духовно съвършенство български църковни дейци, сред които Евтимий Търновски, Теодосий Търновски... След признаването на Българската екзархия (1870 г.) във всяко селище на Тракия се открива българско училище. Не е имало българско село без български учител и български свещеник. Наред с Екзархията просветното дело било подкрепяно и от български дружества с просветен характер. Екзарх Йосиф определя така своята мисия: „Навред в Македония и Тракия да имаме български училища, църкви, владици – една национална организация, от която нито един българин да не остане вън“. До Илинденско-Преображенското въстание, за учебната 1899-1900 г. Българската екзархия ръководи дейността на 920 български училища с 1482 учители



и 48 183 ученици. И забележете: Екзархията подпомага материално даровити деца на бедни родители да учат.

В Тракия се вдигат на въстание най-много градове и села през пролетта на 1876 г. С пролятата кръв най-вече на тракийци е събудена световната общественост и Русия ни освобождава. Населението на Тракия участва и в Руско-турската Освободителна война 1877-1878 г. С особен принос е Капитан Петко Войвода – голям тракиец, родопчанин, истински българин. Преображенското въстание – 1903 г. е не само един бунтовен опит за освобождението на останалите в робство в пределите на Османската империя тракийски българи и връщането им към майка България, но и категоричен, ясен знак, че населението в този район е преобладаващо българско.

В освободена България също не забравят за останалите в робство братя и сестри. Готови са да се борят за тяхното освобождение. В навечерието на Балканската война пратеник на френски вестник отбелязва: „Този народ чака да се бие, както се чака голям празник“. По време на войната българските войски са посрещани от населението, основно българско, като освободители. В Кешан стопанката на къща, където са настанени български войни, не им позволява да се събуят в калните есенни дни: „Искам да стъпите на килима ми с вашите кални ботуши. Вие ни спасихте“.

Отношението на българите към турците в хода на войната напълно съответства на характера на българското общностно самосъзнание с приемането на националната идентичност на другите, включително на довчерашия си поробител. Ето какво мислят за поведението на българските войски в Тракия: „Нашата политика трябва да бъде да привлечем турците. Да им дадем да разберат още сега (в началото на войната – *б.а.*), че под нашата власт те ще бъдат покровителствани... Ние, макар да водим война с Турция, не гледаме на турския народ като на наш враг и доказателство за това са нашите отлични отношения с турците в България“. Доказателство за тези отношения и резултат от тях е и фактът, че „в обозите на българската войска редом с нашите селяни имаше и турци (от Шумен и другаде)“.

\* \* \*

Най-силният аргумент за българската идентичност на по-голямата част от населението в Източна и Западна Тракия, а така също и на една част в Мала Азия е тяхното прогонване и избиване след Балканската война. Турската държава, турските власти извършват този геноцид по онова време само срещу българите. Бежанците при това разорение и техните потомци – до наши дни, са най-голямото

доказателство за силата на българското общностно съзнание на тези хора. Има достатъчно исторически данни и краеведчески изследвания, които показват това.

През 1878 г. в Цариград е публикувана „Статистика на населението от 1873 г.“. Приведени са данни за населението на три вилаета – Одрински, Битолски и Солунски, които обхващат чрез регистъра на данъците мъжкото население на една голяма част от европейската територия на Османската империя. Интересно е, че в този официален турски документ са разграничени българите мохамедани от турците и останалите мюсюлмани. И това е направено при съществуващата практика османските власти да разграничават населението на империята само по религиозен признак – мюсюлмани и гяури. Отделянето на българите мохамедани и разграничението им от останалото мюсюлманско население, което се среща за пръв път в статистика в Османската империя като документ, е пряко признание, че българите мохамедани не са турци. Не са прибавени обаче и към българите... Какво показват данните в тази статистика? В Одрински вилает най-много са българите – 3 пъти повече от гърците и 3,5 пъти повече от мюсюлманите; в Битолския вилает българите имат числено превъзходство – 3,7 пъти над мюсюлманите и 10 пъти над гърците; във вилает Солун отново мюсюлманите са по-малко от българите 3 пъти, а гърците – близо 9 пъти и са приблизително колкото българите мохамедани. Пътьом само ще отбележа, че в документа не фигурират никакви македонци в Македония и Беломорието, няма никакви сърби – нито северни, нито южни в Македония... Полезно е съчетанието на знанията от историческата наука с резултатите от краеведчески изследвания, книги, спомени от и за тракийци. В тях паметта за миналото се съчетава със съвременната реалност по лични впечатления на тракийци в родните места на предците им – градове и села в Одринска Тракия, Беломорието и Мала Азия. В някакъв смисъл написаното от тях е едно допълнение, продължение на делото на Любомир Милетич. Ето какво изпитват те: „В нас живее Тракия на духа – като земя на предците ни, която поражда и мъка, и тъга, и гордост. Мъка и тъга, че предците ни не я видяха свободна. Гордост, че те отстояха на всички бури, не прекършиха воля и запазиха българския си корен... Въпреки страданията българският дух остава непреклонен... разорението не унищожи българския дух на прокудените. Направи ги по-издръжливи за градивни дела“.

Днешните тракийци мислят и говорят за Тракия без граници, за премахване на омразата, за сближаване според девиза на Европейския съюз „Единни в многообразието“. Мечтаят за „сближаване на балканските народи, за изграждане на доверие и добронамереност

между нас... Да живеем със съседите си заедно в мир и уважение, ако щете – и в обич...“ Ето я българската национална идентичност – наследена от дедите, съхранена и развита от съвременните тракийци. След преживяното край село Аврен, след голготата на Илиева нива, след тримата при Маджарово и след много, много незаличими тежки спомени. Сигурно и това има предвид Никола Инджов, когато говори за „тракийския свят на Европа“. Звучи много по-добре от „Тракия е част от Европа, от европейската цивилизация“, колкото и въпреки че това е вярно. И много повече съответства на факта, че в Беломорието живеят и „хора с ислямско вероизповедание, с гръцко гражданство и с българско потекло...“. Както е вярно и това, че добросъседството не е пречка и причина да се забравя преживяното. Проучванията, които правят потомците на тракийци, ни дават достатъчно много познания и основания за размисли на тема, „Тракия в българската национална идентичност“. Колко много и колко различни българи – разделени и противопоставяни по най-различен повод и начин: екзархисти, патриархисти, българи мохамедани, огагаузени българи (те от своя страна: такива, които не знаят български език; ислямизирани, но говорят български език; други, които говорят български и турски език – по-възрастните – български, по-младите – турски), погърчени българи, българи от Мала Азия, преселени и настанени в Западна Тракия. Съдбата на българите в Мала Азия, Източна и Западна Тракия е жестоко драматична: погърчвани, ислямизирани, прогонвани, избивани. Такъв е техният избор. По-точно нямали са избор. Мисля си, когато срещна турчин, грък (или когото и да е от съседните на България страни), дали той е наистина турчин, грък... или не е българи, потомък на българи, които насила са ислямизирани, погърчени, или са били заставени да сторят това уж по свое желание, принудени от обстоятелствата, което си е също насилие, но под друга форма. Такава постановка на въпроса е удар на бумеранга, който се завръща към потомците на тези, които са го хвърлили.

А каква е съдбата ни днес, на потомците на тези, които въпреки всичко са останали българи – в условията на следствието от погърчване, ислямизиране, прогонване, избиване. Все едно че нищо не се е случило. Ето какво пише в спомените на един от потомците на разорените българи: „Световната общественост знае за „възродителния“ процес в България от 80-те години на миналия век, не се знае нищо или знае малко за издевателствата над стотици хиляди българи от началото на ХХ век – за убийствата и мъченията над мъже и жени, деца и старци, насилствено прогонени от родните им огнища през 1903, 1913, 1914, 1920 – 1924 г. с една-единствена цел – обезбългаряване на земи, векове обитавани от българи. Не знае нищо или знае

малко за техните нерадостни и злощастни бежански съдби. А издевателствата над това мирно тракийско население са извършвани както от турските, така и от гръцките власти“.

И само тракийци и книги от тях и за тях пазят спомена, прогонват забравата. Това е необходимо, но не е достатъчно, за да не се загуби българското семе... На паметни места – Аврен, Илиева нива, Маджарово и много други, се събират всяка година потомци на тракийски българи от цялата страна, за да се поклонят пред паметта на загиналите. Но защо само или основно потомци на тракийски българи? А другите българи? Нали всички сме тракийци духом. Или поне така би трябвало...

Къде отиде активната съпротивителна сила на българите? – това може да си помисли човек, когато чете за случаите като този в с. Каракурджали: там жените от селото изгонили от църквата владиката – грък, нищо че бил придружаван от много гръцки свещеници и турски стражари, които го пазели... Скръбно ни става и от сравнението: тогава е имало „нужда от жизнено пространство за българите в отеснените български села“, а сега се закриват села с акт на българската държава...

Приносът на Тракия, тракийци за съхранението на българската национална идентичност досега в условията на суровите исторически изпитания ни вдъхват надежда, че в бъдещите български поколения тя ще остане жива. Българското общностно съзнание и занаят ще бъде „абсолютно необходима опора на нашето съществуване“... Българската национална самоличност е необходима и в естествения стремеж на българина като всеки човек, на общността ни към значимост, в нашите стремежи за изява. Нужно е да се запази паметта за това, което сме били, което е станало, което е и което става – без преувеличения и без пренебрежения, принизяване и преиначаване. Ако и споменът бъде заличен, от нас, от България, няма да остане нищо... Българската земя, в нея и Тракия, както и всяка от другите части на България ще се владее от хората, които живеят на нея. И тя ще е българска тогава и дотогава, когато и докогато хората, които живеят на нея, се чувстват и смятат, че са българи...

#### ЛИТЕРАТУРА

1. **Димитър Войников.** Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. ИК „Коралов и сие“, София, 2002.
2. **Данка Георгиева и др.** Проблеми на Възраждането в Югоизточна България. Изд. „Зограф“, 2003.
3. **Вук Драшковиц.** Нож. Изд. „Изток – Запад“, София, 2004.

4. Известия на Тракийския научен институт, кн. 10. Академично издателство, „Проф. Марин Дринов“, 2010.
5. Институт за изследване на демокрацията „Балкански идентичности“, част II, София, 2001.
6. **Панайот Маджаров.** Въстанието в Одринско 1903 г. Рекламно-издателска къща „Пони“, 2004.
7. Македонски научен институт. Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г., София, 1995.
8. **Петра Мечева.** Памет за Тракия. Изд. „Опонент“, 2011.
9. **Любомир Милетич.** Разорението на тракийските мбългари през 1913 г. Изд. „SPS Принт“, 2003.
10. **Игнат Минков, Ст. Игнат.** Етноси и глобализационни общности. Издателска къща „Тип-топ прес“, 2011.
11. **Диана Петкова.** Национална идентичност и глобализация. Изд. „Компас II“, Пловдив, 2000.
12. **Симеон Радев.** Това, което видях от Балканската война. Изд. „Народна култура“, София, 1993.
13. **Сп. Разбойников.** Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. Изд. „Карина М“, София, 1999.
14. Сборник от документи и материали. Ньойският погром и терорът над българите. Изд. „Анико“, София, 2009.
15. **Димитър Шалапатов.** Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия. Изд. „Български писател“, 2011.
16. **Венета Янкова.** Етнокултурни взаимодействия. Изд. „Фабер“, В. Търново, 2005.

## ТРАКИЯ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ТЪРСЕНИЯ НА МОДЕРНА БЪЛГАРСКА ИДЕНТИЧНОСТ

ИЛИЯ ТОДЕВ

Тракия, благодарение на югоизточната си част, заема най-важната геополитическа позиция на Балканите. Тя е хинтерланд на Черноморските проливи – и нейната съдба е в пряка зависимост от силата на онези, които владеят или искат да владеят Босфора и Дарданелите.

През Възраждането, с оглед изграждането на новобългарска идентичност, тази геополитическа ситуация играе по-скоро отрицателна роля. Макар и най-многобройни в местната етнодемографска композиция, южнотракийските българи са поставени в твърде тежка ситуация – те нямат време за да пуснат достатъчно дълбоки корени в Долномаричината низина и да завоеват горните нива на социалната йерархия. Съответно с това в общобългарския хор техните гласове звучат по-приглушено.

Чувствайки се недостатъчно силни да поддържат амбициите на своите средновековни предци, възрожденските българи недооценяват ролята на Тракия. Има комай само едно изключение. Това е д-р Стоян Чомаков, когото ревнивият към правата на Третия Рим Константин Леонтиев (между другото, той е свързан с Тракия – служил е в Одринското руско консулство, има и тракийски спомени<sup>1</sup>) не без основание подозира в планове – всъщност блянове<sup>2</sup> – за възстановяване на Източната империя с български мениджмънт и под европейски (най-вече английски) патронаж. Ще цитирам тук неговите думи – те са едно много колоритни, друго съдържат може би най-големия комплимент, правен някога на нас, българите. И затова, особено в тревожни времена като днешното, не е излишно да си ги припомним, за да не губим присъствие на духа.

*„... любимата мечта на българите беше – пише руският Ницше, – промъквайки се посредством Екзархията в Цариград, да покръстят султана и другите притежаващи власт и влияние турци и да застанат сами начело на великата и нова Православна империя, която*

*би могла постепенно да отхвърли стареещата Русия далеч на север. Пазете се – казал Сула (за юношата Цезар) – в това хлапе се крият десет Мариевци! Пазете се! – говоря и аз и не за първи път ...“<sup>3</sup>*

Регистрираните в този текст на Леонтиев нагласи остават слабо артикулирани и няма данни да са оказали някакво видимо въздействие върху българската самоличност – макар да е допустимо да се мисли, че тъй като по-сетне става любимец на княз Фердинанд, д-р Чомаков е имал отношение към зачеването на неговата византийска мечта, за която вече определено може да се говори като фактор и на новобългарската съдба, и на новобългарското аз. Все у Леонтиев ще срещнем и коментар (първо негативен, после позитивен) и на една от руските интерпретации на възможността Източната империя да бъде иззета от ръцете на османлиите чрез България. Затова, а и доколкото е вариант на прочутия „Гръцки проект“ на Екатерина II, тя заслужава да носи името „Български проект“. Минавайки през „Осемте точки“ по Църковния въпрос, които са план за българо-гръцка дуализация на смятаната за наследник на Османската империя Вселенска патриаршия, „Българският проект“ намира прием у амбициозния руски посланик при Портата генерал Игнатиев. За него Мидхат паша казва следното: „...нашият буен генерал иска не само реформи, но като че ли мечтае да префасонира любимата си България в Нова Византия, а Палеологовата корона да постави на собствената си глава“<sup>4</sup>.

Не ще съмнение, че ако имперски планове от рода на гореописаните бяха получили адекватна на потенциалното си значение известност, то и Тракия би се радвала на несравнимо повече внимание в българското общество, което поради тази причина щеше и военнополитически, и социално-психологически да бъде много по-подготвено за шансовете и рисковете на 1912.

От друга страна, Тракия и сега все така е хинтерланд на запазващите висок геополитически статус Черноморски проливи. Макар и член на ЕС и НАТО, България все така е обект на ухажване и от други наднационално-обединителни идеи. Съвсем наскоро чрез докторска дисертация<sup>5</sup> бе регистриран славянско-православен цивилизационен проект, което да бъде съвместно българо-руско дело. Той цели усиление на руския вектор в сега неравностранныя геополитическия триъгълник Брюксел–Москва–Вашингтон, където се разполага България. Най-активен в региона към момента обаче е неоосманизъмът, който разчита както на добрите демографски и икономически показатели на днешна Турция, така и на геополитическите и исторически

реалии. Според някои наблюдатели, стремежът към възстановяване на Османската империя вече е завоювал позиции на българска територия<sup>6</sup>. Остава обаче твърде неясно дали той ще се насложи върху американския вектор в региона, или пък ще се опита да играе самостоятелна роля<sup>7</sup>.

Прочее, Тракия отново може да се окаже с ключова роля в българските съдбини – и затова трябва да помним уроците на Клио.

Връщайки се към нейния периметър, следва да се припомни, че независимо от неблагоприятните обстоятелства, тракийските българи успяват да запишат важни страници във възрожденската ни история. Те не само участват според силите си в Църковния въпрос, но излъчват и първия български екзарх – Антим I. В Одрин ще резидира шефът на новобългарското униатство, което придава специфичен колорит на нашата съвременна идентичност. В Одрин се развива прочутата Българо-католическа гимназия на полските Възкресенци. Тук ще учителства един от най-видните ни възрожденци – П. Р. Славейков. От Тракия в революционните борби обезсмъртяват имената си Капитан Петко Войвода и Атанас Узунов. Левски търси привърженици из Странджа, един или два пъти посещава и Одрин, където е основан революционен комитет. Революционни комитети, може би създадени от самия Апостол на свободата, е имало и в Лозенград и в Свиленград<sup>8</sup>.

Така или иначе обаче, Тракия остава подценена – за сметка на Македония. Културно-историческите съображения вземат пълен превес над геополитическите. Възрожденските българи почти не допускат, че много скоро на тях, подобно на средновековните им предци, отново ще се наложи да се отправят с оръжие към Цариград. През войните в 1912–1913 трагичното разминаване между историята и географията проличава с пълна сила. Голямата любов е Македония, но, тъй като българските армии се бият в срещуположния ъгъл на Полуострова, тя става лесна плячка на „сюзниците-разбойници“. И с каквото и ентузиазъм тази година да честваме българските победи из хинтерланда на Проливите, ние не ще можем да се извазим от кошмарния спомен на Втората Балканска война. Виновна е не само византийската мечта на цар Фердинанд, виновно е и подценяването на Тракия. Поради ускореното си изграждане българското възрожденско его не успява адекватно да реагира на страхотните шансове, които съдбата му подхвърля в началото на XX век.

Освен имперските планове а ла Симеон Велики, има още два опита Тракия да придобие важна, ако не и централна роля във възрожденската ни идентичност. Става дума за етнотимическите лутания. „Българи“ и „България“ не се налагат веднага безусловно като имена на нашата съвременна нация и на нейната територия. Паисий



Хилендарски призовава своите сънародници да се гордеят с, да запазят и да прославят името „българи“. Но в търсене на повече минала слава по-късно се правят опити това име да бъде изоставено за сметка на други, смятани за по-престижни имена. Например, д-р Петър Берон, вземайки повод от това, че неговият роден Котел се намира в римската провинция Тракия, в своите научни трудове се представя не за българин, а за тракиец („*Thrax*“). Както вярно преценява М. Арнаудов<sup>9</sup>, докато в Европа името „България“ нито е особено известно по това време, нито е особено престижно, името „Тракия“ извиква спомени за Орфей, за очарователната древногръцка митология, за класическата античност изобщо. Все със същата цел Берон нарича българския език „тракийски“ или „трако-македонски“. През 1843 г. Иван Селимински също пробва да пусне в оборот името „Тракия“, в рамките на което българите да сътрудничат с гърците, но без да се сливат с тях. Тъй като е фанатичен русофил и славянофил, той използва комбинацията „трако-славяни“, с което, както изглежда се опитва да предложи български вариант на илиризма<sup>10</sup>. В едно писмо на атинския Трако-славянски комитет се казва, че „за наши съотечественици, с името трако-славяни, се смятат всички цариграждани, одринци, пловдивци и всички обитатели в Тракия, българите въобще, сърбите, черногорците, бошняците и въобще, които говорят славянски език“<sup>11</sup>. Прочее, освен че тук личи стремеж за създаване българоцентричен югославизъм под името „тракизъм“, налице е и тенденция евентуалните български нация и държава да не се ограничават само в *Vulgaria propria*, т.е. в земите между Дунава и Балкана, а да покрият цялото българско етническо пространство като изоставят традиционното етническо име за сметка на античното и смятано за по-благозвучно „траки“. Тези два ефирни опита да се лансира името „Тракия“ и негови производни обаче остават без казвото и да било последици.

Тук веднага можем да се попитаме: „Щеше ли един по-развит тракизъм да направи българската възрожденска идентичност по-адекватна на очакванията я предизвикателства – или пък е съществувала опасност заиграването с названието „Тракия“ да ни скрои същата лоша шега като името „Македония“, което отвоювахме от гърците – но май само за да налеем масло в огъня на македонистите?“

Няма да се отдавам на контрафактуални разсъждения, с които напоследък се прекалява компрометиращо за историзма. Но ще завърша, изтъквайки, че въпреки безспорния патриотизъм на Селимински, неговият „тракистичен опит“ веднага е атакуван от Раковски с обвинения в родоотстъпничество<sup>12</sup> – макар сам последният две-три

години преди това, когато организира т.нар. Втори Браилски бунт, също да използва небезопасното за българската национална идентичност име Георги Македон<sup>13</sup>.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Вж. Тракия през Възраждането. Спомени. Съставителство, увод и коментар **Ил. Тодев**. С., 1996.

<sup>2</sup> Вж. за това **Ил. Тодев**. Д-р Стоян Чомаков, или от освободителен към имперски национализъм. – в: **Ил. Тодев**. Към друго минало. С., 1999.

<sup>3</sup> **К. Леонтьев**. Волки в овечьих шкурах. – В: **К. Леонтьев**. Сквозь нашу призму. – в: [http://knleontiev.narod.ru/texts/skvoz\\_prizmu.htm](http://knleontiev.narod.ru/texts/skvoz_prizmu.htm).

<sup>4</sup> За „Българския проект“ вж. **Ил. Тодев**. „Българският проект“ – кръстопътна утопия или пропусната магистрала? – в: *Историческо бъдеще*, 2011, № 1-2.

<sup>5</sup> Вж. **Св. Шаренкова**. Славянско-православен цивилизационен проект. Опит за нова геополитика. С., 2012.

<sup>6</sup> **В. Проданов**. Теория на българския преход. С., 2012, с. 752-754; вж. и **Ст. Станилов**. Новият османизъм и българите. Политически очерк. С., 2012.

<sup>7</sup> Според известния руски социолог и лидер на международното „Евразийско движение“ Александър Дугин евразийският проект трябва да включи и Турция (плюс Китай, Иран, Азербайджан; прочее – Изтокът срещу западното иго, сушата срещу морето, телурократията срещу таласократията). Т.е. може би ще трябва да различаваме северно (руско), южно (турско – с афро-евразийски вариант) и интегрално евразийство.

<sup>8</sup> Вж. у **Ил. Тодев**. Българското национално движение в Тракия 1800-1878. С., 1994.

<sup>9</sup> **М. Арнаудов**. Петър Берон (1800-1871). – в: *Същият*. Творци на Българското възрождане. I. Първи възрожденци. С., 1969, с. 147.

<sup>10</sup> В неутралната си версия терминът „илиризъм“ обозначава тежненятия към южнославянска взаимност. Тук визирим сръбската му версия. Неин активен разпространител през XVIII в. става закриляната от Русия сръбска митрополия в Сремски Карловци, Австрия. Там се култивира богатата книжнина на църковно-славянски (сръбски вариант) и силен тласък получава просветата. Политически идеал на илиристите е интегрална южнославянска държава под крилото на Русия. Сръбският приоритет в тази държава не се изтъква, но се подразбира. Тоест става дума не за някаква форма на южнославянска федерация, а за сръбска по същество империя – за каквато открито ще настоява прочутото Гарашаниново „Начертание“ (1844) и каквато се явява Югославия (1918-1990).

<sup>11</sup> **М. Арнаудов**. Селимински. Живот–дело–идеи. 1799-1867. С., 1938, с. 226 сл., 233 сл.

<sup>12</sup> Пак там.

<sup>13</sup> За това вж. **Ил. Тодев**. Митът „Македония“. – в: *Същият*. Към друго минало. С., 1999.

## СВИЛЕНГРАДСКИЯТ РЕГИОН – ТВЪРДИНА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

КОСТА ЛЬОНДЕВ

Свиленградският регион е разположен в най-югоизточния ъгъл на България. Границите му се простират между реките Марица и Тунджа, източните разклонения на Родопите и Сакар планина, с обща територия от 705 кв. км с 24 селища и население от 26 147 души. Свиленград лежи на най-късия път, свързващ Централна и Северна Европа с Азия<sup>1</sup>. Свиленградският регион има богата история от дълбоката древност до наши дни. В него археолозите са открили следи от праисторически селища, но първите находки, свидетелстващи за организиран живот в региона, са от времето на траките (XII–I в. пр. Хр.). От тази епоха са долмените и скалните гробници край селата Студена и Хлябово. Тук в околностите на с. Мезек са били царските резиденции на одриските владетели Терес, Севт и Ситалк, от които е съградена през IV в. пр.Хр. забележителната по своите размери Мезешка гробница. В свиленградски регион са и древните крепости Букелон край с. Маточина, при която през 1205 г. българи и кумани, водени от цар Калоян, разбиват кръстоносците и пленяват Балдуин Фландърски. Край с. Мезек пък се намира най-запазената наша средновековна крепост (XI в. сл. Хр.), скалните църкви край селата Маточина и Михалич (X в. сл. Хр.)<sup>2</sup>.

Близко до Свиленград на 26. 09. 1371 г. става историческата битка между нахлулите на Балканския полуостров османски орди и обединените войски на сръбските феодали Вълкашин и Углеша и включилите се на тяхна страна българи. Но те са разбити и пътят на османците за Централна Европа е открит<sup>3</sup>.

В годините на османското иго през 1529 г. на р. Марица по нареждане на великия везир Мустафапаша е построен мост, дълъг близо 300 м, за да могат по-лесно да се придвижват войските на империята към Виена. Построяването на моста бележи и ускореното развитие на града, в който се изгражда огромен кервансарай, джамия, хамам (баня) и други обществени постройки. От началото на XVIII в. градът вече носи името Мустафапаша и се превръща в оживено търгов-

ско селище. През него преминават кервани, стада с овце за пазарите в Одрин, та чак до Истанбул. В началото на XIX в. в Мустафаша живее будно население с ярко съзнание, което започва борба срещу османските поробители и гръкоманството. През 1834 г. е построена църквата „Света Троица“ с училище към нея. През лятото на 1871 г. Апостолът на свободата В. Левски основава таен революционен комитет с председател Станко Разбойников. В Мустафаша през учебната 1872–1873 г. като главен учител работи народният поет Иван Вазов. На 8 януари 1878 г. в града първи пристигат драгуните на руския генерал Струков, посрещнати с хляб и сол от признателното гражданство<sup>4</sup>. Но краткотрайна е радостта от свободата. По силата на несправедливия Берлински договор от юли 1878 г. цялата Одринска и Беломорска Тракия остават под турска власт. Свиленградски окръг се превръща в турска мустафашанска кааза (околия) с 27 села към Одринския санджак. Границата минава на 1 км западно от гара Свиленград. Отново се възстановява тюрското потисничество. В града се настанява турски гарнизон<sup>5</sup>.

Започва нова 34-годишна одисея за българите от региона. Но патриотичното му население наклонява глава пред поробителя. През 1895 г. се полагат основите на революционна организация в Мустафаша (Свиленград). За неин председател е избран Петър Митев – учител и членове: Димо Казаков (Странджата) – кръчмар и Зафир Тодев – бъчвар. Но за начало на активната дейност на революционната организация в града може да се счита 1896 г., когато в града пристига Павел Генадиев като учител и става ръководител на революционния комитет. Той успява да разшири дейността на организацията: привлича нови предани на делото граждани, като Янаки Илиев – общар, учителите Димитър Нашев и Никола Димитров, урежда тайна поща между революционния комитет в града и Одринския окръжен революционен комитет (ООРК). Наред с тези положителни страни Павел Генадиев допуска и някои действия, които са в нарушение принципа на демократичността. Държи се самовластно, не зачита решенията на ООРК, използва авантюристични подходи като обира на заможни граждани. На него някои свиленградски революционни дейци преписват и убийството на Иван Варсанов, което нанася сериозен удар върху революционната организация в града<sup>6</sup>. Арестувани са Павел Генадиев, учителите Стефан Дишлиев, Константин Табаков, Панайот Радойнов. Павел Генадиев е освободен след застъпничеството на брат си д-р Никола Генадиев, близък с Австрийската легация в Цариград, а останалите са изпратени в Одринския затвор. След този тежък удар оцелелите дейци възстановяват организацията, като за неин председател избират Стою Петров (Дерменджията), сменен

по-късно от Янаки Илиев, Тодор Петков – главен учител и Димитър Катерински – учител<sup>7</sup>.

Висока оценка за работата на свиленградската революционна организация дава един от ръководителите на ООРК Лазар Димитров: „В Свиленград имаше и се създаваше многолюдна интелигенция, готова да служи на народа си, предано и с всички сили. Той беше несъкрусима крепост на българщината, неговото население и това на селата му притежаваха силен национален дух и национално съзнание“. И по-нататък: „За Одрин Свиленград беше това, което Кукуш бе за Солун в Македония“<sup>8</sup>.

Димитър Катерински, като ръководител на революционната организация от една година, успява да разшири и укрепи нейната дейност. През април 1902 г. той, заедно с Александър Кипров, Тодор Петков и Александър Попов – студент, участват в конгреса на Одринския революционен комитет в Пловдив. На него е взето решение да се разгърне масово революционно движение в селищата източно от р. Марица, а в тези на запад от нея – да се ограничат до саботажни действия. С такава цел през лятото на 1902 г. се сформира и четата с войвода Ал. Кипров, която извършила няколко подривни дела – взривяването на жп моста при Дерекьовската река и запалването на склада за газ („газхането“) близо до града. Но четата извършва и някои компрометиращи действия, като обирни на по-заможни граждани, което принуждава революционният комитет да вземе решение за разпускане на четата<sup>9</sup>.

На втория конгрес на ООРК (28.06–01.07.1903 г.) в местността Петрова нива в Странджа планина като представители на Свиленград участват Димитър Катерински, войводата Георги Тенев и Анастас Разбойников, който е избран за един от секретарите на конгреса. При обсъждане на главния въпрос „Има ли условия за въстание в Тракия“ пръв взема думата Д. Катерински, който изразява становището на свиленградската революционна организация, че не съществуват условия за вдигане на въстание и се обявява против, защото то изисква още време за по-добра подготовка, ще донесе разорение на тракийците и ще ги прогони от родните им места. Д. Катерински остава докрай верен на заетата позиция, че не бива да се вдига въстание, за което е отстранен от работата на конгреса<sup>10</sup>. Според приетия план, цялата територия на революционната организация е разделена на пет революционни окръга. Мустафापаша (Свиленград) е определен като трети район. За войвода на района е назначен Георги Тенев, а за негов пръв помощник – Христо Арнаудов<sup>11</sup>.

Особено място в решенията на конгреса се отделя на снабдяването с оръжие. За целта в с. Хебибчево (дн. гр. Любимец) под ръководството на Янаки Гочев – пунктов началник, се създава ра-

ботилница за приготвяне на ръчни бомби тип „Одринки“ с тегло от 1 кг и от желязо с нарезки. Осигурени са 209 пушки от типа „Кринка“; „Мартини“; „Бердани“ и „Манлихер“ с общо 13 700 патрона, pistolети, динамит. Извършва се и разузнавателна работа, чрез която се установява, че турския гарнизон разполага с 3600 души пехота и толкова кавалерия с 400 коня, с 27 оръдия и 150 товарни коли<sup>12</sup>. Според плана на въстанието на Трети мустафапашански район се предвижда извършване на четнически нападения с ограничена цел – да се държат турските части под напрежение и да не се допусне да участват срещу главните сили на въстаниците от Първи революционен малкотърновски район. Тази задача е възложена на четата на Г. Тенев и Христо Арнаудов. Тя се състои от 70 души – 40 от Мустафапаша и 10 от с. Мезек, но в четата има и патриоти, пристигнали от различни градове и села на България, за да се борят за освобождението на своите поробени братя от Тракия. Между тях е и запасният поручик Вълчо Славов от Нова Загора, който като военен специалист е назначен на командна длъжност. Пред четата е поставена задачата да извърши нападение срещу турското село Кюстюкьой (дн. с. Костур). Но подготовката на четата, която се извършва на българска територия в района на с. Хебибчево (дн. гр. Любимец), протича мудро. На призивите да се премине към активни действия командването на четата изтъква, че няма достатъчно патрони. Това наистина е така, но не по-малка причина е, че в четата липсва единоначалие. Георги Тенев и Христо Арнаудов, а и Вълчо Славов спорят кой да бъде пръв войвода<sup>13</sup>.

Все пак под натиска на председателя на ООРК Велко Думев чета от десет души през нощта на 18 срещу 19 август 1903 г. преминава границата и завързва краткотрайна престрелка с турски въоръжен отряд, след което се завръща на българска територия. По време на престрелката турците загубват 5 души и 15 ранени, докато загубите на четата възлизат само на един ранен. Тези действия на четата не са достатъчни да респектират и задържат намиращите се в Мустафапаша турски войски. Затова Велко Думев отново се обръща към пунктовия началник в Любимец Янко Гочев за по-активни действия на четата, за да не се допусне турските войски от Мустафапаша да се прехвърлят в Лозенград и Малко Търново, където въстанието е в разгара си. Тази молба е изпълнена и на 31 август 1903 г. четата в пълен състав от 70 души извършва второ нападение на турското село Кюстюкьой (дн. с. Костур), като под прикритието на нощната тъмна четниците незабелязано се промъкват в селото и атакуват врага. Сражението продължава цялата нощ. На турците са нанесени тежки загуби, а част от селото е опожарено. На разсъмване четата, която

дава четирима убити, се оттегля обратно на българска територия. Така че, макар и закъснели, тези действия на четата способстват за предизвикване тревога сред турците и за облекчаване положението на въстаниците в района на Странджа, задържайки техните военни части в района на Мустафапаша<sup>14</sup>. Участието и приносът на Трети мустафапашански революционен окръг в Преображенското въстание през 1903 г. са скромни. Но те показват, че българите и от този район, най-близко разположен до вратите на поробителите, са готови на саможертва за своето отечество – България. След поражението на въстанието интелигенцията, която остава в Свиленград и селата се отдава на културна работа, но хората, посветени на революционното дело продължават своята апостолска дейност<sup>15</sup>.

Трябва да мине почти едно десетилетие до паметния за Свиленград ден 5 октомври 1912 г., когато в града първи влизат войните на Лейбгвардейския конен полк и донесат така жадуваната свобода. Свиленград е първият български град, освободен още в първия ден на Балканската война, а на връх Шейновец е извоювана първата победа на българска армия с командващ ген. Н. Иванов, който е провъзгласен за почетен гражданин на града още на първото заседание на общинския съвет и почти пет месеца в града работи неговият щаб. В Свиленград е родена българската бойна авиация, тук е формирано 1-во аеропланно отделение, а в местността Чинарите е построено първото българско военно летище, оттук е извършен първият боен полет над Одрин<sup>16</sup>.

Патриотичното население на Свиленградски регион дава и своя макар и скромнен принос в Балканската война 1912 г. Още преди обявяването на мобилизацията (17. 09. 1912 г.) към сформиращите се чети и отряди на Македоно-одринското опълчение (МОО) се включват над 150 души. Най-голям брой 115 доброволци са от Свиленград, а останалите са от селата Левка – 11, Мезек – 8, Райкова могила – 4, Дервишка могила – 3 и по един от десетина други села от региона. В опълчението се включва и свещеник Стоян Ставрев, който идва чак от САЩ, за да стане доброволец. Двама свиленградчани – Иван Еврејнов и Георги Николов, са четници в четата на поета Пейо Яворов. Сформирана е чета от 40 доброволци, която под ръководството на воеводите Яне Таушанов и Яне Василев (и двамата свиленградчани) действа в района на Мустафапаша – Софлу – Ортакьой (дн. гр. Ивайловград), извършвайки подривна и разузнавателна дейност в тила на турската войска. Участниците в МОО от Свиленградски регион по специален състав се определят така: земеделци и скотовъдци – 26, занаятчии – 28, търговци – 9, работници – 7, учител – 1, за останалите няма данни. По възраст те



се разпределят до 20 г. – 8, 21-30 г. – 43, 31-40 г. – 24, 41-50 г. – 11 и над 50 г. – 2. Видно е, че преобладават доброволците от 20 до 40 г. По образователен ценз разпределението е следното: неграмотни – 19, с начално образование – 31, с основно – 17, средно – 3, с висше (незавършено) – 1. За останалите няма данни.

Тези полуграмотни селяни – скотовъдци и занаятчии, обаче голят от огромното желание час по-скоро да се включат в свещената война за освобождението на поробените братя и сестри в Одринска Тракия, да защитят своята българска национална идентичност. Опълченците, доброволци от Свиленград и района, са разпределени в почти всички 12 дружини. Най-много са в 10-а Прилепска дружина – 39, в 5-а Одринска дружина – 27, в 13-а Кукушка дружина – 12, в 11-а Серска – 14 и в 14-а Воденска – 11. Освен това, в инженерно-техническата част на опълчението служат 2, в щаба на МОО – 1 и 1 аптекар<sup>17</sup>. Съгласно разпореждането на щаба на кърджалийския отряд, 10-а Прилепска и 5-а Одринска дружина са включени в състава на Втора бригада с командир подполковник Пчеларов. Тя получава заповед след въоръжаването си да се съсредоточи югоизточно от Мустафапаша, а впоследствие да настъпи в направление Кадъкьой– Димотика–Софлу–Дедеагач<sup>18</sup>. Тя има за задача да бие и разпръсне събралите се в този район башибозуци и групи от разбити редовни войски и да овладее Дедеагач (дн. Александруполис). В заповедта се посочва да се вземат мерки за запазване на жп линията Димотика–Дедеагач, защото чрез нея се осъществява снабдяването на българската войска при Чаталджа, тъй като жп линията, която минава през обсадения Одрин, е в турски ръце.

На 3 ноември 1912 г. Втора бригада достига до Софлу, където се влива в Сборната конна бригада на полк. Танев. В резултат на тежки боеве при Дедеагач и Фере, в които особено се отличава 5-а Одринска дружина, опълченците превземат града. Впоследствие бригадата оказва съдействие на Кърджалийския отряд в обкръжаването и пленяването на 15-хилядния корпус<sup>19</sup> на Явер паша при Мерхамли на 14 ноември. Огромно е значението на победоносните боеве, които МОО води на превала Балкан Тореси (Маказа) в Източните Родопи, в които са разбити три турски табора (батальона) с 5 скорострелни оръдия и на следващия ден овладява Гюмюрджина без бой. С пленяването на корпуса на Явер паша и разгрома на башибозушките банди Втора армия с командир ген. Никола Иванов вече може да бъде спокойна за тила си и да насочи всички налични сили в обсадата на Одрин. Материалното снабдяване на армиите при Чаталджа може да се осъществява по жп линията Пловдив–Свиленград–Димотика–Кулелибургаз, както и от чужбина Дедеа-



гач - Чорлу<sup>20</sup>. Освободените сили на 2-ра и 3-та бригада на МОО, в които са повечето опълченци от Свиленградски регион се насочват по главното стратегическо направление – Чаталджа. През януари 1913 г. те действат в района на Родосто, където осуетяват всеки опит за десант от турците. На 28 януари трите бригади на Опълчението с части на 4-та армия с командир ген. Стилиян Ковачев преминават в настъпление и с мощно „ура“ и с не един удар „на нож“ разбиват опитите на 30-хилядния корпус на Хуршид паша и Енвер бей (палача на източнотракийските българи през лятото на 1913 г.) да влязат в Шаркьой. Убити са над 1000 и пленени 450 турски войници<sup>21</sup>. Тази победа на българското опълчение и войски оказва голямо значение за приключването на бойните действия при Чаталджа и принуждава турското командване да иска подновяване на мирните преговори. Със своите действия през Балканската война Македоно-одринските опълченци проявяват чудеса от храброст, издръжливост и дисциплинираност, съзнавайки, че дават своя принос за освобождението на поробените земи на отечеството.

Над 3198 опълченци са наградени с ордени и медали. От 5-а Одринска дружина – 258, от 10-а Прилепска – 229. С особена гордост трябва да отбележим, че между тях са и 38 опълченци от свиленградски регион. Опълченците Петър Раковски и Никола Таушанов са наградени с по две отличия: „Орден за заслуги 4-та степен“ и „Кръст за храброст“. Атанас Петров – с орден за заслуги 1-ва, 2-ра и 3-та степен. Христо Петров от с. Дрипчево – с 2 ордена за заслуги 4-та степен. Кръстю Вълчев от с. Райкова могила – с 2 ордена за заслуги 4-та степен<sup>22</sup>. Със своето участие във войната МО опълченци повторят подвига на своите деди от Българското опълчение през Руско-турската Освободителна война (1877–1878 г.) и показват, че са достойни техни наследници.

Вече един век от тези знаменателни събития и днешното, и бъдещите поколения българи ще се гордеят с героизма и саможертвата на техните предци, пролели кръвта си по бойните полета на Тракия и Македония за свободата и независимостта на своята родина – България.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **Ан. Разбойников, Сп. Разбойников.** Миналото на Свиленград. (История на града до 1913 г.), 1990, с. 7.

<sup>2</sup> **Д. Димитров.** България – страна на древни култури. С., 1963, с. 31.

<sup>3</sup> Сп. „Археология“, 1965, кн 1, 1–11.

- <sup>4</sup> **Ан. Разбойников, Сп. Разбойников.** Миналото на Свиленград (История на града до 1913 г.), с. 9.
- <sup>5</sup> Пак там, с. 11.
- <sup>6</sup> Пак там, с. 14.
- <sup>7</sup> Приноси към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. 5, с. 22.
- <sup>8</sup> Пак там, с. 25.
- <sup>9</sup> Пак там, 59–105.
- <sup>10</sup> Пак там, 142–146.
- <sup>11</sup> Пак там, 25–49.
- <sup>12</sup> **Л. Данаилов, Ст. Нойков.** Националноосвободителното движение в Тракия 1878–1903 г. С., 1971, 371–375.
- <sup>13</sup> Приноси към историята на Македоно-Одринското революционно движение в Тракия, кн. 10, архив на Янаки Гочев, част 1 и 2, с. 506.
- <sup>14</sup> Пак там, с. 507.
- <sup>15</sup> **Ан. Разбойников, Сп. Разбойников.** Миналото на Свиленград (История на града до 1913 г.), с. 266.
- <sup>16</sup> История на Свиленград 1912–1944, 15–23.
- <sup>17</sup> Македоно-Одринското опълчение 1912–1913 г. Личен състав по документи на Централен военен архив и Главно управление на архивите при М. С.
- <sup>18</sup> Балканската война 1912–1913 г. С., 1961, 296–306.
- <sup>19</sup> ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 163, л. 143.
- <sup>20</sup> Войната между България и Турция 1912–1913 г. С., 1930, т. 5, с. 607.
- <sup>21</sup> Български доброволец, 1935 № 2, с. 2.
- <sup>22</sup> Пак там, 1936, № 1–2 и 1937, № 1–2.

# Част II

## ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ И НЕГОВАТА РОЛЯ И СМИСЪЛ 110 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

### МЯСТОТО НА ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ В БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ПАМЕТ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

#### 1. Употреби, дискурси и битки за паметта

През август 2013 г. честваме едно изключително важно събитие в нашата история. Към него можем да подходим по различни начини. Първият е историческият – да се опитаме да възпроизведем, да припомним различни моменти или нови и неизвестни факти от това събитие. Вторият е да го видим в настоящето, да проучим как то участва в днешния ден чрез нашите възприятия, оценка, интерпретации. При това най-същественото от вторият подход е, че трябва да имаме предвид, че у нас през последния четвърт век няма така нар. гореща война, но в същото време се водят жестоки войни в интелектуалната, психологическата, идеологическата сфера, които разрушават една или друга историческа памет или се опитват да създадат някаква нова. Тази битка е много важна, защото удряйки по събития от българската история, ние удряме по идентичността на българина. Психологическата война за историческите интерпретации е предназначена да наложи меката власт на различни външни сили. В тази война ключова е фигурата на историкът. Шаманът, свещеникът и историкът са посредници между профанния свят на всекидневието и по-висшия свят на сакралното, в което се възприемаме като съпричастни към нещо по-голямо, обединяващо всички нас. Шаманът общува с отвъдното, с духовното и прави хората съпричастни с по-велики сили. Сега тази съпричастност се осъществява от добрия историк, играещ ключова роля в конструирането на нацията като сакрално тяло с помощта на общото минало с неговите исторически върхове и величави фигури.

Важен инструмент, формиращ историческата памет, възприятия,

интерпретации, а оттук и националната идентичност е образователната система и наложения в нея литературен и исторически канон, включващ като значими едни имена и събития, оставящ второстепенно място на други, изключващ изобщо – трети. Неслучайно нашата образователна система е непрекъснато взривявана от опити да се разруши този канон, особено в периода на Възраждането и националното освобождение. По този въпрос в разни контексти се води битка с ДПС, неслучайно сегашният му лидер наскоро заяви, че едно от нещата, които го интересували в момента, били митовете в българската история.

Медиите и публичната сфера днес все по-малко са информационен инструмент и съответно пространство, в което да потърсим отразяването на действителността такава, каквото е. Банален постмодернистки факт е, че те създават симулакруми, изобретяват, конструират реалностите чрез дискурса (употребата на езика), подбора на фактите, интерпретациите, балансирането и подреждането на новините. Така по същество имаме непрекъснато конструиране и разрушаване и на миналото, зад което се крият обикновено различни интереси и съответно идеологии. В този контекст можем да разберем и дискурса за Преображенското въстание и неговите промени. Вземете под внимание дори водещият дискурс, в който то присъства като втора част, като допълнение във фразата „Илинденско-Преображенско въстание“, което от своя страна е свързано с най-популярните интерпретации, че то има помощно значение за Илинденското въстание.

След като едно събитие стане в реалността, възприятието за него започват да се умножават, да придобиват символен характер, свързан с определени интерпретации на историята, формиращи национална идентичност, лоялност, възприятия на света. Можем да разграничим различни употреби, дискурси, интерпретации, памети за исторически събития и герои, проявяващи се чрез (а) празниците (какво е отношението между делнично и празнично, между профанно и сакрално днес; каква е употребата на празника при делник на чалгата и моралните ценности, във време, когато всичко е за продан), (б) наименованията, (в) историческия канон, (г) наименованията; (д) художествената култура – романи, филми.

Социологическата и социалнопсихологическа интерпретация на честванията, сборовете, събранията, празниците, тържествените зари, митингите, на които се събира голямо количество хора да отбележи някакво събитие, да активизира колективната памет, е да изгражда и поддържа общности с колективни възприятия, взаимно усещане за минало, настояще и бъдеще. Ние се чувстваме българи, част от някаква цялостност, правеща ни съпричастни и солидарни едни с други, благодарение на такова предизвикване на колективни

спомени за съвместни страдания и големи героични събития. Това ни прави нация с общи, а не само индивидуални или семейни спомени, с колективна, а не само индивидуални идентичности.

Честването на събитията от 9 септември 1944 г. беше до 1989 г. един от инструментите за изграждане на това, което по времето на социализма се наричаше „морално-политическо единство на нацията“. Не е случайно след това, че БСП събира всяка година по 50 000 човека на връх „Бузлуджа“, за да повтори символичното преживяване на станалото през август 1891 г. от своите привърженици и така да укрепи усещането, че индивидуално всеки от тях има своите родители, но колективно са се родили някога на този връх и за това са днес съпричастни едни с други, всеки от тях е част от някакво колективно цяло. Така се поддържа твърд електорат в условията на днешната либерална демокрация.

По подобен начин ДПС всяка година прави своите сборове, чрез които поддържа паметта за пострадалите от възродителния процес, налага съответните исторически митове, ритуали, интерпретации на станалото през 1984–1989 г. Така си формира своите колективни спомени и прави една маса от хора свой заклет електорат. Те гласуват за тази партия, независимо от това, че са в огромното си мнозинство бедни хора, а тя демонстрира икономическо поведение, характерно за дясна, грижеща се за по-богатите слоеве на населението политическа сила.

Формирането на българската нация през Възраждането има за свой пусков механизъм колективните спомени за величаво общо минало, активизирани чрез знаменитата „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски.

Когато говорим за колективната памет днес и за ролята на празника за изграждане на някакво колективно цяло, трябва да имаме предвид една известна схема на руския културолог Михаил Бахтин за отношението между делник и празник, чрез което се прави преход от възприятия за индивидуални към възприятия за колективни идентичности. Днешният делник на българина, сегашното му всекидневие ражда по-скоро разпад, разделения, дефицит на солидарност. Различни проучвания показват, че българското общество днес е рязко отслабило своята колективна солидарност, равнището на доверие между хората и към институциите е много по-ниско, отколкото на голяма част от страните в света. Затова и именно обаче днес повече от всякога са необходими празниците, необходими са честванията на значими минали събития, за да усетим съпричастност, да се съпреживеем като част от обща историческа цялостност.

## 2. Сравнителен анализ на паметта, свързана с Преображенското и Априлското въстание

Три са най-значимите събития, споменът за които, активизиран чрез празници, чествания и най-различни символични и ритуални действия, изважда българина от индивидуалното му битие и го прави съпричастен с някаква по-голяма и дългосрочно съществуваща историческа цялостност – Априлското, Илинденското и Преображенското въстание. Тези три събития обаче присъстват в своеобразна йерархия в колективната памет, по различен начин участват в изграждането на национална идентичност, носят със себе си различни значения. **Априлското въстание** има непосредствено най-големи практически следствия, то проправя пътя към Освобождението през 1879 г. Носи със себе си значенията на саможертва за нацията и свободата. Същата саможертва може да се види и в Илинденско-Преображенското въстание. Но то не води до Освобождение, в неговия център стоят възприятията за погром, страдание, бягство. Десет години по-късно кратката свобода е заменена с нови страдания и жертви.

Затова и те заемат и различно място в литературния и исторически канон на това, което се изучава в българското училище. Априлското въстание си има своя летописец – Захарий Стоянов. Как стоят нещата с другата епопея – тази на тракийците, която е затворена между две големи дати в едно десетилетие – 1903 г. – Преображенското въстание и 1913 – 1914 г. – Балканската и Междусъюзническата война, прогонването и избиването на тракийските население? Този период също си има своя летописец и съответната голяма книга – „Разорението на тракийските българи“ на Любомир Милетич. Ако се опитаме да направим сравнение между Априлското и Преображенското въстание, ще установим няколко особености:

*Първо.* Като цяло проблемната ситуация е, че Илинденско-Преображенското въстание няма никаква външна подкрепа, което улеснява Османската империя в потушаването му, а българската държава се въздържа от вземане на активна позиция. Когато представители на въстанието се срещат с министър-председателя Рачо Петров с искане за помощ, той им показва ултиматумите на Сърбия, Гърция и Румъния, които току-що е получил и които го информират, че тези страни ще подкрепят Турция, ако България се намеси и подкрепи въстаниците. Това само по себе си предопределя не просто резултатите от въстанието, но и отношението към него. Нерядко се казва, че Балканската война всъщност завършва подема, започнал с Възраждането, но следва да се има предвид, че този подем в най-висока

степен е геополитически предопределен. През 1903 г. той е в най-ниската си точка и това предопределя и вътрешната ситуация, а след това и възприятията на събитието.

*Второ.* Във възприятието на Априлското въстание и „Записките по българските въстания“ ключов елемент е последвалото Освобождение на България. Във възприятието на събитията между 1903 и 1913 г. ключово място има разорението и прогонването на тракийските българи. Това прогонване е свързано с поражението от Междусъюзническата война и стремежът травмиращото събитие да се изтика в страни в националната памет. Затова се получава парадоксът, че броят на загиналите при Илинденско-Преображенското въстание е по-голям от този при Априлското въстание, но то няма същото място в масовите възприятия и масовата памет. Априлското въстание протича във времеви порядък от няколко месеца, докато ставащото между Преображенското въстание и Балканските войни продължава десетилетие, но разликата във времената не оказва съществено влияние върху канона на тяхното преподаване и обяснение в българската образователна система.

*Трето.* Във възприятието на Априлското въстание чрез „Записките...“ на Захарий Стоянов ключов елемент, формиращ паметта са героизмът, саможертвата, върховете изяви на готовността да се жертваш за отечеството. При Преображенското въстание и процесите, завършващи с Балканските войни, водещо място във възприятието заемат разорението и страданието, прогонването, насилието и убийствата. В единия случай имаме героична памет, в другия случай водещата е преди всичко травматичната памет, която в индивидуалната и масова психология е много важна за самоопределението, но при този вид памет много съществен елемент е стремежът тя да бъде потискана, оставяна настрана, забравяна. При това травматичната памет и идва и от това, че въстаниците са били изоставени и от света, и от своята държава, към която са искали да се присъединят, за разлика от Априлското въстание, което има огромен международен отзвук.

*Четвърто.* Както Преображенското въстание, така и книгата на Милетич, описваща страданията на тракийските българи десетилетие по-късно, не заемат онова канонично място в националната памет, като Априлското въстание и работата на Захарий Стоянов. Българското възраждане свършва с Освобождението, а другото се възприема просто, като опит на продължение на вече съществуваща процес. СТДБ се опитва да поправи този недостатък, като предложи на министъра на образованието, науката и младежта да се въведе свободно избираем предмет по тракийската проблематика, но същественото тук

е, че в литературния и историческия канон тези събития, и фигурите, свързани с тях, нямат мястото, което имат други събития и не играят същата роля във формирането на националната идентичност.

### **3. Сравнителен анализ на паметта, свързана с Преображенското и Илинденското въстание**

По подобен начин ще открием съществени различия във възприетията на двете части на въстанието през 1903 г. Говори се за Илинденско-Преображенско въстание, но в публичната памет „Илинденско“ има много по-голяма мощ от „Преображенско“. Справка в Гугъл за честотата на срещането на имената на основните фигури на Преображенското въстание 110 години след това показва, че името на Михаил Герджиков се среща 13 200 пъти, а на Даме Груев, свързан главно с македонския регион – 590 000, на Борис Сарафов – 29 100 пъти. Същественото е, че Даме Груев се среща повече от 50 пъти по-често от главната фигура, действаща в Странджанския регион.

Ако вземем отраженията в културата, ще видим, че някои от най-популярните книги и филми у нас са посветени на Илинденското въстание и македонското националноосвободително движение – от „Илинден“ на Димитър Талев до сагата „Мера според мера“. В културната памет обаче няма да открием художествено произведение със същата величина, което да отразява станалото с тракийските българи.

В справочните издания информацията и оценката е от две към едно до 10 към 1 в полза на това, което е станало в македонския край, за сметка на това в одринския регион. В статията „Илинденско-Преображенско въстание“ в най-каноничния документ – многотомната „Енциклопедия България“ на ставащото в Странджанския край е посветена около една осма част от текста.

Кои са причините за този дисбаланс на публичната памет?

Може би най-важното обяснение е, че Илинденското въстание е предмет на жестока битка за присвояване на героите и дейността му между България и Македония. Илинденското въстание се чества особено активно в Македония, след това и у нас като активно при него е ВМРО, но в историческа битка на интерпретации с Република Македония.

За разлика от него, за Преображенското въстание не се води такава битка. Нямаме външна държава, която да претендира за него, да засяга нейната идентичност. Това го прави наше, неоспоримо събитие и затова и не толкова шумно значимо. Дори в съвременна Турция, независимо от неоосманистката тенденция, не открих нищо по този въпрос в англоезичните сайтове на турските медии.



Поради всичко това и в честването и на Преображенското въстание, и при запазването на паметта и възприятията на станалото се разчита не толкова и не само на държавата, а в много висока степен на СТДБ, организация на носителите на травматичната памет, които се борят за запазването, изваждането ѝ от колективното безсъзнателно. Като една от двете най-стари граждански организации в България СТДБ е поел функцията на основен носител на паметта и свързаната с нея идентичност, идващи от тези две ключови събития в периода 1903–1914 г. Съборът на Петрова нива е за тракийските българи това, което е съборът на Бузлуджа за БСП. Станалото в този период има ключово значение за паметта за тракийското, за тракийското съзнание и идентичност. Всъщност функционирането на Съюза на тракийските българи в България се крепи именно на тези две ключови събития в началото на ХХ век, той е носител на травматичната памет на близо 800 хиляди българи и в това отношение е уникална гражданска организация, станала възможна на първо място чрез паметта за Преображенското въстание и етническото прочистване и геноцид над тракийските българи през 1913-1914 г. Те са двата жалона на тракийското измерение на идентичността на българската нация. Неслучайно и СТДБ е основен организатор на честванията на 100-годишнината от Преображенското въстание. При това, за разлика от партии и правителства, то е независимо от партийни пристрастия. Към честване на паметта на тези събития редовно се включват патриотични и националистически организации, но за съжаление нито един път досега не сме имали представители нито на ДПС, нито на другата организация, свързана с турската общност у нас на Корман Исмаилов и Касим Дал и тяхната Народна партия „Свобода и достойнство“. Можем категорично да кажем, че в България множеството партии имат съвсем различна историческа памет, пребивават в различни исторически идентичности, възприятия, оценки.

#### **4. Защо паметта за Преображенското въстание ще става все по-важна?**

И тук идваме до ситуацията, в която се намираме днес. А тя се състои в това, че има обстоятелства, които обуславят рязко нарастващата роля на Преображенското въстание в българската национална памет. Две са основните причини за това:

*Първо.* Неоосманизмът като стратегия на определени кръгове в Турция връща стари страхове и призраци сред балканските народи от времето на битките срещу Османската империя. Националното самосъзнание на тези народи много по-успешно се съчетава със

светския кемализъм, отхвърлящ османското наследство. Неоосманизмът създава предпоставки Преображенското въстание да се превърне в един от центровете на бъдещи битки и противопоставяния. Новата геополитическа роля на Турция засилва дистанциите и у нас между официалната, публичната оценка на тези събития и академичната им оценка, които водят до противоположни позиции на различните политически партии, т.е. до партизиране на интерпретациите.

Когато става дума за Преображенското въстание, етническото прочистване и геноцида над тракийските българи, имаме радикални различия в езика и оценките на тези явления, но за разлика от други исторически периоди, особено този от времето на социализма, тук различията личат не толкова чрез директно представяне, а чрез това какво премълчава една или друга партия, какъв е езикът, който използва за представянето на събитията, доколко е съпричастна със събитията, които чества на Петрова нива. Ако разграничим два типа война за историческата памет – „гореща“ – с яростни алтернативни интерпретации на фактите и събитията, включително и с привеждане на различни цифри за едно и също нещо; и „студена“ – проявяваща се в премълчаване, пренебрегване, придаване по-нисък статут на съответното събитие, незабелязване, то при Преображенското въстание имаме втория тип война. По него нямаме и активна позиция на т.нар. тинк танкове или НПО-та.

*Второ.* Това са жестоките битки за историята на социализма и новият преход към капитализъм след 1989, разделението на българската нация по този въпрос. Тези истории не обединяват, а разделят българската нация. Там тя живее с различни идентичности, наративи, дискурси. Днешният капитализъм е разделил и противопоставил българския народ, довел е до разпад на социален капитал, до криза на национална идентичност. Това именно рязко повишава функционалната значимост за създаване и поддържане на обща национална идентичност чрез историята в други периоди. Засилва се значението на ключовите събития, които формират модерната национална идентичност на българина и го карат да се чувства част от едно цяло. Тези ключови събития се реализират от всичко, което става в периода на Възраждането през XIX век до Освобождението и след това до неговия завършек през Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. и Балканската война през 1913 г.

Днешното масово кризисно съзнание, доминиращо в българското общество, води до много по-остро възприемане на историята, много по-голямата необходимост да се опреш на историята, да откриеш в нея това, което не откриваш в настоящето. Затова и днес ние се

нуждаем повече от всякога от тази годишнина и това честване. Затова трябва да се водят битки за историята.

В този контекст се вписва и значението на Преображенското въстание. То ни е нужно във времената на ерозия на солидарност при българина, самооплюване, самообругаване и люшкане между тотално nihilистичното отрицание на всичко българско и смешното и преувеличено възхваляване на добродетели.

То ни е нужно в днешните времена на отчаяние. „Толкова много отчаяни хора не съм виждал“, каза игуменът на Бачковския манастир тези дни и отбеляза, че всяка втора молитва днес в Бачковския манастир днес е за работа, а не за здраве.

То ни е нужно при наличието на социална маргинализация, лумпенизация и декласация на милиони хора. Нужно е, за да покаже на сриналите се, отчаяните, чувстващи се загубили от капиталистическата реставрация през последните 23 години, че е имало и пострашни времена и че е имало и саможертва, и величие в тези времена.

# ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ, ИЛИ СМИСЪЛЪТ НА САМОЖЕРТВАТА

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

Още през 1903 г. мнозина съвременници, а и сега някои историци отричат навременността и целесъобразността на Илинденско-Преображенското въстание. Дори и днес то продължава да бъде най-силният аргумент на поддръжниците на тезата за несъвместимостта на въоръжените и културните средства за борба, на революцията и еволюцията, респективно за противоречията между Вътрешната организация и Екзархията. Някои автори са склонни и на по-крайни оценки в смисъл, че въстанието нанесло непоправими щети на екзархийското дело, от което то много трудно или никога вече не се възстановило.

Тази оценка на Илинденско-Преображенското въстание е дълбоко погрешна. Въстанието на българите в Македония и Одринска Тракия през лятото и есента на 1903 г. не беше прибързано, не беше ненавременно и най-важното – не завърши с поражение, както мислят мнозина, като сочат за доказателство дадените жертви сред мирното население, щетите на екзархийското дело и най-вече, че Македония не беше освободена и не получи дори политическа автономия. Това е късогледо вторачване в конкретиката на фактите и повърхността на събитията, което пропуска най-важното – процесите в тяхната историческа дълбочина и интегрирана цялост. Подготовката, провеждането и последиците на Илинденско-Преображенското въстание обаче се осмислят именно между разликата в стратегическото мислене на неговите организатори и ръководители, от една страна, и елементарното причинно-следствено мислене на повечето хора, които не са призвани и не биха могли да бъдат лидери от техния ранг. Тук е полезно да се отвори една скоба и да се припомни, че на същото отрицание и съмнение беше подложено Априлското въстание от 1876 г.

Оценката за Априлското въстание също не е еднозначна. Не беше ли въстанието прибързано, недобре премислено и недостатъчно подготвено? Не беше ли то една лекомислена авантюра, която постави на риск църковно-училищното дело на Екзархията? Необходима ли

беше всъщност тази хекатомба, след като и без това Русия и някой друг можеше и щеше да ни освободи? Такива съмнения са разкъсвали още навремето душите на съвременниците и участниците, такива въпроси са си задавали учените и изследователите. Затова не са били малцина ония, които са отричали историческата неизбежност на Априлското въстание или са подценявали значението му като военно-политическо събитие от българската история.

Не правят изключение и историците – примерът с Димитър Страшимиров е класически. Оценката му за това величаво събитие от българската история, изведена като основна програмна идея в предговора на последния трети том на неговата „История на Априлското въстание“, звучи като сурова и безапелационна присъда: *„Велико събитие няма. Само с последствията си събитието печели венеца на славата – с последствията, но искам да кажа, с европейската намеса, поради турските зверства – а само не велико, защото велико въстание няма“*<sup>1</sup>.

Такава предварително заявена концепция предопределя и авторската методология. Подценяването на конкретните факти, предубедеността към възможностите на българския народ за самостоятелно национално усилие, претенциозният и същевременно неуместен критицизъм проличават от всяка страница. И какво остава накрая от великата саможертва: *„Пепелища“*<sup>1</sup>! Така Д. Страшимиров е озглавил последната глава на книгата си и това е символната му речкапитулация на Априлското въстание: *„Но трябва все пак да отбележим, че нашето въстание има изключителна съдба: то беше, само по себе си, открай докрай несполучливо; беше несполучливо, а сполучи онова, за което беше избухнало. Тук, именно, пепелищата изскачат като най-важен фактор: това трябва да се помни“*<sup>2</sup>.

Прието е вече по традиция в българската историография Илинденско-Преображенското въстание да се назовава „вторият най-висок връх в националноосвободителното движение след Априлското въстание“. Може би тъкмо затова някои историци са склонни да пренасят механично критицизма на Страшимиров за Априлската епопея и върху въстанието от 1903 г. в Македония и Одринско. Така на преден план в него също излизат „пепелищата“, но я няма свободата или автономията. Ерго, поражение без освобождение равно на катастрофа!

Целта на въстанието обаче, така както я разбират неговите организатори и ръководители, е много по-висша от тази елементарна политическа аритметика, тъй като е не само политическа, но и екзистенциална – да спаси македонските и тракийските българи от физическо унищожение, да предпази българщината от геноцид. Това

съвсем ясно е казано в „Общия план и цел на въстанието“, съставен от Задграничното представителство на ВМОРО с помощта на офицерите от Върховния комитет: „Целта на борбата е не да победим Турция, а тя да не може да ни победи“. Веднага след това, в точка трета на документа, авторите на стратегическото планиране се позовават на злощастната съдба на арменците:

*„За предпочитане е едно дълготрайно въстание [макар] и по-слабо, отколкото силно, но кратковременно, защото в последния случай, щом се потуши въстанието, Турция ще се възползва от случая да каже на Европа: „Редът е възстановен“ – и ние губим също както в Армения: додето арменците бяха страшни, арменският въпрос бе на маса; щом ги унищожиха, техният въпрос изгасна. Остана само един жален спомен – нищо повече. Един вид успокои се и Турция, и Европа.“<sup>3</sup>*

„Арменският синдром“ не е цитиран случайно. Дамян Груев, както и ръководителите на революционното движение от неговия ранг и профил, като д-р Христо Татарчев и Христо Магов, много добре са виждали онова, което убягва от погледа на съвременния историк – че през 1903 г. турската политика спрямо българското население в Македония и Одринско е в състояние на преход от ескалираща репресия към откритен геноцид. Това не е забелязал дори Христо Силянов, най-добрият познавач на въстанието и сам участник в него. В своята забележителна книга той е отделил на „страховатата“ Винишка афера от 1897 г. цяла глава, въпреки че убитите българи тогава са само петима плюс още толкова починали от мъченията, докато жертвите през пролетта на 1903 г. е оставил някак незабележими в общата ескалация на насилието от предвечерие до въстанието. Изнесените от самия него цифри обаче разкриват друго – над 50 изклани в с. Балдево, Неврокопско, на 16 април; между 200 и 300 избити в Солун на 17 и 18 април; 14 убити и десетки ранени посред бял ден в чаршията на Битоля на 23 април; десетки жертви и пълно опожаряване в съседното с. Цапари на същата дата; 85 избити и 240 от общо 300 къщи опожарени в с. Смърдеш, Костурско, на 9 май; 40 изклани и над 70 прокудени от с. Ениджия, Лозенградско, на 20 май.<sup>4</sup>

Резкият завой на турската политика по отношение на българското население не убягва от погледа на екзарх Йосиф. Без съмнение, заради естеството на оглавяваната от него институция, която чрез владичите, архиерейските наместници, църковните общини и енорийските свещеници контактува с народа ежедневно и повсеместно, той забелязва бруталното насилие, стоварило се върху българите през пролетта и лятото на 1903 г. По този повод екзархът алармира българската държава с три обширни изложения, адресирани до Министерството

на външните работи и изповеданията (МВРИ) и княз Фердинанд.

Първото от тях датира от 17 май 1903 г. и е изпратено до МВРИ в София. Още с първите редове екзарх Йосиф обръща внимание на рязкото завишаване и повсеместното упражняване на организираната репресия срещу българите в Македония и Одринска Тракия:

*„Дърковно-училищното дело във вилаетите, до недавна цветущо и предмет на удивление и завист у съседите, е разклатено от основа. Всичко сочи, че за него са настанали дни на крушение и гибел. Устремът на крушението е стихия и ако не се предвземе енергично и бързо, грози не само да очука и съсипе всички български културни придобития, придобити с толкова жертви и усилия при най-корови и неподатливи условия, но и да смаже и обезличи българите, като ги разреде и доведе до степен на несъзнателна маса, която да държи последно място в империята по численост, значение, роля и право. Всички извънредни разпоредби и мерки, които подир печалните случки в Солун с трескавост се вземат, мерят една цел – да ускорят и разпространят разрушението върху всички наши културни придобития във всички точки, дето живеят българи със съзнание и дух, гонят да реализират и един отдавна познат план, който все властите с години опитваха да постигнат чрез пропагандите – да разпокъсат, разреждат и омаломощат българите, като ги отвратят от тяхната народност, право и дълг.*

*Вече дните на крушението са почнали. Из вътрешността на вилаетите идат най-ужасни вестии. Повдигнато е всеобщо гонение и преследване срещу българите. На много места преследването се е проявило и следва да се проявява във форма на най-жестоко и безчовечно изстребване: цели села, като Балдево в Неврокопско, Чуричино в Петричко, Могила в Битолско, Смърдеш в Костурско и пр. са сравнени със земята, а повечето от жителите с жени и деца са убити. Опустошението и изстреблението не се ограничава само в селата и градищата: то е разпространено на цели нахии и кази, много от които още през есента и зимата са унищожени.“<sup>45</sup>*

Следва обширен списък с конкретните престъпления, обобщени в 21 точки, които рисуват правдива и разтърсваща картина на последствията от новата турска политика спрямо българското население в Македония и Одринско. Изложението завършва с призив за бързи и неотложни мерки от страна на българската държава за прекратяване на репресиите и за спасяване на българщината:

*„Такова е в къси черти положението на българите във вилаетите, според оскъдните сведения, които при неимоверни мъчнотии и риск са добити и следват да се добиват в Екзархията. Тия сведения, скромни, но достоверни, изтъкват в цялата грозота най-ужасната*



драма, която на тая минута се развива във вилаетите пред очите на света – изстребването на милион и половина българи, които с вяра в Бога и с пълно съзнание на своето право и на своите длъжности работят повече от половин век за своето културно повдигане и за един сносен човешки живот. Изправени лице в лице пред катастрофата, предвиждана и неведнъж посочвана от нас, ние с ужас и трепет гледаме как се ломи бъдещето на българския народ и как вратоломно се върви към разпокъсването и изстреблението на народа във вилаетите. В страшните и тежки минути нас ни крепи една надежда и една вяра – надеждата ни във високия патриотизъм и вярата ни в мъдростта на българското правителство. Тая надежда и вяра се подкрепя от любовта и предаността на гинещия във вилаетите народ към идеала, въплътяван от княжеството, очертан в книжнината и вписан в сърцата на всички български патриоти. В името на патриотизма, на дълга и на бъдещето на българския народ апелираме, господин Министре, към Вашите достопочтими колеги и Ви молим най-убедително да вземете, додето злото още не е стигнало сетната си точка, бързи и енергични мерки да прекратит турското правителство масовото заточване и изстребване на българското население, както и да се предвземе крушението на културните придобития, та да се спаси бъдещето на народа, за което църква и правителство с еднаква преданост и съзнание работят и за което носят еднаква отговорност пред Бога и историята.“<sup>6</sup>

На 4 юни 1903 г. екзархът изпраща лично изложение със сходно съдържание и до княз Фердинанд. И то започва с тревога заради новата турска политика спрямо българите:

„Работите във вилаетите на Европейска Турция взимат неочаквано опасно развитие. Редица фактори, импулсиращи систематически това развитие, нижат едно след друго тежки и непоносими условия за българското население, наше велевъзлюблено паство. Българската народност и българската църква във вилаетите са заплашени. Нарочени са и всички техни културни придобития. На тази минута българската държавна мъдрост и високият български патриотизъм се намират пред най-тежката задача: предстои им да спрат с ефикасни мерки едно фатално развитие на работите и да онекотяят едни корави и люти условия, като запазят ненакърнени целостта и идеалите на българския народ...“

Печалните събития, които на тая минута се развиват във вилаетите, и ужасите, на които е подложено българското население, заплашват сериозно съществуването на българската народност и на нейните културни институции в пределите на империята. Вън от изстреблението на българската народност правителството с



ред мерки гони да окастри и ако условията помогнат, да унищожи автономните черковно-училищни права, които с толкова усилия се извоюваха... Повече от 200 хиляди войска и башибозуци, пръснати по българските села и паланки, грабят, безчестяят, колят, разорват безнаказано българските челяди, изкореняват българската народност, опустошават българските села. Българската църква стои пред най-ужасната и потресна картина: изтребата на българската народност във вилаетите. Тази изтребата става пред очите на света, описва се от западния периодичен печат, търпи се от силите и насърчава от равнодушието на Европа.<sup>47</sup>

В този документ екзарх Йосиф изрично посочва горчивия пример на арменците в контекста на една възможна война между Османската империя и България:

„Съсипани българите във вилаетите, на Турция остава да извърши още едно нещо: да се хвърли с войските си на княжеството. За да бъде спокойна в Армения и да свърши веднъж завинаги с арменския въпрос, тя изтреби арменците. За да бъде спокойна в Епир и Тесалия, тя смачка Гърция. Сега тя се готви да се хвърли на княжеството, да смачка силите му и да си осигури по този начин спокойствие поне за четвърт век... А вече подир една война катастрофата ще бъде ужасна по потресите и сетнините си: българското население във вилаетите ще бъде изтребено и разредено така, както и арменското население в Азия; в селата ще останат само жени, деца и изтрепани или осакатени мъже; църквите разорани или предадени на гъркомани, власи, сърбомани и униати; училищата закрити; църковно-училищната автономия суспендирана, а оцелялото население предоставено на хищничеството на разни пропаганди. При това положение Екзархията ще бъде поставена в невъзможност да съществува.“<sup>48</sup>

Още по-ярко се откроява арменският синдром като същност и съдържание на новата турска политика спрямо българите в Македония и Одринска Тракия в изложението на екзарх Йосиф до МВРИ в София от 23 юни 1903 г., два месеца преди избухването на Илинденско-Преображенското въстание:

„Ето вече месеци свирепствува ужасът, а християнската и човешката съвест, която крепеше надеждите на ратниците, сгряваше сърцата им и окриляше мишиците им, като ги тласкаше към самоотвержение, не се възмути, не се обади и ако тук-там се пробуди у единични лица или общества, заинтересуваните с работите и съдбата на Балканите направиха всичко да я приспят. Истина горчива е, че никой на Запад и на Изток не възропта през ужасите, никой не с застъпи и застъпя за десетките хиляди злочести, които

посред труповете на измъчени, изнасилени и озлочестени майки, сестри, бащи, братя, деца и посред пепелищата на своите ограбени и изгорени хижи прекарват в мизерия, глад, ужаси и сълзи дните си. Редом с тая истина стои още по-горчивата, именно че Турция, отначало уплашена и отчаяна от езика на някои официални лица в камарите, днес се чувствува не само развързана, но като че ли се сеица в ръцете си *carte-blanche* за своя ятаган. Високата порта напълно схваща важността на настаналия психологически момент и бърза с всички сили, средства, планове, жестокости и ужаси да го използва, като изцеди от него всичко, което може да даде мощ и дни на империята в Европа. Преследван от години и дебнат с постоянство от ръководещите съдбините на империята, психологическият момент дохожда в помощ на турските държавници изневиделица да даде преднина на една идея, която от години съставя основа на турската политика и простор на всички жестокости, които ще ѝ дадат път. Идеята се характеризира само с три думи: християните са рана, а българите – гангрена за империята. Оттук и принципът в усвоената особено през последните години турска политика: колкото по-малко християни, толкова повече империята е обезпечена, а колкото по-малко българи, толкова повече е гарантирано дълговечието ѝ отсам Босфора. От този именно принцип се вземат срещу християните в империята, а предимно срещу българите и арменците.<sup>49</sup>

По-нататък екзарх Йосиф прави паралел между турската политика в Армения и Македония, като стига до извода, че тя съзнателно, планомерно и целенасочено се повтаря. Заслужава си и тази част от неговото изложение да бъде цитирана дословно, защото подобно очевидно сравнение между съдбата на арменците и българите и такова проникновено изобличение на турската геноцидна политика срещу тях дотогава не са правени:

„Събитията в Армения, това трябва и може да се каже, днес рече, се повтарят в Македония. Познато е какво стана и какво става още в Армения. Ползвани от въстанието в Армения и насърчени от равнодушието на силите, от хуманизма на които озлочествените християнски народи на Изток толкова очакват, турските държавници постигнаха една степен от своята държавническа идея: част от арменското население се изкла, друга част се заточи, трета се затвори, по-яките и събудени села и паланки се ограбиха, опустошиха и изгориха, имотните и интеллигентни арменци се избиха или заточиха. Срещу оцелялото пък от ятаганите на кюрдите население се взеха ред сурови мерки, които систематично и усилено още се

прилагат. Арменският народ се тури извън законите. Взетите мерки, не ще думат, довършват онова, което избягна от ятагана и куршумите: те прокудиха част от арменците в чужбина, друга част принудиха да промени вярата си и да се потурчи, трета под вид на помощ отрупаха с дългове и сега продават къщите и нивите ѝ на турци, а четвъртата обезличиха, за да се асимилира по-лесно. По този начин Високата порта постигна една политическа победа над ония, които ратуваха за автономни права на Армения. Арменското население в Мала Азия, което и тъй не се представляваше навред в компактна маса, се разреда, намали и докара до степен на малцинство. Като малцинство спрямо турския елемент то естествено губи и право на засебни автономни права. Дори и при едни евентуални реформи в бъдеще арменското население, отслабено и изнемощено, ще бедствува да бъде удавено от по-многобройния турски елемент. Така турските държавници подровиха почвата за всякакви реформи или автономни права в Армения. Додето Европа се наклони да предложи предвидените в трактатите реформи, те изтребиха арменците и промениха етнографичния лик на Армения.“<sup>10</sup>

Като описва близкото минало и настоящето на Армения, екзарх Йосиф всъщност прогнозира каква ще бъде предстоящата съдба на Македония. Той е наясно, че „еднаквите причини имат и еднакви следствия“, и знае, че използването срещу арменците репресивни мерки „се прилагат с някои ограничения днес срещу българите във вилаетите“. Тъкмо затова българският църковно-народен водач е убеден, че ръководителите на външната политика на България трябва да познават методите, с които си служи турската репресивна машина. И той ги описва и систематизира в два вида, като за всеки след това дава подробна и конкретна фактология от ежедневието на българското население в Македония и Одринска Тракия:

„Турските органи си служат с два вида мерки: едни, които употребяват през времена въстанието, и други, които прилагат подир потушаването на въстанието. И едните, и другите гонят да изтребят и намалят християните в империята. Първите са: 1. клане масово и поединично и усмъртяване с бой, 2. унищожение на цели села и масови изселвания, 3. ограбване и унищожение на покъщината, 4. затвори и заточения, 5. Въдворение в родни места. Вторите мерки са: 1. ограничение на интеллигентните сили и разсипване на културните институции, 2. разсипване и обедняване на търговците, промишлениците и занаятчиите, 3. задлъжняване под вид на помощ населението, разпродаване на имота му и заселване християнски села с турци, 4. събиране данъците за няколко години напред и 5. разсипване материално семействата с данъка бедел.“<sup>11</sup>

Изложенията на екзарх Йосиф не говорят за обикновени контра-етнически мерки и репресии, те крещат за етническо прочистване и геноцид. Вярно, българският църковно-народен водач никъде не е използвал тези думи, но това е по простата причина, че тогава те все още не съществуват в ежедневиия или политическия език на българите, пък и на когото и да било друго по света. Явлението обаче, което екзарх Йосиф описва с речника на книжовния български език от своята епоха като „*крушение и гибел*“, „*рушение и изстребление*“, „*клане и съсипване*“, „*омаломощаване и разреждане на българското население*“ и пр., е същото, което днес ние описваме с понятията „*етническо прочистване*“ и „*геноцид*“.

Това, за което пише през пролетта и лятото на 1903 г. екзарх Йосиф, е описано по сходен, ако не и идентичен начин, и от Вътрешната организация в нейния Мемоар „*Македония и Одринско (1893 – 1903)*“, издаден през 1904 г. Като правят своята равносметка след въстанието, революционните дейци са убедени, че новата турска политика за изстребление и унищожение на българщината, която те също не назовават „*етническо прочистване*“ и „*геноцид*“, е започнала да се осъществява под прикритието на т.нар. „*пъдарски реформи*“, а главният ѝ ръководител е бил Хилми паша, назначен за инспектор на македонските вилаети със султански ираде през ноември 1902 г.

*„Същинската мисия на Хилми паша, обаче – завяват авторите на Мемоара, – не бе да реформира турското управление и да подобри участието на християните, а да тури в изпълнение пъкления план на своя господар, който план, под закрилата на европейската санкция, обещаваше блестящи резултати. Тоя план се състоеше в смазването и изстреблението на християнския елемент.*

*С ред мерки, които нямат нищо общо с реформите, той предприе една безпощадна и изстребителна война против християнското население и преобърна страната в арена на лудо турско беснуване, на диво и фанатизирано турско изстъпление.*“<sup>12</sup>

Също както екзарх Йосиф в изложението си до МВРИ от 23 юни 1903 г., така и авторите на Мемоара от септември 1904 г. разкриват и описват методите на новата турска политика – блокади и обискиране на селата, физически и морален терор. Както при екзарх Йосиф, така и в Мемоара всичко е документирано и подкрепено с факти и статистики. Достатъчно е само да се изброят заглавията на свидетелствата, които хроникират ескалацията на насилието в Македония и Одринска Тракия през пролетта и лятото на 1903 г. и настъплението на пълзящия геноцид: „*Аферата в Койнско*“ (13 януари), „*Ърбинска афера*“ (15 март), „*Избишка афера*“ (18 март), „*Терор в Драмско*“ (март), „*Терор в Неврокопско*“ (март), *Зеленградска афера* (май), „*Ужаси в Од-*

ринско“ (януари – май), „Пожарище и клане в с. Балдево“ (16 април), „Бомбардиране и опожаряване на с. Баница“ (21 април), „Човешка касапница при с. Ениджия“ (20 май), „Пожарище и клане в с. Смърдеш“ (9 май), „Клане в Солун“ (14 – 18 април), „Клане в Битоля“ (23 април).<sup>13</sup>

Вътрешната организация смята клането на българите в Солун веднага след атентатите там и вълната от репресии, надигнала се в цяла Македония и Одринска Тракия след него, като повратна точка в турската политика за смазване и изстребление на българите:

*„Безнаказаното клане в Солун окончателно развърза ръцете на официалната турска власт да продължи още по-яръсто изстреблението на християните без всякакъв страх от външна намеса. Султан Хамид, ненаказан за Солунската касапница, до неимоверност засили средствата на своя пъклен план. Пожарищата и кланетата, които незабавно след тая касапница се извършиха в страната; повсеместните арести, убийства, безчестия, грабежи и разни зверства над християните, които се удесеториха – всичко туй най-красноречиво говореше за новата и ужасна фаза, в която встъпи грозният турски терор. Прочее, смазването и изстреблението на християнския елемент в Македония и Одринско получаваше официална санкция и стремително вървеше към своя ужасен край!“<sup>14</sup>*

Следователно, писмелството на точката № 3 в стратегическото планиране на Илинденско-Преображенското въстание, в която се прави аналогия с положението в Армения, не е случайно. Опитите на турските власти да използват „арменския модел“ за разправа с българите в Македония и Одринско не са приумица на революционните дейци за оправдание на предстоящото въстание, а реално осъществявана политика, забелязана и подробно засвидетелствана както от екзарх Йосиф, така и от Вътрешната организация. Това съвпадение в преценките и анализите на най-яркия привърженик на еволюционните културно-просветни методи за съхраняване на българщината, от една страна, и на революционния авангард на организираното националноосвободително движение в лицето на ВМОРО, от друга, само по себе си доказва реалното съществуване на опити за провеждане на геноцид и етническо прочистване от страна на турските власти през първата половина на 1903 г. Ако Еволюцията и Революцията са на едно мнение, място за съмнение няма.

По всичко изглежда, че този ускорен преход на традиционната репресивна политика по отношение на българите в Македония и Одринско от станалата вече обичайна репресия към непознатите дотогава форми на геноцида и етническото прочистване, се дължи на неточен анализ за състоянието на македоно-одринското революционно

движение от страна на Високата порта. Много е вероятно турските власти напълно погрешно да са изтълкували експериментите на някои дейци на ВМОРО с терористичните средства и методи като доказателство, че българите са възприели тактиката на индивидуалния терор по подобие на арменците и от това да са си извадили заключение, че организацията се е разпаднала на отделни терористични ядки и е загубила масовата си опора. Една такава погрешна преценка лесно би могла да съблазни ръководителите на турската политика да се възползват от момента и да се опита да пренесе „арменския модел“ на репресия от Анадола на Балканите. Така или иначе, тук е необходимо да се отвори една скоба за терористичните акции в Македония и Одринско през първата половина на 1903 г.

В края на 1902 г. – началото на 1903 г. в София, по време на дискусиите на видни организационни дейци за стратегията и тактиката на предстоящото въстание, са изказани някои мисли, идеи или по-конкретни предложения в полза на терористичните или диверсионните средства и методи за въоръжена съпротива. Тогаво се оформят две основни линии или становища – за повсеместно и масово въстание и за партизански действия. Първото не изключва използването на терора и диверсията като средство за борба, но при второто те преобладават. Негови поддръжници са дейци като Михаил Герджиков, Гоце Делчев, Георче Петров, Борис Сарафов и други, които са изпитвали влиянието на по-леви или радикални социални идеи. В средата на януари 1903 г. дискусиата завършва най-неочаквано в самия разгар, когато става известно решението на Солунския конгрес за подготовка и повдигане на въстание. Това поставя участниците в дискусиата пред свършен факт. Още преди нейното приключване някои от тях потеглят за вътрешността на Македония и Одринско, за да експериментират на практика своите идеи относно приложимостта на терористичните (по същество диверсионни) средства и методи на борба<sup>15</sup>.

Пръв пристъпва към изпълнение на подобен род акции Михаил Герджиков. На 19 февруари през нощта неговата чета минара железопътната линия Одрин – Цариград в участъка между гарите Черкезкой и Синекли, но поради лошото качество на експлозива опитът на сполучва. На 17 срещу 18 март четата на Александър Кипров осъществява успешна диверсионна акция в района на Мустафапаша (Свиленград), в резултат на която е разрушен един железопътен мост. Само 24 часа по-късно – през нощта на 18 срещу 19 март – четата на Гоце Делчев взривява моста и тунела при р. Ангиста на железопътната линия Солун – Дедеагач и прекъсва телеграфната линия. Ескалацията на терористичните акции в навечерието на въстанието



се увенчава на 15 – 18 април със Солунските атентати на „гемиджиите“. След това изолираните терористични актове губят своята актуалност. Това се дължи колкото на физическото самоунищожение на най-активните им протагонисти, толкова и на твърдите мерки на ВМОРО за тяхното ограничаване. Още с първото си окръжно от 14 май Главният щаб на Битолския революционен окръг разпорежда бойните сили да се въздържат от всякакви действия, които могат да доведат до сблъсъци с турската войска и да провокират нежелателни последици. Останалите живи дейци с по-радикални схващания, като Михаил Герджиков, Александър Кипров, Константин Нунков и др., се подчиняват на волята на мнозинството и на организационната дисциплина. Единствено меродавна остава линията, която преобладаващата част на ръководния състав прокарва и отстоява и която отразява официалното становище на ВМОРО. Макар да не отричат по принцип революционния терор, повечето от ръководителите на организацията смятат, че той се осмисля като средство за борба единствено в съчетание с масовите и повсеместни въстанически действия<sup>16</sup>.

Трагедията на арменците не се заключава само в обстоятелството, че обитават малоазийските вилаети на Османската империя. Както на Балканите, така и в Мала Азия, Великите сили имат важни стратегически интереси. Както за българите, така и за арменците Берлинският договор от 1878 г. предвижда административни реформи под европейски контрол. Трагедията на арменците се крие в избраната от тях форма на съпротива – изолираните терористични акции. Нападението на Отоманската банка в Цариград през есента на 1895 г. от група активисти на „Дашнакцутюн“, чието главно оръжие е динамитът, ражда един модел на протест, който впоследствие ще намери много следовници. Обгърната с булото на тайнствеността, героизма и саможертвата, тази форма на борба вдъхновява по-младите и индивидуалистични натури, но цената ѝ е твърде висока и я плаща целият народ. Само през 1894 – 1896 г., когато арменците правят първите си опити за въоръжена съпротива, турската армия и кюрдските военизирани отряди избиват над 300 000 души<sup>17</sup>.

Вместо да чакат да ги бият и унищожават поотделно, през 1903 г. ръководителите на ВМОРО респектират турските власти с повсеместно и масово въстание. За какъв военен неуспех може да се говори, когато въстаническата армия дава около 1000 убити, а турската войска близо 6000, или три пъти повече от жертвите ѝ в Гръцко-турската (Тесалийската) война от 1897 г.? При това тези данни не са събрани по обичайния начин, по който е направена анкетата на Задграничното представителство, а фигурират в документ на българското военно разузнаване от 1903 г.<sup>18</sup> От невъоръженото население според

статистиката на ВМОРО падат 4694 убити, които наистина са непрежалими свидни жертви за техните семейства и за цялата българска общност, но все пак са несъизмерими с жертвите на арменците, изчислявани с десетки и стотици хиляди<sup>19</sup>.

Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. не беше безсмислена хекатомба и жертвите не паднаха напразно. Наистина, всеки човешки живот е ценен и сам по себе си трябва да се разглежда не като статистическа единица, а като тежка и безвъзвратна загуба за личността, семейството и общността. Но тъкмо затова трагичната съдба на близо шестте хиляди загинали българи в Македония и Одринска Тракия през 1903 г. се осмисля в съдбата на националната общност – с цената на техния живот е прекършен и разобличен геноцидният план на Високата порта. Това, а не „пепелищата“ трябва да се помни: Илинденско-Преображенското въстание спаси македонските и тракийските българи от геноцид и запази културно-националното дело на Българската екзархия. Тази кауза заслужава своите жертви!

Ето, това е смисълът на саможертвата, която Вътрешната организация решава да поеме от името на българите в Македония и Одринска Тракия, за да ги спаси като общност и народ. Оставен без отпор, пълзящият геноцид на турските власти вероятно би успял в рамките на 3 до 5 години да разрези българското население в европейските вилаети до степен на незначително малцинство, която не заслужава вниманието на Великите сили.

Що се отнася до щетите, претърпени по време на въстанието, трябва добре да се знае, че те са възстановени само за няколко години. Въпреки трудностите Българската екзархия успява да изправи църковно-училищното дело на крака. По силата на амнистията, наложена на Високата порта от турско-българското споразумение от 26 март 1904 г., от затворите и заточенията са освободени 1640 българи, немалка част от които са учители. Общо броят на учителите, възползвали се от политическата амнистия, възлиза на около 200 души. Въпреки създаваните от турските власти всевъзможни пречки повечето от тях успяват да се върнат на старите или да получат нови назначения. По сходен начин е решен и проблемът със свещениците. Получават право да се върнат по родните си места и бежанците и голяма част от тях се възползват от него. Само за първите пет години след въстанието субсидията на българската държава за Екзархията се удвоява – от 49 000 златни турски лири през учебната 1902 – 1903 г., на 83 374 през учебната 1907 – 1908 г. Мобилизира своите морални и материални сили и българското население в Македония и Одринска Тракия. Така още през 1907 г. Екзархията успява да възстанови учи-



лищното дело в предишните му статистически размери. В навечерието на въстанието тя разполага с 958 основни и класни училища с 1 621 учители и 46 128 ученици. През учебната 1907 – 1908 г. броят на училищата вече възлиза на 940 с 1620 учители и 43 174 ученици. В следващите години българското църковно-народно дело още повече напредва. С подкрепата на България и с лишения от собствения си залък българите от Македония и Одринска Тракия буквално успяват да издигнат върху пепелищата на турските опустошения нови, просторни и още по-хубави училища и храмове<sup>20</sup>. По-добър материален символ за триумфа на българската солидарност и саможертва над турския геноциден план едва ли може да се намери. Затова, още веднъж, не „пепелищата“, а самопожертвувателният подвиг на македонските и тракийските българи през лятото и есента на 1903 г. заслужава да се помни, чества и прославя.

Илинденско-Преображенското въстание показва на Османската империя цялата мощ на Вътрешната организация и респектира турската войска. Високата порта разбра, че има пред себе си не изолирани терористични ядки и безпомощна неорганизирана маса, а цял един народ, обладан от воля за борба и предан на своята организация. Още по-многозначително, респектиращо и смразяващо за нея е присъствието на десетки български офицери, които всъщност превръщат въстанията на народ във въстанническа армия. След 1903 г. вече не само Високата порта, но и последният турски аскер сигурно е потръпвал при мисълта, че някога може да се окаже лице в лице с нейния вдъхновяващ оригинал – редовната българска армия. Най-вече по тази причина, а не заради някакво съобразяване с европейското обществено мнение и с твърде въздържаната реакция на Великите сили Османската империя не се осмелява да приложи срещу македонските и тракийските българи „арменския модел“ на организиран и целенасочен геноцид.

За това свидетелства и поведението на трима от най-авторитетните лидери на освободителното движение – Дамян Груев, Христо Матов и Христо Татарчев.

В качеството си на стратег и водач на освободителната борба Дамян Груев несъмнено е съзнавал цената, която трябва да се плати, за да се съхрани българщината в Македония и Одринска Тракия. Поведението му след края на въстанието не само разкрива неговата визия за бъдещето, но изтъква най-добрите лидерски качества на неговия характер. Именно Дамян Груев – единствен сред водачите от своя ранг – не напуска Македония и остава докрай с обикновените хора. Той остава в Македония, защото знае, че след като въстанието разобличава и прекръшва геноцидния план на турските власти, борбата

за извоюването на политическата автономия трябва да продължи с неотслабваща сила. В условията на нелегалност той няма възможност и не желае да коментира своите възгледи. Можем да съдим за тях обаче по изказванията на задграничните представители на ВМОРО, чиято главна задача е именно да тълкуват целите, нуждите и възжеланията на борбата пред българската общественост<sup>21</sup>.

Към нея в края на 1903 г. се обръща Христо Матов, за да обясни: *„Въстанието не можеше да не стане и трябваше да стане, като нещо предвидено и съзнателно подготвявано. От гледна точка на целта, която преследваме, то не е безрезултатно, то засили международната намеса и разшири реформите, а с това направи сериозна крачка напред към автономията. От нас зависи да ускорим нашите крачки, които неминуемо ще последват“*<sup>22</sup>.

По-малословен, но не по-малко категоричен е и д-р Хр. Татарчев, когато в тесен кръг революционни дейци и симпатизанти трябва да обуздава съмнителни политически начинания: *„Революция без кланета не може; знаехме го, следователно апел от наша страна ще е нетактично и слабост“*<sup>23</sup>.

Още по-лаконичен и по-ясен е Дамян Груев. Той се задоволява само да пише на Борис Сарафов незабавно да върне въстаническото знаме в Македония, където е неговото истинско място – сред хората, решени да се борят за своята свобода така, както за собствения си живот.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Д. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. 3. С., 1907, с. XI.

<sup>2</sup> Пак там, с. 11.

<sup>3</sup> Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. Подготовка на въстаническата армия и ход на бойните действия. С., 2003, с. 296.

<sup>4</sup> Хр. Силянов. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1933, 270 – 271.

<sup>5</sup> Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902 – 1904. Дипломатически документи. С., 1978, 191 – 192.

<sup>6</sup> Пак там, с. 198.

<sup>7</sup> Пак там, 213 – 214.

<sup>8</sup> Пак там, с. 217.

<sup>9</sup> Пак там, с. 260.

<sup>10</sup> Пак там, 260 – 261.

<sup>11</sup> Пак там, 261 – 271.

<sup>12</sup> Македония и Одринско (1893 – 1903). Мемоар на Вътрешната организация. Фототипно издание. С., 2003, с. 96.

<sup>13</sup> Пак там, 100 – 114.

<sup>14</sup> Пак там, с. 115.

<sup>15</sup> С. Елдъров. Диверсионни акции по железопътните линии в Европейска Турция през Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. – Известия на Военноисторическото научно дружество. Т. 49, 102 – 103.

<sup>16</sup> Пак там, 104 – 106.

<sup>17</sup> **Хр. Силянов.** Пос. съч., 47 – 53.

<sup>18</sup> ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 13, л. 238.

<sup>19</sup> Македония и Одринско..., с. 296.

<sup>20</sup> **С. Елдъров.** Българи, България, български съдби. С., 2010, 125 – 141.

<sup>21</sup> Пак там, 30 – 41.

<sup>22</sup> **Хр. Силянов.** Пос. съч., Т. 2. С., 1938, 59 – 60.

<sup>23</sup> **С. Елдъров.** Протоколи от заседанията на представители на македоно-одринските благотворителни братства в София (5 август 1903 – 19 февруари 1904). – Известия на държавните архиви, 1991, кн. 62, с. 223.

## КОНГРЕСЪТ НА ТРАКИЙЦИ НА ПЕТРОВА НИВА ПРЕЗ 1903 г.

ИВАН ФИЛЧЕВ

На 2 януари 1903 г. в Солун заседава новият състав на Централния комитет на Вътрешната македоно-одринска революционна организация начело с Иван Гарванов. В заседанието участват част от членовете на ЦК на движението и 12 представители на отделните революционни райони, включително Велко Думев от Одринския окръжен революционен комитет. Но по различни причини отсъстват Гоце Делчев, Даме Груев, Михаил Герджиков и други видни дейци и войводи, което показва, че разединението между кадрите не е преодоляно<sup>1</sup>.

Конгресът взема изключително важното решение за вдигане на въоръжено въстание в Македония и Тракия през пролетта на същата година. При това въстанието се определя като повсеместно стратегическо, т.е. обхваща територията на всеки революционен окръг и всички въоръжени сили на организацията.

Във връзка със Солунския конгрес Михаил Герджиков съобщава, че към края на 1902 г. получил покана да присъства, или ако не може, да изпрати упълномощено лице. По този повод Герджиков предложил на В. Думев да отиде в Солун, като застъпи становището против въстанието, тъй като Одринско не е готово. Думев обаче не изпълнил поръчението и гласувал за въстание. По-късно се оправдал, че това той е извършил като воденчанин, т.е. македонец, а не като представител на одринци<sup>2</sup>.

През април Битолският окръжен революционен комитет на конгрес в с. Смилево решава въстание да се вдигне през юли с.г.

Във връзка с това М. Герджиков пише следното: „През май получих решението на Смилевския конгрес за въстание в Западна Македония. Изненадах се. Понеже сам не посмях да взема решение по въпроса, свиках конгрес на Петрова нива от всички войводи, четници, окръжни и пунктови началници“<sup>3</sup>. Такова решение свидетелства същевременно за вродения демократизъм на Тракийската организация.

Конгресът бележи своеобразен връх в организаторската и идейно-политическата дейност на Одринския окръжен революционен

комитет (ООРК). Той заседава от 28 юни до 1 юли 1903 г. в местността Петрова нива в сърцето на Странджа планина, близо до с. Стоилово, Малкотърновско. Самата местност представлява висока поляна, заобиколена от три страни от р. Велека и обрасла наоколо от високи дъбови гори. По своето разположение тя е естествена крепост с широк обзор и пригодност за ефикасна отбрана при изненада.

В общата характеристика на конгреса може да се отбележат следните особености.

**Първо.** Той се свиква на територията на поробена Тракия и е възможно най-масовият и по броя на делегатите, и по състава на охранителните органи (присъствалите чети). Общият брой на хората е около 350-400 души. А това предполага сериозни грижи за придвижването (значителна част от тях преминават нелегално българотурската граница), прехраната, реда, дисциплината и опазването на тайната.

**Второ.** По важноста на обсъжданите въпроси: провеждането на въоръжено въстание и готовността на Одринско да въстане заедно с Македония, т.е. реализиране на дело на смисъла и същността на борбата за свобода.

**Трето.** Решенията на конгреса са целенасочени, конкретни, свързани с боевата дейност на всеки район. Те предизвикват и войводи, и местни ръководители към мобилизация на всички сили за успешното осъществяване на въстанието в Тракия.

В предварителната подготовка на конгреса се включва изпращането на писма до всички революционни райони, в които се указва колко делегати ще изпратят и кои са сборните райони, откъдето ще се тръгне за определената местност. Като сборни (изходни) пунктове са определени с. Аланкайряк (Ясна поляна) и с. Гергебунар (Росеново). За по-голяма сигурност делегатите са съпроводени от две чети: „Конгресна“, с войвода Кръстю Българиярията и „Спомагателна“ или „Голяма“ с войвода Лазо Лазов.

Според Анастас Разбойников и други съвременници, броят на делегатите е бил 47, които по своята представителност и функции се определят така:

## **I. ПРЕДСТАВИТЕЛИ – ДЕЛЕГАТИ**

1. Михаил Ив. Герджиков, роден в Пловдив, подвижен член на ЦК на ВМОРО и на ООРК.
2. Васил Пасков, роден в с. Огняново, Неврокопско, представител на ЦК на ВМОРО.
3. Велко Думев, роден в гр. Воден, председател на ООРК.

4. Георги Василев, роден в Мустафапаша (Свиленград), представител на ООРК.

5. Христо Ив. Караманджуков, роден в с. Чомаково, Ахъчелебийско, представител на Ахъчелебийския околийски революционен комитет.

6. Димитър Н. Катерински, роден в Мустафапаша (Свиленград), представител на околийския революционен район – Мустафапаша.

7. Никола Кърджиев Славейков, роден в Лозенград, представител на околийския революционен район – Лозенград.

8. Димо Янков, роден в Малко Търново, представител на околийския революционен район – Малко Търново.

9. Анастас Сп. Разбойников, роден в Мустафапаша (Свиленград), представител на околийския революционен район – Бунархисар.

## **II. ВОЙВОДИ**

10. Стамат Икономов, роден в Малко Търново, запасен капитан, военен специалист.

11. Георги Кондолов, роден в с. Велика, Малкотърновско, околийски войвода, Малко Търново.

12. Лазар Маджаров, роден в с. Негован, Солунско, околийски войвода, Лозенград.

13. Кръстю Николов Българията, роден във Враца, околийски войвода.

14. Коста Петков Калканджиев, роден в Малко Търново, околийски войвода в Бунархисарски революционен район.

15. Георги Тенев от Мустафапаша (Свиленград), войвода в Мустафапашанско.

16. Христо Арнаудов от Мустафапаша (Свиленград), войвода в Мустафапашанско.

## **III. ЗАСЛУЖИЛИ ДЕЙЦИ И ЧЕТНИЦИ**

17. Дико Г. Джелебов от Малко Търново, войвода в района.

18. Стоян Петров от Малко Търново, подвойвода в Бунархисарско.

19. Лазо Д. Лазов, роден в Лозенград, войвода в Дерекьово.

20. Яни Попов, роден в Карахадър, Лозенградско, войвода в Лозенградско.

21. Киро Димитров Узунов, роден в с. Мальк Самоков, Мидийско, войвода в с. Гьоктепе (с. Звездец), Малкотърновско.

22. Стоян Вълчев Камилски, роден в с. Камила, Малкотърновско, войвода на участък.

23. Янко Стоянов, роден в Малко Търново, четник и войвода в Лозенград.

24. Димитър Т. Халачев, роден в Малко Търново, четник и войвода в Кладарския участък.

25. Пеню Шиваров от Чирпан, четник и войвода в Граматиковски участък.

26. Цено Куртев, от Златица, четник и войвода на Ениядския участък.

27. Петър Ангелов от Хасково, четник и войвода на Пиргополския участък.

28. Димитър Ташев, роден в с. Колибите, Бунархисарско, четник и войвода.

29. Георги Калоянов, роден в Малко Търново, член на революционния комитет в Бунархисар.

30. Коста Ст. Тенишев, роден в Лозенград, четник и подвойвода.

31. Тодор Станков от Македония, четник при Лазар Маджаров.

32. Христо Ив. Силянов, роден в Цариград, четник при Михаил Герджиков.

33. Иван Варналиев от Велес, четник при Михаил Герджиков.

34. Димитър Христатиев Дичев, роден в с. Долно Райково, Ахъчелебийско (Смолянско), ръководител на санитарното отделение в I въстанически район.

35. Михаил Даев от Балчик, четник и войвода.

36. Георги Тодоров от Тетово, Македония, учител в с. Велика, член на околийския комитет в Малко Търново.

37. Спас Цветков от Ресен, Македония, учител и член на околийския комитет в Малко Търново.

38. Лефтер Мечев, роден в Малко Търново, революционен деец и четник.

39. Нестор Иванов от Одрин, задграничен деец.

40. Петко Д. Зидаров (Хашлака), роден в с. Цикнихор, Маркотърновско, четник и подвойвода.

41. Георги Костадиев, роден в Малко Търново, терорист, четник и подвойвода.

42. Йордан Георгиев Мешков, роден в Малко Търново, четник и секретар на войвода.

43. Димо Георгиев Русев от с. Колибите, Бунархисарско, четник и терорист при Михаил Герджиков.

44. Жеко Вълчев Джелебов от Малко Търново, четник и подвойвода.

45. Стоян Томов, роден в с. Кладара, Малкотърновско, терорист и четник при Михаил Герджиков.

46. Петър П. Чолаков, роден в Сливен, пунктов деец в Ямболско и четник.

47. Карчо Кукушанчето (Атанас Карев), четник при М. Герджиков, загинал в Македония, заедно с Д. Груев.<sup>4</sup>

За отбелязване е, че от Западнотракийската област има само един делегат – Христо Караманджуков, а дори и инспекторът на областта Антонов не присъства.

Конгресът е открит на 28 юни/11 юли 1903 г. в два часа следобед с кратко слово на Михаил Герджиков, който предлага да бъде избрано бюро за ръководство на заседанията в състав: председател Васил Пасков, подпредседател Велко Думев и двама секретари: Христо Силянов и Анастас Разбойников. Предложението е одобрено единодушно. *„Председателят и другите членове на бюрото – спомня си по-късно А. Разбойников – заеха местата си, а пред тях от ляво и от дясно са конгресистите. Всички бяха насядали на земята кой както може. Никаква маса, никакъв стол или дори дъска. На всекиго пушката и раницата бяха до него. Председателят предложи със ставане на крака да се почете паметта на загиналия революционер и организатор Гоце Делчев. След това кратко посочи значението на конгреса и призова за пълна тайна на неговите решения“<sup>5</sup>.*

На конгреса се обсъждат няколко основни въпроса.

**Първият въпрос**, по който стават оживени разисквания, е относно провеждането на предстоящото въстание в Тракия. И въпреки че този въпрос е решен от Солунския конгрес на ВМОРО и потвърден по-късно от конгреса на Битолския революционен окръг в с. Смилево, Македония, обширно и аргументирано изложение прави М. Герджиков. Той изтъква главно две съображения: подготовката на тракийци за въстанието заедно с македонците и възможността по-късно сами да въстанат. Налага се заключението, че ако сега не вземат участие, македонската организация ще се разори, а по-късно тракийците не ще могат да направят нищо от своя страна. Одринско има обща съдба с Македония и трябва активно да се включи във въоръжената борба срещу турския поробител<sup>6</sup>.

В резултат, всички делегати с изключение само на един – Димитър Катерински от Мустафаша, решават, че Тракия трябва да вземе участие във въстанието.

**Вторият важен въпрос** е посветен на състоянието и конкретната подготовка на отделните революционни райони в окръга. За подобро протичане и сравняване на обстановката е решено отделните представители да изнесат кратки доклади за географската характеристика на района, числеността и етническия състав на населението, състоянието на собствените въоръжени сили, респективно на смъртните дружини, четници и оръжие и т.н. Необходима е, също така,



оценка на състоянието на турските гарнизони, отношението на турското население към българите, наличието и поведението на други етноси и пр. С оглед на по-добрата подготовка е решено следващото заседание на другия ден да бъде закрито, т.е. само за делегати.

Заседанието е открито на 29 юни сутринта с четене на докладите от представителите на революционните райони. Докладът на Бунархисарския район е съставен от Стоян Петров, Коста Калканджиев, Димитър Ташев, Георги Калоянов и Анастас Разбойников. Той дава сравнително по-реалистична представа за положението в селата, организираността на населението и неговия боен дух. По-големи слабости се чувстват в града и в полските села. Недостатъчно обаче е въоръжението.

Организационни слабости са изтъкнати в повечето места и особено в Ахъчелебийско. Всеобщо е недоволството от недостатъчното оръжие и липсата на боеприпаси. За съжаление, писмените доклади на районите не са запазени. Единствено е съхранен в архива докладът на Малкотърновския революционен район, изнесен от председателя Димо Янков.

За илюстрация ще преведем някои автентични данни от него.

Най-напред е описано географското разположение на района. Малкотърновска околия граничи: на изток с Ахтополска кааза, на запад с Лозенградски окръг, на север с България, на юг – с Визенската кааза. Има 28 села. След това се изброяват всички селища, като се дава броят на къщите и съответно колко са български и колко са турски, а също така къде има и колко са турските войници и жандари. Например: Малко Търново има 1000 къщи, чисто български, 300 души турска войска пехота; с. Дерекъво – 200 къщи чисто български, 30 души войници; с. Сърмашик – къщи 150, чисто български, 20 души жандари и т.н.; посочени са 7 сравнително малки села с турско население.

В Ахтополска кааза обаче обстановката е значително различна. От 14 села българските са 7, гръцките са 5, в това число Ахтопол и Василико, а турските са 2.

По границата от пристанището Атлиман до селото Ахлатия има 14 турски постове с по 11 души солдати, на разстояние от 1 – 1 ½ часа.

Саморъчно е начертана карта на района с обозначение на пътищата и по-важните населени места<sup>7</sup>.

След изслушването на всички доклади конгресът решава да се ускори въоръжаването на революционните райони и бойната подготовка на населението. Според Христо Силянов само в Малкотърновско са постигнати удовлетворителни резултати и за предстоящо-

то въстание може да се разчита на няколко села от Лозенградско и Бунархисарско<sup>8</sup>.

Също така се иска отсрочване на въстанието, за да се постигне по-добра подготовка на всички райони в него.

**На трето място**, на следобедното заседание на 29 юни конгресът пристъпва към изработване на план за повеждане на самото въстание.

Преди всичко, застъпва се идеята, че за да се придаде по-масов и повсеместен характер на въстанието и да се разпокъсат турските войски следва да се организират въстанически действия във всички райони, включително и в най-слабите. От тази позиция територията на Одринския революционен окръг се разделя на пет въстанически района: 1. Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски; 2. Чокенски (Одрински); 3. Мустафапашански (Свиленградски); 4. Дедеагачко-Гюмюрджински; 5. Ахъчелебийско-Скеченски (Смолянско-Ксантийски)<sup>9</sup>.

Освен това съобразно географското си разположение всеки район се разделя на няколко участъка, като за някои от тях са посочени и съответните войводи.

Така например Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарският район е разделен на 12 участъка със съответните войводи, а именно: 1. Пенешки с войвода Коста Калканджиев; 2. Велички (Бунархисарски) с войвода Стоян Петров; 3. Цикнихорски с войвода Стоян Камилски; 4. Ениядски с войвода Цено Куртев; 5. Пиргополски с войвода Петър Ангелов; 6. Граматиковски с войвода Пеньо Шиваров; 7. Кладарски с войвода Димитър Халачев; 8. Стоиловски с войвода Дико Джебелов; 9. Гьоктепенски с войвода Киро Узунев; 10. Дерекъовски с войвода Лазо Лазов; 11. Паспаловски с войвода Георги Кондолов; 12. Лозенградски – на север с войвода Янко Стоянов и на юг с войвода Яни Попов<sup>10</sup>.

За войвода на Чокенския район е назначен Кръстю Българията, на Мустафапашанския – Георги Тенев и Христо Арнаудов, а на Ахъчелебийско-Скеченския, разделен на три участъка – Христо Караманджук и Пею Шишманов<sup>11</sup>.

Редно е също така съществуващите чети да увеличат състава си, като привлекат смъртните дружини и активизират своята дейност с по-чести нападения над турски военни поделения, полицейски отряди, постове и караули, прекъсват телефонните линии.

**Четвърто.** За осъществяване на централизирано ръководство на въстанието е избрано Главно ръководно боево тяло (ГРБТ) в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и капитан Стамат Икономов. Макар Стамат Икономов да не имал голям актив в ръководството на

революционното движение, неговото привличане е било крайно необходимо като доскорошен офицер с военно образование и войскови опит.

Конгресът обсъжда и формулира основните права и задължения на ГРБТ, които, по спомените на Хр. Караманджуков, се свеждат до следното:

- Да изработи отделни планове за бойните отряди на въстаническите райони и следи за тяхното съгласуване и изпълнение;

- Да разпределя съобразно нуждите на отделните райони наличното оръжие и боеприпаси и военното имущество;

- Да организира складове за хранителни запаси в отделните райони;

- Да организира акции за събиране на парични средства и следи за правилното им изразходване;

- Да разглежда и решава всички спорове между отделните райони, чети и войводи;

- Да назначава нови войводи, сменя от длъжност и премества провинилите се, да издава смъртни присъди.

В решението на конгреса относно задачите на ГРБТ не са степенувани длъжностите на тримата членове, което означава, че са с равни права и задължения. В хода на въстанието обаче възникват някои несъгласия и недоразумения, които сред въстанието предизвикват отново преразглеждане. Така например в бургаския вестник „Вечерна поща“, бр. 85 от 1 декември 1903 г. се казва следното: *„Във време на въстанието пресата бе провъзгласила г. М. Герджиков началник на въстаническия щаб в Одринско и до днес продължава да третира горепосочения като такъв. За възстановяване на истината ний, подписаните, заявяваме: Одринско не е имало никакъв генерален щаб, а само боевото тяло от трима души с еднакви права. Подписали: Л. Маджаров, М. Даев, Цено Куртев, Г. Иванов, С. Икономов, К. Калканджиев, Хр. Силянов“*<sup>12</sup>.

Това е вярно, доколкото на конгреса на Петрова нива не е избран главен ръководител. Обаче едва ли можем да се съгласим с обвинението на видните войводи. По-скоро бихме могли да приемем, че в периода след разгрома на въстанието е допустимо да се хвърлят необосновани обвинения, най-малкото за оневиняване на собствената личност. Като контрапункт могат да се приведат следните аргументи. В писмо до Васил Пасков от 19 септември 1903 г. М. Герджиков протестира, че в две окръжни той е сочен като „началник-щаб“. *„Казал ти бях – пише той, – не трябваше да фигурира под него моето име, защото такъв между нас няма ... [Такива названия: „щаб“, „генерален щаб“, „началник-щаб“ са възприети в македонските ре-*

волюционни окръзи – б.а. И.Ф.]. Мен стана много неприятно, когато видях напечатаното изявление, а на другарите им се повдигва жлъчката. Те са прави да протестираат, но те от това вадят и друг извод – повода да казват, че аз съм се стремил да заграбя ръководството на всички работи в ръцете си, да дикторствам един вид... По-голямо оскърбление за мене не може да има от това.<sup>13</sup>

Но ако направим обективна преценка на образованието, революционния опит и участието му в ръководните органи, то Герджиков значително превъзхожда другите двама членове на ГРБТ. Самият Герджиков дава и следното обяснение: „През всичкото време на въстанието другарите ми Маджаров и Икономов са избягвали да вземат каквато и да било пряка отговорност. Маджаров по темперамент не обича да се разправя с много хора, а Икономов се извиняваше, че е нов. Те бяха прекалено скромни, а аз не исках да играя ролята на главнокомандващ. Но сетне видях, че не мога да не взема отговорност върху себе си и така аз по неволя се налагах“<sup>14</sup>.

Следователно, независимо от липсата на конкретно решение, имаме всички основания да признаем Герджиков като главен ръководител на Илинденско-Преображенското въстание в Тракия.

На конгреса е избрано и задгранично представителство на ООРК, което е подчинено на ГРБТ, в състав от трима души: Васил Пасков, Велко Думев и Павел Ковачев. Неговото седалище е в Пловдив и има задача: да събира финансови и материални средства, да закупува и изпраща оръжие и боеприпаси, хранителни продукти, да сформира и отправя нови чети.

След приключването на конгреса всички участници – войводи, агитатори, легални и нелегални дейци, заминават в определените им райони и пристъпват към конкретна подготовка на въстанието. А до неговото обявяване остава по-малко от месец.

Непосредствено след конгреса (на 5/18 юли) в района на местността Имарет дере (дн. Хайдушки поляни) се провежда съвещание с дейци от Ахъчелебийско и Скеченско, пред което информация изнася Христо Караманджуков. След обстойно разискване се стига до следните решения: Ахъчелебийският район да бъде разделен на пет участъка, от околийската чета да се създадат участъкови чети и да се провежда обучение с четниците; да се ускори набавянето на оръжие за различните участъци и да се установят по-здрави връзки между отделните селища, да се засили агитацията между населението по предстоящото въстание.

Избрано е боево тяло с председател Пею Шишманов, секретар Никола Данаилов (запасен офицер) и съветник Христо Караманджу-

ков. Определени са пет участъка със съответните селища и ръководители<sup>15</sup>.

В заключение може да се даде историческата оценка на решенията на конгреса на Петрова нива, че те изиграват изключително голяма роля за решителното провеждане на Илинденско-Преображенското въстание в Тракия и особено в Странджанския регион. Те заемат достойно място в скрижалите на тракийското революционно движение.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **М. Герджиков.** Спомени, документи, материали. София, 1984, 52–53.

<sup>2</sup> **М. Герджиков.** Подвигът на тракийци 1903 г. София, 2002, с. 19.

<sup>3</sup> **М. Герджиков.** Спомени ..., с. 53.

<sup>4</sup> Преображенското въстание 1903 г. София, 1955, 55-59.

<sup>5</sup> Пак там, с. 62.

<sup>6</sup> **М. Герджиков.** Спомени ..., с. 57.

<sup>7</sup> НБКМ – БИА, ф. 24, а.е. 4, 256–257.

<sup>8</sup> **Хр. Силянов.** Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. София, 1984, с. 244.

<sup>9</sup> Преображенското въстание..., с. 65.

<sup>10</sup> Пак там, с. 65.

<sup>11</sup> Пак там, с. 109.

<sup>12</sup> **Д. Попников.** Преображенското въстание. София, 1982, с. 82.

<sup>13</sup> **М. Герджиков.** Подвигът на тракийци..., с. 122.

<sup>14</sup> **М. Герджиков.** Спомени..., с. 44.

<sup>15</sup> Преображенското въстание..., с. 109.

# БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ В МАЛКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

ВАНЯ СТОЯНОВА

Илинденско-Преображенското въстание в Странджа е безспорният връх в националноосвободителните борби на тракийските българи. Участието на малкотърновци от града и околните села в него е толкова масово и активно, че според думите на видния изследовател Георги поп Аянов „е справедливо да го наречем въстание на странджанските българи от Малкотърновско или Странджанско въстание“<sup>1</sup>. И това не е случайно. Степента на организираност и готовност на Малкотърновския район за въстание през 1903 г. не е плод на моментна мобилизация или външно влияние, а резултат от десетилетно натрупване на опит и национална енергия, която избуява в предхождащите го години и избухва през августовските дни на 1903.

Хората в Малкотърновския край носят буден и предприемчив дух, който в периода на Българското национално възраждане се проявява в стремежа им към просветна и духовна самостоятелност, към политическа свобода и национално обединение. Действията им са част от общобългарското движение за национална еманципация и държавна независимост, с неговите общи закономерности и тенденции, но и със своите специфики, обусловени от етнодемографските характеристики на населението, социално-икономическото развитие на региона, планинското местоположение на града и близостта му до имперската столица.

Днешният град Малко Търново възниква към края на XVI и началото на XVII век, най-вероятно – от преселници от околните колиби и по-малки села. През 30-те години на XIX век той наброява около 3500 жители, чийто основен поминък е овцевъдство и свързаните с него занаяти – абаджийство, терзийство, кожарство, мутафчийство, джелепство, а също така дюлгерство, грънчарство и добив на мрамор. В десетките дюкяни процъфтява и търговията<sup>2</sup>. През втората половина на XIX век Малко Търново е богат и хубав град, който, въпреки преселванията, е запазил българския си етнически облик, а населението му е съхранило своя дух и традиции<sup>3</sup>. Пътят на националното му са-

моутвърждаване започва с хайдушките борби, сведения за които има още от края на XVIII век и продължава чрез отпора, оказан на кърджалийските набези в началото на XIX век. Водени от солидарност с общата християнска участ на своите братя, малкотърновци участват в Гръцкото въстание от 1821 г., а Руско-турската война от 1928-1929 г. повдига народния дух и засилва надеждата им за освобождение<sup>4</sup>.

Стремежът им към знание и просвета минава през откритото в началото на XIX век килийно училище, а през 40-те години на века дава живот и на ново, светско училище. През 1862 г., в резултат на активността на епископ Антим Преславски и архиепископ Пахомий Рилски, изпратени от Патриаршията със задача да противодействат на униатската пропаганда, в Малко Търново се създава българско училище. В него се въвежда преподаване на книжовен български език, а в източноправославната църква „Св. Богородица“ – богослужение на църковнославянски език. За пръв български учител е назначен малкотърновецът Андон Драгулев<sup>5</sup>, а истински разцвет преди 1878 г. образователното дело в града постига при учителя Тодор Милков. За две учебни години (1870-1872) към първите две отделения се откриват класове от първи до четвърти, а броят на учениците нараства до 150. Малкотърновското училище се налага като просветен център за целия Странджански край, а годишните актове, провеждани публично и тържествено, се превръщат в народни празници за цялото население. През 1872 г. Тодор Милков възстановява честването на 11 май – Деня на светите братя Кирил и Методий. След заминаването му от града неговото дело продължават Андон Драгулев, Неделчо Орешков, Георги Димитров, които по примера на своя предшественик не се ограничават единствено с преподаването на светски знания, но се ангажират с обществени каузи и просветителски инициативи<sup>6</sup>.

Малкотърновци са хора с напредничав дух – на годишните училищни тържества те имат обичай да канят не само бащите на учениците, но и майките им – жест, който днес не впечатлява, но за времето си е израз на внимание и уважение към жената. През 1875 г. в града се открива и девическо училище – идея, която Тодор Милков лансира още през 1870 г. Първата учителка в него е Зоица Ангелинина, чиито възпитанички през втората учебна година надхвърлят 150. На нея се дължи и създаването на женско благотворително дружество за подпомагане образованието на бедни ученички<sup>7</sup>.

Особено продължителна и сложна в Малкотърновско е борбата за църковна независимост, в която с променлив успех се преплитат три течения – българският национализъм, влиянието на елинизма и униатската пропаганда. Започнала през 1862 г. с подкрепата на т.нар.

сиромашка партия (или партията на младите) в един социален конфликт, възникнал около държавните доставки на дървени въглища за метолопроизводството в Малък Самоков, унията трайно се настанява като фактор в региона. За българите тя става привлекателна с признаването на българския език в образованието и богослужението, със запазените източноправославен църковен обред и с покровителството пред османската власт, която предлага на своите сподвижници. С това църковната борба се усложнява: от една страна е противопоставянето между униати и православни, а от друга – между гъркомани и патриоти, които ратуват за отхвърляне властта на гръцкия владика, за въвеждането на български език в училището и църквата и за признаване на провъзгласената на 3 април 1860 г. независима българска църква начело с Иларион Макариополски. Акцията на Антим и Пахомий през 1862 г. връща огромната част от малкотърновци в лоното на православната църква, но и след това, особено в моменти на криза и заплаха, влиянието на унията се запазва<sup>8</sup>. Макар тези колебания да всяват разединение в православната общност, техният водещ мотив е съхраняването на българската идентичност на привържениците ѝ.

Издаването на фермана за възстановяването на независимата българска църква като Екзархия на 28 февруари 1870 г. дава силна подкрепа на националното течение в църковните борби. Православните малкотърновци престават да плащат владичина на Одринския гръцки митрополит и чрез сформирания в Одрин епархиална българска община се присъединяват към Екзархията<sup>9</sup>. През следващите години гъркоманите продължават да дават признаци на съществуване, но със съпротивата, която през 1873 г. жителите на Малко Търново оказват на поредния опит на Одринския Патриаршеския митрополит Диносий да ги подчини, борбата за надмощие срещу гърцизма в града приключва<sup>10</sup>.

От средата на 60-те години на XIX век и малкотърновските села започват да се откъсват от духовната власт на елинизма като най-изявено сред тях е с. Дерекьой, начело с братята Христо и Стойко Аянови<sup>11</sup>.

Водеща роля в духовния живот на българите в Малко Търново играе българската църковна община, образувана непосредствено след Руско-турската война от 1829–1830 г. Тя е първата българска институция в града, която през цялото си съществуване е в ръцете на българите и се ползва с относителна независимост от османската власт. Като официален български институт тя е призната едва през 1870 г. при създаването на Българската екзархия в Цариград. Българската църковна община успешно ръководи църковното и просветно дело на българите не само в града, но и в околията, отстоява българ-



ските национални интереси и изиграва огромна роля за запазването и духовното развитието на българската общност<sup>12</sup>.

Размахът на революционното движение в българските земи през 60-те и 70-те години на XIX век не подминава и Малко Търново. Към мрежата от революционни комитети се прибавят и тези в Лозенградско. Спомените на съвременници сочат за техни членове и съчувственици Йордан Петров, Яни Рододарович, Продан Сербезов, Иван Свирачев, Мирчо Стоянов, Павел Берон и др. Според споменатия изследовател на Странджа Георги поп Аянов, революционен комитет е създаден и в Малко Търново. Комитетът извършва подготовка за участие в Априлското въстание – изработено е дори черешово топче, като ръководна роля в нея играе дякон Бенедикт<sup>13</sup>. Стоян Заимов, друг познавач на възрожденските борби, дава още няколко имена на революционни дейци, свързани с Малко Търново – Стефан Георгиев, Гено Атанасов, Ганчо Георгиев<sup>14</sup>.

Картината на комитетското дело в Одринска Тракия като цяло не е наситена с много ярки събития, но това е лесно обяснимо – и през 70-те години на XIX век южнотракийските българи трябва да вложат основната част от своите обществени усилия за отхвърляне зависимостта от елинизма. Близостта до Цариград, църковните и училищните борби, в които водеща роля имат по-консервативните, по-издигнати и по-предпазливи обществени елементи (което, впрочем, е полезно и нужно за духовното обособяване от гърците), неизбежно налагат предимството на легалните средства, на възгледите за бавна еволюция чрез реформи<sup>15</sup>. На този общ фон още по-отчетливо изпъкват проявите на въоръжена съпротива и организираност от страна на малкотърновци, каквато е т.нар. Саравингува афера (по името на един от мухтарите, срещу чийто данъчен произвол се навдига населението на града през 1875 г.). Водачите на бунта са арестувани, но тълпата обгражда участъка, разбива вратата и въпреки противодействието на мюдюрина, освобождава затворените. Акцията намира подобаващо отражение във възрожденските вестници, а Ботевият в. „Знаме“ справедливо я оценява като предвестник на революцията и свободата. Макар Априлското въстание да не обхваща района, българите тук също понасят преследванията на османските власти, като най-често прилагани са задържанятия, заточенията, ограбванията и издевателствата, за което свидетелстват дописките в българския печат от това време<sup>16</sup>.

Избухването на Руско-турската освободителната война през април 1877 г. усилва репресиите над българите. Отстъпващите турски войски и бягащото към Цариград турско население се отдават на грабежи и насилия. На места населението се мобилизира за защита сре-

щу мухаджирите (турските бежанци) и башибозука. И тук малкотърновци са за пример – те се въоръжават, през ноември 1877 г. организират стража около града и го укрепяват доколкото могат, а през януари 1878 г. успяват да отблъснат една черкезка банда. Самоотбраната им включва още сблъсъци с мухаджири и башибозук, а силата им да се самоорганизируют и защитят вдъхновява българското население в редица селища в Странджа. Източнотракийските българи излъчват от средите си и опълченци, както и участници в доброволческите дружини, подкрепящи руската армия през войната. В Странджа най-ярко се проявява четата на Желю Войвода. За чест на малкотърновци, в епичните борби на Шипка полагаг костите си опълченците Иван Вълков, Радослав Михов, Димитър Ильов, Мавер Стоянов<sup>17</sup>.

Руско-турската освободителна война донася свободата на Малко Търново, което с огромна радост посреща решенията от Сан Стефано, според които градът и региона стават част от бъдещата свободна българска държава. Затова още по-голяма покрусата от последвалия Берлински договор, който разпокъсва българския народ и връща Малко Търново и околностите му под властта на султана. През втората половина на 1878 и началото на 1879 г. българите, а на места и гърците в съвместни акции се навдигат не само срещу решенията на Берлинския конгрес, а изобщо срещу османската власт в района. Тяхната съпротива е насочена както срещу турската администрация, така и срещу нейните поддръжници ръководния елит на елинизма и фенерското духовенство. Населението реагира с организиране на демонстрации, изпращане на петиции и най-вече – чрез масово изселване в свободните български земи. Сред тях изпъкват кайбиларската протестна въоръжена акция от ноември 1878 г., както и разправата с одринския владика Дионисий, обвинен в отявлено туркофилство и предателство спрямо интересите на християнското население в района – както българско, така и гръцко. Въпреки броженията и бунтарските настроения и подготвената въоръжена акция под егидата на комитетите „Единство“, поделение на които се създава и в Малко Търново, съпротивата срещу разпокъшването на Санстефанска България приема в областта повече мирни форми – положение, предопределено от позицията на руското правителство за спазване на решенията на Берлинския конгрес, независимо от искрените и активни симпатии на руските военни към тежненятия на християните в Европейска Турция<sup>18</sup>.

Независимо от това съпротивата на българите от малкотърновско срещу властта на Портата през втората половина на 1878 и началото на 1879 г. е важен елемент от историята на Одринска Тракия. Тя калява населението, подготвя го за бъдещето революционно движение

и е свидетелство за общия стремеж на всички българи – да имат една независима национална държава в нейните етнически граници.

Десетилетията след 1878 г. до Балканските войни са наситени с нови събития и герои в историята на Одринско и Малкотърновския край, бележещи ускорената еволюция от легална към въоръжена борба с една главна цел – политическо освобождение и присъединяване към България. В лицето на Екзархията, от една страна, и на свободната българска държава, в която намира подслон тракийската емиграция, от друга, местното население има сериозна опора в борбата за постигане на целите си. След период на униние и спад, от средата на 80-те години на XIX век учебното дело се възстановява и тръгва нагоре със строителството на нови училища и увеличаването на броя на образованите младежи. Укрепва и българската църковна организация. Малко Търново е въздигнато в ранг на архиерейско наместничество, а след административната реформа от 1879 г. църковната община в Малко Търново става околийска, в която вече са представени и селата на Малкотърновската каза. Отсъствието на официално признат български митрополит в Одринско е пречка за развитието на българската православна църква в региона, която българските духовни водачи в Одрин се опитват да преодолеят с инициативност и настойчивост в екзархийските дела и пред османските власти. Но истински качествен скок в националното движение отбелязва подготовката и осъществяването на въоръжената борба за освобождение.

Представители на тракийската емиграция, сред която са и малкотърновците братя Драгулеви, основават първото емигрантско дружество „Странджа“ във Варна през 1896 г. Свиканият в Бургас на следващата година учредителен конгрес уточнява целта на борбата – подготовка и провеждане на въоръжено въстание. Малкотърновската младеж взима участие и в революционната борба „във вътрешността“ на поробеното отечество като се включва в тайните комитети на Вътрешната организация. Първото съзаклятие прави през 1897 г. Атанас Калфов от Лозенград, по това време главен учител в Малко Търново. През 1899 г. новоназначеният учител Стефан Добрев полага основите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) в Малко Търново и в селата на Малкотърновската каза. Към него се присъединяват Лефтер Мечев, Тодор Джелебов, Жеко Джелебов, Петко Тодоров, Райко Стойчев, Димо Берберов, Тодор Дяков, в с. Граматиково – Димо Петров, в с. Паспалово – Вълчо Тамахяров и Стоян Димитров и др.<sup>19</sup> Пристигането на Гоце Делчев в Малко Търново през март 1900 г. дава нов тласък на организираното движение в града и укрепва връзките с околните села. Ускорено

се изгражда мрежа от комитети, които привличат членове и сподвижници; създават се канали за връзка и въоръжаване; провеждат се тренировки за овладяване на бойното изкуство. Разгръща се подготовка за националноосвободително въстание, в която българите от селата – най-първо и по-решително и в града – по-предпазливо, но необратимо, се обвързват с каузата на свободата и саможертвата за нея<sup>20</sup>. За да дойдат конгресът на Петрова нива и въстанието на Преображение, в което българинът от Странджа показва, че „история има и става народ“.

Решението за повсеместно въстание в Македония и Одринска Тракия, взето на Солунския конгрес на Вътрешната организация и потвърдено от Смилевския конгрес на Битолския революционен окръг в началото на май 1903 г., е подкрепено единствено от конгреса на Одринския революционен окръг (ОРО), провел се на Петрова нива (11-14 юли н. ст. 1903)<sup>21</sup>.

В оставащите броени седмици подготовката за въстанически действия в петте района, на които е разделен Одрински окръг, се ускорява. В първия от тях – Малкотърновско-Бунархисарско-Лозенградския – готовността на населението за борба и въоръжаването му са най-напреднали и затова единствено в него се предвиждат масови и повсеместни действия. В останалите четири района – Чокенски, Мустафапашанско-Одрински, Дедеагачко-Гюмюрджински и Ахъчелебийско-Скеченски се планират само партизански акции срещу военни подразделения и важни обекти, които да задържат дислоцираните там турски войски, да ограничат тяхната маневреност и нарушат комуникациите на противника<sup>22</sup>.

Подготовката включва продължаващо въоръжаване на населението, масово военно обучение, набавяне на въстаническо облекло, организиране на складове за продоволствия, боеприпаси и медицинско оборудване. Изграждат се и основните боеви сили. Първи революционен район е разделен на 12 участъка и във всеки от тях се формира участъкова чета, а в 12-я, лозенградски участък те са две. Освен тях в почти всяко от близо 50-те села на района се създават и т.нар. „смъртни дружини“. Организират се също санитарна и техническа чети. Всички те, заедно с присъединилото се към тях въстано население изграждат въстаническите отряди, които се изправят срещу турските войски през лятото на 1903 г.<sup>23</sup>

След избухването на въстанието в Македония на 20 юли (ст. стил) Главното ръководно боево тяло (ГРБТ) на ОРО в състав М. Герджиков, Лазар Маджаров и кап. Стамат Икономов се събира и определя за дата на въстанието в Тракия нощта на 5 срещу 6 август (18/19 н. стил) – т.е. на Преображение, което дава и името му. Отсрочката е в

съответствие с общия план за постъпателни въстанически действия в зависимост от готовността на отделните революционни окръзи. Тримата водачи се отправят към три центъра на предстоящите сражения, за да поемат ръководството им: съответно М. Герджиков към връх Китка край Василико, Л. Маджаров – към с. Дерекъво, Малкотърновско, а кап. Ст. Икономов – в с. Инджекьой, Бунархисарско<sup>24</sup>.

Часове преди решителния миг войводата Лазар Маджаров свиква събралите се около 300 души четници на лагер край с. Дерекъво и се обръща към тях с прочувствена реч, която завършва с думите: *„Нека дружно да извикаме – Долу турската тираня! Да живее свободата! Да живее свободна Тракия! Да живее свободна Македония, за която нашите братя и сестри зад Рила и Пирин ето вече 14 дни се борят като разярени лъвове“*. Силното му слово, може би първо и последно в кариерата му на въздействащ оратор, затрогва до сълзи присъстващите и от покорни раи ги преобразява в герои-борци, спомня си четникът Георги Хаджиатанасов. Думите му още веднъж изтъкват единната мотивацията на бунтовниците от всички краища на революционната територия и общобългарския характер на подетата от тях борба<sup>25</sup>.

Въстанието избухва почти едновременно в целия в Малкотърновско-Лозенградско-Бунархисарски район. Първата бомба проехтява край с. Стоилово, Малкотърновско, където е четата на Дико Желебов<sup>26</sup>. Заради пристигналото на сутринта турско подкрепление въстаниците са принудени да се оттеглят. За кратко време цяла Странджа, населена с българско население, е обхваната от пламъците на бунта. В ожесточени сражения въстаниците прочистват района от войскови и полицейски подразделения (с изключение на гарнизона в Малко Търново, което не е атакувано), овладяват телеграфо-пощенски станции и важни обществени сгради, превземат постовете по българо-турската граница и улесняват движението на населението и въстаническите сили в двете посоки – факт, който ще се окаже от огромна важност при разгрома на въстанието и спасителния поход към България<sup>27</sup>.

Най-значителното сражение в района се води при Василико, където нападението се ръководи лично от Герджиков. В състава на 120-числената чета е отделението на Христо Силянов, летописеца на освободителните борби на Македония. До 6 август вечерта градът е освободен, а турските войници се спасяват с бягство по море<sup>28</sup>. В ръцете на въстаниците падат също Ахтопол и Резово. Под ръководството на Лазар Маджаров и Лазо Лазов четниците нападат турския гарнизон в с. Дерекъво и прекъсват комуникациите с Малко Търново и Лозенград. Бойците на кап. Стамат Икономов и Стоян Тозлуков-

Даскала разгромяват турския гарнизон в с. Инджекьой, Бунархисарско. В с. Цикнихор сражението ръководи войводата Стоян Камилски, в с. Граматиково – Пеньо Шиваров, в Лозенградския район – Яни Попов и Янко Стоянов. Овландени и освободени са селата Гьоктепе, Сармашик и Конак. В с. Паспалаво след ожесточено сражение турският гарнизон се оттегля към Малко Търново, но тук въстанието взима една от най-скъпите си жертви – легендарния войвода Георги Кондолов Във всички части на Малкотърновско-Бунархисарско-Лозенградския район въстаниците успешно се справят с бойните си задачи. Разгромени, прогонени или задържани на място са значителни военни и полицейски сили с около 11-хилядна численост<sup>29</sup>.

На освободената територия е установена революционно-демократична власт, която съвременниците наричат Странджанска комуна. Неин аналог в Македония е Крушевската република, просъществувала десет дни. Властта се осъществява от ГРБТ, чиито поделения по места играят ролята на местни органи на управление<sup>30</sup>.

В останалите райони на ОРО четите извършват нападения над войсковы подразделения, атакуват жп линии или със самото си присъствие и движение в поверения им район предизвикват напрежение сред противниковите сили и ги задържат в гарнизоните<sup>31</sup>.

Свободата на странджанци е краткотрайна – продължава само двайсетина дни. Срещу въстаниците е изпратена 40-хилядна редовна войска, съпроводена от башибозук. По ирония на съдбата предводителят ѝ, Шукри паша, след десет години ще предаде Одрин на българите. Погромът е жесток и поголовен – в 66 села са опожарени 2160 къщи, избити са 2500 души, а около 20 000 са прогонени от родните им места. В упорити отбранителни боеве, в които загиват мнозина от въстаниците и мирното население, голяма част от четниците успяват да се изтеглят на българска територия<sup>32</sup>.

Поражението е предвидимо, дори извън допуснатите тактически грешки и липсата на опит. Недобре подготвено, с недостигащо въоръжение, избухнало в неподходящ от международна гледна точка момент, въстанието и не цели бърза крайна победа. Според неговия общ план, изработен от Задграничното представителство на Вътрешната организация, задачата на въстаниците е „*Не да победим Турция, а тя да не може да ни победи*“, т.е. да покажат на света, че не могат да бъдат унищожени докрай и че Европа все пак трябва да се намеси и предизвика обещаните от нея реформи<sup>33</sup>.

Търсейки значението и смисъла на Илинденско-Преображенското въстание изобщо и на обречения бунт на българите в Тракия в частност, ще припомним думите на Михаил Герджиков: „...*И когато избухна Преображенското въстание пред вратите на турската*

*столица и под носа на дипломатическите представители на великите сили, цял свят опули очи от изненада и учудване пред дързостта на „презрения роб“ да въстава с голи ръце срещу своя „легитимен господар“. Спомням си разговора, който имах скоро подир въстанието с един български дипломат. Между другото, той ми каза: „Ех, наистина, печален край, но вие поне подчертахте пред целия свят българския характер на Тракия.“<sup>34</sup>*

Отвъд поражението, отвъд човешките и материални жертви и душевното униение, отвъд заличеното българско присъствие в големи части на Тракия, остават дързостта и достойнството в българския национален характер, завещани от героите от Илинден и Преображение 1903 г.

До свободата има още едно цяло десетилетие. Тя идва пред октомври 1912 г. с победния шурм на Трета българска армия и първия български отряд – една рота опълченци, начело с поручик Венедикт Василев. Избухването на Междусъюзническата война и нарушението на условията на Лондонския мир от страна на Турция предизвикват тримесечната окупация на Малко Търново, при която неговите жители и водачи трябва да проявят отново кураж и съобразителност, мъдрост и устойчивост, така характерни за сложния път, който извървяват по пътя към своята свобода<sup>35</sup>.

Цариградският договор от 16/29 септември 1913 г., който слага край на войната между България и Османската империя, донася на малкотърновци дълго желаната, извоювана свобода и присъединяване към Отечеството<sup>36</sup>.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **Г. Попаянов.** Малко Търново и неговата околнина. Антропо-географски и исторически проучвания. Бургас, 1939, с. 368.

<sup>2</sup> **И. Тодев.** Българското национално движение в Тракия 1800 – 1878. София, 1994, с. 58.

<sup>3</sup> **Я. Керемидчиев.** Освобождението на град Малко Търново. 1993, 3-4.

<sup>4</sup> **Г. Попаянов.** Цит. съч., 319-327.

<sup>5</sup> **И. Тодев.** Цит. съч., с. 175.

<sup>6</sup> Пак там, с. 262-263, 274.

<sup>7</sup> Енциклопедичен справочник Малко Търново–Странджа. Известия на Държавните архиви, Община Малко Търново 2009, с. 347.

<sup>8</sup> Пак там, 427-428; **И. Тодев.** Цит. съч., с. 185, 196-198, 200, 209-212 и др.

<sup>9</sup> Пак там, 261-262.

<sup>10</sup> **Г. Попаянов.** Цит. съч., 359-360.

<sup>11</sup> **И. Тодев.** Цит. съч., с. 173.

<sup>12</sup> Енциклопедичен справочник..., 62-63.

<sup>13</sup> **Г. Попаянов.** Цит. съч., 330-334.



- <sup>14</sup> **С. Заимов.** Миналото. София 1969, с. 169.
- <sup>15</sup> **И. Тодев.** Цит. съч., с. 326.
- <sup>16</sup> **Г. Попалянов.** Цит. съч., 334-336.
- <sup>17</sup> Пак там, 341-348.
- <sup>18</sup> **И. Тодев.** Цит. съч., 334-341.
- <sup>19</sup> **Г. Попалянов.** Цит. съч., 369-376; **И. Филчев.** Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София, 2007, , 60-61.
- <sup>20</sup> **К. Пандев.** Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878 – 1903. София, 1979, с. 192; **Г. Попалянов.** Цит. съч, 376-382; **И.Филчев.** Цит. съч., с. 66.
- <sup>21</sup> **И. Филчев.** Цит. съч., с. 89.
- <sup>22</sup> Илинденско-Преображенското въстание от 1903. Военна подготовка и провеждане. (Ред. Л. Панайотов и др.). София, 1992, 262-263.
- <sup>23</sup> **Т. Петров.** Въстаническите действия в Тракия. – В: Известия на Тракийския научен институт. Кн. 4. София, 2003, 59-60.
- <sup>24</sup> **Х. Силянов.** Писма и изповеди на един четник. София, 1984, с. 260.
- <sup>25</sup> Илинденско-Преображенското въстание 1903-1968. (Ред. Д. Кьосев, Л. Данаилов.). София, 1968. Из спомените на четника Георги Хаджиатанасов, с. 358.
- <sup>26</sup> **Г. Попалянов.** Цит. съч., с. 385.
- <sup>27</sup> Илинденско-Преображенското въстание от 1903..., 265-272.
- <sup>28</sup> **Х. Силянов.** Цит. съч., 329-330.
- <sup>29</sup> **И. Филчев.** Величавият подвиг на тракийци от 1903 г. – В: Известия на Тракийския научен институт. Кн. 4, София, 2003, с. 26.
- <sup>30</sup> **Н.Спиров.** Илинденско-Преображенското въстание. София 1983, с. 219.
- <sup>31</sup> **Т. Петров.** Цит. съч., 68-72.
- <sup>32</sup> **И. Филчев.** Величавият подвиг..., с. 27; **Н. Спиров.** Цит. съч., с. 234.
- <sup>33</sup> **Г. Марков.** Илинденско-Преображенското въстание: връх в освободителните борби на българите. – В: Известия на Тракийския научен институт. Кн. 4. София 2003, с. 9.
- <sup>34</sup> Илинденско-Преображенското въстание 1903 – 1968. Из спомените на Михаил Герджиков, 323-324.
- <sup>35</sup> **Я. Керемидчиев.** Цит. съч., 12-17.
- <sup>36</sup> Пак там, с. 21.



## РОДОПА ПРЕЗ 1903 ГОДИНА

### ТАНЯ МАРЕВА

В историята на македоно-одринското революционно движение и Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., чиято 110 годишнина честваме днес, специално място заемат проявите в Ахъчелебийско (Смолянско). Тук са изградени първите революционни комитети за Централните Родопи и Западна Тракия. Районът е своеобразна изходна точка за проникване на освободител идеи в края на XIX век в българските селища в западната част на Одринския вилает, освен това е свързваща територия между Македония и Тракия, която е заселена с българи-християни. Доста отдалечен от големите центрове на движението, в Ахъчелебийски район се работи главно от България. По тази причина е неразривната взаимовръзка с Чепеларе, отстоящо само на 7 км от границата, където е изграден IV пограничен пункт на македоно-одринската организация.

Целта на настоящото съобщение е да се представи революционната ситуация в Смолянско по време на Илинденско-Преображенското въстание, но за да бъде ясна картината, е необходимо да се проследи създаването и развитието на комитетската мрежа, да се посочат етапи, кризисни моменти, водещи личности, резултати.

Територията на централната част на Родопите се отличава с изразен планински релеф. Селищата са на височина над 700 м и над 1000 м. В края на XIX – началото на XX в. районът е обитаван от малобройно население. Но гъстотата на селищната мрежа е доста висока, състои се от села и махали, без нито един град. Пътищата не са добри, липсват редовни съобщителни средства, които да свързват Ахъчелебийско с центъра на вилаета. До Одрин пътуването трае с дни. Директните търговски връзки са рядкост. Единици са и завършилите в Одрин образованието си българи от Ахъчелебийско. От север на юг обширният планински масив е прорязан от своеобразен коридор, свързващ долината на р. Марица със Западна Тракия, в който живеят българско християнско население. В географски смисъл той е разположен около връх Карлък/Широколъшки Снежник, в горните течения на реките Арда, Въча, Чая/Асеница, Сютлийка/Върбица, между билата Чернатица и Радюва планина и се явява преходна част между високи, Западни Родопи и ниски, Източни Родопи.

В края на XIX век през централната част на Родопите преминава граничната линия между Княжество България и Османската империя. В пределите на империята остават част от селищата с чисто българско население. В Мемоара на Вътрешната организация от 1904 г. за Ахъчелебийско се посочва, че е разположено в „*центъра на Родопите, населено с голям брой християни. Мохамеданското население в този край се състои от помаци, които говорят езика на християните и които вършат над християните нечути зулуми*“.<sup>1</sup> Последното твърдение е в духа на тогавашната национална стилистика и силно преувеличено, както е видно от същия този Мемоар в частите, представящи насилията над населението в района. Според детайлното проучване на Тома Карайовов, Ахъчелебийска каза включва 40 села, от тях 12 български и 4 смесени, наричани от него българо-мюсюлмански; Даръдерска – 29 села, от тях само Даръдере е смесено селище; Скеченска – 2 града и 108 села, като тук има две чисто български села. Самият град, който е повече гръцки, наброява 12 хил. души, от които 80 български семейства и други временно пребиваващи<sup>2</sup>. В края на XIX век Ахъчелебийска каза има население 28 471 човека, от които 17 172 мюсюлмани (помаци), 10 142 българи (екзархисти) и 1157 българи (патриаршисти). В началото на XX в. в казата има 41 села. Екзархистите живеят в 11 села, патриаршистите само в Пашмакли и в Райково, а помациите населяват 32 села. В Ксантийска каза българско екзархийско население живее само в две села – Габрово и Еникбой, останалото е в Ксанти. В Даръдерска каза има 647 българи (екзархисти) и 20 348 души мюсюлмани (помаци)<sup>3</sup>. Обобщено, българите християни живеят в 1/4 от селата в Ахъчелебийска каза и са приблизително 36 % от населението ѝ. Заселените единствено в центъра на Даръдерска каза българи-християни са само 3 % от населението ѝ. Двете български села в Ксантийско са своеобразни български народностни острови, свързани с такива селища в среднородопския край на 8 часа път.

### **ВМОРО в Родопите**

Началото на изграждането на комитетска мрежа на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) в централната част на Родопите е поставено през 1899 г., успоредно със сформирването на IV пограничен пункт в Чепеларе. Първи официален пратеник на македоно-одринското революционно движение в този край е Александър Кипров. През август 1899 г. в ролята на представител на Върховния македонски-одрински комитет (ВМОК) в София, оглавяван по това време от Борис Сарафов, той преминава в Ахъчелебийско. В тази агитационна обиколка са учредени първите

комитети на ВМОРО в района. Кипров посещава Райково и Чокманово и се отправя към българските села Габрово и Еникьой в Ксантийско, за да прецени възможностите за „сздаване канал до Ксантийско за терористични акции по жп линията Ксанти-Бук, с оглед свързване със Серския район на организацията с царството“<sup>4</sup>. При връщането си към България организира комитетите в Устово, Долно и Горно Дерекьой (Соколовци и Момчиловци). В срещите по селата Кипров е подпомогнат от местни съмишленици, например посочения Владимир Бочуков, запален по делото на македоно-одринци още през 1895 г. като ученик в София; в Чокманово – от стария поборник Иван Караманджуков и неговия син Христо Караманджуков, по същото време ученик в Серското педагогическо училище; в Карлуково (Славейно) – от учителите Вълко и Пею Шишманови (братя). Като юнкер във Военното училище в София Пею Шишманов се запознава с идеите на движението и с Гоце Делчев, учил в същото училище.

В по-късни спомени Христо Караманджуков споделя, че през 1900 г. „македоно-одринската революционна организация бе забила вече здрави корени сред местното население. Начело на организацията тук бяха застанали будните интелигентни личности, свещеници, учители, търговци, занаятчии, земеделци и др. Във всяко селище след тях се редяха изобицо и младите сили, като най-податливи на новите идеи и най-жизнени в делото.... Не бе останало чисто или смесено българско християнско селище в Смолянско без ръководно тяло или комитет, или за малките селища – без членове, т.е. ядра от работници“<sup>5</sup>. Социалният състав на учредителите и активните дейци на македоно-одринското движение в Родопите е от средите на българската интелигенция, учители и свещеници, външни и местни за района. Постепенно се обхваща съсловието на овчарите, занаятчиите, кираджиите и търговците, в създакятието се включват и жени. Присъединяването към движението често е продиктувано от издевателствата на властите, обикновено представени от мюсюлмани и отпор от страна на българите християни. Но е факт, че се срещат случаи, при които поради икономически натиск от страна на движението нарочени за по-заможни местни мъже приемат да се включат в движението, за да избегнат внасяне на високи суми в полза на комитетата<sup>6</sup>. През 1900 г. в Ахъчелебийско-Скеченско се работи активно, движението се масовизира. Към януари 1901 г. в района са изградени 20 комитетата със заклети 421 души. Най-многолюдни са комитетите в Славейно със заклети 76 души, Петково – 49, Момчиловци – 37, Чокманово – 35, Горно Райково – 33<sup>7</sup>. Няма селище с християнско население в Ахъчелебийско-Скечанско, което да не е обхванато. През следващите месеци броят на заклетите членове се увеличава –

в Славейно те нарастват на 107 мъже и 4 жени<sup>8</sup>, в Петково – 107 „работници“<sup>9</sup>, в Чокманово – 88 мъже и 7 жени.<sup>10</sup> Обобщен израз на настроенията е написаното от учителя Георги Попанастасов, ръководител на комитета в Петково, до околийския център в Чокманово през февруари 1901 г.: *„Духовете на работниците са оживени и всеки се моли за по-скорошно настъпване на оня знаменит ден, в който ние, борците ще бъдем събрани под знамето на свободата и ще бъдем готови да сложим живота си за благо на народа“*<sup>11</sup>.

**IV пограничен пункт на ВМОРО в Чепеларе** е сформиран през есента на 1899 г. след идването на Александър Кипров, Гьорче Петров, Слави Меджанов и Вълчо Сарафов. Групата е пратеничество на Върховния македонски комитет, към момента работещ в единодействие със задграничните представители на македонското движение Гоце Делчев и Гьорче Петров и е *„от името на освободително движение като цяло“*<sup>12</sup>. Планира се през българска територия, по-точно чрез IV Чепеларски пограничен пункт, да се организират дейностите в Ахъчелебийско и Ксантийско. Районът е отдалечен от Одрин, към който принадлежи административно, а в Западна Тракия по това време няма създадени комитети. Истината е, че този край е еднакво отдалечен и от Македония, където движението има стабилни корени. Скоро след посещението, в писмо до Владимир Бочуков, станал доверен представител на движението в Ахъчелебийско, Гьорче Петров пише: *„Не е решено още към кой революционен окръг ще бъде разпределено Ахъчелебийско, то не е влязло в пряк контакт с Ц.К.“*. От писмото става ясно, че ръководителите на тайната македонско-одринска организация не са запознати със ситуацията в Ахъчелебийско, че съмишлениците от родопския край не познават в детайли дейността на организацията. Разкриват се и взаимовръзките между двата центъра на борбите за освобождение на Македония и Тракия – ВМОРО и ВМОК, които официално *„са в съюз, без да се бъркат единия в работите на другия“*<sup>13</sup>.

За периода на съществуването си през 1899–1902 г. Чепеларският пограничен пункт действа в полза на революционното движение сред останалите в пределите на империята българи в Родопите и Западна Тракия и следва общата политика на движението зад граница. Характеризира се като пункт на ВМОРО, изпълняващ същите функции като другите погранични пунктове на територията на свободна България<sup>14</sup>. Същевременно по сведения на Христо Караманджуков този пункт е *„заемал едно положение, каквото не е заемало ни едно друго гранично място срещу Македония и Одринско... Макар да зависеше от София, тоя пункт бе източник на начинания, на заповеди*

*и разпоредби за вътрешността, разполагаше с почти независим и многоброен щаб около ръководителя на пункта Антонов... голямо оживление съществуваше и големи разходи се правеха за неговото поддържане*<sup>15</sup>. Дейността в пункта в голяма степен зависи от политиката, наложена с управлението на двамата му ръководители – Вълчо Сарафов и Вълчо Антонов, заобиколени от близки съмишленици.

Когато говорим за българската територия в съседство на Ахъчелебийско през граничните години между XIX и XX столетие следва да посочим, че едновременно и заедно с Чепеларския пограничен пункт и в други населени места действат групи – местни патриоти и погранични служители, с активно отношение към съдбата на останалите в турско български и подпомагащи движението. Такива сътрудници има в Проглед, Широка лъка и съседните махали Махмутица и Солища, в Стойките, в Манастир, също и навътре от границата в Хвойна, Малево, Орехово. Сред тях ролята на Проглед и неговите жители е значима като изходен пункт заради непосредствената близост до граничния пост на Рожен и изграждането на „Комитска колиба“ още в първите месеци на управлението на Вълчо Сарафов в този район. Това е подсилено от факта, че селото е основано от преселници от останалото в турско Соколовци, един от важните центрове в пространствената мрежа на македоно-одринското движение в Ахъчелебийско. През 1903 г. подобна роля започва да играе Манастир, заселено от Давидково, на близко разстояние до Славейно, околски център на ВМОРО в Ахъчелебийско 1902-1903 г.

### **Комитетска дейност в Ахъчелебийско, стратегия и тактика, етапи, резултати**

Стратегическата цел на македоно-одринското движение е освобождение на останалите под османска власт български земи. Основна задача на ВМОРО до 1903 г. „да приобщи, организира и подготви цялото съзнателно българско население в Македония и Одринско за предстоящата борба“<sup>16</sup>. Първоначално конкретните дейности са свързани с агитация сред населението и изграждане на йерархическа организация от комитети. В посочено писмо на Гьорче Петров до Бочуков се дават напътствия накъде да се насочат към момента усилията на дейците в Ахъчелебийско – към изграждане на стройна организация при спазване на уставните изисквания, особено на конспиративните правила. Препоръчва се използване на полезния опит в Македонско. Призовава да се наблегне на агитационната работа сред населението, на събирането на членски внос и „*волни и доброволни помощ от добри, но не готови за смърт работници или съчувственици*“ и на конкретни действия за въоръжаване. Става ясно, че има

проблеми с „някои от селските дерибеевци и препоръката към Бочуков е: „да ги владееш, със зло или добро“<sup>17</sup>. „Заклети“ членове, месечен членски внос, внесени пари за оръжие, „пласирани разписки“ сред по-заможните за „доброволни“ помощи<sup>18</sup> – всичко това започва стриктно да се следи, да се отчита от ръководителите на селските комитети нагоре по йерархията първо до околийския комитет и от него на задграничния представител. Правилникът и неговите разпоредби не се съблюдават строго, главна роля има председателят, който обикновено бива назначаван, а не управителното тяло. Влизането в организацията не е лесно, става с препоръки, след специално наблюдение на кандидата, за да се провери да няма пороци, да пази тайна и да бъде смел. Спазва се ритуализирано приемане на членовете на организацията. „Текстът на клетвата бе следният: „Заклевам се в Бога, вярата и честта си, че ще се боря до смърт за свободата на българите от Македония и Одринско, че ще се покорявам безусловно на началството си и безпрекословно ще изпълнявам заповедите му; че няма да издам никому нито с дума, нито с дело тайната, с която днес се увенчавам и всичко онова, което от днес нататък ще чуя, нека бъда убит от едного от другарите с револвера или камата, която целувам“. Клетвата се полагаше пред евангелие, револвер, кама или каквото оръжие друго се случи, като заклеваният прави три поклона, целува изброените три предмета предварително и след клетвата. За предпочитане бе и где то бе възможно, клетвата се даваше пред свещеник“<sup>19</sup>. „Комитетската работа“ е с разнообразен обхват. Тя е обвързана например с назначение на верни на движението хора за селски пъдари, коруджии (Чокманово, Левочево), за да се ползват като куриери на организацията. Изградени са каналите за пренасяне на оръжие и кореспонденция. Съгласно устава са създадени „тайна и изпълнителна полиция“ по места. Въведени са псевдоними на селищата, на ръководителите и комитетските членове. Агитационната дейност сред населението се води с различни похвати – от човек на човек, разговори и пропаганда, включително чрез вестници и книги. В помощ на агитационната дейност сред населението се създават своеобразни „патриотични библиотеки“ към селските комитети, които изграждат главно ръководителите чрез заявяване и закупуване. По указания на пунктовия началник Сарафов това подлежи на отчетност. За периода 1900-1902 г. се разпространява главно вестник „Реформи“. През 1903 г. в Ахъчелебийско пристига „Македоно-Одрински куриер“ на Павел Генадиев. Сред книгите преобладават животоописания на видни дейци на българската национално-революционна мисъл като Васил Левски, Христо Ботев, Панайот Хитов, Филип Тотю, Никола Ив. Кючуков, също на

Гарибалди и близкия за родопчани Капитан Петко Киряков. Срещат се издания за Априлското въстание. Поръчвани са и ограмотителни книги като „Читанка“ и „Читанка за възрастни“.

Предприемат се обиколки по селата от агитационно-организаторски чети в Ахъчелебийско и Гюмюрджинско. Начало на четническият институт на ВМОРО се поставя през 1899 г. като постоянно действаща организирана въоръжена сила на движението. Масовизирането му през следващите години води до разработване на Правилник на въстаническите чети от март 1902 г. и разпрачване и въвеждане по места в първите месеци на 1903 г. Правилникът включва всички въпроси по организационната им структура, вътрешен ред и управление на база най-добрите традиции от предходните години<sup>20</sup>. След като основава мрежа от комитети в Ахъчелебийско и Ксантийско, в края на 1900 г. В. Сарафов разпорежда създаване на въоръжена структура по подобие на „тайните четички“ от Македония и Одринско. *„Тъй също и за Вашенско се нарежда една от пет-шест души, която ще зимува по селата, ще насърчава членовете, ще треби шпионите и ще пренася оръжие. Отначало ще стои във ваше село Долно Райково и Горно.“*<sup>21</sup> Районната чета към Чепеларския пункт в първоначалния състав включва приобщени към освободителното дело хора от Македония и от българската територия, дошли заедно с пунктовия началник. От Ахъчелебийско са приканени да се включат млади и непокорни мъже, най-често от съсловието на овчарите<sup>22</sup>. Някои от комитетските хора са принудени да преминат в нелегалност и избират пътя на четничеството. Такъв е случаят на Христо Дъветлиев от Чокманово, който заедно с Бечо Даракчията като овчари в зимна къшла в Беломорието *„при самоотбрана убиват един турски назърин (надзирател), бягат в българско и се включват в районната чета“*<sup>23</sup>. Заплаха от арест и изтезания е причина за преминаване в нелегалност и присъединяване към четата на друг македоно-одрински поборник – Стефан Чакърров от Долно Дерекъой<sup>24</sup>. Освен редовните четници, в сборните чети при изпълнение на акции са събирани „редници“ – заклетни членове, длъжни да се отзоват при повиждане. За битовото уреждане на пунктовата чета в махала Караманица край Стамболово (Проглед) се изгражда „Комитската колиба“. Тя е пригодена за подслон на 30 души, има места за спане, кухня, скривалища за оръжие<sup>25</sup>. Второ комитско убежище се изгражда в местността Имарет дере/Хайдушки поляни след 1902 г. При провеждането на акции във „вътрешността“ битовото осигуряване на четата е грижа на ръководителите и на определени доверени комитетски членове. През пролетта на 1901 г. е създадена още една чета в Ахъчелебийско, с ръководител Вълко Р. Шишманов – Кичука и подвойвода Никола



Шишманов, по състав от Славейно, която действа съвместно с районната чета към Чепеларския пункт<sup>26</sup>. Отново през 1901 г. е съставена и агитационно-организаторската чета на войводата Марин Чолаков за територията на Западна Тракия.

Първият пунктов началник в Чепеларе е Вълчо Сарафов, родственик на Борис Сарафов. Изпратен е за представител на ЦК на ВМОК и заема този пост от септември 1899 г. до убийството му през януари 1901 г. Заобиколя се от верни хора, външни за родопския край. Под негово ръководство се създава и укрепва комитетската мрежа, установява се активна конспиративна кореспонденция с шифри и тайни мастила между Чепеларския пункт и втория местен център на организацията в Ахъчелебийско – в Чокманово. Същевременно се създават сложни взаимоотношения между Вълчо Сарафов и Владимир Бочуков, доверен човек на ВМОРО в Ахъчелебийско, председател на възловия комитет в Чокманово, както и с наследилия го на този пост от октомври 1900 г. Таню Стоев, с ръководителите на други селски комитети и с членовете им. Налагат се глоби по 1, 2 или 5 турски лири на комитетските членове, често най-активните, за неизпълнение на заповед. Сарафов наказва провинилите се по негова преценка комитетски хора със смяна на длъжност, отправя смъртни заплахи към съмишленици и към външни на делото лица, които са го засегнали лично по един или друг начин. Стига се до постановяване и изпълнение на смъртни наказания на „заклети в делото“ хора (Колю Сбирков от Д. Дерекъой е първата жертва)<sup>27</sup>, на посочени за доносници и шпиони. Настава смут и разминаване в идеи и очаквания между ръководните дейци в чепеларския пункт и местни хора, също с патриотични настроения. Един от разочарованите е Стою Шишков, по това време директор на трикласното училище в Чепеларе. Стрес за организацията е самото убийство на Вълчо Сарафов и кражбата на касата на пункта от приближения му Георги Мавров – Кафеджията. Парите, възлизали на 300 златни лири и 350 сребърни<sup>28</sup>, са събрани от района и приготвени за закупуване на оръжие, което така и не е доставено. След смъртта на Вълчо Сарафов, убит по криминална причина от негов приближен на 11 януари 1901 г., мястото му на ръководител на Чепеларския пограничен пункт заема Константин Антонов–Сеченката. За да покаже приемственост с предшественика си, именува се също Вълчо. Пристигнал в района в края на януари 1901 г., новият началник веднага изисква от селските комитетски ръководители информация за състоянието на вътрешната организация, като се докладва лично, на място. Следващата стъпка за въвеждането на ред според разбиранията на новия пунктов началник е разпореждането за засилване на конспирацията във „вътрешните“ комитети с



цел предотвратяване на погроми и разпад. Заповядано е разделяне на комитетите на групи от 10 души, ликвидирани на местните управителни тела и поемане на ръководството и отговорностите еднолично от „селски ръководител“, от който „*зависят напълно началниците на групите, изпитателната и наказателната полиция*“. Само в случай, че „*той е неграмотен, тогава се избира лице, което да му води писмената част*“. Вторият околийски център в Чокманово е разпуснат и е учреден нов ръководен орган – Управителен ахъчелебийски околийски таен революционен комитет, управляван от Константин Антонов фактически еднолично, докато заема този пост<sup>29</sup>.

През май 1902 г. настъпва важна промяна за освободителното дело в среднородопския край. От 13 до 15 април 1902 г. се провежда т.нар. Пловдивски конгрес на Одринския окръжен революционен комитет (ООРК)<sup>30</sup>. Приема се предложението на Гоце Делчев Одринският вилает да се раздели на две инспекционни области. Първата е източно от р. Марица и за ревизор-инспектор е предложен Михаил Герджиков, а на втората, западно от р. Марица – Вълчо Антонов, към момента пунктов ръководител в Чепеларе. След лична среща с Гоце Делчев Вълчо Антонов приема назначението и става подвижен нелегален член на ООРК. Така Чепеларският пункт, който от създаването си през 1899 до средата на 1902 г. заема по-специално положение сред всички погранични пунктове по българо-турската граница, фактически бива закрит. За ръководител в Ахъчелебийско-Скеченско е предложен Пею Шишманов. Центърът на организацията се премества в Славейно, а районният пункт – на Имарет дере, където дъскорезницата на Пею Шишманов е новата „Комитска колиба“. След Пловдивския конгрес Христо Караманджуков, един от изявените дейци на движението в Ахъчелебийско и в Западна Тракия, е изпратен като агитатор и организатор в Източна Тракия, в Малко Търновски район<sup>31</sup>.

**Афери и други кризисни ситуации** в периода 1900-1903 г. доведат сериозни противоречия между комитетските хора и до арести и провали в организацията на ВМОРО в Ахъчелебийско. Една от най-дезорганизиращите акции за македоно-одринското движение тук е изпълнението на смъртната присъда на комитетските дейци в Устово Дечо Стоев и Атанас Шапарданов<sup>32</sup>. Първият е ръководител на селския комитет в Устово, вторият – представител на Одринския революционен комитет. Присъдата е постановена от Вълчо Сарафов само ден преди той самият да бъде убит – на 10 януари 1901 г. Съмненията на двамата устовски ръководители в начина на изразходване на събраните за въоръжаване средства ги насочва към решението да

се обърнат направо към комитета в София за снабдяване с оръжие. Причината за присъдата е неспазване на йерархията на подчиненост в организацията. Това е първата силова акция на новоназначения пунктов ръководител в Чепеларе Вълчо Антонов с цел сплашване и въдворяване ред и подчиненост в организацията. Извършена е показно и брутално пред нарочно събраните ръководители на селски комитети в Ахъчелебийско. Вместо „стягане на дисциплината в организацията“, ефектът е обратен. Най-верните на делото хора са стреснати, тогава Владимир Бочуков се оттегля. Засилват се репресиите и следенето от страна на турската власт, потенциални съмишленици сред местните са загубени за каузата, мнозина се изселват в България.

Аферата „Хаджи Нурия“, известна като Ахъчелебийската афера<sup>33</sup>, е втората голяма акция на пунктовия началник Вълчо Антонов, която отговаря на тактиката на организацията да се тероризират властите с шумни убийства на политически противници, висши представители на турската администрация по места. Акцията, проведена на 11 май 1901 г., има за цел да убие Салих ага, един от най-омразните управници в Ахъчелебийско по това време. Ранен е негов родственик, Хаджи Нурия. Тази акция довежда до ответна реакция на турската власт и масови арести в организацията. С писмени разпореждания, разпратени до местните дейци, Вълчо Антонов прави усилия да предотврати някои арести и настъпилата паника в комитетите. Аферата „Хаджи Нурия“ нанася тежък удар в кадрово отношение на организацията в Ахъчелебийско. Арестувани са **36** най-активни участници в движението, засягат се 9 села. Съдът в Гюмюрджина изпраща в Одринския затвор – **26** души от седем села, сред тях са две жени. Някои са осъдени на по 101 години затвор! Оцелелите се връщат след амнистията през 1904 г. Най-надеждните дейци са принудени да се изселят на българска територия, разстроени са връзките между отделните селски комитети и пункта в Чепеларе. В следващите няколко месеца пунктовият ръководител Антонов поема курс за укрепване на комитетите в Даръдерско и Ксантийско. Славейновският комитет остава най-активен и съхранен в Ахъчелебийско остава, той е и най-масовият от периода на конструиране и организационно укрепване на комитетската мрежа в района.

Все неуспешни и с отрицателно въздействие върху движението са нападението на конака на Исеин паша в Енуздере/Елховец на 7 октомври 1901 г.<sup>34</sup>, кражбата на стадо от 1100 овце през зимата на 1901-1902 г.<sup>35</sup>, Даръдерската афера от юни 1902 г.<sup>36</sup>, Левочевската афера от юни 1903 г.<sup>37</sup> Следват нови арести и издевателства от властите, отдръпване на членовете на организацията, изселвания в България.

### **Бунтовната 1903. Четите в готовност**

След Солунския конгрес на ВМОРО (2-4 януари 1903 г.) и взето решение за въоръжено въстание, революционните дейци в Ахъчелебийско под ръководството на Пею Шишманов започват работа за укрепване на комитетите, набиране на нови членове, събиране средства за въоръжаване.

Важна промяна за района е завръщането на Христо Караманджуков от Малкотърновски район в родния край със задача да се осведоми за състоянието на организацията тук и даде компетентна оценка пред дейците на Задграничното представителство на ВМОРО. С отношение на професионален революционер той прави аналитична оценка на състоянието на революционната дейност в Ахъчелебийски район от гледна точка на предстоящото въстание. През март 1903 г. изпраща подробен доклад до Задграничното представителство на ВМОРО в София<sup>38</sup>. В него застъпва мнението на Пею Шишманов за готовността на местното население, което, ако успее да се подготви за обща борба, ще води партизански действия и с това ще съдейства на останалите български краища, т.е. за включване на Ахъчелебийско в предстоящото въстание и мерките, които трябва да се вземат. Призовава за подкрепа на една „малка въоръжена чета, за да се поопитят духовете и да се повдигне местната организация, а заедно с това да се подпомогне и засили въоръжаването“.

Чрез Христо Караманджуков в Ахъчелебийско става известно мнението на Христо Матов и д-р Христо Татарчев от централното ръководство, че районът „не може да бъде обект на масово въстание“ и при евентуалното избухване ще бъде „смачкано (б.а. – Ахъчелебийско) от заобикалящите тая околия и настръхнали тогава мюсюлмани“<sup>39</sup>. Местните ръководители изказват мнение противно на това на центъра. Те считат, че Родопите са приемани като край, „забравен и изоставен, защото никаква роля не може да изиграе при едно въстание, каквото се предполага да стане“<sup>40</sup>. Виждат всички свои усилия и всеотдайна работа за делото за напразни, а българите в Родопите – излъгани и употребени. Смятат, че не е зачетено стратегическото разположение на Ахъчелебийско-Скечанско между Одринско и Македония<sup>41</sup>. Решението на централното ръководство не е широко разгласено. То остава за част от ръководителите на района, които се стремят да поддържат духа на населението и да организират подготовката му за действия. По такава причина през април 1903 г. районната чета, оглавявана от Пею Шишманов, извършва обиколка по българските християнски села в Ахъчелебийско с цел да засили духа и да провери състоянието. В навечерието на въстанието за Одрински революционен окръг, 19 август 1903 г., надеждите са го-

леми. „Тук всички хора са заинтересувани по нашите работи. Ще ни дадат най-голяма помощ, било материално, било морална, било подкрепление с хора“<sup>42</sup>.

По метода на Тодор Петров за анализ и отчитане подготовката на въстаническите сили преди Илинденско-Преображенското въстание<sup>43</sup> в Ахъчелебийски район ситуацията е следната:

**Въоръжаване в навечерието на въстанието и военно обучение.** Снабдяването с оръжие е постоянна първостепенна грижа на организацията. По устав всеки един от членовете е длъжен да се въоръжи. Въпреки събирането на средства през годините, както и поради сериозните организационни проблеми резултатите са много слаби. Населението в този край е бедно, няма и много състоятелни родопчани. През март 1903 г. местните ръководители са раздвоени дали да събират средства от хората или да очакват пари за оръжие от централното ръководство на организацията. Състоянието относно въоръжението е тревожно, то е в ограничени количества и морално остаряло като вид – 125 кримки къси и 15 хил. патрона в Славейно, в Чокманово – 50 кримки дълги, 2 револвера и 1400 патрона; в Соколовци – между 5 и 15 кримки дълги, 5 револвера и 1000 патрона. В другите селища – центрове на движението като Устово, Момчиловци, Райково, Петково – още по-малко бройки. Общо в района са налични 200 кримки, 9 манлихера, 12 мартини<sup>44</sup>. Малкото професионални военни в района провеждат ежедневни обучения с четници и с мъжете по българските села в летните месеци на 1903 г.<sup>45</sup>

**Облекло, снаряжение, снабдяване.** През март 1903 г. Пею Шишманов разтревожено пише до Хр. Караманджуков: „Дрехи нямаме нито един кат готови. Необходимост от въоръжение. Липса на пари в селските комитети“<sup>46</sup>. На 9 август 1903 г. е отправен призив към населението от Пею Шишманов, в качеството на районен ръководител на организацията, за помощи: пари, хаби, брашно, сирене, масло, мляко, цървули, пояси, шалове и др.

**Знамена, ритуали.** За районната чета в Ахъчелебийско е подготвено бойно знаме. Ушиват го Рада Стракунева, жена на Андон Дечев, активен деец от Чепеларе и Мария Радковска<sup>47</sup>. Върху лицевата страна е изобразен лъв с надпис „Свобода или смърт“ и „1903“. Под лъва има надпис „МКРА“ (б.а. – Македонски комитет Район Ахъчелеби). На обратната страна е извезано българското наименование на района „Централни Родопи“. В спомените на войводата Никола Гюмюшев се съобщава за още едно въстаническо знаме от района. Избродирано е в дар на Устовско-Райковската чета от жителите на Устово. На копринен плат е изписано „Свобода или смърт“<sup>48</sup>. Първото е запазено като реликва във фонда на Националния военноисторически

музей и има копие за Регионалния исторически музей – Смолян. На второто, за съжаление, не е известна съдбата. Клетвата продължава да бъде въвеждащ ритуал за новоприети членове на движението в навечерието на въстанието.

На конгреса на Одринския революционен окръг, проведен на Петрова нива на 28 и 29 юни 1903 г., пълномощник на Ахъчелебийски район е Христо Караманджуков. С подписаното от Тайното революционно управително тяло на Ахъчелеби поименно пълномощно от 17 юни 1903 г. Караманджуков се отправя към Малкотърновско на следващия ден, 18 юни<sup>49</sup>. На втория ден на конгреса, 29 юни, заедно с останалите райони в Одринско, представени на Петрова нива, той докладва състоянието на Ахъчелебийско и готовността за бойни действия. Резюмирано, изказването му съдържа: въоръжение липсва, наличното е ръждясало и негодно; за да се изпълни решението за въстание, е нужно снабдяване с оръжие; независимо от трудностите е възможно да се подготвят „една-две акции“ в района<sup>50</sup>. В спомениите си Христо Силянов отбелязва, че „Ахъчелебийско, откъснато от другите одрински райони през няколко, чисто турски околии, е въоръжено само отчасти“<sup>51</sup>. Конгресът взема решение за повсеместно въстание. В планираната организация на въстаническите райони под номер V е определен Ахъчелебийско-Скеченски въстанически район. По предварителни планове той се подела на три участъка - първи, включващ Славейно, Петково, Момчиловци, Соколовци, втори – Устово и трети – Чокманово. Ръководителите на новия район получават задача да вдигнат въстанието в зависимост от теренните условия, от степента на обучение и количеството осигурено въоръжение.

Христо Караманджуков се връща в Родопите на 6 юли и се отправя към местопребиваването на районната чета. По пътя проверява за възможности за снабдяване с оръжие от Хасковско. Родопските дейци се активизират за решаване на проблема с въоръжаването. Вълк Шишманов – Кичюка е изпратен за оръжие в Старозагорско и Пазарджик, Таню Стоев – в Първомайско и Пловдив. Призови за помощи са изпратени до Арменския комитет в Стара Загора и Благотворителното дружество в Панагюрище.

На 15 юли 1903 г. в местността Свети Дух над Славейно е свикана организационна сбирка, останала под името Родопски конгрес. Ръководителите на организацията в Ахъчелебийско вземат конкретни решения за подготовката на въстанието в района. При разискванията са взети предвид главните насоки, поставени от конгреса на Петрова нива. В изготвения план на въстанието в цяло Одринско е определена тактиката на въстаническите сили – бойни и саботажни

действия за разстройване тила на турската армия. Същевременно на воеводите се предоставя „широка инициатива, само да гледат дотогова, докато турците са изплашени, да държат нападателно положение, да не се увличат навътре в турската територия, а като се видят принудени да отстъпят, да гледат да бъде преди всичко населението запазено“.

Отчитайки обстоятелството, че Ахъчелебийският район е твърде отдалечен от основния театър на бойните действия и по време на въстанието Главното ръководно боево тяло на Одрински окръг няма да бъде в състояние да осъществява непосредствено ръководство на предвижданите акции, Родопският конгрес избира местно ръководство – районно боево тяло, което да застане начело на въстаническите сили в района. В него влизат Пею Шишманов – ръководител, Никола Данаилов – секретар, Христо Караманджуков – съветник.

Извършена е реорганизация на участъците. Обособени са 5 участъка и във всеки от тях се предвижда да действа по една участъкова чета. Уточнени са войводите и секретарите на четите:

- първи участък в района на Славейно, Петково, Давидково с войвода Вълко Райчев Шишманов – Кичука, подвойвода и знаменосец на районната чета Никола Шишманов и секретар Стефан Чакъров;

- втори участък, Момчиловци, Соколовци, Левочево – войвода Андон Дечев и Костадин Костов;

- трети участък, Устово, Райково, Смолян и съседните малки села – войвода Никола Гюмюшев и Аргир Мумджиев;

- четвърти участък, Чокманово, Полк. Серафимово, Фатово, Габрица – войвода Запрян Начев;

- пети участък, Арда, Турен, Пещера – войвода Георги Гешанов. Тази чета се предвижда да се сформира в българско.

След бурни и продължителни дискусии, главно заради липсата на оръжие, както и заради специфичната етно-демографска характеристика на района, делегатите стигат до извода, че в Родопите не трябва да бъде обявено въстание. Обединяват се около решението участъковите чети да не предприемат нападателни действия, но при съствието им в района на петте участъка да задържи на място дислоцираните тук турски войски, а също – да подкрепя духом местното българско християнско население. В първите дни на м. август 1903 г. четите се отправят към своите участъци, въпреки решението да не се обявява въстание. Води се военнотехническо обучение. Продължават усилията на ръководителите за събиране на пари за въоръжение, на хранителни припаси и облекло, подготовка на складове, привличане на още четници. Непосредствено преди определената дата за въстание в Одринско от Славейно е изпратен апел до изселниците в

Стара Загора, с които ги призовават да се върнат в родния край, по възможност всеки с „*каквото оръжие може да вземе*“, за да участват в борбата. Усилената подготовка и движението на четите през границата привличат вниманието и на българските погранични власти, които по разпореждане са против избухването на въстание. В тайни донесения до началството се съобщава, че въстание в Ахъчелебийско ще избухне под ръководството на Пею Шишманов и Христо Караманджуков, че населението в най-близките до границата селища Славейно, Соколовци и Момчиловци е в готовност.

Въпреки психологическите нагласи за реални въстанически действия въоръжението е недостатъчно и главно поради тази причина четите на 4-те участъка заемат отбранителна позиция, изчаквайки в готовност да влязат в бой с турската войска само при неизбежност. Ръководителите на местното боево тяло Пею Шишманов, Никола Данаилов и Христо Караманджуков заемат местата си в предварително определените им I, III и IV участък. Четата на Антон Дечев заема определеното ѝ средище на връх Сакарка в близост до границата, над Соколовци и Левочево. Пограничните власти в Чепеларе възпират петата чета, тази на войводата Георги Гешанов, да премине и заеме определения ѝ район към Арда.

След обявяване на въстанието в Малкотърновски район на Преображение, четирите родопски чети обикалят своите участъци, но без да водят бойни действия. С присъствието си те успяват да задържат в района на Ахъчелебийско под напрежение командированата тук турска войска, която не е препратена за потушаване на въстанието в Македония и Одринска Тракия.

В края на август 1903 г. вследствие на взетите от властите мерки за откриване и унищожаване на четите, оставането им във „вътрешността“ е твърде рисковано, поради което те се оттеглят на територията на България. С това окончателно отпада възможността за активни въстанически действия на територията на Ахъчелебийско-Скечански революционен район. Българското население в централната част на Родопите остава разочаровано в очакванията си за „всеобщо въстание“ и свобода. То се разминава с кървавите погроми, потопили Македония и Одринско, но 1903 г. е най-критична от гледна точка на демографските промени в българските селища. Поради арести, репресии от страна на войската и страх десетки семейства се изселват в България<sup>52</sup>.

Личностите, които ръководят македоно-одринското движение в Ахъчелебийско-Скечански район до 1903 г., със своите собствени убеждения и човешки качества в голяма степен определят политиките на действие и развитие на организацията в района.

**Вълчо Сарафов** идва с опит в от Македония. Пребивава в райо-



на от есента на 1899 г. до убийството му през януари 1901 г., полага основите на делото. Въвежда политиката на йерархическо подчинение и терор. Противоречива личност, възприемана нееднозначно от местните дейци на движението. На централно ниво също е считан за неподходящ за поста, на който е поставен.

**Константин (Вълчо) Антонов – Сеченката** първоначално е пунктов началник в Хебибчево (Любимец), след това преминава в нелегалност и става ръководител на чета, действала в района на Мустафашанско, която изпълнява наказателни присъди на предатели. Социалдемократ с леви анархо-терористични убеждения. Препоръчан от Павел Генадиев за Чепеларе и Ахъчелебийско, той продължава политиката на терор на предшественика си, която му е присъща заради принадлежността си към Македонския таен революционен комитет (“Женевската група“) и провежда неоправдани терористични действия, въвежда единоначалието<sup>53</sup>. Политиката му на пунктов ръководител се оказва провал, води до редица сериозни удари върху организацията.

**Владимир Ат. Бочуков от Райково** е приобщен към делото още през 1895 г. като ученик в София. Той е учредител на първия местен комитет на ВМОРО за Ахъчелебийско в Райково, определен е за представител на организацията на територията на Ахъчелебийско и съседните му кази с местоположение Чокманово, обявено за втори околийски център. В това му качество е главен организатор на комитетите в Ахъчелебийско, посредник между селските комитети и пунктовия ръководител в Чепеларе. Сменен е от Таню Стоев. Той извършва първата организационна обиколка в Гюмюрджинските села и поставя основа на организацията в тях. По същото време в Устово са убити Стояновски и Шапарданов и Бочуков се разделя с комитетските дела.

**Христо Караманджуков от Чокманово** е един от първите местни, срещнали Александър Кипров в Централните Родопи и приобщени към идеите на ВМОРО. Назначен е за секретар на околийското ръководство на ВМОРО в Ахъчелебийско. Извършва организационна дейност в Западна Тракия – Ксанти, Гюмюрджина, Дедеагач. Влиза в конфликт с пунктовия началник в Чепеларе Вълчо Антонов. Участва в Пловдивския конгрес на Одринския революционен окръг през 1902 г. и е изпратен за агитатор и организатор в Малкотърновския революционен район, секретар е на четата на Георги Кондолов. В началото на 1903 г. отново е изпратен в Ахъчелебийско и е негов представител на конгреса на Петрова нива. Член е на ръководното четническо тяло на Ахъчелебийския въстанически район.

**Пею Шишманов** е с незавършено военно образование. Поема



ръководството на Ахъчелебийския район от лятото на 1902 г., когато организацията е изпаднала в колапс. Успява да обедини останалите неарестувани дейци на движението в централната част на Родопите и приобщава към идеите цялото българско население в родното си село Славейно. Участник в Родопския конгрес в навечерието на Преображенското въстание. Избран е за председател на боевото ръководно тяло на Ахъчелебийския въстанически окръг. Стои зад идеята, че Родопа трябва да въстане.

„**Защо не въстана Родопа?**“ – е един от дискуссионните въпроси при проследяване историята на македоно-одринското движение в Централна Родопа. Според Христо Караманджуков заради разположението на района, „*откъснат от другите и заобиколен от турски и иноверски околии*“ и основно – липса на оръжие, което би трябвало да се изпрати от Централния комитет специално за Смолянско<sup>54</sup>. По въпроса изказва мнение и Никола Гюмюшев<sup>55</sup>, войвода на една от участъковите чети. Готовите за въстание четници са храбри, но необучени и зле въоръжени; районът е пълен с турска войска. Първопричина е колапсът в организацията след безпричинното и жестоко убийство на Дечо Стоев и Шапарданов, личностните и идейни междуособици вътре в организацията, чийто състав е смесица от външни и местни хора. Негативно въздействие оказва и събирането на средства уж за въоръжаване, успоредно с безконтролното харчене за издръжка на комитите, които са далеч от проблемите на родопчани, както и посочването като предатели на достойни мъже, които са се противопоставили на организацията. Така през август 1903 г. единствено село Славейно е готово за въстание. Според мнението на Гюмюшев, въстание в Родопите е авантюра „*без оръжие, обучена милиция и продоволствия*“<sup>56</sup>. Принципно, когато конгресът на ВМОРО в Солун през януари 1903 г. взема решение за въстание в отсъствието на ключови фигури за движението – Даме Груев, Гоце Делчев и др., се знае, че липсва готовност преди всичко като въоръжение, че подобно действие е предварително обречено. Но то е подчинено на идеята да се осигури надеждна предпоставка за скорошно решаване на Македонския въпрос с намесата на външни сили. За Ахъчелебийско е ясно изразена **слабата въоръженост** на дейците, но и в организационно отношение са налице проблеми. Това е в съчетание с **концентрация на турска войска** в района, 9500 души<sup>57</sup>, с модерни оръжия, разпределени в центровете на организацията (Славейно, Момчиловци, Левочеве) и съседните им поселения (Виешево), както и в най-големите селища (Устово, Смилян). Отчита се и фактът, че тук живеят преобладаващо число българи мюсюлмани, които са изначално противници на революционното движение. В българската ис-

ториография е изказано становището, че е било възможно „да се работи сред тях за привличането им към делото“, тъй като това население има същата съдба и отделни случаи на приобщаване са факт<sup>58</sup>. Едва ли може да се приеме това твърдение за състоятелно предвид общата им численост и каналите за влияние сред тях, провеждани главно по религиозна и властова линия и по-рядко чрез споделено ежедневие. Има едно пропускано обстоятелство в общата картина на ситуацията в Ахъчелебийско. Никога не е посочвано, че през летния сезон мъжете християни от занаятчийското съсловие са на работа далеч от родните места. Някои от тях са неуспешно призовани от организацията да се завърнат. Тези, които са в планината, се занимават с овчарство и са със стадата извън дома и семейството. За много родопчани стадата са главно средство за преживяване – оставянето им без грижа, загубата им, би обрекла на разорение семействата. Това също дава обяснение защо през август 1903 г. в Ахъчелебийско в готовност за действие заема позиции една районна чета от 47 души, разпределена в четири участъка<sup>59</sup>, при обща численост на боевите формирования на ВМОРО по време на въстанието, възлизаща на 26 500 души<sup>60</sup>.

**Значимостта на едно историческо събитие се съизмерва с отношението на потомците към него.** Честванията на събитията от 1903 г. в Родопите са показателни от тази гледна точка. На 2 август 1928 г., Илинден, по случай 25-годишнината от въстанието, в параклиса „Св. Дух“ край Славейно, мястото на Родопския конгрес, се събират Пею Шишманов и други революционни дейци. Срещата им е ознаменувана с обща снимка за спомен. Петдесетгодишнината също е отбелязана тържествено. В следващите години Славейно периодично организира почитане паметта и делото на македоно-одринци, а от края на ХХ в. честванията в Славейно - комитското село на Родопите, са част от националния исторически календар.

Събирането на документи и записването на спомените на участниците в събитията е също вид отношение и показва оценката им като значими за съхранение с оглед на идните поколения. С такъв вид дейност се ангажират Христо Караманджуков общо за района, Пею Шишманов и учителят Петко Карапетков за организацията след 1902 г. и за Славейно, Тодор Тодоров и Александър Караманджуков за околийския център в Ахъчелебийско и за Чокманово. Впоследствие натрупаните и архивирани ценни свидетелства стават основа за глави, посветени на македоно-одринското революционно движение през 1903 г. в поселищните монографии за Славейно и за Чокманово, както и за редица други публикации. Петър Маринов започва

да събира спомените на участниците в „родопския комитлик“ през 1932 г., по-късно обработени и издадени от Николай Хайтов в сборника „Родопските комити разказват“.

Ярък израз на преклонение пред делото на македоно-одринци са паметниците и паметните плочи, поставени през годините. Изграждани са по инициатива на членове на тракийските организации в отделни селища, на местната власт или на държавата. Със средства и труд обикновено се включват потомци на участници в събитията<sup>61</sup>. Изграждани по повод кръгла годишнина или юбилей, впоследствие те стават място за възпоменателни тържества. Първи паметник за Родопския край, посветен на делото на македоно-одринци, е възпоменателната плоча в местността „Св. Дух“ край Славейно, образно наречена „Родопското Оборище“. Инициативата е подета от местни патриоти по време на събора на едноименния параклис и реализацията става дело на цялото село Славейно, единно както през 1903 г. Представителният паметник за тези събитията на територията на Смолянска област е издигнатият през 1963 г. по повод 60-годишнината паметник-obelisk в местността Имаретдере (Хайдушки поляни). Инициативата започва през 1960 г. с оглед подобаващото тържествено отбелязване на предстоящите чествания. За съжаление, при откриването не е решен въпросът за вертикалната планировка около паметника и за пътя до него. Проблемът стои отворен и досега. По повод 100-годишнината от събитията в двете комитски села на централните Родопи – Славейно и Чокманово, са подети и реализирани инициативи за поставяне на паметни знаци. В Чокманово в близост до църквата „Св. Илия“ по гражданска инициатива е поставена морена с кръст-символ на вратата и надпис „Илинден 2003“. В центъра на Славейно е построена паметна чешма за подвига на комитите от 1903 г. и е изградена мемориална стена на свещеници – възрожденци, служили в храма „Св. Илия“, сред които и участници в македоно-одринското движение. Бюст-паметници и паметни плочи са посветени на отделни дейци на движението, сред които убитите Дечо Стоев и Атанас Шапарданов. През годините най-почитаното място в Средните Родопи, свързано с движението на македоно-одринци, си остават местностите „Св. Дух“ и Хайдушки поляни, а най-активно в честванията на събитията, както и с най-голям брой паметни места – село Славейно.

В Смолянския край отбелязването на Илинденско-Преображенското въстание като важно събитие в българската история в Смолянския край и на годишнини на негови активни дейци освен с масови тържествени чествания се свързва и с провеждането на научни форуми и с разпространението на специално посветени издания. През

месец август на 1993 г. и през 2003 г. са проведени научни конференции, организирани от община Смолян, от Съюза на тракийските дружества в България и от национални и местни институции<sup>62</sup>. Предназначени за подбрана публика, те задоволяват потребностите за информираност на сравнително ограничен брой присъстващи. Специализираните издания – като юбилейни вестници, научно-популярни сборници и брошури, списвани от инициативни комитети, патриотични организации, граждански сдружение, родови комитети и др., са тези ценни материални следи на паметта за събитията, които достигат до всяко родопско селище и всеки български дом тук<sup>63</sup>.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО (1893-1903). Мемоар на Вътрешната организация. (Фототипно издание). С., Военно издателство., 2003, с. 74.

<sup>2</sup> **Т. Карайовов.** Материали за изучаване Одринския вилает. – СбНУ, Т. XIX, С., 1903, с. 16, 18, 176.

<sup>3</sup> **Р. Стойков.** Административно устройство и народностен състав на Одрински вилает в края на XIX и началото на XX в. – Изв. ИИ, Т. 25, С., 1981, 140-142.

<sup>4</sup> АЛЕКСАНДЪР КИПРОВ (Наши деятели) – Родопа, 1932, год. XI, бр. 3, с. 5; **Н. Хайтов.** Родопските комити разказват. С., 1972. (Спомени на Таню Стоев), с. 60.

<sup>5</sup> ИЗ БОРБИТЕ за освобождението на Родопа – Родопа, 1942, Год. XXI, бр. 5, 6.

<sup>6</sup> ДА-Смолян, Ф. 1503, оп. 1, 113, л. 7.

<sup>7</sup> ДА-Смолян, Ф. 1503, оп. 1, а.е.115, л. 5.

<sup>8</sup> ДА-Смолян, Ф. 1503, оп. 1, а.е. 114, л. 27.

<sup>9</sup> ДА-Смолян, Ф. 1503, оп. 1, а.е. 112, л. 16.

<sup>10</sup> ДА-Смолян, Ф. 1503, оп. 1, а.е. 42, л. 88.

<sup>11</sup> **Т. Тодоров, А. Печилков, А. Караманджуков.** Чокманово. Минало. Том I. С., 1999, с. 145.

<sup>12</sup> **К. Пандев.** Още за пограничния пункт на ВМОРО в Чепеларе до 1902 г. – Исторически преглед, 1981, кн. 6, с. 91.

<sup>13</sup> **А. Караманджуков.** Из архива на Ахъчелебийски революционен район. – Родопи, 1978, кн. 3, с. 19.

<sup>14</sup> **К. Пандев.** Още за пограничния пункт на ВМОРО в Чепеларе до 1902 г. – Исторически преглед, 1981, кн. 6, с. 95.

<sup>15</sup> **Хр. Караманджуков.** Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, с особен поглед към тяхното политико-революционно движение. Книга I. Историята им до 1903 г. С., 1934, с. 83.

<sup>16</sup> ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ 1903. С., 2003, 20.

<sup>17</sup> **А. Караманджуков.** Из архива на Ахъчелебийски революционен район. – Родопи, 1978, кн. 3, 19-20.

<sup>18</sup> **Хр. Караманджуков.** Родопа през Илинденско-Преображенското въстание. Спомени и документи. С., 1986, с. 121.

<sup>19</sup> **Хр. Караманджуков.** Градиво за историята на Родопа – Родопа, 1944, Год. XXIII, бр. 1-3, с. 14.

<sup>20</sup> **Т. Петров.** Организация и състав на въстаническите сили през 1903 г. – 100 години от Илинденско-Преображенското въстание 1903-2003. С., 2005, 107-115; ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С.,

1992, 50-51.

<sup>21</sup> **Т. Тодоров, А. Печилков, А. Караманджуков.** Чокманово. Минало. Том I. С., 1999, с. 135.

<sup>22</sup> Пак там, с. 139.

<sup>23</sup> ДА-Смолян, Ф. 1503, оп. 1, а.е., л. 1.

<sup>24</sup> **Ст. Чакъров.** Из живота ни в турско време. Избегването ми през граница. – Родопска, 1932, год. XI, бр. 5, с. 7, бр. 6, 4-7, бр. 7, 5-6.

<sup>25</sup> **Н. Хайтов.** Родопските комити разказват. С., 1972 (Спомени на Христо Стоев – Лакудата), с. 238.

<sup>26</sup> **П. Карапетков.** Славейно. Минало. Пловдив, 1948, 205-206.

<sup>27</sup> **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Димитър Попвасилев), 125-126; **А. Сбирков.** Клеветата и истината по убийството на Колю Сбирков от Соколовци през 1900 година - Известия Среднородопско краезнание. Т. I. Извори и историография за Средните Родопи, Смолян, 1997, 309-312.

<sup>28</sup> **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Петър Геннадиев), с. 115.

<sup>29</sup> **Т. Марева.** Тайната кореспонденция на ВМОРО в Ахъчелебийски революционен район (1899-1902) – 100 години от Илинденско-Преображенското въстание 1903-2003. С., 2005, 293-294.

<sup>30</sup> **С. Шивачев.** Пловдивският конгрес на Одринския революционен окръг през 1902 г. - 100 години от Илинденско-Преображенското въстание 1903-2003. С., 2005, 277-286.

<sup>31</sup> **Хр. Караманджуков.** Подготовка на Илинденско-Преображенското въстание в Странджа – Малкотърновски революционен район 1902-1903. С., 1996, 39-40.

<sup>32</sup> **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Тодор Хвойнев и на Христо Стоев – Лакудата), 230-232, 294-295, 323; **Хр. Караманджуков.** Западнотракийските българи ..., 108-112.

<sup>33</sup> МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО (1893-1903). Мемоар на Вътрешната организация. (Фототипно издание). С., Военно издателство, 2003, 74-75; **Хр. Караманджуков.** Западнотракийските българи ..., 120-133.

<sup>34</sup> **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Таню Стоев, на Димитър Попвасилев и на Бечо Гоздев), 66, 127, 144-146.

<sup>35</sup> **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Бечо Гоздев и на свещ. Сава Мирчев), 143-144, 149-150.

<sup>36</sup> МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО (1893-1903). Мемоар на Вътрешната организация. (Фототипно издание). С., Военно издателство, 2003, 76; **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Георги Попанастасов), 84.

<sup>37</sup> **Хр. Караманджуков.** Родопа през Илинденско-Преображенското въстание. Спомени и документи. С., 1986, 63-65; **Ст. Барбов, М. Манолова, Ив. Ставракев.** Левочево в миналото си. Историческа част. С., 1992, 148-153; **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Тодор Хвойнев), 298-300.

<sup>38</sup> **Хр. Караманджуков.** Родопа през Илинденско-Преображенското въстание. Спомени и документи. С., 1986, 139-144.

<sup>39</sup> Пак там, с. 22.

<sup>40</sup> Пак там, с. 136.

<sup>41</sup> Пак там, 137.

<sup>42</sup> Пак там, с. 196.

<sup>43</sup> По **Т. Петров.** Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско (1899-1908). С., 2002.

<sup>44</sup> **Хр. Караманджуков.** Родопа през Илинденско-Преображенското ..., с. 141.

<sup>45</sup> **К. Канев.** Миналото на село Момчиловци, Смолянско. С., 1975, 184-185.

<sup>46</sup> **Хр. Караманджуков.** Родопа през Илинденско-Преображенското ..., 137-138.

<sup>47</sup> **Н. Михайлов, И. Демирев.** Миналото на Чепеларе. Т. III, Смолян, 2001, с. 217.

<sup>48</sup> **Н. Хайтов.** Цит. съч. (Спомени на Никола Гюмюшев), с. 214.

- <sup>49</sup> **Хр. Караманджук**ов. Родопа през Илинденско-Преображенското ..., с. 66, 168.
- <sup>50</sup> Пак там, 72-73.
- <sup>51</sup> **Хр. Силянов**. Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. С., 1984, с. 244.
- <sup>52</sup> **К. Канев**. Цит. съч., 194-202.
- <sup>53</sup> **Л. Димитров**. Развоят на революционното движение в Одринския вилает. – Борбите в Македония и Одринско 1878-1912. Спомени. С., 1982, 138, 143-144, 150; **М. Герджиков**. Спомени от Одринско. – Борбите в Македония и Одринско 1878-1912. Спомени. С., 1982, с. 490; **Хр. Караманджук**ов. Западнотракийските българи ..., с. 64.
- <sup>54</sup> **Хр. Караманджук**ов. Родопа през Илинденско-Преображенското ..., 73-76; ГРАДИВО за историята на Родопско. Четите в 1903 год. – Родопа, 1943, Год. XXII, бр. 1, с. 2.
- <sup>55</sup> **Н. Хайтов**. Цит. съч. (Спомени на Никола Гюмюшев), с. 212.
- <sup>56</sup> **Н. Гюмюшев**. Защо не въстана Родопа през 1903 г.? – Арденска дума, Кърджали, бр. 487, 14 ноември 1940, 2 и бр. 488 от 19 ноември 1940, 2.
- <sup>57</sup> **Хр. Караманджук**ов. Родопа през Илинденско-Преображенското ..., с. 200.
- <sup>58</sup> **Хр. Гиневски**. Можеше ли Родопа да въстане? – 100 години Илинденско-Преображенско въстание 1903-2003. Смолян, 2003, с. 46.
- <sup>59</sup> За броя на четниците, поименен списък – Вж.: **Хр. Караманджук**ов. Родопа през Илинденско-Преображенското..., 185-186.
- <sup>60</sup> **Т. Петров**. Организация и състав на въстаническите сили през 1903 г. – 100 години от Илинденско-Преображенското въстание 1903-2003. С., 2005, с. 113.
- <sup>61</sup> **К. Сулинаджиева**. Паметници и паметни места в Средните Родопи, свързани с Илинденско-Преображенското въстание. – 100 години Илинденско-Преображенско въстание 1903-2003. Смолян, 2003, 121-125.
- <sup>62</sup> Докладите от научната конференция през 1993 г. не са издадени. Доклади и съобщения от Националната научна конференция в Смолян, проведена на 8 август 2003 г., са публикувани в сборник „100 години Илинденско-Преображенско въстание“, издание на ГУА при МС, ДА-Смолян, Съюз на тракийските дружества в България, Тракийски научен институт – Смолян, Община Смолян и Исторически музей „Стою Шишков“ – Смолян.
- <sup>63</sup> Славна петдесетгодишнина – страница в смолянския вестник „Родопска правда“, бр. 14, 5 август 1953 г., посветена на юбилея на Илинденско-Преображенското въстание; „90 години Илинденско-Преображенско въстание“ – юбилеен вестник, издаден от инициативен комитет с председател кмета на Смолян; „Илинден Преображение 1903. 100 години Илинденско-Преображенско въстание“ – юбилеен вестник, издаден от ОС на СОСЗ – Смолян; „Чокманово – комитско село“ – юбилеен вестник, издаден от НЧ „Христо Ботев“ – Чокманово; „Илинден“ – сборник, посветен на 100-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание и участието на македоноодринци от Чокманово, издаден от организационен комитет за честванията, оглавен от почетен председател акад. Ангел Шишков; „Среднородопският край и Илинденско-Преображенското въстание“ – научно-популярна брошура с автор Андрей Печилков, под редакцията на проф. Иван Филчев, посветена на 105-годишнината от въстанието, издание на Община Смолян, Съюз на тракийските дружества в България и Тракийски научен институт – Смолян.

## ТРАКИЙСКИЯТ ВОЙВОДА ГЕОРГИ ТЕНЕВ И УЧАСТИЕТО МУ В ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1903 г.

КРАСИМИРА УЗУНОВА

Сред тракийските революционери от националноосвободителните борби в края на XIX и началото на XX в. и тяхната кулминация през 1903 г. – Преображенското въстание, е и свиленградският войвода Георги Тенев. Той се включва в мустафапашанския революционен комитет още в първите дни на неговото създаване и свързва тясно живота си с дейността на ВМОРО в годините на нейното изграждане. За радост на изследователите, през 1925 г. Г. Тенев пише кратки спомени, които са издадени малко преди смъртта му през 1948 г. под заглавие „Спомени на Георги Тенев, куриер и войвода“. Те обхващат времето от неговите първи стъпки в организацията, активната му революционна дейност до Преображенското въстание. Започват с кратко представяне на самия автор: „Роден съм в Свиленград на 18 януари 1864 г. ...“<sup>1</sup> Автобиографичните бележки ни дават възможност за напълно достоверно установяване на началните години от биографията на Г. Тенев. Макар че прескачат ранния етап от живота му, тези спомени не създават усещането за документален фрагмент, защото насочват вниманието на читателя върху съществения период от неговото битие на войводата.

Преди да се отдаде изцяло на освободителното дело, заедно с брат си Стефан работят като файтонджии в града и санджака. Още със създаването на революционната организация през 1894 г. и формирането на комитета в Мустафапаша, Г. Тенев става неин член, а файтонджийството му дава отлични възможности да върши куриерска работа. Самият той отбелязва в кратките си мемоари това много важно обстоятелство, като посочва широкия периметър на действие, както и контактите, които осъществява между организацията и отделни дейци: „... *Като файтонджия аз куриерствувах на организацията още преди Павел Генадиев и Лазар Маджаров да бъдат учители в Лозенград. Куриерството ми се простираше по шосетата от Свиленград до Одрин, Лозенград и Малко Търново. Държах връзка и с България (Хасково — София — Варна). Като файтонджия аз*



отведох Павел Геннадиев в Лозенград, а по-късно и Лазар Маджаров. Последният бе в Одринската митрополия. Там ме извикаха и ми казаха да го отведа за учител в Лозенград. Още от по-рано аз вече знаех, че ще дойде Маджаров и за какво отива в този град. В Одрин за свързка ми служеха гимназиалните учители Нестор Иванов, първоначалният учител Димитър Бъчваров и книжарят Димитър Гълъбов, в Свиленград — учителят Ангел Чалъков, в Харманли — местният жител Янаки Гочев, в Пловдив — гимназиалният учител Станчев, а в София — ВМОК. П. Геннадиев и Л. Маджаров бяха назначени от комитета за учители, но минаха като дезертъори от българската войска, за да прикриват революционната си дейност в Турция като легални дейци...“ По-нататък в бележките си войводата отбелязва: „... Маджаров отведох в Лозенград през един бурен ден, с много голям дъжд. При учителството на Л. Маджаров в Лозенград две учебни години като куриер аз се срещам в този град с Тома Пиперков, Стойчо Орманджиев, Коста Тенишев и др., които съставляваха организационното тяло. В Одрин то се състоеше от Нестор Иванов, Бъчваров, Гълъбов, книжаря Анастас Илиев и др. В Одрин имаше и смесен армено-български комитет от Ованес (от Родосто), Татул (обесен в Одрин), Калас (от Родосто), Д. Бъчваров, Д. Гълъбов и лекаря на одринската гимназия „Д-р П. Берон“...“<sup>2</sup>

В своята изключително важна и опасна куриерска дейност Георги Тенев преживява нередко и драматични моменти. За един от тях той разказва следното: „Веднъж возих един каймакамин с жена му. Под седалището на фойтона имаше 300 броя от вестник „Странджа“, който се издаваше във Варна. От друсането не видях как вестниците излезли. Каймакаминът взе един и се зачете – той беше татарин и знаеше да чете на руски. Във вестника, освен другото, пишеше и за валията в Одрин, че бил женкар. По този повод мющерията ми направи забележка да не нося повече вестници в Турция... Друг път возих Геннадиев и поп Стойчо Аянов от Дерекьой, Лозенградско. Над Хаскьой и отсам Скендеркьой конете се подплашиха от бурното време и удариха на бяг. Пътниците сязоха, понеже бе нанаягорнище (баир). Бурята дигна някои вещи и вестниците. Аз събрах част от тях, но около 20 броя останали и тях прибрали местното турско население и ги предадо на полицията в Одрин. Вестниците бяха адресирани лично. Властта не посегна на никого...“<sup>3</sup>

Опасните действия на някои от членовете на организацията в Мустафапаша през тези месеци често пъти застрашават нейната сигурност. През ноември 1897 г. тогавашният ѝ ръководител Павел Геннадиев, който учителства в града, влиза в остър конфликт с Иван Варсанов, също член на комитета, състоятелен и влиятелен граж-



данин, ползващ се със симпатиите на целия град. Заради отказа му да плати революционен данък и отправените от него остри критики към някои от членовете на комитета, между двамата избухва разпра, при която Генадиев убива Варсанов. Тази опасна стъпка привлича веднага вниманието на властите, полицията извършва обиски, намира архива на революционната организация и предприема масови арести<sup>4</sup>. Централният комитет в Солун определя убийството на видния свилеградчанин като голяма грешка, тъй като Варсанов е смятан за „добър и с важни заслуги българин“, а с убийството му се нанася удар върху организацията в региона. Генадиев е уволнен от учителската длъжност, но веднага е арестуван от властите. Само след намесата на брат му Никола Генадиев, известен по това време български политик и съдействието на великия везир, той е освободен и екстрадиран в България<sup>5</sup>.



„Войводата Георги Тенев и турският каймакамин пред кръчмата на Г. Велев по време на Хуриета, юли 1908 г.“

„Войводата Георги Тенев и турският каймакамин пред кръчмата на Г. Велев по време на Хуриета, юли 1908 г.“ Това важно събитие за местното революционно движение Георги Тенев споменава в своите спомени съвсем кратко: „При убиването на Иван Варсанов в Свиленград, властта залови архивата на революционната организация в родния ми град. Иван Варсанов бе член на организацията и се занимаваше с хотелиерство. За неговото убийство бяха арестувани Павел Генадиев

*ев, Стефан Дишлиев, Хаджистефов, дядо на Ив. Варсанов, жената на убития, аз и други, всичко около 25 души. Съдът ни осъди на доживотен затвор. Спаси ни Никола Генадиев чрез познанството си с великия везир. Когато бяхме готови за заточение в Мала Азия (Акия), получи се телеграфическа заповед да бъдем освободени. Така след 18-месечен затвор се спасихме“<sup>6</sup>.*

След освобождаването му от затвора по настояване на някои от по-първите хора Г. Тенев остава в Одрин на временно местожителство, без право да го напуска, като всеки ден, в продължение на близо година се явява на полицейска проверка. Един ден му разрешават да отиде в Мустафапаша със стражар. С помощта на мухтарина (кмета) е направено заявление, подписано от няколко почтени граждани, които изразяват желание Г. Тенев да се завърне в родния си град. Властите му разрешават и 15 дни по-късно той успява да избяга в България.

Още с пристигането му в България той получава от ВМОРО задача заедно с други дейци да организира канал за нелегално пренасяне на оръжие за селища между Марица и Черно море. Като куриер по канала Георги Тенев получава пушки, които превозва с кола до границата, след което със собствени коне ги прехвърля в Турция. Складовете за нелегалното оръжие са установени в Алан кайряк (Ясна поляна), Дерекъво (дн. Воден), Елховско, Голям Дервент, Константиново, Урумбегли (Лесово), Саранли (Оряхово), Любимец, Сива река и Харманли. В спомените си войводата отбелязва не само селищата, където се складира оръжието, но и хората, участващи в този канал. Неговата информация дава възможност от първа ръка да се възстанови процесът на подготовката за въстание в тази част на региона. Дословно войводата записва: „*От България организирахме градовете и селата между Черно море и р. Марица в Турция заедно с Л. Маджаров, Коста Тенишев, Ани Попов, Д. Ташев, Георги Котков, Лазо Лазов, Георги Кондолов, Георги Минков, Стамо Грудов от с. Алан кайряк (Ясна поляна) и др. Минавахме границата при селата Текенджа (Граничар), Къзъ клисе (Желязково), Мадлеш (Кирово), Алан кайряк (Ясна поляна) и др. От Тюфекчиеви купувахме кримки. Аз ги откарвах в кола до село Любимец и оттам на собствени коне ги пренасях в Турция. От Бургас много оръжие пренасяше до турската граница с конска каруца роденият в с. Каваклия, Лозенградско, Георги Шопов, живущ в Къзъ клисе. В това село имаше склад за оръжие. Такива складове имаше още в Алан кайряк, Панчарево, Дерекъво, Елховско (днес с. Воден), Голям Дервент, Урумбегли (Лесово), Константиново, Саранли (Оряхово), Любимец, Сива река, Харманли, Хасково, Станимака, Чепеларе, Хвойна, Самоков...“<sup>7</sup>*

След приключване на активната работа по канала за пренасяне

на оръжие през 1900 г. Г. Тенев оглавява малка чета от 7 души, като си поставя за задача да осигури пари за дейността на организацията. За целта решава да заловят гръцкия лекар и чифликчия от Лозенград Костаки Керемедчиоглу и да искат от семейството му откуп. В спомените си за тези събития войводата записва: *„Войвода на четата, която създаде Керемидчиоглувата афера през 1900 г., бях аз. Четници бяха: Христо Хаджишлиев от с. Докузюк, Лозенградско, Георги Фотов от Одрин, Иван Юскуплията, Татул от Родосто, Ованес от Родосто и Ставре Бунархисарлията. Отидохме до Родосто с цел да заловим един богат арменец и да му вземем парите за организацията. Седяхме 3-4 дни в лозето и си тръгнахме ядосани. На връщане, в Лозенградско, в местността Св. Фотида, решихме да причакаме брата на Керемидчиоглу, но тамошните учители не можеха да го изведат вън от града. Лекарят беше дошъл да види кравите си и го заловихме. Освободихме го след 10–12 дни от балкана на с. Скопо, щом жена му изпрати откуп 800 златни лири. Тая сума внесохме във Върховния комитет. На всеки четник дадох по 10 лири, за да се снабди с дрехи. След това цялата чета отиде в Македония: Струмица, Дойран, Сер. По-късно научих, че откупът бил употребен за следване на Запад от някои, а не за оръжие на МОРО“*. По-късно в своите спомени Хр. Силянов подчертава, че Керемидчиоглувата афера е една от най-съсипателните афери над революционното движение на българите в Македония и Одринско. Избухнала през юли 1900 г., тя е и първата от поредицата афери, които разтърсват Лозенградския район и изобщо структурите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в Одринска Тракия<sup>8</sup>.

През следващата 1901 г. регионът е разтърсен от нова афера, причината за която е залавянето на Нури бей при Одрин от четата на Мерджанов и Соколов. Мерджанов и неговите четници са обкръжени. Войводата Г. Тенев с четата си се притичва на помощ, но закъснява и не може да предотврати нещастния изход за групата. Във връзка с аферата „Нури бей“ турската легация в София се опитва да издейства екстрадиране на Георги Тенев в Турция, но не успява.

Върховият момент в революционната биография на Г. Тенев е участието му в Преображенското въстание през 1903 г. След конгреса на Петрова нива, на който той присъства като делегат, организацията му поверява чета, със задача да поеме района от река Арда до река Марица. В спомените си войводата ни дава информация от първа ръка за протичане на част от въстаническите действия в трети район на Одринския революционен окръг – Мустафапашанския, като записва: *„Четата ми се състоеше от 150 души, които бяха от Свиленградско и Новозагорско. Имах и един офицер (Вълчо*

Славов) от Нова Загора. В четата бе и съгражданинът ми Христо Арnaudов. Задачата ни бе да нападнем турски села по време на въстанието. И наистина нападناхме до р. Арда с. Сьолбюкюм (Малки Воден), но не можахме да го запалим. Турската войска ни обгради и държа така една цяла нощ и един ден. В сражението жертви не дадохме и се оттеглихме в балкана. Тогава буйният Христо Арnaudов се скара с мене и се отдели от четата ми. През въстанието нападнахме едновременно турските села Кьостюкьово (Костур) и Коджаапли (Лисово). Беше по харман време – запалихме ги и изгоряха. В сражението турската армия ни обстрелва с артилерия. Нападна ни кавалерия. При Костур дадохме 12 убити, а при Лисово – 6. Българският граничен командир в Студена подп. Караиванов ни заповяда да превземем село Дервишка могила. С четата го нападнахме безуспешно два пъти и дадохме 5 убити. По време на сражението цялото българско население в селото премина границата и отиде в България. Дервишка могила превзехме с едно магаре, което купихме от един контрабандист. Като знаехме, че то е свикнало да върви само по пътя, без водач, натоварихме го с 4 бомби по 5 кила едната, които турихме в дисаги. Турците го заловиха, мислейки че носи контрабанда, но бомбите се възпламеняват и избухват турската застава. Тогава заехме върха и селото, които стояха два дни в ръцете на четата. Като виждат, че селото е овладяно от българите, местните жители се завръщат, вземат покъщината си, храната и добитъка и отново минават границата. Те се установяват временно на полегат планински скат край браздата и така образуват село Крумово (дн. Планиново)...“ Въстаниците държат Дервишка могила в ръцете си цели два дни. С пристигането на турска войска и артилерия те се оттеглят към Студена: „... Щом пристигна турска войска с артилерия, четата се оттегли към с. Соуджак, чиито лозя бяха унищожени от гранати. Заедно с българската войска пазихме това село 10 дни от турското нападение. Понеже се получи заповед за разформироването ни, аз разпуснах четата и отидох да зимувам в Ямбол. По заповед на подполковник Караиванов и българската войска се оттегли от границата. **Бургас, 13 септември 1925 г.**”<sup>9</sup>

Седмица по-късно след описваните събития се получава заповед за разформироването на четата. Това е последната акция на войводата Георги Тенев. След разпускането на четата той заминава за Ямбол, където по нареждане на вътрешната организация остава в града да зимува. С това приключват мемоарните записки на тракийския войвода Георги Тенев, чиято активна революционна дейност е част от историята на Вътрешната македоно-одринска революционна организация,

засягаща Хасковския регион. Участието на войводата Г. Тенев в Преображенското въстание всъщност е върховият момент от участието на хасковския регион в Преображенското въстание през 1903 г.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **Т. Браянов, И. Славков.** Илинденско-Преображенското въстание 1903. С., 1968, с. 327.

<sup>2</sup> Илинденско-Преображенско въстание 1903-1968. С. 1968, 327-328.

<sup>3</sup> Пак там.

<sup>4</sup> Въстанието в спомените на участници в борбата (Подбрали и редактирали: Тодор Браянов и Илия Славков). ОДРИНСКИ ОКРЪЖЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ: 2. ИЗ СПОМЕНИТЕ НА ГЕОРГИ ВАСИЛЕВ, Секретар на Одринския окръжен революционен комитет, с. 288

<sup>5</sup> **Атанас Шопов.** Дневник, дипломатически рапорти и писма (ред. А. Пасков). С., 1995, с. 77, 279.

<sup>6</sup> Пак там, 328-329.

<sup>7</sup> Пак там, 328-329.

<sup>8</sup> **Х. Силянов.** Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско – 1903 г., с. 230.

<sup>9</sup> Пак там.

## ФАМИЛИЯ НА РОДОЛЮБЦИ И БОРЦИ ЗА СВОБОДА

### МИХАИЛ ЖЕЛЯЗКОВ

Безброй са българските фамилии от Източна Тракия, участвали в борбите за национално освобождение. Една от най-ярките сред тях е лозенградската фамилия МИНКОВИ, голяма част от членовете на която се преселват в Бургас. За Георги Костов Минков – задграничен представител на ВМОРО в Бургас по време на подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание, пунктов началник на доброволческите македоно-одрински отряди по време на Балканската война, и за по-големия му брат Тодор – наемател на Хана на хъшовете в Бургас, в миналото се е писало немалко. Но за техните родители, братя и сестри, семейства, родственци публикации са оскъдни. В Тракийско дружество „Екзарх Антим I“ – Бургас, наследниците на Янко Керемидчиев – историк, краевед и дългогодишен председател на дружеството, предадоха материали, които хвърлят допълнителна светлина за участието на Минкови в борбите за освобождение на българите от Одринско. Особено ценни са саморъчно написаните спомени на дъщерята на Георги Минков – София и децата на брат му Тодор – Анна, Тодорка и Иван.

Минковият род в Лозенград е имал твърде много разклонения, но тук ще започна от родителите на Георги и Тодор. Баща им се казвал Коста Тодоров Минков, а майка им – Мара, и двамата родом от Лозенград. Материалното им положение позволявало да осигурят добро образование и възпитание на децата си. А те не били малко: Тодор, Георги, Никола, Димитра, Тонка, Кица, Сирма, Анна и Панайотка, която починала още като дете.

#### Светлият образ на Мрачния

Най-ярката личност от децата на Коста и Мара е Георги и затова ще се спра по-подробно на неговата биография<sup>1</sup>. Той е роден на 14 април 1864 г. Начално и прогимназиално образование получил в родния си Лозенград. По време на Руско-турската война, когато на север от Балкана се водели тежки боеве за освобождението ни от петвековното робство, през града непрекъснато минавали войсковы части



и обози за фронта, а от север на юг бягали изплашени мюсюлмани и дезертъори, ранени отивали за лечение. Много от тях отседали в хана, където работел баща му. Озлобени от неуспехите във войната, те изливали яда си върху друговерците и особено жестоко се отнасяли към онези, които се държали с достойнство. Една неделна утрин градът осъмнал с жестока гледка – в чаршията на едно дърво висели трима обесени лозенградски патриоти. Майка му, като отивала към православната църква за утрешната служба, познала сред обесените мъжа си, паднала на земята в безсъзнание и повече не станала. Близки и приятели погребали набързо пред разплаканите им деца двамата в един гроб под лозата в двора. Още на другия ден Тодор, Георги и Никола повели сестрите си към Варна, където се настанили при свои роднини.



Георги започнал да учи във Варненската гимназия. Бил отличен ученик, но не успял да я завърши. Изключили го за бунтарство. С ходатайството на техния родственик Екзарх Антим I заминал за руския град Одеса да следва право. Но и там не му провървяло – след година и половина го изключили за участие в забранени от властите кръжоци.

Пристигналият от Русия Георги отново се върнал при братята и сестрите си, но скоро се пръснали в различни градове – Тодор, Геор-

ги, Никола, Димитра и Тонка тръгнали за Бургас; Кица останала във Варна; Сирма се установила в Тутракан, Анна – в Добрич.

Щом дошли в Бургас, мъжете потърсили работа, за да осигурят храната на себе си и на сестрите си. През учебната 1883 – 1884 г. Георги става учител в мъжкото класно училище в Бургас, а следващата учебна година – в Поморие. Гръцките първенци в Анхиало скоро разбрали, че новият даскал е бунтар и родолюбец и решили да го прогонят. Поръчали на гръцкия свещеник да го шпионира. Попът започнал често да посещава училището и да прави водосвети. На даскала това не му харесало и предупредил свещеника повече да не идва, защото училището не е църква. Отчето се направил на глух и... полетял от стълбището с главата надолу. Това станало повод Георги Минков да бъде уволнен и лишен завинаги да упражнява в цялата страна учителска професия.

Докато си търсел работа, започва Сръбско-българската война и веднага се записал в ученическия легион. След победата се връща със сребърен медал. И започва в Бургас чиновническа кариера. Отначало бил старши писар, после секретар, член, зам.-председател и накрая председател на Окръжната постоянна комисия.

След идването си в Бургас се сприятелява с представителите на местната тракийска интелигенция. Събирали се в хана на изселника от лозенградското село Ковчас Георги Чорбаджиев, шумно спорели, споделяли мисли, идеи. Най-активни били Георги Минков, Петко Росен – син на собственика, Стоян Петров, Георги Кондолов, Антон Страшимиров. За тях по-късно писателят Петко Росен пише: *„Хора 20-25 годишни, почти всички с незавършено образование, но много начетени, буйни, доблестни, винаги готови на бунт против всяка неправда... Идеите им източници бяха изключително в задграничната руска революционна литература, на първо място Чернишевски, Лавров, Херцен, па и Толстой...Рошави, буйни, почти женомразци, винаги с народа, из народа, особено през ваканциите...“*

По-големият брат Тодор наема хана на Чорбаджиеви и скоро той се превръща в средище на тракийската емиграция. В него намират подслон и топла храна избягали от турско млади българи, които разказват за издевателствата на турците.

В началото на 90-те години на XIX в. Георги Минков предприел пътуване до родния край с претекст, че ще урежда имотните проблеми на семейството. Това, разбира се, не става – в къщата и другите имоти вече се били настанили нови стопани – мюсюлмани. Премества костите на родителите си в християнското гробище, среща се с познати и потресен от робското положение на българското население, потегля за Бургас напълно убеден, че само с организирана революционна борба може да се постигне освобождение.



Когато през януари 1895 г. в Бургас инж. Христо Станишев основава македонско дружество „Пирин планина“, Георги Минков е сред първите му членове. Той е и в ръководството на бургаското тракийско дружество „Странджа“, създадено в края на 1896 г., взема активно участие в учредителния конгрес на тракийската емиграция, проведен в Бургас през февруари 1897 г.

На конгреса на македонските дружества в София през 1899 г., когато се решило обединяването им с тракийските дружества, избират Георги Минков във Върховния комитет като представител на Одринско.

Председателят на Централния македоно-одрински комитет Гоце Делчев идва в Бургас, за да провери организационната подготовка в Одринско. При гостуването си на Георги Минков прави обстоен преглед на възможностите и готовността за въстание. По това време домакинът работи в Окръжната Постоянна комисия, в сградата на която подготвя стая за гости, където нощували видни нелегални дейци на македоно-одринската организация. Там нощува и Г. Делчев, оттам, заедно със Стоян Лазов, определен от Г. Минков, тръгват на обиколка в Одринско.

Георги Минков осигурява работа на преследвани революционери като ги назначава като кантонери, служители в железниците и другаде. Ханът се превръща в Национален щаб на революционното тракийско движение. Там се срещат и съвещават тракийските войводи Михаил Герджиков, Лазар Маджаров, Георги Кондолов, Лазо Лазов, Стоян Петров, Яни Попов, Кръстьо Българията и много други. Бургас става важен легален център на нелегалната Тайна македоно-одринска революционна организация.

През 1901 г. Одринският революционен комитет утвърждава за свой представител във Върховния македоно-одрински комитет в София Георги Минков. Предоставят му право да ревизира съществуващите в Княжеството македоно-одрински дружества, да образува нови. Псевдонимът му „Мрачний“ бил хрумване на Александър Кипров, а Антон Страшимиров го наричал Хъшлака.

По време на подготовката на въстанието Г. Минков показва изключителна работоспособност, всеотдайност, изобретателност. Участва в изготвянето на съвместната декларация на Македонския революционен комитет и Съвета на арменската революционна федерация в София до Хагската конференция през юни 1899 г., с която се изразява недоволство, че е отказала да се уважат исканията им и така не е разгледала положението на македонците и арменците.

Георги Минков е не само представител на Одринско във Върховния комитет в София. Арменските комитети в Пловдив и Цариград също го определили за представител на своите революционни орга-

низации. Стоян Михайловски – председател на Върховния македоно-одрински комитет, му възложил с пълномощно от май 1903 г. като член на комитета да ревизира и инвентаризира всички материали на организацията по южната граница от Бургас до Чепеларе; след убийството на румънския журналист Михайляно за негова статия против македонското освободително движение целият Македоно-одрински комитет на Борис Сарафов попаднал в затвора. Георги Минков, като член на този комитет, от Бургас отишъл в София и поел ръководството му.

Най-много са задачите, които изпълнява като ръководител на Одринския революционен комитет. Изграждат пунктове и постоянни бази за пренасяне на оръжие, боеприпаси, агитационни материали, облекло и др. От тези места изпращат агитационни чети. Той непрекъснато получава и изпраща писма от и до войводите, Върховния комитет. Христо Димов Аянов, който лично го е познавал, като изброява някои от съхраняваните в Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ документи от архива на Г. Минков, възкликва: *“Като че ли той е огромният щаб, в който има интенданти, оръжейници, литератори, стратегии, педагози, дипломати, лекари и какво ли не още. А истината е една – всичко това върши беззаветно предано сам. Каквото тълкувание човек да прави на тези документи, и логическо, и граматическо и мисловно, на преден план блести една голяма любов и почит към получателя им. Характерно е винаги обръщението на Герджиков – отгоре само едно „Мрачний“, а отдолу „Салю Мишел“. Текстът е винаги ясен, точен, неразточителен. Текст като зов за борба, повеля за действие, точно и срочно... Един друг факт също не може да остане незабелязан – писмата са адресирани само с „Георги Минков – Бургас“. Няма улица, няма номер и въпреки това, те се получават по най-бързия начин. Неговият дом е посолството на въстанието в Бургас, той е посланикът и всички го знаят. Раздавачите бързат да донесат навреме пощата, защото са убедени, че от този посланик се иска и чака много“.*

На 2 юли 1903 г. Георги Минков получава инструкция от Върховния комитет с датата, на която да бъде обявено въстанието. Изпраща я веднага на Михаил Герджиков.

След неуспеха на въстанието Георги Минков преживява тежко нещастно завършилата тракийска епопея. Но не престава да служи на тракийската кауза. Основната му грижа са потърсилите спасение в България от издевателствата на турската войска и башибозука при потушаване на въстанието – да им се осигури подслон, храна, работа.

\* \* \*

Бунтовната 1903 г. донася на Георги Минков промяна и в личния му живот. На 6 февруари се жени за 10 г. по-младата от него учителка Евдокия Михова Пройкова. Кум им е управителят на Държавна болница – Бургас д-р Димитър Тянев, шафер – Христо Силянов. Събитието става в къщата на Георги Кондолов.

Невестата е родена в Лозенград. Баща ѝ Михо Пройков, приятел на Коста Минков, се занимавал с търговия, имал дюкян, но починал млад и работата му поела жена му Ирина. Евдокия имала трима братя – Димитър, Атанас и Иван и две сестри – Тана и Тодора, като първата остава до смъртта си в Лозенград, а Тодора живее и умира в Бургас.

Евдокия и Иван получават основно и прогимназиално образование в родния си град, а гимназиално в Солун – педагогическо седмодасно училище с изучаване на френски език. След завършването на учителства в Свиленград, Лозенград, Айтос и Бургас до 1920 г.

Раждат им се четири деца: първото – София, е родено през 1904 г. и умира през 1909 г. в деня, в който се ражда синът им Минко. Той умира на 24 април 1987 г. Третото дете е отново момче – Коста, роден през април 1911 г., починал на 18 декември 1951 г. Четвъртото дете, родено на 11 декември 1913 г., е момиче и го кръщават отново София. Кръстник и на четирите им деца е Петко Росен.

Минко завършва търговската гимназия в Бургас, но се изявява като артист и пътува с различни театрални трупи из страната. Коста учи в търговското училище в Пловдив. София е възпитаничка на девическата гимназия в Бургас, след което следва славянска филология в Софийския университет. Омъжва се за Добри Русков и живее в Бургас до 1970 г., след което отиват в Баня.

Наред с грижите за децата Евдокия помага на съпруга си в революционната и обществена дейност. Умира в Бургас на 29 декември 1950 г.

\* \* \*

След неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание Георги Минков продължава да служи на тракийската кауза. Когато се обявява Балканската война, макар и почти 50-годишен, у него отново изгрява надеждата, че родна Тракия най-сетне ще бъде свободна. В Бургас се сформират доброволчески чети на македоно-одринското опълчение. За длъжността пунктов началник Георги Минков няма конкурент. У него се събужда енергията от 1903 г. Богатият му опит помага на освободителното дело. С нова сила се проявява дружбата му с Михаил

Герджиков и с живите стари войводи и четници. А бойната дружба с бележитите военачалници – генералите Никола Генов и Александър Протогеров, полковник Петър Дървингов, се превръща в прекрасно приятелство.

Тук не можем да подминем и факта, че Георги Минков отказва да получи полагащото му се възнаграждение за времето, през което изпълнява длъжността пунктов началник. За него е било достатъчно, че е допринесъл за бойните победи на българската войска срещу вековния поробител.

През юни 1918 г., в края на Първата световна война, когато България е разорена и обезкръвена, го назначават за окръжен управител на Бургас. Годишите са тежки, проблемите – трудно преодолими. Забогателите от войната се крият от гнева на гладния и оголял народ. Георги Минков работи за облекчаване на теглото на бедните. После го избират за депутат в Народното събрание. Убеден демократ, той се бори за възтържествуване на справедливостта, против произвола на властите, защитава в съда преследваните по политически причини. Така например той спасява Христина Лазарова Желева, чийто мъж е бил убит край Средец през септември 1923 г., а тя, майка на две деца, е осъдена на доживотен затвор за укривателство на ръководители на Септемврийското въстание. Първо се бори за отмяна на доживотната присъда, а после до свеждането ѝ на пет години. През тези пет години със съпругата си Евдокия се грижат за децата ѝ.

Георги Минков помага и на вдовицата на Георги Кондолов – Донка, на бедни студенти да получат помощи и стипендии, на бежанците за настаняване на работа. Бургазлии от онова време са го запомнили и с това, че на стари години седял пред съда и пишел безплатно молби на бедните.

Не забравя и бойните си другари от 1903 и 1913 г., живеещи в Бургас и Бургаския край. Събират се при него, спомнят си младите години, готовността да изгорят в борбата за освобождение на Тракия, търсят причините за неуспеха, жалят за несбъднатите мечти и ...продължават да се надяват, че усилията им не са били напразни. През 1939 г., 36 години след въстанието, решават да поканят на среща войводата Михаил Герджиков. Той се съгласява, но при условие да не присъстват повече 15-20 души и за неговото идване да не знаят властите и бежанците от Тракия, които в града са хиляди. Срещата е описана от бургаския журналист Георги Попстаматов, който присъства като представител на болния си баща поп Стамат от с. Блаца, лежал за революционна дейност в Одринския затвор.

Пристига на 12 август вечерта в 21 ч. с влака. Посрещат го Георги

Минков и Гьоктепенският войвода Киро Узунов и го отвеждат в „Ботевата механа“, съдържател на която е малкотърновчанинът Георги Градев... Присъстват Коста Тенишев – Лютий – четник и подвойвода на Тастепенския участък, Димитър Ташев – четник и подвойвода на Велишкия участък, Жеко Джелебов – подвойвода и секретар на четата на Стоян Камилски, Георги Костандиев – четник и подвойвода на Кладарския участък, Димитър Янев – Попето – четник и подвойвода на Лозенградския участък, Димо Аянов – бивш четник от въстанието и командир на самостоятелна чета към доброволческия отряд на Герджиков през 1912 г., четниците Лефтер Мечев, Стоян Томчов, Мильо Узунов, Георги Калоянов, Петко Николов, Янко Дупчов и представители на по-младото поколение.

*„Когато на вратата се появи М. Герджиков – пише Георги Попстаматов – висок, строен, с дълга, бяла брада, с благородно лице, което излъчваше някакво невидимо, но осезаемо сияние и величие, старите му бойни другари не издържаха, задъхаха се от вълнение и лудо запрегръщаха любимия си войвода и другар от ония славни въстанически дни и ноци в Странджа отпреди 36 години...Настаниха се всички около голямата маса, захласнати и обаяни, в очакване да чуят думата на Герджиков. Струваше ми се, че само да им махне с ръка, само една призивна дума да им отправи – ще скокнат до един и ще литнат подире му на нова бран, за нови подвизи.*

*Но Герджиков не бързаше. От откъслечните му думи струеше мъдрост и тъга, от погледа му – интерес към преobraженци, толкова много състарени от негодите на бежанската им орисия, от мъката им по родния край – въстанал, воювал и пак останал под робство. С този поглед той ги притегляше към себе си, мълком ги подканваше и предразполагаше към изповеди.*

*Пръв заговори Георги Минков от Бургас, под чиито зорки очи някога са минавали хиляди заповеди и писма, оръжие и боеприпаси, войводи, четници и куриери. Сега, под тежкия товар на годините, той стоеше до стройния Герджиков схлупен, грохнал, с уморен поглед. Гласът му бе тих, хрипкав...“*

Разговорите продължават до късно през нощта. Никой не иска да си отиде. Накрая запяват „Ясен месец веч изгрява...“

На другия ден си правят обща снимка и Герджиков отпътува с обедния влак за Пловдив...

*„Иването на Михаил Герджиков в Бургас – продължава Попстаматов – по неведоми пътища стана известно на целия град. Още от сутринта около кафене „Отечество“ се стълпиха стотици хора, възрастни и млади, някои от които свенливо се доближаваха до популярния водач на Преображенското въстание и го здрависва-*

ха.... Без никаква нагласа изпращането на Герджиков спонтанно се превърна в тържество, в празник за тракийските бежанци в гр. Бургас. И когато влакът потегли, към Герджиков, застанал на прозореца, се протегнаха стотици ръце за сбогом. Десници протягаха и старите преобращенци, просълзени, с потиснати от мъка сърца и с парещата мисъл, че това е може би последната им другарска среща. Уви, опасенията им скоро се потвърдиха: за пет-шест години изпокапаха почти всички...“<sup>2</sup>

Прецизен и акуратен във всичко, Георги Минков се отнася с отговорност към документите, които свидетелстват за борбите на тракийци. Неговият документален архив, предаден от наследниците му в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, е сред основните източници за Илинденско-Преображенското въстание. Като член на Тракийския научен институт още през 30-те години на миналия век той допринася за изясняването на редица оспорвани факти за събития и хора, свързани с тракийското движение.

Известен със своята честност, човечност, безкористност, родолюбие, жертвоготовност за народ и родина, вяност на идеята за освобождение на Източна Тракия и Македония, Георги Минков приживе е бил един от най-уважаваните граждани на Бургас. „До края на живота си – пише в спомените си дъщеря му София – баща ми остана честен демократ и русофил, противник на царизма“.

Георги Минков умира на 2 януари 1943 г., в 2 ч. след полунощ. „Без да е боледувал, внезапно, от мозъчен кръвоизлив“ – спомня си дъщеря му. Още преди разсъмване скръбната вест обикаля от врата на врата кварталите с компактно население от тракийски бежанци. Некролози от македоно-одринското дружество, от дружествата „Сливница“, „Тракия“, „Илинден“, подофицерското дружество „Черно море“, Популярна банка, от близки и познати се разлепват из града. Опелото извършват шест свещеници-тракийци в църквата „Преображение Господне“. В траурното шествие от дома му до гробищата срещу сегашната многопрофилна болница участват над 500 души. От двете страни на улиците, по които минава шествието, скланят глава стотици граждани. Шест коня теглят катафалката. Военната музика свири траурни маршове. На гроба му произнасят речи Петко Росен, Стефан Димитров, а от името на запасните подофицери – Драгни Йорданов. Всички подчертават заслугите му като революционер и общественик.

\* \* \*

Семейството на Георги Минков отначало живее в хана на Петко Росен, заедно със семействата на брат си Тодор и на сестра си Тонка.

По-късно се премества на ул. „Морска“, в къщата на баба Катина Сариева, където през 1909 г. в един и същи ден умира първата им дъщеря София и се ражда синът Минко. През 1911 г. си построяват къща на ул. „Гладстон“ 34, в непосредствена близост до хана. Там се раждат Коста и втората София. Преди няколко десетилетия, въпреки настояванията на наследниците къщата да се превърне в музей, тя бе съборена и на нейно място се издига многоетажна сграда с магазини и жилища.

### **Тракийският Странджа**

По-големият брат Тодор Костов Минков е роден около 1858 г. Като малък помага на баща си и учи занаята на гостилничар и ханджия. След като пристигат в Бургас и не намира работа, отива в с. Топозларе (сега Зорница), където става кръчмар. После се прибира в Бургас и работи в хана на Георги Чорбаджиев. Основните клиенти са тракийските бежанци, пръснати из селата край границата с Турция, и непрекъснато пристигащите млади хора от Одринска Тракия. Младият собственик на хана Петко Чорбаджиев, по-късно писателят Петко Росен, интелектуалец, патриот и радетел на идеята за освобождение на Тракия, не проявява като баща си интерес към бизнеса и се споразумяват с Тодор да работят заедно. Минков наема хана и кръчмата към него. Всъщност нито наемодателят, нито наемателят очакват да спечелят от сделката. Всичко подчиняват на подготовката за надряващите събития в останалите под турска власт български земи. Ханът се превръща в средище на готовите да умрат за свободата тракийци. Бургазлии го наричат Хана на хъшовете, а Тодор Минков – Тракийския Странджа, по подобие на описания в „Немили-недраги“ от Иван Вазов. Непрекъснато пристигат избягали от турския гнет младежи – окъсани, боси, гладни, без пари. В хана намират подслон и храна. Тодор готви в казана и хранел гладните и изнемощели хъшове. Припечелените пари дават за продукти. В делото се включват и по-богати хора. Разправят, че големият благодетел на тракийци Александър Георгиев – Коджакафалията, който не пожалил парите си да закупи в покрайнините на града ниви и да ги предостави на бежанските семейства да си построят жилища и уредят дворове, не само участвал в покупката на продукти, но и сам запрятал ръкави, заставал с черпак зад казана и разсипвал храна на хъшовете.

В обслужването на гостите помагат и настанените там семейства на Тодор, Георги, Тона Минкови.

Тодор Минков се задомява през 1901 г. Със съпругата си Мария Янева Минкова имат три деца: Анка, Тодора и Иван.

Когато отминават революционните събития, Тодор Минков рабо-



ти в конезавода в Ямбол, към 1908-1910 г. става кръчмар в с. Якезлий (Дебелт), по време на войната работи в Противочумната станция в с. Банево. Накрая го назначават като агент в Бургаската община, на която длъжност се пенсионира към 1922 г.

*„Майка ни – пише в спомените си от февруари 1971 г. Анка – често ни е говорила за младите революционери, които посрещала. Пристигали кални, прашни, с окъсани дрехи от дългия път през Странджа и все ѝ се извинявали, че тя мие и чисти, а те ѝ цапат къщата. Разказвала ни е, че в една стая, поверена на нея, е имало оръжжие и сухари, а под леглото ѝ – бомби“.*

Анка си спомня, че като ученичка членувала в младежкото тракийско дружество „Марица“ (около 1924 г.), дори известно време била секретарка. Много пъти по-възрастни членове на тракийското дружество я питали дали няма запазени някакви документи, удостоверяващи, че баща ѝ е подкрепял материално и главно с храна революционерите. *„Баща ми – пише тя – беше голям идеалист и много скромнен. Той никога не би си позволил да се самоизтъква и хвали. Тогава, като ходех на събрания на дружеството, често идваха гимназиални учители като Димитър Пантелеев, Панайот Воденичаров и др. Чувала съм да питат за мене: „Чие е това момиче?“ Не я ли познавате – им отговаряха. – Това е дъщерята на бай Тодор Минков, оная, който хранеше с казаните революционерите.“*

Тодор Минков умира след продължително боледуване на 27 декември 1940 г. Съпругата му Мария, останала без всякакви средства, се обръща чрез Бургаското тракийско дружество със следната молба към Ефорията на фонд „Тракийско дело“ в Пловдив:

*„Мъжът ми Тодор Минков, родом от Лозенград, починал през миналия месец в г. Бургас, в продължение на повече от 20 г. (от 1892 до 1913) беше един от добрите търговци в Бургас. В тия години се разрасна и нашето тракийско революционно дело. И докато през това време всички благоразумни, живеещи за себе си търговци, трупаха пари и придобиваха имоти, мъжът ми се отдаде изцяло, морално и материално, на революционното дело. Неговият хан, известен на всички революционни ратници „Минков хан“, бе гостоприемно свърталище на всички революционери. За най-бедните от тях, особено за хъшовете, той бе истинският Странджа, така живописно описан от народния поет Иван Вазов.*

*Тази му пожертвователност именно го разори свършено, та на старини бе принуден да стане градски агент при Бургаската община и благодарение на тази си служба той след смъртта си ми остави една нищожна пенсия от 400 лева месечно, с която се мъча да живея.*

*Но за Бога, Господа, кажете как се живее с 400 лева месечно, и то в Бургас – един от най-скъпите градове? И свръх това, паметта му ме задължава да направя поне най-скромните разходи: помени, подреждане на гроба му и пр. А и бива ли разореният за Тракийското дело Тодор Минков – Странджата, да остане без един най-скромен паметник?*

*Ето защо, моля Ефорията на фонд „Тракийско дело“ да ми помогне да изпълня дълга си към многозаслужилия на тракийското дело мой съпруг и по възможност да облекчи колко годе сиромашките ми старини.*

*Това би било и справедливо, и насърчително за всички, у които има готовност за обществено самопожертване.*

*Надявайки се, че молбата ми ще бъде удовлетворена, оставам с почитание:*

*/п. М. Т. Минкова/“*

След молбата е поставена резолюция, подписана от председателя и секретаря на Културно благотворително дружество „Тракия“ – гр. Бургас, с дата 24 март 1941 г.: *„Като потвърждаваме напълно данните на Г-жа Мария Тодор Минкова от гр. Бургас, изложени в настоящата молба, че са верни и че положението ѝ е изключително мизерно, настоятелно ходатайстваме да ѝ се отпусне една значителна помощ“.*

От спомените на дъщеря ѝ Тодорка става ясно, че помощ не е получила, тъй като не е могла да представи документ, че тя и семейството ѝ са участвали в революционното дело. Починала в Бургас на 25 август 1966 г., на 84-годишна възраст.

### **Ханът на хъшовете или Минковият хан**

До 1925 г. Ханът на хъшовете или Минковият хан е бил една от забележителностите на Бургас. Тогава обаче братя Кацарови го купуват от Петко Чорбаджиев – Росен, разчистват терена и построяват солидна висока сграда, която съществува и днес. Мнозина са писали за него, но най-подробното и точно описание прави в своите спомени Тодорка Тодорова Минкова, която е живяла в него много години. Когато през февруари 1971 г. пише спомените си, тя е на 68 г. и живее на ул. Фердинандова (тогава Девети септември) №116. Тя си спомня следното:

*„Ханът и кръчмата, които баща ни Тодор Костов Минков държеше под наем, бяха на Петко Чорбаджиев – Росен. Намираше се на ул. Фердинандова №63, гр. Бургас.*

*Ханът и кръчмата имаха следното устройство: Долу беше кръчма, която държеше под наем баща ми. Обърната беше към*

ул. „Фердинандова“. До кръчмата-гостилница имаше и бакалия. Тя беше от кръчмата към ул. „Ивайло“ и я държеше друг наемател.

Над кръчмата-гостилница и над бакалията имаше втори етаж. Това бяха стаи за живеене, високи около 3,20 м. с прозорци обикновени, двукрилни. Между стаите – 3-4 от едната страна и 3-4 от другата, имаше дълъг салон, около 9-10 м. Някои от вратите – първите до ул. „Фердинандова“, бяха двойни, т.е. с две крила. Това беше само за първите две стаи.

Прозорци имаше на изток, югоизток и запад.

За втория етаж се влизаше откъм задната – северна част, по малко начупена стълба (дъсчена). В дъното на салона от северната част по 2-3 стълбички (стъпала) от малко салонче се влизаше в 2 кухни.

От ул. „Фердинандова“ имаше двойна врата (порта) за влизане на коли и каруци в хана. Ханът беше заграден с дъсчена ограда и имаше двор около 700-800 кв.м. Около двора имаше обор за добитъка с ясли.

От баща ми е останало едно желязно (тенекиено) сандъче, в което той е слагал дрехи, бельо, документи и др.“

\* \* \*

В спомените си от 1988 г. София Г. Минкова – Рускова, пише, че с помощта на братовчедка си Олга Христофор Христова са уточнили семействата на лелите си:

Тонка: син Коста, дъщери Марго, Елена, Катина – в Бургас;

Димитра: дъщери Донка и Мария, синове Коста и Димитър – в Бургас;

Кица: дъщеря Милка, син Коста – във Варна;

Сирма: дъщери Щиляна и Олга – в Тутракан;

Анна: син Владимир – в Добрич.

Добавено е също: „Надя Недкова не можа никъде да открие името на фотографа на снимката, направена край с. Росеново. Майка ѝ Магда Герджикова не е в София, а живее сега в Копривщица.“

\* \* \*

София Минкова – Рускова, съобщава и други факти.

Брат ѝ Минко като войник в Сливен е бил съден за участие във войнишката конспирация заедно с бъдещия генерал Русев и др. войници. Изпратили го да изтърпи наказанието си в дисциплинарна рота в Югославия.

Роднина на баща ѝ били писателят Светослав Минков и брат му Иван Минков.

Първи братовчед на Георги Минков бил последният български учител в Лозенград Тодор Минков, убит по най-зверски начин от турците около 1926 г. Повече информация за него дава в спомените си известната тракийска деятелка от Бургас Радка Карабунарлиева (по баща Търновска). Тя пише, че „както Георги Минков беше душата на тракийските бежанци в Бургас, така братовчед му Тодор Минков беше душата на българите в Лозенград“. Той участвал в Балканските и в Европейската война като офицер. Шрапнел откъснал малкия му пръст на ръката и не можел да свири на любимата си цигулка. Завърнал се в родния си град и станал учител. Когато 43-та антифашисти, избягали от острова-затвор „Св. Анастасия“ в Бургаския залив, се добрали до Лозенград, той бил един от първите българи, които ги посрещнали. Издействал от властите разрешение да се настанят в двора му. Там запалили огън, стоплили вода, измили изранените си крака от дългия път през Странджа, намазали ги с овча лой, отпочинали си. Събралите се местни българи им дали обувки, храна, пари и ги изпратили.

Понеже всички българи ходели при Тодор Минков, турците го нарочили за български шпионин и го прибрали в затвора. Измъчвали го и накрая го убили и хвърлили в кладенец, като излезли с версията, че се е самоубавил.

След убийството съпругата му Евдокия и двете му дъщери Йоана и Мария се преселили в София.

\* \* \*

За Минковия род от Лозенград, убеден съм, може да се разказва още много. Потомците, пръснати из цялата страна, а може би и извън нея, не може да не са запазили спомени за своите предци, както и да не носят техните добродетели, да не продължават родовете традиции.

А и колко много славни родове, достойни за уважение и почит с колективния си принос за утвърждаване на българщината, са забравени!

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Въпреки че се е отнасял с голяма отговорност към документите и ни е завещал богат архив, от който черпим информация за революционните борби в Източна Тракия, Георги Минков ни е оставил твърде малко сведения за себе си и за своите близки. Вероятно за това има разминаване в писаното от различни автори за него, особено за младежките му години. Тук се придържам към спомените на дъщеря му София.

<sup>2</sup> Г. Попстаматов. Преображенци. Очерци. (Среща с Михаил Герджиков). С., Изд. на ОФ, 1980.

**„...НЕ МОГА ДА ОТМИНА С МЪЛЧАНИЕ ...“ –  
СПОМЕНИ НА ВЪЛЧО П. ВАСИЛЕВ  
И ПРОТОЙЕРЕЙ САВА ШАРЕНКОВ  
ЗА ПРЕОБРАЖЕНСКИТЕ СЪБИТИЯ**

**ИВАНКА ДЕЛЕВА**

*„Много работи от това Преображенско въстание [...] останаха неразкрити, дали от войните, които се заредиха една след друга или на хората се дължи това, но народът от този край остана заблуден и не знае откъде са произлезли... Аз, Вълчо П. Василев, като съвременник и участник в Преображенското въстание 1903 г., считам, че за мен е морален дълг да изнеса моите скромни знания, които видях и чух с моите уши и очи да кажа по съвест истината...“*

Знаем максимата, че когато се съживяват отминали събития, по-добре е да се интерпретира гледната точка на очевидеца. В съзнанието ми обаче се е запечатал един израз – „лъже като очевидец“! Питала съм се – каква е причината за подобна констатация? Защо двама преки свидетели, заявили, че са видели едно и също събитие със своите очи, оставят читателя напълно объркан за истината? Защо благородно и велико по своята идея дело, като освобождението от робията, не се отразява еднакво значимо в съзнанието на всички засегнати? Какво тласка едни, а оставя други съвсем индиферентни? Търсейки ответ, се зачетох в две поовехтели тетрадки. Хареса ми характерния диалект, наситената атмосфера на комитските времена, различната изразност и мотивация. Иде реч за съхраняваните в Историческия музей в Бургас „Кратки бележки на свещеник Сава Шаренков от Малко Търново“ и спомените на Вълчо Василев от с. Сърмашик, две противоположни гледни точки, третиращи едно и също събитие – т.нар. Сърмашичка афера от 1901 г.

Част от отговорите търся в противоречието на фактите, личностите, манталитета, дори резултатите от въстанието в Странджа. *„Благодарение на своята изолираност нравите тук са запазили първобитната си простота. Перспективите на близкото въстание не затрогваха тук сърцата така силно както в Македония“* – спомня си Хр. Силянов. *„Бързината в революционната агитация и подго-*

товка беше характерна за Одринско, пише А.Разбойников, членовете обаче останаха недостатъчно подготвени, което ги правеше несигурни, несамоотвержени“. Истина е, че не са еднакви за всички отношението и емоциите, нагласата и очакванията, страховете, да не говорим за често срещания разрушителен стремеж все да търсим „кривиците“ на хората около нас. Дали той е част от народопсихологията ни или е резултат от битовата нищета, респективно от духовната тъмнина? Не се наемам да отговоря, но за мене благородството, готовността за саможертва, историческото съзнание, са категории непривични за голяма част от хората – тогава и сега.

„Роден съм 1876 г. в с. Сърмашик, М.Търновска околия... не мога да отмина с мълчание, защото обществото и досега не знае същността от къде произлезе голямата сърмашичка афера и действително беше голяма, защото повлече 13 човека в затвора...“ Така започва разказа си Вълчо, брат на Васил П. Василев и Никола П. Василев, всички участници в Преображенските събития. Юни 1901 г. Първата революционна чета, водена от Г.Кондолов е навлязла в турско и се движи по селата да подготвя хората за бъдещите преломни събития. Васил Василев от с. Сърмашик, е натоварен със задачата да посрещне четата, която пътува от М.Търново за родното му село. Освен това той трябва да уведоми сигурни хора в селото, за да се погряжат заедно за четниците. Освен семейството си. Васил посвещава още 5–6 души от първенците в селото. Четата престоява малко, срещайки се с хората, след което заминава за с. Стоилово, като взема за свой водач Васил. Там войводата отново праща Васил да подбере сигурни хора, които да съдействат на четниците. След необходимите разяснения и уверения на среща с четата отиват Стоян Кабалиев – кръчмар и Тодор Кабалиев – кмет, но третият – свещеник Сава Шаренков не се явява на уреченото място. Неговите действия усъмняват войводата и четата потегля за с. Заберново. За да се предотврати издайничество и да държат поп Сава под око, Ст. Кабалиев и Т. Кабалиев решават заедно с него да отидат в Търново и да кажат: *“Ние тримата вчера отивахме на реката да ловим риба, на пътя излязоха пред нас 4 въоръжени лица, вземаха ни хляба и ни казаха да не обаждаме на властта“*. Пред турските власти обаче, продължава повествованието си Вълчо, поп Сава разказва подробно случката в гората, наклеветява четниците като разбойници и предизвиква т.нар. Сърмашичка афера. Последват арести на всички, които влизат в съприкосновение с четата, *„страшен побой“* и нареждане да се залови Васил Василев от с. Сърмашик. Благодарение на доверени хора Васил успява да избяга в България. Това не минава без последствия – следва арестуването на другите селяни от Сърмашик, които са се срещали с

четата. „Сутринта на 13 юли, вързани по двама и със силна охрана и тях докараха при нас в затвора, още същия ден започна разпит, всички признаха, че са ходили на среща с четата, но обвиниха Васил, че той ги изпратил и той ги турил в тази бяла...“ Почти всички се сдобиват с присъди за Одринския затвор или в Синап кале.

Васил Василев, макар временно да се спасява в с. Урумково, решава да се върне за кратко в родното си село, но отново е предаден от съселанин. Този път връщането му в България е, за да се въоръжи и да се включи в четата на Г. Кондолов. За съжаление, през зимата на 1902 г. се разболява от пневмония. Усещайки приближаващия край, той моли Дико Джелебов да напише прощално писмо до семейството му *“да ми простят за всичко, защото аз станах причина те да страдат“*. На 14 март 1902 г. Васил умира в Бургас. Дико Джелебов написва обещаното писмо и го изпраща в Сърмашик. След погребението на Васил неговите верни другари подават телеграма до свещеник Сава Шаренков в М.Търново, в която се казва: *„Попе, като предател, радвай се, Сърмашички Васил почина“*.

Това е преразказаната версия на Вълчо Василев. Той е убедителен в своите твърдения и за него категорично: *„Сърмашичката афера не произлезе от това, че войводата Г. Кондолов е нарушил уговорения ред при могилата, нито от това, че поп Сава не е знаел качеството на хората, които го викали чрез Васил (което твърдял е причината да ги издаде)...на поп Сава всичко му е било ясно и точно казано, но той твърдо е решил да направи предателство, за да спечели симпатиите на турската власт“*. В подкрепа на своето твърдение Вълчо Василев привежда случка от 7 януари 1902 г. в Малко Търново, където воеводата Г. Кондолов приел на свиждане няколко човека от първенците на града, включително и свещеник Сава Шаренков – като обвиняем на съд, за извършеното от него предателство на Васил Петков Василев от Сърмашик през 1901 г. *„За наказание Кондолов го обложил с 10-12 лири глоба в полза на организацията.“*

По-различно представя своето участие Сава Шаренков. Той започва от периода 1897 до 1901 г., когато е свещенодействал в Стоиловска енория, през което време никъде не се е чуло за революционна организация или за движение на чети. Така, когато през юни 1901 г. дошла за първи път четата на Георги Кондолов в с. Стойливо и войводата заръчал да извикат при него мухтарина и свещеника – на последния никой нищо не съобщил и той бил в пълно неведение за начеващата революционна подготовка. Едва на следващия ден в града се обсъждало що за хора са били непознатите и с каква цел са идвали до селото. От написаното от поп Сава не ни се изяснява защо след няколко дни „заклетите“ от войводата



Кондолов Стоян Кабалиев и Тодор Кабалиев решават заедно със свещеник Шаренков да съобщят на властите в Малко Търново за необичайната среща в Стоиловското землище. Би следвало никой да няма интерес полицията да е информирана за движението на четата. В същото време и тримата засегнати доброволно се отправят към Малко Търново. Може би страхът от евентуално предателство ги кара сами да предложат версия на полицаите, но така отпадат обвиненията на Вълчо Василев, че свещеникът сам и непременно е искал да предаде четниците, знаейки много добре какви хора са. Самият свещеник такова нещо никъде не посочва. Напротив, обвиненията тегнат върху брата на Вълчо, Никола Василев, който не издържал на изтезанията и издал всички заклетни селяни. Разказът продължава през зимата на 1902 г., когато войводата Г. Кондолов и четникът Стоян Камилски идват в М. Търново, в къщата на Д. Янков. *„Войводата ме запита за всичко, което се говореше по мой адрес. Казах му, че мухтаринът от с. Стоилово, когато ме повика не ми обясни какви хора ме търсят, но ми каза, че ме дирят разбойници. Аз обаче уплашен от тях не дойдох. Кондолов, след като изслуша внимателно всичко, обърна се към Янков и му каза: Видиш ли, свещеникът е прав и невинен! Кондолов ни покръсти двамата с дядо Иван Бурилков и от тогава се впрегнахме да работим в организационното дело.“* Такава е неговата напълно противоположна гледна точка.

Убедена съм, и двамата, споделяйки спомените си, вярват че изпълняват моралния си дълг. Вълчо Василев към паметта на брат си, а свещеникът като такъв би трябвало да не допуска на съвестта си лъжи... Всеки има своята истина, но реално всяко действие или бездействие имат последици. *„Бездействието, забелязва Хр. Силянов, убива енергията и ентузиазма, привиква хората към леност и насажда съмнение в духовете.“* В този случай резултатът е огромна драма за голяма група хора.

В заключение ще кажа, че целта на това съобщение не е да омаловажавам хора или събития. Искаше ми се да поразсъждавам над реалната обстановка около 1903 г. За това, че човекът е силен, но и слаб, че водачите на въстанието са достойни за уважение, но и те не са съвършени, затова че медалът винаги има две страни. А най-вече се впуснах в това изложение заради хилядите бежанци в резултат на въстанието, съдбата на които е запазена и в моята родова памет. За мен те са истинските герои.

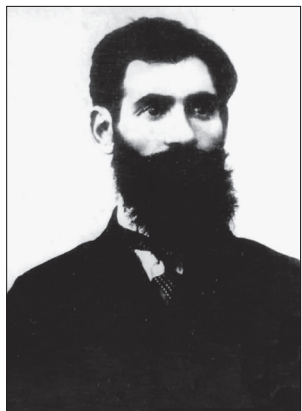
## ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Инв. № 524, осн.ф. Възраждане, РИМ – Бургас. Кратки бележки на протойерей Сава Шаренков от гр. М. Търново – 1869 – 1931 г.
2. Инв. № 524, осн. ф. Възраждане, РИМ – Бургас. Кратки бележки на протойерей Сава Шаренков от гр. М. Търново – 1869 – 1931 г.
3. Инв. № 919, осн.ф. Възраждане, РИМ – Бургас. Спомени от Васил П. Василев от с. Сърмашик – 1932 г.
4. **Хр. Силянов.** Писма и изповеди на един четник. Спомени от Странджа. От Витоша до Грамос. София, 1984.

## ЯНИ ПОПОВ И НЕГОВАТА ПЕСЕН „ЯСЕН МЕСЕЦ“

ИВАН БУБАЛОВ

Автор на бунтовния странджански марш „Ясен месец“ е войводата от Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. Яни Попниколов Янев (или Яни Попов), роден на 27 септември 1876 г. в село Карахъдър, Лозенградско. Бащата на Яни е бил свещеникът Никола Янев Бъчваров, а майката - Параскева



**Войводата Яни Попов** – автор на бунтовния странджански марш „Ясен месец“, 1904 г.

Илиева Дикова, по мъж Попниколова, от близкото на Карахъдър село Каваклия. Учил в родното си село, продължил в трикласното лозенградско училище, после в одринското четвъртокласно, но поради заболяване напуснал и подхванал да учи подковачество. Яни е най-големият син на своите родители. След него са братята му Димитър, Георги, Илия и Костадин. Яни е бил будно и чувствително момче. Обичал природата, песните на народа, преданията за историческото минало и геройските подвизи на хайдутите и народните закрилници. В спомените си той разказва: *„Омайваше ме гласът на овчарския кавал, медният роман на звънциите, пръхтенето на кротките животни, сякаш това беше най-топлото, най-сърдечното съзвучие от песента на природата...“*

Борческият дух на Яни Попов е подхранван от патриотичните настроения, в семейната и социална среда. Дядо му Яни е съхранил спомена за гостуването на Левски в техния дом. С гордост се разказва за народния будител и книжар от Лозенград Яни Д. Рододарович, за вехтите и легендарни странджански войводи Индже, Вълчан и Филчо. И неслучайно Яни Попов по-късно помества и в книгата си „Странджанска гусла“ варианти на песни за тях. *„Като се заскитах в Странджа – спомня си той – като комита при агитационните си*

*и организационни обиколки из Лозенградския революционен район, си записвах тия песни, които се пееха тайно, заучавах мелодиите им и ги пеех на организационните събрания ...“*

През 1897 г. Лазар Маджаров привлича Яни в подготовката на Преображенското въстание. Във връзка с Керемидчиоглувата афера е търсен от турците. Принуждава се да избяга в Бургас. Установява се в Минковия хан, Хана на хъшовете. За да се прехранва, през 1901 г. Яни Попов работи като кантонер по шосето Бургас-Поморие (Анхиало). През 1902 г. нелегално се завръща в родния си край и влиза в четата на Лазар Маджаров. Така започва активната му дейност на комита. *„Във всяко село свиквахме събрания – спомня си Яни, – отначало с най-доверените хора, а по-късно чрез тях разширявахме кръга на участниците. Обучавахме членовете на стрелба (талим). След всяко обучение се държаха речи, декламираха се патриотични стихове, пееха се бунтовни и други песни ...“* През октомври същата година (1902 г.) Яни Попов отново е в Бургас. Той участва в „коледарския хор“, който събира помощи за подпомагане на заточениците в Паяс Кале. *„Три ноци по Коледа обикаляхме и пеехме коледарски песни по домовете на почти, всички български граждани“* – разказва Яни Попов.

Яни Попов е бил добър изпълнител на нарони песни. В скитанията си като комита из Странджа често е пял на другарите си народни и революционни песни, към които е причислявал и мелодираните в края на миналия век лирически стихотворения на Ботев, Каравелов и Чинтулов. *„След като запалихме хайдушкия огън, помолиха ме да им изпея някоя песен. Знаеха, че пея хубаво и аз им запях:*

*Я надуй, дядо, кавала,  
след теб да викна, запей  
песни юнашки, хайдушки,  
песни за вехти войводи.*

В края на юни 1903 г. в местността Петрова нива – странджанското Оборище, се открива конгресът на VII Одрински революционен окръг. Яни Попов е определен за участъков войвода в южния (полски) район на Лозенградско. И тук Яни Попов присъства не само като комита, а и като известен на всички добър певец. Той си спомня: *„Стигнахме на Петрова нива. Пристигна и Кондолов с четата. Спомням си как с праметната през рамо пушка дойде при мене и след като ме хвана за ръката, каза: Яне, я запей „Руса Яна росен брала“! Пееше Лефтер Мечев, запях и аз, с мене запяха и другите мои другари. А в тържествения момент при откриването на кон-*

греса делегатите запели Чинтуловата песен „Вятър ечи, Балкан стене“.

На 6 август (стар стил) 1903 г. Яни Попов, след като получава паролата, обявява Преображенското въстание в с. Каваклия, Лозенградско. Въстанието не успява. Четата му се оттегля в България и той се установява да живее в Ивайловград, но и там бунтовната страст и мъката по поробения роден край не го напускат. През 1904 г. взема участие в Пловдивския конгрес, където се разглеждат ходът и причините за неуспеха на въстанието. А през август същата година група войводи, между които е Яни Попов, посещават гроба на Кондолов на Паспаловската могила. Възпоменателното посещение отново събужда духовете на бунтовниците за мъст, за борба. Те пеят песни, държат пламенни речи, декламираат стихове. *„Аз съчиних на самия гроб песен за него, която декламирах, разказва Яни, а след това излях – така отпразнувахме годишнината от смъртта на нашия любим другар – войводата Георги Кондолов.“*

По случай 50-ата годишнина от Илинденско-Преображенското въстание (1953 г.) Яни Попов присъствуваше на тържествата на Петрова нива, където му е отдадена заслужена почит. Там присъствах и аз. След няколко месеца, на 20 януари 1954 г., почива в Ивайловград.

Авторът на „Ясен месец“ остави за поколенията и две книги: „Странджанска гусла“<sup>41</sup> и „Странджански жалби“<sup>42</sup>. Първата представлява сборник от хайдушки и революционни песни, записани на „местно наречие“ от Лозенградско, Малкотърновско, Бабаескийско и Бунархисарско. В предговора ѝ откриваме патриотичните подбуди за нейната поява. Яни Попов е съблазнен от идеята да припомним подвизите на прославените странджански хайдушки войводи и редом с тях да постави и нововъзникналите революционни песни за комитетското движение от 1903 г. Попов отбелязва: *„И този край, от който предимно поместят песни, изпрати много отбор синове, които със самоотверженост, в името на един велик идеал – свободата на Одринско и Македония, бродеха из тъмните и дълбоки уои на величествената Странджа, която ги посрещна като свои родни чеда. И този величествен колос над хубавите Румелийски полета, след като погълна в своите недра нашите другари Г. Кондолов, Равашиола, Ив. Стойков, Пано Ангелов и много други, разгласи на дълъж и на шир, де има мислеци хора, динамитния трясък и кримковия пукот на паметната 1903 година“*.

В „Странджанска гусла“ (1905 г.) са поместени трийсет и седем песни от традиционния песенен фолклор на Странджа, няколко адаптации, осем фрагмента от една сватбарска песен и други два варианта за залавянето на хаджи Нури бей от четата на Славе Мерджа-

нов на турски език. Най-голямо място заемат песенните варианти за лица и събития от подготовката, избухването и потушаването на Преображенското въстание в Странджанско.

Втората книга на Яни Попов „Странджански жалби“ (С., 1909) носи определено личен характер. Текстовете в нея не са варианти на народни песни. Те са съчинявани, както вече бе споменато, под влияние и по подобие на революционните лирични песни от Възраждането. Под заглавието на първата песен „До старата си майка“ се пояснява, че се изпълнява по гласа на „Я надуй, дядо, кавала“ – т.е. по Ботевото стихотворение „Хайдути“, откъдето са заимствани думи и цели стихове:

*Но какво, майко, да сторя,  
че робство тежко не се трай.  
Да гледам турчин, че играй  
с честта братска, сестринска.*

....

*Тогаз ме, майко, прегърни,  
да видиш сърце как тупти ...*

В „Странджански жалби“ (1909 г.) откриваме и пълния оригинален текст на „Ясен месец“, озаглавен „За Пано и Равашола“. Под него се пояснява, че се пее по гласа на известната тогава арменска песен „Ай, Сасун, Сасун“.

За да се стигне до заимстваната мелодия на въпросната арменска песен, трябва да се допълни, че в края на миналия и началото на ХХ век под влияние на традиционния фолклор възниква една временна песенна традиция (особено сред творческата интелигенция – учители и самобитни народни певци), която е спомогнала за появата на един род народнопесенни сборници „песнопойки“. Някои творби от тези сборници са останали живи и до днес поради сполучливото единство между мелодия и идейно-художествено съдържание. Такъв е случаят и с революционния марш на странджанци – „Ясен месец“. Нека разгледаме оригиналното му съдържание, битуване и вариантност.

### **За Пано и Равашола<sup>3</sup>**

(Пее се по известния глас на арменската песен „Ай, Сасун, Сасун“ и пр.)

*Ясен месец веч изгрява  
зад Балканската гора.  
В цяла Странджа роб запява  
песен нова юнашка.*

*През потоци, реки, бърда  
нещо върви, застава.  
И с глас нисък тихошепва  
поход бърз да усилва.*

*Посред нощ е ... вечер мъртва  
кой ще да е тук сега?  
Дали юда самодива  
или луда гидия?*

*Не е юда самодива,  
Нито е луда гидия.  
Но е чета от юнаци  
плашило за читаци.*

*Вървят, бързат да пристигнат  
преди петли в Сармашик,  
та предател не ги види  
и тирану издаде.*



*Бързат, стигат във селото  
като птичка в гнездото.  
Но шпионско око подло  
Отнегде ги зърнало.*

*Тоз час тръгва и отива  
и враг чета издава,  
че в селото със четата  
Пано и Равашола.*

*Тоз ден тихо, мирно мина  
дойде нощта ужасна.  
Войска селото загради  
и дружина заварди.*

*Из селото аскер тръгна  
четата да открива.  
Дириха ги, не откриха,  
нито следа найдоха.*

*Подъл, низък там шпионин  
с очи къща посочил:  
пушка гръмна, враг изтръпна  
знак се даде за борба.*

*Юнаци са сал петима  
един срещу стотина.  
Бомба треци, куришум пици  
цяла Странджа веч ечи.*

*Тиранинът е уплашен  
от бомбите побъркан.  
Че юнаци веч се бият  
храбро, славно да умрат.*

*Ранен Пано като буря  
веч последно полита  
с Равашола те двамина  
против толкоз тирана.*

*Юнаците песни пеят  
и на роба говорят:  
„Дръж се, робе, не се плаши  
тъй се хомот сал троши.”*

*Ечат доля, пицят роби  
за юнаци сломени,  
че загиват и погиват  
а тях сами оставят.*

*О, Сармашик, име славно*

*от юнашка борба.  
О, Сармашик, име грозно  
от подлости и шпионства.*

*В теб паднаха героите  
за делото священо.  
В теб умряха светиите  
за братя роби в тегло.*

*Странджа, 1904 г.*

В песента певецът е опоетизирал подвига на малката комитетска чета, водила на 20 март 1903 г. в с. Сармашик (Бръшлян), Малкотърновско, ожесточено сражение с двеста души турски аскер, в което загиват геройски войводата Пано Ангелов и помощникът му Никола Атанасов Равашола. Събитието става по-късно известно в историята като „Сармашичката афера“. Провалът е дело на тайно предателство, чиито улики в спомените на съвременниците водят към Злата Чорбаджитомова от Малко Търново. Затова и авторът в предпоследната строфа на песента възкликва:

*О, Сармашик, име славно  
от юнашка борба...  
И веднага добавя:  
О, Сармашик, име грозно  
от подлости и шпионства.*

Оригиналният текст се състои от седемнайсет строфи. Песента започва с природна картина – настъпването на лунната нощ над бунтовна Странджа, където въстаналият непокорен роб „запява песен нова юнашка“. По-нататък творческото вдъхновение на автора се насочва към подробностите на историческото събитие, което не му се е удало да опоетизира достатъчно силно. В този вид песента се е изпълнявала в ограничения кръг на бежанците от Лозенградско и Малкотърновско по различни поводи, тържества и възпоминания, свързани с непрежалимата болка по изгубените родни кътища след погрома на въстанието. Възниква въпросът: кога и къде за първи път се е запяла тази бунтовна песен? Авторът сам отбелязва в края на оригинала, че е била написана в Странджа през 1904 г., но как това конкретно е стана-

ло, не се пояснява. Според спомени на възрастни хора от с. Бръшлян, песента се е запяла открито в селото през лятото на 1908 г., когато се дал Хуриетът – свободни граждански права за българите, останали под турска власт след неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание. Дядо Димитър Николов Василев от Бръшлян си спомня: *„Запомних ги, бях дванадесетгодишен хлапак. През 1908 г., като се даде Хуриета, всички комити и войводи се завърнаха по родните места. В нашето село Сармашик им устроиха голямо посрещане. В селото влязоха строени, маршируваха и пееха „Ясен месец“. Сетне подхва наха Ботевото стихотворение „Хаджи Димитър“. Идеха под строй от долния край на селото, дете бе убит Равашилов, Яни Попов, Димо Янков, околийски организатор на комитите в Малко Търново, Димитър Ташев (Кючюк Санд паша го наричаха) и дядо Димо Брадата. Дадох им угощение до манастирчето „Свети Пантелей“. Цял ден се веселиха с тъпани и гайди и заминаха за Малко Търново“.*

Революционният марш „Ясен месец“ продължава да се изпълнява в Малкотърновско не само след Хуриета, но и след освобождението на този край от османско иго (есента 1913 г.). А в с. Бръшлян изпълнението му става традиция, тъй като песента е свързана с героичната съдба на самото село, взело най-активно участие в подготовката на Преображенското въстание. То дало трийсет и един активни борци на комитетското движение. Турската власт решила да смаже борческия дух на сармашичени, като осъдила и изпратила на два пъти (1901 и 1903 г.) двайсет и един заточеници в затворите на Паяс Кале и Синоп, където трима умират. Двама са убити в сражението на Мелакреново и само осем се озовават в четата на войводата Киро Узунов, за да вземат участие във въстанието. Така че бръшлянци дават име на селското читалище „Евтим Попангелов“, а на училището – „Преображенско въстание“ с патронен марш песента „Ясен месец“. И още от тези години революционният марш не е преставал да се изпълнява от селяните, учениците и младежите при тържествени поводи и във връзка с празника на училището. Това знаят и помнят всички бръшлянци. Странджанският народен певец Сава Попсапов, който е роден в село Бръшлян през 1923 г., си спомня: *„Странджанската Марсилеза*



Народният странджански певец **Сава Попсапов**, популяризировал странджанския бунтовен марш „Ясен месец“

или химна на преобращенци – „Ясен месец веч изгрява“, познавам от съвсем ранно детство. В Бръшлян съм завършил начално училище. Мои учители бяха баща ми Жеко Попсавов и Никола Карагеоргиев от Малко Търново. Ние децата често пеехме песента, както всички училищни песни. Тогава не осъзнавахме голямата ѝ историческа стойност и богатство, които се крият в нея.

Песента за първи път прозвуча по Радио София през 1953 г. Изпълних я в чест и по случай 50-ата годишнина от славното Преображенско въстание в Странджа. Аз съм първият изпълнител на тази песен по радиото, чийто текст намерих в една песнопойка на Яни Попов...“.

Оригиналът на „Ясен месец“ е претърпял и промени. По повод на 30-ата годишнина на Преображенското въстание (1933 г.) Никола Карагеоргиев от Малко Търново, който е бил тогава учител в с. Бръшлян, съкратил текста, за да бъде по-лесно изпълним. Той подбрал първата и четвъртата строфа. От втора, трета, пета, шеста и седма взел по два стиха, съчинил последните два куплета и получил новия вариант, като сложил за заглавие началния стих на песента – „Ясен месец веч изгрява“.

*Ясен месец веч изгрява  
зад балканската гора,  
в цяла Странджа роб запява  
песен нова юнашка.  
Край потоци, реки, бърда  
нещо върви застава.  
Дали юда самодива  
или върла гидия?  
Не е юда самодива,  
нито е върла гидия,  
най е чета от юнаци,  
плашило за читаци.  
Бързат, бързат да пристигнат  
преди петли в Сармашик  
да ги никой неугади  
и ги подло предаде.  
Но шпионско око мръсно  
откъде ги съзряло,  
тоз час тръгва и отива,  
на враг чета предава.  
Гръм куришуми над селото  
скъпа кръв порой тече.*



Вляво с белия калпак е войводата Пано Ангелов, вдясно помощникът му Никола Равашоло, загинали на 20 март 1903 г. в с. Сармашик (Бръшлян) в сражение с турски аскер

*Падат Пано и Раваиола,  
мрат в борбата синове.  
Мрат, но техний стон в борбата  
стон заветен е за нас.  
Робът любви свободата  
и кърви в уречен час!*

На горния текст са известни още три варианта, еднакви по съдържание. От тях прави изключение поместеният цикъл от песни за Илинденско-Преображенско въстание на сборника „Илинден-Преображение 1903“. Той е композиран несполучливо с части от оригинала и варианта на Н. Карагеоргиев (поет), без пояснения откъде е взет или от кого е записан. Освен това в някои от познатите ни варианти откриваме груби лексални деформации на оригиналния текст, които обезличават неговата регионална езикова характеристика. Например, във втория стих по оригинала, вместо да се пее „Ясен месец веч изгрива зад балканската гора“, певците го изпълняват „над зелената гора“. Тук произволната намеса е дала повод за някои неофициални становища, че „Ясен месец“ е възникнала под влияние на Йоаким Груевата песен „Лятна нощ се превалиява“, където има такива стихове:

*Слънцето трепти, изгрива  
из зелената гора.  
Млад юнак си кон изважда  
из железните врата.*

Това е далеч неприемливо. Доскоро никой не беше се заинтересувал от произхода на мелодията на „Ясен месец“ и нейния революционно-лирически сюжет, най-сигурните посоки, водещи към творческата история на песента. Пътят към нейното разкриване започна от пояснението на Яни Попов, че се изпълнява „по известния глас на арменската песен „Ай, Сасун, Сасун“. Потърсихме въпросната песен и се установи, че мелодията на „Ясен месец“ е заимствана от революционната арменска песен „Бунтовник съм, потънал в рани“, написана в памет на арменецата комита Бедрос Сер-

**ԵՐԿՐԱՆԷՆ ԿԱՐ ՔԱՂԻ.**

**ՍԵՐԵՄԻԱՆԷՆ ԾԵՄՏԱՍԿԻՆ**

Moderato



Վերջը – բոլ ի թան զիւնայն եմ թախաւանան տան զու ձեմ /  
Եւրի բոլան զՅրեւել զրկել, Բո սեղ ձան զնա թան զու ձեմ թան ձեմ

Վերջորով ի թանձիտայն եմ,  
Թախաւանան տան զու ձեմ,  
Յարիս փոխան զէրս եմ զրկել,  
Գլի սեղ ձանդիտայն թան զու ձեմ  
Աղիտան արիքի, սուք ու զէտան,  
Ինն զուսու կանչեց փոփ  
կանքից,  
Տանդուտն ճայրեկիքն սիրք  
Զք փոփեցուց եմ զու ձեմ  
Կուտեցայ ճանձիցայի,  
Պարսպ զէնուս ք զապարարի,  
Քոչ իմ թախան արանն շնքիք  
Օրինակ զառնայ զէնուսդ  
Մանդեղիս իմ նորայրս  
Իմ ճաշտիս պատուեց,  
Սպասարանն սիրուն զէնուս  
Գապան թուխանն ճարտարուցի:  
Ան՝ ճանդիտան Կոչ կու ձեման,  
Յայս քո՛ւր Էր, ընկնի՛ն՝ ր,  
Տարաւանկ՛ ք մեր սուք զարք,  
Գաւազուցուցի եմ զնն թարքի:  
Կախաւանից երք քո թանին  
Ինն սուքրեկեց ճանդայի,  
Սեղք Կարսու Արմենականի,  
Թնամի՛ն զրկել գառաւի,



**ԳԵՐՈՍ ՍԵՐԵՄԻԱՆԷՆ**



меджян, участник в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание, обесен на 27 ноември 1901 г. в Одрин. Песента е лирична изповед на героя, поел тежкия път на борбата против общия поробител, който еднакво жестоко се отнася към българите в Македония и Одринско и към родината на героя – Сасунската земя, която в края на миналия век (1894 г.) е била подложена на жестока сеч. Необходимо е да се добави, че в друг текст – „Песен за Сасун“, според превода на Крикор Постаджян се отнася за турските зверства спрямо арменците в Сасун. Но според него песента не се изпълнява на същата мелодия. Такова е становището и на Агой Орманджиян, който в бележките си към превода споделя: *„Нотите и музиката на „Ясен месец“ фактически са музика към песента на Бедрос Семерджиян, един арменски фидан“*. А Крикор Постаджян допуска, че по време на македоно-одринското революционно движение може да е имало песен „Ай, Сасун, Сасун“, разпространена между арменците в Одринско, а след обесването на Бедрос в негова памет да са съставили „Бунтовник съм, потънал в рани“. С помощта на Постаджян се свързахме и със стари арменци от културно-просветния клуб на арменците в Бургас. Заслушвайки се, те разбрали, че става дума за други герои от Илинденско-Преображенското въстание – Пано и Равашола. Съпоставихме нотните текстове и установихме, че те са идентични в ритмично и тонално отношение. Встъпителният интервал и в двете мелодии е един и същ. Различие се установява в тактовия размер (арменската песен е в четири четвърти, а българската – в две четвърти). Тези разлики обаче са естествени, наложени от непосредственото приспособяване от Яни Попов на варианта за Бедрос Семерджиян към новия текст на песента „Ясен месец“. С мелодията на песента „Ясен месец“ са познати през Възраждането редица песни на албански, гръцки, сръбски и турски език, т.е. мелодията е била разпространена сред всички балкански народи.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Издадена през 1905 г.

<sup>2</sup> Издадена през 1909 г.

<sup>3</sup> Текстът е предаден със съвременния правопис. Запазени са структурата на стиховете, препинателните знаци и главните букви в началото на всеки стих по оригинала.



# Част III

## БАЛКАНСКАТА ВОЙНА И НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

### БАЛКАНСКАТА ВОЙНА, ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ И НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

ИВАН ФИЛЧЕВ

#### Характер и подготовка на войната

В най-новата своя история след Освобождението от турско робство българският народ е водил няколко войни. Между тях особено важно място заема войната от 1912–1913 г. – Балканската война. Тя напълно основателно отговаря на възприетата класификация в учението за войните като справедлива, националноосвободителна, прогресивна война. И действително. Обикновено войните се водят за заграбване на чужди територии, за преразпределение на световните богатства, за заробване на по-слабите народи. От тази позиция те се определят, като завоевателни, несправедливи и предизвикват неодобрението от широките народни маси както в собствената страна, така и в широкия свят.

Балканската война започва и се води за обединението на собствения народ, след като всички други средства не дадоха очаквания резултат. А първопричината за създадената обстановка се корени в дълбоко несправедливия и зловещ за нашата страна Берлински договор от 1878 г. Именно тогава българската територия и народ са жестоко разпокъсани като значителна част от тях останаха отново под турско робство. Статистическите данни сочат, че етническият състав на населението в Македония и Одринска Тракия в края на XIX в. е: българи – 55,21%, турци – 26,03%, гърци – 8,85% и други народности – 9,91%.<sup>1</sup>

Това обосновава и другата характерна черта на Балканската война – националноосвободителна. Полезно е да припомним, че Берлинският диктат задължава Турция да извърши демократични промени и преди всичко – да даде автономни права на българското население. Това не се изпълнява въпреки многократните обещания на

османската власт. Онеправданото българско население е принудено да използва и насилствени средства като героичното Илинденско-Преображенско въстание от 1903 г. Дадени са хиляди жертви, още повече са изпратени на заточение, а голяма част от българите са принудени да емигрират в свободна България. На международните протести срещу турските своеволия отново се дават обещания, че ще се проведат реформи и всичко завършва с книжни декларации.

Явно, османската империя е далеч изостанала от европейските държави. Без премахване на феодалните порядки никакъв прогрес не е възможен нито за собствения народ, нито за чуждите етноси.

В края на 1912 и началото на 1912 г. в България се засилва недоволството от невъзможността да се помогне на клетите братя от Македония и Тракия. Започват да се активизират редица патриотични организации. Все повече българската общественост се убеждава, че изходът от настъпилния гнет на българите в Турция може да се премахне само по пътя на войната с нея. Бързо се възстановяват структурите на македонските и тракийските организации в страната. Активизират се младежките клубове, Съюзът на запасните офицери и др. На 12 август 1912 г. в София се провежда всенароден събор с участието на 600 делегати от цялата страна. Съборът настоява за правителството да предяви строги искания пред Турция относно положението на Македония и Тракия, като при отказ мобилизира войската и започне освободителна война.

И доколкото научната конференция се провежда от Тракийския научен институт, редно е да отделим известно внимание на тракийския въпрос, на дейността на тракийските българи в поробена Тракия и на принудените да напуснат родните места и се установят в свободна България.

Преди всичко за етническата принадлежност на тракийските българи. Названието „тракийски“ произлиза от географската област Тракия, която те населяват от незапомнени времена. И ако не беше изкуственото разделение на България на различни части от Берлинския договор, нямаше да има нито тракийски въпрос, нито тракийска организация. Защото тракийските българи винаги са били неразделна част от българската национална идентичност. На тях са били чужди всякакви етнонационалистични стремежи и противопоставяне на единната българска нация. Даже появилата се по-късно доктрина зад граница за тракийска нация, тракийска държава и тракийски език не срещат никаква подкрепа в средите на тракийската организация. Напротив, националният идеал и националните интереси на тракийските българи, тяхната историческа памет десетилетия са подчинени на борбата за освобождение и присъединение към майката-отечест-

во. Те се изявяват още в борбата срещу Берлинския диктат. Например тракийците от районите, останали в пределите на Османската империя, са много чувствителни и следят с голяма тревога развитието на събитията. Тяхното недоволство и съпротива се проявяват в най-разнообразни форми. В Одрин е създаден „Български клуб“ като клон на комитетите „Единство“ от Източна Румелия, който има за цел да продължи борбата и традициите на българското националноосвободително дело<sup>2</sup>. В Лозенград се свиква сбор на български младежи (новобранци), около 600 души, които се озовават в сливенските казарми. Те обаче не са приети, тъй като се нарушават клаузите на Берлинския договор<sup>3</sup>. Прошение от 80 български села на три каази – Лозенградска, Малкотърновска и Бунархисарска, подписани и подпечатани от съответните общини, е изпратено до сливения губернатор. В него най-настоятелно се моли да не бъдат оставени под турска власт, без никаква гаранция за имота, живота и честта им, което докарва хората до крайно отчаяние. „При такова бъдеще по-добре е всички да измрем, отколкото да се покорим и подложим отново на турския ятаган“, е заявено в заключението на прошениято<sup>4</sup>.

Народните протести и революционните акции преминават под лозунгите „Свобода не само за Мизия, но и за Тракия и за Македония“.

Бившите революционери от Лозенградско Н. Беловеждов, Т. Георгиев и Тодор Минков отправят възвание към лозенградската общественост за съпротива и борба, подписана от създадения Централен национален комитет. Подготовка се извършва и в Бабаески, Люлебургаз, Узункюпрю, Димотика. От името на жителите от Лозенградско, Малкотърновско, Бунархисарско и Люлебургазко на 28 ноември 1878 г. е изпратено заявление до Международната погранична комисия в с. Кайбиляр с молба то да бъде предадено на съответните правителства. В него е подчертано, че все още те се надяват, че убийствените решения на Берлинския конгрес няма да бъдат изпълнени. Изказва се увереност, че Европа няма да ги осъди на смърт и нова робство и че границите няма да се променят. Молбата им обаче остава неудовлетворена<sup>5</sup>.

Тракийските българи посрещат възторжено Съединението на Северна и Южна България. Те все още вярват и очакват промяна на своята трагична съдба. Надяват се, че най-после турската власт ще пристъпи към изпълнение на чл. 23 и чл. 62 от Берлинския договор за автономия и права на поробените области на Балканите. Но след изтеглянето на руските войски страхът на тракийските българи надделява и те масово се насочват към границите на Източна Румелия, за да останат там трайно и завинаги. В тези райони се създават и масови бежански колонии.

Разглеждайки характера на Балканската война, следва да подчертаем още едно важно обстоятелство. От самото начало войната има коалиционен характер. В нея взимат участие, освен България, също така Сърбия, Гърция и Черна гора. Те дълги години са под турско владичество и значителни части от техните територии и население се намират в границите на Османската империя. И доколкото нито една от тях не може да ѝ се противопостави успешно, наложително е обединението на техните сили във войната против Турция.

По инициатива на България постепенно започват преговори с трите страни за създаване на Балкански съюз и сключване на съответна военна конвенция.

На 29 февруари 1912 г. в София е подписан Договор за приятелство и съюз между Царство България и Кралство Сърбия. В чл. 1 се твърди, че „двете страни си гарантират взаимна политическа независимост и териториална цялост и ще си помагат взаимно с всичките си сили при евентуално нападение от друга страна“. А съгласно чл. 3, двете страни се задължават да не сключват мир, освен заедно и при предварително споразумение.

Предвижда се също така в скоро време да се сключи и военна конвенция<sup>6</sup>.

Към договора обаче има и „Таен анекс“, в който се съдържат условия за започване на война срещу Турция и разпределение на завзетите територии. На България се признават земите на изток от Родопите и река Струма, а на Сърбия – на север и запад от Шар планина. Освен това за България се очертава да заеме земите от връх Голям (северно от Крива паланка до манастира Гърбовица на Охридското езеро). Земите с градовете Куманово, Скопие, Дебър и др. остават като „спорна зона“ и за техния дележ ще се произнесе руският император<sup>7</sup>.

На 16 май 1912 г. е подписан Договор за отбранителен съюз между Царство България и Кралство Гърция. В чл. 1 се уточняват условията за взаимно подпомагане при нападение от Турция и важи за срок от три години. В договора обаче не се разглеждат териториални проблеми и тяхното разпределение.

През април и септември се подписват съответно със Сърбия и Гърция военни конвенции, в които се посочват по-конкретно с какви бойни сили ще участват страните при евентуална война с Турция.

При подписването на договорите и конвенциите българското правителство допуска съществени грешки и отстъпления. Например, при договора със Сърбия се нарушава десетилетната българска национална доктрина за неделимост на Македония и Одринска Тракия и за автономия. Не се посочва също така разпределителна граница между България и Сърбия и гаранциите за тяхното спазване. Тук

се залагат и предпоставките на бъдещи спорове между двете страни, каквито и се появяват. И вместо разгром на общия противник, започва бързана за завладяване на територии.

В договора с Гърция пък въобще не се говори за териториално разпределение, което освобождава гърците от конкретни задължения в хода на войната.

Недопустимо и необяснимо е разпределението на съюзническите войски в различните театри на военните действия. Известно е, че за Турция от първостепенно значение е фронтът в Източна Тракия, където се намират столицата Цариград и Проливната зона. Тук и турските войски са най-многобройни и най-боеспособни. Необходимо е тук да има по-значително участие на съюзнически войски, а не да се съсредоточава изключително българска войска, а от друга страна, на Македонския фронт да има повече български части, а не само една дивизия.

Справедливият национално-освободителен характер на войната се отразява изключително благоприятно на мобилизацията на народните маси във войската. Съвременниците описват възторга и въодушевлението на българите от градовете и селата, с които се отправят към казармите, за да изпълнят свещения си дълг. Това се отразява и от чуждестранния печат. Кореспондентът на френския вестник „Журнал“ съобщава: „Няма здрав човек, който да не е нарамил пушка. Млади и стари, бащи и деца с песни и знамена отиват във войсковите части“. А руският вестник „Голос“ добавя: „Обявяването на войната прилича на национален празник. Казармите се оказват тесни, не достигат облекло и оръжие“<sup>8</sup>. Мобилизацията е обявена за седем дни. Но тя завършва за 4-5 дни, а пограничните дружини – за два дни. Общият брой на войската достига до 600 хил. души, т.е. два пъти повече от сърбите и гърците, взети заедно. Според ген. Радко Димитриев, българският народ е дал 22 на сто от цялото население. А такова мобилизационно напрежение в Европа не познават, освен на теория<sup>9</sup>.

И още нещо твърде впечатляващо за родолюбието на доскоро поробените българи. Освен задължителните призивници на сборните пунктове се явяват хиляди доброволци както от вътрешността на страната, така и от странство. Сред тях са известни артисти, учени, писатели и много непълнолетни.

Забележително е и създаването на Македоно-одринското опълчение, възникнало главно сред бежанците от Македония и Тракия. Те не подлежат на задължителен набор, още повече че те нямат необходимата военна подготовка. От тях са сформирани отделни доброволни чети и отряди, които имат за задача: разрушаване на мостове, жп линии, телеграфни стълбове, складове с храни и оръжие и други съоръжения

в тила на противника; разузнаване за движението на неприятелските сили; запазване на българското население от вражески пристъпи и др. Общият брой на четите достига до 110 с около 3000 четници. Много от тракийските чети се оглавяват от известни в близкото минало въстанически ръководители като Михаил Герджиков, Кръстьо Българията, Никола Гюмешев, Никола Данаилов и др. Например четата на Пею Шишманов в Родопите само за три дни нараства на 300 души доброволци, главно от близките села. По-късно всички чети и отряди се зачисляват в Македоно-одринското опълчение.

Опълчението се ръководи от специален щаб с началник ген. Некола Генов и помощници подполковник Александър Протогеров и майор Петър Дървингов. Първоначално личният състав наброява 14 000 души, а по-късно достига до 20 000 души. Съставено е от 12 дружини, които приемат имената на областите, откъдето са болшинството от бойците като: Дебърска, Скопска, Битолска, Одринска, Лозенградска и др.<sup>10</sup>

В заключение може да подчертаем, че Балканската война по своята идентичност е чисто българска. А като приемем, че терминът „национална идентичност“ означава най-общо тъждественост, равнозначност, единност по отношение на състава на обществото, можем да направим логичния извод. Ако при други войни България се е присъединявала, след като те вече са започнали или пък страната е била принудена да се включва, то сега, при Балканската война, България е главен инициатор, организатор и със своята активност решително допринася за нейното победоносно завършване. От друга страна, войната се възприема като общонародна, без прояви на критичност или противопоставяне. Даже опозиционната поначало партия на тесните социалисти не води пропаганда против войната. А членовете на Върховното партийно ръководство Георги Кирков и Васил Коларов участват в бойните сражения като запасни офицери и са награждавани с орден за храброст.

Честването на стогодишния юбилей на Балканската война е заслужена почит и уважение към това незабравимо политическо събитие.

### **Победен ход на войната и Лондонският мирен договор**

Балканската война започва на 5 октомври 1912 г. За участие в бойните действия от войската са сформирани три армии: Първа – с командващ ген. лейт. Васил Кутинчев, Втора – с командващ ген.-лейт. Никола Иванов и Трета – с командващ ген.-лейт. Радко Димитриев. В хода на войната българските воители осъществяват няколко блестящи операции и нанасяйки сериозни поражения на противни-

ка ги завършват с победа. Ще се спрем накратко на по-важните от тях.

**ЛОЗЕНГРАДСКАТА ОПЕРАЦИЯ** заема водеща роля в началото на войната. Целта е с основните сили да се настъпи и да се завладее пространството между Лозенград и Одрин, да се даде решително сражение на турската Източна армия и се открие простор за по-нататъшното настъпление на българските войски.

Главната задача се изпълнява от Трета армия при тясно взаимодействие на Първа армия. Военните действия започват на 9 октомври и в продължение на три дни се водят ожесточени боеве. Българските дружини и полкове нанасят съкрушителни поражения на врага при Муратчал, Гечкенли, Селиолу, при Ескиполос и Петра, както и при Ереклер. Въпреки предварителните заявления на турски и чужди специалисти, че Лозенград е силно укрепен, само след три дни той е превзет.

Населението, което в болшинството е българско, посреща възторжено победителите с цветя, хляб и вино. Основните турски сили са разгромени и обърнати в бягство. Победата се дължи преди всичко на правилния план и организация на операцията, личните качества на ген. Радко Димитриев и ентузиазма на бойците, които при дъжд и кал за шест денонощия изминават 120 км.

**ЛЮЛЕБУРГАЗКАТА И БУНАРХИСАРСКАТА ОПЕРАЦИЯ** се отличава с още по-големи мащаби, упоритост и кръвопролитие. По-твърда съпротива оказва и противникът, който чувства загубата на терен и инициатива. Операцията се осъществява съвместно от Трета и Първа армия. От 16 до 19 септември ожесточени боеве се водят при р. Караачдере. И от двете страни се дават значителни жертви в убити и ранени. Успехът е променлив, но в крайна сметка турците са принудени да отстъпят, оставяйки големи количества оръжие, боеприпаси и тилови припаси. Българските воители отново проявяват настъпателен порив и саможертва за прослава на своето отечество. Това отбелязва и кореспондентът на английския вестник „Таймс“, като пише: „Истинският герой на деня е българският пехотински воин. Търпелив, весел и засмян... Но когато щиковеите се турят на пушките и гръмогласното „ура“ процепи въздуха, тогава той се проявява в един нов, удивителен вид. На него преди всичко се дължи сполуката и победата“<sup>11</sup>.

В операцията ярко се откроява взаимодействието между пехотата и артилерията. Подобряват се много тактическите прийоми на командирите и бойците при окопаване, групови атаки и разрушаване на противникови позиции. Триумфът завършва с тържествено влизане в освободените градчета Люлебургаз и Бунархисар.

**ЧАТАЛДЖАНСКАТА ОПЕРАЦИЯ** на Първа и Трета армия се провежда на 4 и 5 ноември при сложна обстановка. Позициите на



противника отстоят на 30 км от Цариград с фронт 20-25 км и дълбочина около 5-6 км. Местността е пресечена, тук се спускат последните възвишения на Странджа планина, пресичат се от малки, но пълноводни реки. Наред с фортификационните укрепления са разположени многобройни оръдия, а личният състав на турските войски е над 110 хил. души. Атаката на такива позиции крие твърде сложно и непредвидимо развитие.

От друга страна, от началото на войната са изминали само 30 дни, а българските войски са в непрекъснати походи и сражения. В тях се чувства вече и значителна умора. Твърде много са отдалечени снабдителните бази за храна и боеприпаси. Появява се и страшният бич за хората – холерата. Първоначалните опити за щурм на противника не дават очакваните резултати. Явно е, че силите са несравними, а връх взимат личните амбиции на Фердинанд и неговия помощник ген. М. Савов за влизане в Цариград. Операцията завършва с неуспех и по-нататъшното щурмуване се преустановява.

В хода на бойните действия със заслужена слава се покрива **МАКЕДОНО-ОДРИНСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ**. Неговите по-малки подразделения – чети и отряди, както и трите бригади предхождат или съпътстват похода на редовните български части и им оказват полезна и навременна помощ. Така отрядът на Михаил Герджиков прекосява българо-турската граница при с. Алан Кайряк (Ясна поляна), прогонва турските погранични застави от с. Граматиково и други населени места и прекъсва много от телеграфните съобщения. По-нататък овладява градчето Василико (Царево) и други крайморски селища. В Средните Родопи се подвизават четите на Н. Гюмешев, Н. Данаилов и Кръстю Българията.

Първа македоно-одринска бригада в състава на други редовни чести охранява тила на Първа и Втора армия, а също така и железопътната линия Муратлъ-Узункюпрю.

Втора и Трета македоно-одрински бригада се изявяват в боевете за Малгара и при завземането на Дедеагач. По-късно те участват в боевете и обкръжението на корпуса на Явер паша в района на Мерхамлъ. Пашата е принуден да се предаде и заедно с него са пленени 246 старши и младши офицери и над 9000 подофицери и войници. В боевете се отличават бойците от двете опълченски бригади. След приключване на активните бойни действия на македоно-одринските бригади е възложено до края на войната да отбраняват брега на Марморно море в района на Родосто.

На 30 октомври турското правителство се обръща към българското правителство, а чрез него и до съюзниците да се започнат преговори за примирие и към прелиминарен мир. Проточват се дълги уго-

варяния и съгласувания, докато на 20 ноември се подписва протокол за примирие. Това довежда до започване на 3 декември в Лондон на мирни преговори. Те вървят трудно, тъй като Турция не се съгласява с предложенията на съюзниците, а няма и единство между Великите сили за бъдещото развитие на Балканите.

През януари 1913 г. обаче е извършен младотурски преврат и новото правителство не е съгласно с постигнатите договорености. На 16 януари преговорите са прекъснати, а военните действия – подновени. За Турция, докато Одрин се държи в нейни ръце, войната се счита за неприключена. Ето защо и българското командване решава да се прекрати обсадата и се премине към неговото шурмуване, да се осъществи **ОДРИНСКАТА ОПЕРАЦИЯ**.

В действителност с помощта на германски специалисти Одрин е превърнат в първостепенна крепост, ограден от няколко укрепени пояси, опорни пунктове, телени заграждения и ровове. В гарнизона се намира 6-хилядна войска, с около 500 оръдия, а командващият Шукри паша е един от най-подготвените турски генерали<sup>12</sup>.

Петмесечната обсада се осъществява от Втора българска армия с командващ ген.-лейт. Никола Иванов. Решено е пробивът да се извърши в Източния сектор, където командир е ген. Георги Вазов. В 13 ч. на 11/24 март артилерията от всички сектори открива ураганен огън и нанася значителни поражения на противника. На другия ден рано сутринта пехотата се вдига и безшумно се устремява в атака. Това са дружините от 56-и пехотен полк (пп), 23-и Шипченски пп, 10-и родопски пп, 32-ри Загорски пп и др. С мощни викове „На нож“ и „Ура“ след четиричасови кръвопролитни боеве е овладяна цялата предна позиция на Източния сектор. По-нататък атаката продължава през нощта на 25 срещу 26 март. Турската отбрана е обезумяла. Един след друг падат укрепените пунктове. Успешни са бойните действия и на другите сектори.

Шукри паша преценява, че положението е безнадежно, и обявява капитулация, предавайки се в плен. В 10 часа на 13/26 март 1913 г. българските войски тържествено, под развети знамена и с бойни маршове победоносно влизат в Одрин.

Превземането на Одринската крепост е най-високият връх в българската бойна мощ и военно изкуство. То учудва военните среди, издига знамето на България и прославя българското войнство по всички краища на света.

С падането на Одрин по същество завършва Балканската война. Възстановяват се прекъснатите преговори за мир в Одрин между балканските съюзници и Турция под председателството на английския външен министър Едуард Грей. Бързото изработване на окон-

чателния текст на договора се спъва както от разногласията между съюзниците, така и от противоречията между Великите сили, вкл. между Австро-Унгария и Русия. От българска страна в преговорите участва председателят на Народното събрание д-р Стоян Данев.

В крайна сметка, независимо от редица слабости и пропуснати възможности за по-скорошното завършване на войната, на 17/30 май 1913 г. със съдействието на Великите сили в Лондон е подписан мирният договор.

Веднага след това българският представител предлага всички делегати от воюващите страни да подпишат протокол, според който договорот веднага влиза в сила. Но делегатите на съюзените страни отказват под претекст, че нямали такива пълномощия. Такъв договор е подписан от д-р Стоян Данев и делегата на Османската империя, който съставлява неразделна част от основния договор<sup>13</sup>.

Кои са най-важните клаузи на Лондонския мирен договор и какво е неговото значение за бъдещото развитие на балканските страни и запазването на мира на Балканите?

1. В чл. 1 гръмогласно се заявява, че ще настъпи вечен мир и приятелство между Н.В. Императора на Отоманите и Т. Величества съюзните владетели.

2. Съгласно чл. 2 „Н.В. Императорът на Отоманите отстъпва всички територии на своята империя върху европейския континент на Т. Величества съюзените владетели, на запад от линията Енос на Егейско море до видия на Черно море, с изключение на Албания. Точното трасе на границата Енос – Мидия се предвижда да бъде определено от една международна комисия“<sup>14</sup>. Договорът не подлежи на утвърждаване или изменение от Великите сили, тъй като е съгласуван с шест от тях (Англия, Франция, Германия, Австро-Унгария, Русия и Италия). За първи път в своята история България получава по международен договор почти цяла Тракия – Източна и Западна (Беломорска) на запад от линията Мидия – Енос, почти целия егейски бряг с пет пристанища, значителна част от Македония, т.нар. „безспорна“ зона. Освен това, България запазва Южна Добруджа и Западните покрайнини, намиращи се тогава в нейните граници. Общата територия на страната става 180 хил. кв. км, т.е. по-голяма от Санстефанска България (165 хил. кв. км), по-голяма от Сърбия и Гърция, взети заедно<sup>14</sup>.

Това е звездният миг на България. Тракийските българи високо оценяват историческата дата 13/26 март и я възприемат за „Ден на Тракия“.

Какво не достига? Нерешеният въпрос със „спорната“ зона и аспирациите на Сърбия за корекции на двустранния договор. Но в него има клауза, че при несъгласия ще се търси арбитражът на руския император.

Цар Фердинанд и българското правителство обаче до такава сте-

пен са замаяни от победите, че не виждат настъпилите изменения във вътрешната и международната обстановка. Страната изнемогва след изтощителната и непомерна за нашите мащаби война. Пренебрегват се укрепналите позиции на Сърбия и Гърция и измененията в поведението на Великите сили. Още на 19 май 1913 г. между Сърбия и Гърция е подписан таен договор за разделяне на Македония и за съвместни действия срещу България при съпротива от нейна страна. Руското правителство своевременно призовава българското правителство да направи някои териториални отстъпки на Сърбия и Гърция и го предупреждава, че в случай на война страната има опасност да бъде нападната от Румъния и Турция. Българското правителство обаче проявява необяснима твърдост и неотстъпчивост. То настоява руското правителство да проведе арбитража, като в противен случай войната е неизбежна. То бързо прехвърля български войски от Източна Тракия и вътрешността на страната в Македония. Така се стига до фаталната дата 16 юни 1913 г., когато със съгласието на цар Фердинанд българските войски нападат сръбски и гръцки части и се предизвиква Междусъюзническата война.

На 17 юни Министерският съвет взема решение за преустановяване на бойните действия. Но вече е късно. Съюзниците само чакат повод, за да продължат операциите. Бившият министър-председател Ив. Е. Гешов нарича тази постъпка „престъпно безумие“, тъй като според него в спорната зона живеят около 130 хил. българи, а в цяла Македония те са над 1 милион, т.е. само 1/8 част от българското население се подлага на арбитража<sup>16</sup>.

Ще припомним, че на 14 юни Румъния предупреждава че в случай на война против Сърбия тя ще мобилизира своите войски и ще започне война против България. Тя вече не се задоволява със Силистра, а претендира за цяла Южна Добруджа. В Турция се засилва недоволството от загубването на европейските ѝ владения и подвежда значителни военни сили към новата българо-турска граница.

Може ли при такава обстановка на Балканите да се започне настъпателна война и да се разчита на победа? Министърът на правосъдието в своя „Дневник“ на 26 юни 1913 г. записва: „Крачим към катастрофа. Воювахме, за да вземем Македония. Сега водим втора война, за да я загубим. История ще се чуди на България и на нейния гениален цар Фердинанд. Ужас обзема човека при мисълта, че съдбините на България са държали хора картоиграчи“<sup>17</sup>.

За голямо съжаление, събитията се развиват така скоротечно и пагубно, като не са предвиждали и здравомислещите хора в България. Независимо от високия дух и издръжливост на българските бойци и командири на македонския фронт, численото превъзходство

и по-доброто въоръжение на противника надделяват и българите са принудени да отстъпят. Критичното положение на страната е коварно използвано от Румъния, чиито войски на 1 юни без обявяване на война прекосяват българската граница. Несрещайки никаква военна съпротива, те достигат до Саранци и Пирдоп, заплашвайки София.

Създадената обстановка насърчава и агресивните действия на Турция. Нейните войски започват реокупация на Източна Тракия и поради предварителното изтегляне на българските части навлизат не само в Одрин, но достигат до р. Марица и на запад от нея.

По-подробното разглеждане на събитията е извън обявената тема и ще посочим само крайните резултати.

Краят на Междусъюзническата война е деклариран с Букурещкия мирен договор от 28 юли 1913 г. На него се узаконява разделението на Македония между Сърбия и Гърция и заграбването на Южна Добруджа от Румъния. На България се предоставя само част от Беломорска Тракия. Бившите съюзници увеличават територията си както следва: Гърция – 67%, Сърбия – 41 %, Черна гора – 57 %, а България – само със 17 %<sup>18</sup>.

На 16 септември 1913 г. в Цариград е подписан мирният договор между България и Турция. С този договор Турция тихомълком си урежда заграбването на Източна Тракия, масовото изгонване на българското население и завладяването на неговите имоти. А България трябва да се задоволи само с твърде малки отрязъци територии в някои гранични пунктове<sup>19</sup>.

Някои автори считат, че щом България е получила известно увеличение на своята територия, тя е излязла победителка от войните. Но ако сравним това, което ѝ се дава по Лондонския договор, сравнение изобщо не може да става.

Ето защо сега можем да дадем отговор на въпроса: Защо не се познава и не се пропагандира широко Лондонският договор, подобно на Санстефанския. Защото веднага изниква въпросът: кой е виновен за неговото преждевременно нарушаване и неосъществяване на националното обединение. А това е пряко цар Фердинанд и обкръжението му; след него идват Борис, Симеон и т.н. Поради това и до днес печатат учебници и други трудове и ако в тях се съобщава за Лондонския договор, той се обозначава само като край на Балканската война, без да се разглеждат неговите клаузи.

А последиците от „престъпното безумие“ тежат върху българския народ вече цяло столетие.

В заключение, ще си позволя да поставя един терминологичен въпрос. Десетилетия наред в учебните пособия и други трудове се употребяваха названията: „Балканската война от 1912-1913 г.“ и „Между-

съюзническата война“ за последвалата война през 1913 г. От 10-15 г. все повече тези названия се заменят с „Първа балканска“ и „Втора балканска“ война. Считаю, че тази промяна, макар и да не погрешна, не е целесъобразна. Това води до известно унифициране и обезличаване на същността на двете войни, което в никакъв случай не бива да се допуска. Защото докато Балканската война от 1912-1913 г. се е утвърдила като прогресивна за премахване на един отживял строй и заменянето му с по-демократичен, каква е социалнополитическата същност на Втората балканска война? Някои твърдят, че с влизането на Румъния и Турция във войната тя се превръща в Балканска. Но първо, Междусъюзническата война не е ли балканска? И второ, излиза, че десет дни тя има един характер, а останалите двамазет дни – друг. Освен това нито Румъния, нито Турция обявяват формално война на България. Румънските войски достигат до Пирдоп и Саранци, без да срещнат съпротива от български части. Турските войски реокупираат цяла Източна Тракия, завземат Одрин без бой и достигат и задминават течението на р. Марица, защото българските войски предварително са изтеглени в Македония.

По тези съображения много по-уместно е да се употребяват неотменените от никого термини: Балканска война и Междусъюзническа война.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> В. Кънчов. Македония. Етнография и статистика. София, 1900, 289-296.

<sup>2</sup> Д. Дойнов. Комитетите „Единство“, ролята и приносът им за Съединението 1885 г. София, 1985, 199-200.

<sup>3</sup> Българският Патриарх Кирил. Съпротивата срещу Берлинския договор. София, 1955, с. 57.

<sup>4</sup> Г. Попаянов. Малко Търново и неговата покрайнина. Бургас, 1939, с. 353.

<sup>5</sup> Пак там, с. 358.

<sup>6</sup> Д-р Б.Кесяков. Принос към дипломатическата история на България 1878-1925 г. София 1925, 38-39.

<sup>7</sup> Пак там, 48-49.

<sup>8</sup> Т.Тончев. Храбростта на България. София, 1980, с. 31.

<sup>9</sup> Р. Димитриев. Трета армия в Балканската война 1912 г. София, 1922, с. 34.

<sup>10</sup> П. Дървингов. История на Македоно-одринското опълчение. София, 1919, с. 47.

<sup>11</sup> С. Икономов. Освободителната война на България. София, 1912, с. 18.

<sup>12</sup> В. Радев. Българският народ воин в Балканската война 1912-1913 г. – Военноисторически сборник, 1982, кн. 4.

<sup>13</sup> Г. Марков. Балканизацията. София, 2011, 203.

<sup>14</sup> Б. Кесяков. Цит. съч., 38-39.

<sup>15</sup> А. Тошев. Балканските войни. Т. 2. София, 1931, 484-487.

<sup>16</sup> И. Е. Гешов. „Престъпното безумие“ и анкетата по него. София, 1914, с. 14.

<sup>17</sup> П. Абрашев. Дневник. София, 1995, с. 371.

<sup>18</sup> И. Батаклиев, А. С. Разбойников, И. Орманджиев. Тракия. Географски и исторически преглед. София, 1946, 230-231.

<sup>19</sup> А. Тошев. Цит. съч., с. 453.

# МИХАИЛ ГЕРДЖИКОВ И ДЕЙСТВИЯТА НА ДОБРОВОЛЧЕСКИЯ ОТРЯД В ЛОЗЕНГРАДСКИЯ САНДЖАК ПО ВРЕМЕ НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

НАДЕЖДА НЕДКОВА

Годината е 1912. Балканските народи са стигнали до убеждението, че национално-освободителните движения в християнските провинции, останали в пределите на Османската империя, не са в състояние да донесат очакваната свобода. Вместо провеждане на обещаните реформи се засилва националното и верско потисничество<sup>1</sup>. Нито една от Балканските държави обаче не е в състояние да се справи сама с все още мощната Османска империя. Въпреки пречките и нежеланието на някои от Великите сили, които имат свои собствени интереси и се стремят към запазване на статуквото, е осъществен съюз на Балканските народи и през февруари е сключен договор между България и Сърбия, с който се гарантира взаимна подкрепа в случай на нападение; през май България сключва отбранителен договор и с Гърция, а след това към трите страни се присъединява и Черна гора<sup>2</sup>.

В България все още са живи възрожденските идеали. Пред нацията има една възвишена цел – освобождаване на останалите под чуждо владичество българи от Тракия и Македония. Мобилизацията се очаква с нетърпение. На 17 септември тя е обявена. Тази вест е приета с небивал възторг от всички слоеве на българското общество. Граждани и селяни, работници и занаятчии, интелигенти, с цветя и песни се стичат към мобилизационните пунктове. Много от младежите, неподлежащи на мобилизация като малолетни, тръгват с поголемите си братя, възрастни мъже придружават синовете си, някои водят и волове си – война е, може да стане нужда да се помага. Само бежанците от Македония и Тракия, наскоро емигрирали и незачислени никъде, са във от този благороден „поток“, а желанието им да дадат своя принос е огромно. И ето, че Щабът на Действащата армия решава да бъдат организирани малки партизански отряди – чети от доброволци, предимно бивши четници и воеводи, взели участие в Илинденско-Преображенското въстание. На 19 септември подполко-



вник Протогеров и полковник Дървингов получат заповед да изпълнят тази задача<sup>3</sup>.

Оформят се 50 чети. Една от големите чети, която се води под № 3, е Лозенградската партизанска чета. Неин началник е Михаил Герджиков. Много от дейците на Вътрешната македоно-одринска революционна организация също се включват в четите като ръководители. Те действат главно в Македония. Тук са Пейо Яворов, Петко Пенчев, Ефрем Чучков, Христо Силянов, Димо Николов, Кръстю Българията и др.<sup>4</sup>

Писателят Антон Страшимиров подчертава въодушевлението и ентузиазма на всички българи и възкликва: „Дори и анархистът Михаил Герджиков тръгва на война!“

Действително, Герджиков е известен с антимилиитаристичните си възгледи. Това той е изразил ясно и на страниците на редактирания от него вестник „Пробуда“, и в издадената през 1910 г., съвместно с Павел Делирадев брошура „Война или революция“. В частта, написана от Герджиков „Революция или война“, той се обявява против войната изобщо. Според него няма справедливи и несправедливи войни. Всяка война носи само зло. Трудовият народ няма външни врагове, а само вътрешни – своите господари – експлоататори, – срещу които трябва да се бори. По това време такава е позицията на европейските социалдемократи и на днешен ред стои борбата срещу подпалвачите на война. Но когато в родината се поставя въпросът за освобождението на останалите под османско владичество брата българи, Михаил Герджиков не се колебае – той трябва да бъде с доброволците и да даде всичко от себе си за народното дело<sup>5</sup>. Герджиков вече не е младежът, който е бродил из Странджа, сега той е мъж със семейство, до него е съпругата му Янка. Съвременниците я описват като приятна жена, висока стройна и по темперамент пълна противоположност на Мишел – той е експанзивен и бърз, а тя е спокойна, отмерена, движеща се с едно особено достойнство. Имат и едно малко момиченце Магдалина – една Мишка, – както татко ѝ я нарича галовно, което чака да прегърне своя баща. По време на тези събития те са имали нужда от неговата подкрепа. Неотдавна голяма скръб е покосила семейството. На 12 март 1912 г. е починал баща му, Иван П. Герджиков.

Михаил Герджиков остава верен на думите си: „Докато ние можем да бъдем полезни за другите, дотогава ние не се нуждаем от никаква полза за себе си“<sup>6</sup>, и не може да стои настрана в момент, когато изглежда по-вероятно да се сбъднат мечтите на един цял народ и да няма повече брата българи под чужд ярем. Няма място за колебание относно позицията, която трябва да вземе. Със заповед № 100 той е

назначен за началник на доброволческите отряди в Лозенградския санджак<sup>7</sup>.

На 18 септември новосформираният щаб на македоно-одринското опълчение съставя правилник за четите, задачите, които ще изпълняват, и свиква воеводите, за да получат оръжието, взривните вещества и набързо да бъдат обучени в използването им. Тъй като се знае, че оръжието е недостатъчно, между воеводите е имало голяма надпревара при получаването му.

През месец септември в София Герджиков получава бойно снаряжение и с групата доброволци заминава за Бургас, а оттам за с. Ясна поляна (Аланкайряк), където провеждат обучения и се комплектува четата. За свой помощник привлича стария си другар от Бургас, Георги Минков — пунктов началник по време на въстанието от 1903 г., и му дава пълномощно, което гласи: „Въз основа на записката от щаба на армията, издадена под № 100, упълномощавам Георги Минков от гр. Бургас да действа от мое име пред гражданските и военните власти, които умолявам да му дават всичкото си съдействие. М. Ив. Герджиков“<sup>8</sup>. В четата продължават да пристигат нови доброволци и тя става все по-многобройна, но липсват дрехи и достатъчно въоръжение. Тревогите си М. Герджиков споделя с Г. Минков в писмо от 29 септември 1912 г.: „Времето все повече се разваля, а тук сме посред влажни мъгли. Момчетата вследствие на това се изпоразболяха. Ще те моля веднага да направиш следното: срещни се с председателя на реквизиционната комисия или с управителя, кажи им, че момчетата са съвсем голи (само по една куртка имат) и нека съберат шинели или палта, а в краен случай нека пратят по едно одеяло за всекиго. С него поне ще се заспива. Такива работи ще трябва около 80-90. Щом ги вземеш прати повечето в Аланкайряк, а останалите в Текенджа. За мене поръчай да ушийт цървули капаклии, да не са малки, защото с тези, които имам сега, почти бос ходя“<sup>9</sup>. След няколко дни в ново писмо пак настоява: „Правиш що правиш, 100 чифта цървули изпрати. Тук ние всички сме буквално боси, чу ли? Непременно цървули с първия куриер“<sup>9</sup>. Ентусиазмът, волята и куражът на тези боси, голи млади хора е голям. Те се молят за по едно одеяло поне, за да могат да заспиват и цървули, за да се обуют.

Не само в доброволческите отряди има недостиг от дрехи, палатки и най-необходимото продоволствие. Много пропуски има и за редовната армия. Генерал-майор Димитър Кацаров, който по време на Балканската война е командир на 5-ти нескорострелен артилерийски полк, в мемоарите си, описвайки провеждането на мобилизацията, пристигането на запасниците и оборудването им, дава една таблица с неща от първа необходимост, които липсват при тръгването на пол-

ка за бойната линия. При щатен състав от 1109 бойци липсват 680 бр. шинели, 820 бр. панталони, 800 чифта ботуши, 500 чифта цървули, 700 платнища за палатки и голямо количество друго необходимо оборудване. Освен това тръгват без лекари – нито хуманитарен, нито ветеринарен. Едва след един месец вече на бойното поле пристига един лекар. За конете в артилерията пък липсват подкови, клинци, рани мазила и пр.<sup>10</sup>

В изложение до генерал-губернатора на Лозенград ген. Георги Вазов от 21 януари 1913 г. за формирането, състава и дейността на доброволческия отряд М. Герджиков пише: „На 20 септември мен предадоха в София 100 (сто) манлихерови пушки, 30 000 патрони и 200 кг. взривно вещество „Цвят“ за образуването на един специален одрински отряд, който да действа отсам левия бряг на р. Марица, а предимно в Лозенградския санджак. Аз бях снабден и с една „Записка“ от Щаба на армията под № 100, която ме натоварваше със „специална мисия“ и ме улесняваше в отношенията ми с гражданските и военните власти в България. Заминах за Бургас, където до 25 септември 1912 г. организирах чета от 100 (сто) души, съставена в по-голямата си част от бивши работници на Одринската революционна организация. С цялата чета отправих се за с. Урумкьой (дн. Индже войвода) – централен пункт на граничната линия на Лозенградския санджак.

На 1 октомври 1912 г. всичко бе готово, за да преминем границата. Това обаче не сторихме преди обявяване на войната по следните мотиви: българското население в Одринския край изобщо и в Лозенградския санджак, специално се намира под условия, нееднакви с ония в Македония. То нито в етнографско отношение държи първо място, нито е пък компактно. Вън от това въстанието от 1903 г. го разнебити и значително го намали числено. Повече от 20 000 души българи от този край забягнаха в България, едва половината от които се завърнаха отпосле... Аз бях решително против всякаква въстаническа или четническа акция в Лозенградския санджак преди обявяване на войната и още повече че начело на българското управление стоеше едно миролюбиво правителство, което неведнъж е избягвало въоръжените конфликти с Турция. Ако аз бях предприел дори най-малката терористична акция из този край и ако подир това войната пак се избегнеше, рискувах да изложа за втори път населението на сеч и изтребление, без да се добият абсолютно никакви облаги.

Това са мотивите, които ме принудиха да не минавам границата преди обявяването на самата война... Предвид обстоятелството, че местността, в която предстоеше да се действа, е обширна, а четата само една, разделих я на две части. Едната част поверих на запас-

ния подпоручик от 24-ти полк и бивш организационен работник Д. Аянов, а другата взех аз, поех свое началство с помощник – войводата Стоян Петров. Двете отделения трябваше да минат през два различни пункта: първото през с. Текенджа (дн. Граничар), а второто през с. Аланкайряк /Острата чука (дн. Ясна поляна) и да влезнат в свръзка или да се срещнат в с. Стоилово, Малкотърновско<sup>41</sup>.

Петър Дървингов в своя труд „История на Македоно-одринското опълчение“, в който дава сведения за хода на войната и дейността на всяка военна част, отделя специално място и на доброволческите чети. Събитията, дадени в хронологически ред, той описва по следния начин: „5 октомври. Войната на България, Сърбия и Гърция срещу Турция бе обявена 10 дена след почване на военните действия от Черна гора – на 5 октомври. Самите военни действия се развиха както следва: Четата на М. Герджиков в състав 82 души (веднага след обявяване на войната) минала границата при с. Аланкайряк, разбила турската застава при Вижица и заела с. Граматиково, като прекъсна телеграфните съобщения между Василико и М. Търново. В телеграфната станция четата намерила следната окръжна телеграма: „От турския комендант на Лозенград: „От нашите разузнавателни органи от границата се узна, че известният комита М. Герджиков с един отряд от 1000 души комити е пристигнал в с. Урумкьой, като е донесъл със себе си 50 кола бомби и 20 кола динамит, съветвайте турското население да укаже съпротива на тоя комита и да не се предава по никакъв начин на неговата орда...“

6 октомври. Четата на М. Герджиков завладява Василико (дн. Царево) и пленява 20 души местни въоръжени турци. Турското население, местната жандармерия и пограничните турски войски в паника отстъпили по направление Малко Търново, турски войски отстъпили едни по направление Малко Търново, а други по посока на Иниада. Във Василико четата праща едно отделение по посока на селата Кости и Пиргополу за свръзка с 10-та погранична дружина и пристъпва към организиране на местна българска милиция и местното управление...

7 октомври. Четата на Герджиков завладява Ахтопол, посрещната тържествено от населението и духовните власти и праща на юг по посока на Енияда един патрул за разузнаване...

8 октомври. Сутринта два турски крайцера обстрелвали Каварна, като разрушили митницата и скелята. Същите към пладне обстрелват Евксиноград и Св. Константин. М. Герджиков настъпва с четата си, усилена с местна милиция за с. Енияда, дето се събирали неприятелски сили, установено от разузнаването...

9 октомври. М. Герджиков с четата си след бой завладява Енияда.

Загуби няма, ранени – четири души. Турската войска и жандармерията, всичко около 300 души, отстъпили с гемии и крайцера „Хамидие“ на юг към Мидия. Турците при оттеглянето си от пристанището са продължили да стрелят по четата, влизаща в селото, обаче четата не отговорила на той огън, защото в гемии били забелязани жени и деца...

10 октомври. Четата на Герджиков сутринта водила бой югоизточно от Енияда с една турска полурота, настъпила срещу селото, види се, защото турците разбрали, че настъпващите тук наши части са малки. Противникът бил скоро отбит и отстъпил към Мидия. Четата след като оставила 20 души за охрана на брега настъпила за Малки Самоков. (Четата на Д. Аянов оттук нататък влиза в подчинение на 10-та погранична дружина, с която и действа заедно.)

11 октомври. Четата на М. Герджиков продължава движението си към М. Самоков... 12 октомври. Четата на М. Герджиков завладява с. Малък Самоков без бой и хваща в плен десетина души войници, блуждаещи и дезертъори, мюдюра и чиновници в телеграфо-пощенската станция. Тук четата веднага освобождава българския и гръцки учители и български и гръцки първенци, арестувани като заложници от турците...

13 и 14 октомври. Четата на Герджиков остава в М. Самоков. През деня от изпратените местни жители българи и гърци към Ятрос и Мидия за разузнаване получава ценни сведения, че турците стоварват войски в Мидия...

15 октомври. Четата на М. Герджиков проверява получените вчера сведения за стоварената турска войска в Мидия. Към 4 ч сл. пл. четата получава на време сведения, че към с. Самоков се движи турска конница, около половин ескадрон, устройва засада южно от селото, разбива и разпръсва турците, които дали убити и изгубили 12 коня с всичкото им снаряжение. Вечерта четата получила допълнително още сведения от Мидия и Герджиков написал и изпратил донесение както за извършеното от него досега, така и за всичко онова, което се узнало за стоварените турски войски и хранителни припаси при Мидия. Освен това Герджиков поискал да му се изпрати подкрепление войска...

16, 17 и 18 октомври. Четата остава в М. Самоков, дето пристига и подкреплението –... опълченската дружина на подполковник Близнаков...

19 октомври. Четата на Герджиков, последвана от дружината, тръгва за с. Ятрос, там стигат на 21 октомври, към тях се присъединява една планинска батарея и една рота прикритие...

24 октомври. Без бой завладяват Мидия. Стоварените при Мидия

турски войски са се оттеглили една част към Сарай, друга по море за Цариград предния ден...

26 октомври те са в Мидия. Два дни след това пристига и 5-ти Дунавски полк. Получава се заповед да се продоволстват сами, а също като запознати с местните условия да снабдяват и редовната войска, което правят в продължение на един месец. Освен това четата заедно с 10-та погранична дружина и едно отделение планинска артилерия охраняват брега между Подима и Караджакьой към Деркос.

В продължение на един месец отрядът се грижи за осигуряване прехраната на Мидийския гарнизон и на собственото си снабдяване. В началото на януари се получава заповед от началник Щаба на армията генерал Фичев за разформироване на доброволческия отряд, тъй като задачата, поради която е създаден, е изпълнена. Служилите да се отправят към съответните си военни части, а неслужилите по домовете си. Отрядът е указал сериозна помощ на Трета армия, запазен е бил подстъпът към морето, откъдето биха могли да дойдат турски военни части в помощ на боевете при Лозенград и Бунархисар. С орден за храброст са наградени 15 души<sup>12</sup>.

\* \* \*

Да се обърнем към спомените на участници в тези събития :

Евтим Воденичаров от странджанското село Велика разказва за посрещането на Герджиков и четата в селото: „...не си спомням датата, към обед се разнесе слух, че четата на Герджиков пристига. Забиха камбаните в селото. Разтичаха се мъже и жени, палеха се фурни и се печеше хляб, казани вряха с месо на огън, накладен до църквата. Привечер към Корията – гробищата, излезе цялото село. Ето я и четата пристига.

Най-напред върви на кон войводата Михаил Герджиков, с хубава черна брада и черна пелерина. На коня пред себе си държи къса пушка, каквато не бях виждал, сигурно карабина. През рамото му виси бинокъл в кутия. Поздравиха го с „добре дошли“. Поднесоха му нещо, но не помня какво. „Ура! Ура!“ процепихме въздуха ние, децата. Той даде знак, че ще спре на мегдана при църквата и всичко се запъти натам. Мина редицата в строй по двама, жени извикаха: „Ей го и Никола Великов, а ето и Георги Станев, братов син на Георги Кондолов,“ избягали в България и записали се в доброволческия партизански отряд. Прегръдки между редиците, плач от радост и смях. Четата се строи на мегдана пред църквата. Михаил Герджиков им каза нещо от коня. Пушките бердани и мартини, се поставиха на пирамиди, поднасят се цветя, кърпи, хорото се почна, момите пеят: „Българи глава дигнали, българи и комитето“. Хванаха се и стари на

хорото. Направи се нещо като обща трапеза. От казана се раздаваше курбан на момчетата, около стотина човека. А намазахме и ние, децата, някои от комитите ни раздадоха захар на бучки, българска, каквато ние не бяхме виждали до тогава. Дадоха ни и бели сухарчета от България. Цяла нощ майките ни не можаха да ни приберат. Гради Ковачев, Драгия Николов и аз – това бяхме неразделната детска тройка и най-любопитните. До късно през нощта обикаляхме кръчмите да гледаме как се черпят комитите. Войводата Герджиков в кръчмата на Димитър Градев беше обграден от старите си бойни другари от 1903 г. Приказваха за миналото. Дядо Петко и Янко Герасимов запяха стари народни песни и песента за Георги Кондолов. Всеки селянин се явяваше и вземаше по един, двама или трима, според възможностите си от момчетата – комити за пренощуване...

...На сутринта, още към 9 ч. партизанската рота бе строена и проверена на площада. Герджиков се качи на коня и ги поведе към М. Самоков...

...Ентузиазмът в селото не стихваше. По това време падна и Лозенград. В селото ни пристигнаха освободени от Лозенград затворници – гърци, които отиваха за М. Самоков. Преспивайки в селото ни, цялата нощ в кръчмата на Георги Тодоров черпеха и разправяха за храбростта на нашите войници, как били облечени, как видели ген. Радко Димитриев. „Ние сме братя, викаха те, да живее България, да живее Балканския съюз, да живее свободата“<sup>13</sup>.

Янко Марков родом от Лозенград, участвал в Илинденско-Преображенското въстание и доброволец в отряда на Герджиков, разказва: „С Мишел се запознах в 1903 г. в Бургас. Запознах се в неговата чета като четник, обаче по неотложна причина, той остави четата си на помощника си Иван Варналиев, родом от Велес. Тази чета бе формирана след завръщането на Герджиковата чета, след нападението и завземането на гр. Василико в 1903 г. по време на въстанието. През септември 1912 г. срещнах Михаил Герджиков в София. Имахме разговор в хотел „Търговски“. Имаше 100-180 пушки и дошлите стари четници около 160 души. Обучава ги. Заминахме към Аланкайряк, нови обучения и се разделихме на две чети. Едната под негово ръководство, а другата под Димо Аянов.

Герджиков влезна в с. Граматиково тържествено посрещнат. Турският главнокомандващ от Лозенград дал заповед да се оттеглят към границата към Енияда, за да са по близо до Цариград...

...Познавам Герджиков като голям идеалист, с голяма ерудиция, културно издигнат, благовъзпитан, твърде човечен, храбър и неустрашим борец и отличен организатор. Със своите четници винаги се е отнасял дружески и бащински. През целия поход 1912 г. не е има-



ло случай да оскърби някого и да не се погрижи поотделно за всеки един от своите четници. С инородците (гърци, турци) се е носил твърде човечно, със своите обноски е оставил отлични впечатления у тия хора. Като познавач на турски и гръцки, имал съм случай да беседвам с турски и гръцки първенци в селата, през които минавахме, като същите тия първенци са ми изказвали възхищението си от държанието на войводата ни Герджиков. Един свещеник беше ми казал, че Герджиков е един отлично възпитан човек.

До смъртта си Герджиков не забрави своите близки приятели. Не е имало случай да посети Бургас и да не събере около себе си своите стари другари четници...

...Потеглихме към градчето М. Самоков, Лозенградско. На близо, извън градчето, беше излязло населението, начело с духовенствата с икони и хоругви и ни устройоха тържествено и задушевно посрещане. Влизането ни в града стана още по-тържествено. Точно по времето, когато щяхме да седнем да ядем, южните ни постове съобщиха, че турска кавалерийска част настъпва към града. Веднага по нареждане на Герджиков частта ни взе позиции и започнахме залп по настъпващата кавалерийска част, която тутакси удари на бягство и остави прекрасни коне в пълно снаряжение. От него ден Герджиков яздеше върху прекрасен кон от арабска порода.

Не знаейки какви турски части има пред нас, по преценка на Герджиков, частта ни се отправи по направление на М. Търново, за да не паднем в някоя клопка.

Потеглихме обратно на път по посока на Виза, стигнахме до едно село в подножието на най-голямото възвишение Караман баир. По него време се водеха големите боеве при Бунархисар. Лявото българско крило стигаше до с. Серген, което упорито се защитаваше от четата на Димо Аянов. Преди да стигне нашата чета до Серген, турската армия биде разбита и почна да отстъпва. Получи се заповед четата да настъпи към Мидия, където два дни преди това е била разтоварена една голяма турска армия, за да настъпи към Виза в помощ на турските части. След като узнали за разбиването на турската войска при Бунархисар, цялата армия, вместо да отиде към Виза, отменила направлението си и се запътила към *Сарай – Странджа*. В Мидия и градините около Мидия, заловихме около 70 войници, изгубили частта си и не успели да се присъединят към отстъпващата турска армия. Много такива войници се бяха изпокрили по градините<sup>14</sup>.

Иван Орманджиев през 1947 г. е записал спомени на Димитър Маджаров: „Понеже бях още турски поданик и не се числях в никой набор на българската войска, от Добрич отидох във Варна и заедно

със варненеца Петър Николов, завършил гимназия преди две години, заминахме за Бургас, за да постъпим в четите... Тъкмо обмисляхме образуването на чета, пристигна М. Г., натоварен с такава задача от министерството на войната... Щом се обяви войната, още сутринта на 5 октомври нашият отряд навлезе в Турция с направление към с. Граматиково. Турските гранични постове бяха пусти, изоставени от войниците.

До Граматиково трябваше да стигнем на другия ден сутринта. През нощта граматиковци ни посрещнаха и съобщиха, че гарнизонът им избягал. Отрядът ни, с който бе и Герджиков, пристигна рано сутринта в Граматиково. Селяните ни посрещнаха с голяма радост и с биене на камбаните. Като гледах как се радват, аз пък се разплаках от радост... На 7 октомври потеглихме от Граматиково към Василико. Обядвахме в нестинарското село Вургари. Нощувахме между него и Василико... Преди да се съмне, отрядът ни потегли от бивака и на съмване стигнахме до Василико в колона по двама. Откъм север видяхме да настъпват във верига български опълченци и граничари войници. Ние се движехме откъм южната страна на градчето в колона, понеже Г. имаше сведения, че във Василико няма въоръжени турци... Г. държа реч на български език. Между другото той изтъкна, че ние се бием против турската власт, но не и срещу турския народ, същевременно се обръщаше към нас четниците, за да не оскърбяваме мирното население, представители на което ни посрещат. След речта му влезнахме в града, спряхме пред околийското управление, свалихме турското знаме и поставихме българското<sup>15</sup>.

В Балканската война са взели участие 52 чети, от които 46 са действали в Македония и 6 в Тракия. А именно четите на М. Герджиков в Лозенградско със 100 пушки, общо отряд от 180 души, от които по-голяма чета е тази на подпоручик Димо Аянов с 47 пушки и 32 мартинки. Четата на Кръстьо Българията с 20 пушки, състав 20 души действа в Ахъчелебийско и Дедеагачко, Никола Гюмюшев с 10 пушки действа в Ахъчелебийско – Скеча, състав 18 души, Апостол Дограмаджиев с 8 пушки в Дедеагачко, състав 28 пушки, Димо Николов със 7 пушки в Димотишко със 7 души.

В Македония четите са били от 7 до 20. Според Щаба на опълчението общият състав на участниците е бил 2174 души. Навсякъде към четите са се присъединявали и местни дейци на ВМОРО, както и обикновени граждани и селяни<sup>16</sup>.

## БЕЛЕЖКИ

- <sup>1</sup> **М. Лалков.** Балканската война, 1912 – 1913. С., 1982., с. 4.
- <sup>2</sup> **К. Соларов.** Балканският съюз и освободителните войни през 1912 и 1913 г., С., 1926, с.6-9.
- <sup>3</sup> **П. Дървингов.** Избрани произведения. С., 1988, 130 – 131.
- <sup>4</sup> Пак там., 138 – 140.
- <sup>5</sup> **М. Герджиков.** Спомени, документи, материали. С., 1984., с.12.
- <sup>6</sup> Пак там, с. 178.
- <sup>7</sup> **П. Дървингов.** Избрани произведения, С. 1988, 135 – 127.
- <sup>8</sup> **М. Герджиков.** Спомени, документи, материали. С., 1984, с. 219.
- <sup>9</sup> Пак там, с. 220.
- <sup>10</sup> **Д. Кацаров.** Мемоари. С., 2010., с. 109.
- <sup>11</sup> **М. Герджиков.** Спомени..., с. 344.
- <sup>12</sup> **П. Дървингов.** История на Македоно-одринското опълчение. Т. I. С., 1919, с. 571.
- <sup>13</sup> **М. Герджиков.** Спомени..., 118 – 120.
- <sup>14</sup> Личен архив на **Михаил Герджиков.**
- <sup>15</sup> **М. Герджиков.** Спомени..., 120 – 121.
- <sup>16</sup> **П. Дървингов.** История на Македоно-одринското опълчение. Т. I. С., 1919, с. 602.

Част IV  
**ЕТНОДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ,  
ЕТНИЧЕСКО ПРОЧИСТВАНЕ И ГЕНОЦИД  
НАД ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ**

**ТРАКИЯ В МИГРАЦИОННАТА ПОЛИТИКА  
НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ  
ПРЕЗ XIX ВЕК (ДО 1878 г.)**

**ВЕНЦИСЛАВ МУЧИНОВ**

Миграционната политика<sup>1</sup> на Османската империя е съществен фактор за историко-демографското развитие на населението, обитаващо българските земи през XIX век (до 1878 г.). Въпреки това в българската историография все още липсва конкретно изследване по темата за османската миграционна политика в българските земи в предосвободенската епоха.

В настоящата статия ще се обърне внимание на миграционната политика на османската власт в една конкретна област от българското етническо пространство през XIX век – Тракия. До 1878 г. тази област, простираща се от билото на Стара планина до бреговете на Бяло, Мраморно и Черно море, е една от най-важните в икономическо отношение провинции на Османската империя, която снабдява с храни, суровини и занаятчийски произведения столицата Цариград и големите градски центрове в Анадола<sup>2</sup>. Областта има и важно стратегическо значение за отбраната на османската столица, тъй като лежи на пътя на руското настъпление към Проливите. Посочените факти определят първостепенната роля на Тракия и нейното население в цялостното политическо и икономическо развитие на Османската империя през разглеждания период. Именно поради това османските управляващи отделят на областта и нейните жители важно място в своята миграционна политика. Политика, чиито основни насоки ще бъдат очертани в настоящата публикация.

За целта, освен наличните български и чуждестранни проучвания, засягащи в една или друга степен разглеждания проблем, са използвани документи от български, турски, гръцки, руски, западноевропейски и пр. произход, материали от тогавашния периодичен печат, спомените на български дейци от епохата и др.

Продължителната анархия, в която изпада Османската империя през втората половина на XVIII и началото на XIX век (т.нар. „кърджалийско време“<sup>3</sup>), довежда до големи размествания на населението в българските земи, включително и в Тракия. Мирното тракийско население търси спасение в мигриране към големите градове в областта (Пловдив, Стара Загора, Одрин и др.), както и към столицата Цариград, които предоставят по-голяма сигурност от непрестанните разбойнически нападения. Други тракийски жители избират пътя на емиграцията извън пределите на Османската империя – към територията на Дунавските княжества (Влахия и Молдова) и Южна Русия. Емиграцията в тази посока се засилва по време на руско-турските войни от първите десетилетия на XIX век, достигайки своята кулминация през 1828–1830 г. Тогава от източната част на Тракия (между линията Стара Загора – Одрин и черноморското крайбрежие) се изселват близо 100 000 християни, предимно българи<sup>4</sup>. Това представлява значителен удар за Османската империя не само в демографско, но и в икономическо отношение. Вследствие на изселванията редица плодородни райони в Причерноморска и Одринска Тракия се оказват силно обезлюдени<sup>5</sup>.

Това принуждава османската власт да предприеме специални мерки за възстановяване на демографския потенциал на засегнатите райони. Тези мерки са в две основни насоки: 1) усилия за реемиграция (завръщане) на изселилото се в земите на север от Дунава християнско население от региона на Тракия; 2) привличане в обезлюдените източни тракийски райони на жители от други части на областта и Османската империя.

Усилията на османските управляващи за **реемиграция** на изселилото се на север от Дунава през 1828–1830 г. християнско население са насочени в две главни направления: 1) мерки за успокояване на обстановката в засегнатите от емиграцията райони, за подпомагане на останалото там население и за създаване на благоприятни условия за връщане на бежанците по техните родни места посредством предоставянето на различни икономически и верски облекчения; 2) агитация сред преселниците в Дунавските княжества и Южна Русия за тяхното завръщане и постъпки пред тамошните власти да не се правят пречки на желаещите да се върнат в пределите на Османската империя.

Действията на османската власт в тази насока са особено активни през 1831–1834 г., когато Високата порта изпраща във Влахия и Молдова свои специални пратеници, които да улеснят връщането на бежанците в пределите на Османската империя<sup>6</sup>. Усилията за реемиграция на българските изселници, макар и с по-слаби мащаби,

продължават и през следващите години – показателни са действията, които се предприемат от османското правителство във връзка със сложния казус от 1836–1839 г. за връщането на сливенските бежанци от Влахия. Тяхното завръщане на юг от Дунава е разрешено от влашките власти едва след няколкократната намеса на Високата порта, която изплаща от името на сливенските преселници значително обезщетение на влашкото правителство<sup>7</sup>.

Наличните данни дават възможност да се заяви, че османската реемиграционна политика спрямо установилите се на територията на Дунавските княжества и Южна Русия бежанци постига определени успехи, които се изразяват във връщането на близо половината от емигриралите през 1828–1830 г. бежанци. Трябва обаче да се отчете, че голяма част от завърналите се през 30-те години на XIX век в пределите на Османската империя тракийски бежанци не се завръщат по своите родни места, а се установяват в слабо населените райони на Североизточна България – най-вече в Добруджа. Още Л. Милетич установява в своите проучвания, че към края на XIX и началото на XX век голяма част от българското население в североизточните български земи води произхода си от тракийските преселници от Сливенско, Ямболско, Старозагорско, Каваклийско (дн. Тополовградско), Одринско, Малкотърновско и други райони, предимно в източната част на Тракия<sup>8</sup>. По този начин тракийските българи допринасят значително за възстановяване на позициите на българската народност в Североизточна България и Добруджа, загубени почти напълно по време на анархията и разорителните руско-турски войни от края на XVIII и началото на XIX век.

За установяването на много тракийски преселници в североизточни български земи допринася фактът, че Високата порта предоставя на завръщащите се на османска територия бежанци правото да изберат къде да се установят<sup>9</sup>. Наличието на свободни земи, предоставяните данъчни и други привилегии насочват голяма част от завръщащите се през 30-те и 40-те години на XIX век тракийски бежанци именно към слабо населената територия на Североизточна България и Добруджа.

Друга, макар и по-малка част от тракийските бежанци, се завръща по своите родни места, за което допринася заплахата, че ще бъдат продадени недвижимите имуществата на тези, които останат на север от Дунава. Съотношението на завърналите се през 30-те години на XIX век изселници е твърде различно за различните райони и населени места в Тракия – в Сливен например се завръщат 15–20 % от напусналите града жители през 1830 г., а в Карнобат – около 50 %<sup>10</sup>.

Въпреки отчетената реемиграция, в резултат на събитията от

първите десетилетия на XIX век и най-вече от 1828–1830 г., редица райони в Причерноморска и Одринска Тракия остават със силно оредяло население. Поради това османската власт предприема **действия за стимулиране на преселванията** към тези райони на жители от други краища на българските земи.

Към свободните и пустеещи земи в Причерноморска Тракия (дн. Югоизточна България) се насочват български селяни от източната част на Горнотракийската низина (предимно от Старозагорско и Чирпанско). Тези преселвания продължават няколко десетилетия – чак до Освобождението на България. Местното население в Причерноморска Тракия нарича дошлите преселници „загарци“, тъй като те произхождат преимуществено от Старозагорското поле<sup>11</sup>.

Друг значителен миграционен поток е насочен към слабо населените райони на Одринска Тракия. Още през XVIII век към свободните земи в южните тракийски полета се преселват българи както от близките райони на Странджа, Сакар и Родопите, така и от Средногорието, Горнотракийската низина, Стара планина и дори от някои части на Македония. Миграцията в тази посока се засилва още повече по време на кърджалийските размирици от края на XVIII и началото на XIX век. Преселванията продължават с неотслабваща сила и след прекратяването на размириците. Османската власт съвсем не е безучастна към осъществяването на тези миграционни движения. Преминалият през източната част на Тракия през 1827 г. англичанин Р. Уолш констатира, че политиката на османското правителство е да подкрепя разпространението на трудолюбивото българско население в областта, като по този начин осигурява жители за плодородните, но силно обезлюдени тракийски равнини<sup>12</sup>. Действия за привличане и покровителстване на българските преселници предприемат и местните мюсюлманските първенци и земевладелци, които изпитват остра нужда от работна ръка за своите стопанства<sup>13</sup>.

В резултат на стимулираните от османската власт преселвания се образуват редица български села в Причерноморска Тракия (в Карнобатско, Айтоско, Бургаско и др.) и в Източна Тракия (в Одринско, Лозенградско, Бунархисарско и др.), както и в непосредствената околност на столицата Цариград – в Чаталджанско, Силиврийско и Чорленско<sup>14</sup>. Осъществените миграционни движения позволяват да се възстанови демографското равновесие в източните и югоизточните райони на Тракия, нарушено вследствие на събитията от последните десетилетия на XVIII век и началото на XIX век. Тези преселнически движения имат голямо значение и за Българското възрождане, тъй като допринасят съществено за засилване на българското



етническо присъствие в югоизточните райони на Тракия – на прага на имперската столица<sup>15</sup>.

Друг елемент в османската миграционна политика по отношение на Тракия представлява заселването в областта през XIX век на **мюсюлмански бежанци** („мухаджири“) от владенията на Руската империя в Северното Причерноморие, Крим и Кавказ.

В Сливенско, Ямболско и Карнобатско още през предходните столетия се установяват представители на кримско-татарската аристокрация (от управляващата династия на Гираите)<sup>16</sup>. Поради това тези райони привличат **татарски имигранти** и в началото на XIX век. През 1811 г. в Сливен са заселени татари, които бягат от заетата от руските войски област Буджак (дн. Южна Бесарабия), но още през следващата година почти всички татарски преселници измират от върлуващата чума<sup>17</sup>. Има сведения за преселване на татари по време на руско-турските войни от 1806–1812 г. и 1828–1829 г. и в други райони на Тракия<sup>18</sup>. Като цяло обаче не се отчита масово татарско присъствие в Тракия до средата на XIX век. Установените в областта отделни татарски групи стават жертва на болести и епидемии или се претопяват постепенно сред местното мюсюлманско население.

По-значителна татарска колонизация се осъществява в Тракия в годините след Кримската война. Тя отново засяга предимно източната част на областта. Отделни татарски групи са настанени на територията на Сливенския санджак – в Сливенско, Ямболско, Карнобатско, Айтоско и Бургаско. Татарите са заселени както във вече съществуващи населени места, така и в някои самостоятелни или смесени татарско-черкезки села<sup>19</sup>. Татарски колонисти са настанени след Кримската война и в Одринска Тракия. Към края на 1866 г. само в Одринския санджак има заселени 1437 татари<sup>20</sup>. Голяма част от тях са настанени в няколко села в каза Хавса (на югоизток от Одрин, дн. в Турция)<sup>21</sup>. Татари са заселени и в някои села в околностите на Цариград<sup>22</sup>.

В началото на 60-те години на XIX век татари са настанени и на територията на Пловдивския санджак. Най-детайлно е документирано заселването през 1862 г. на около 30 татарски фамилии в с. Стрелча, Татарпазарджишка каза<sup>23</sup>. Татари са настанени (временно или за постоянно) и в някои селища в Пловдивска каза<sup>24</sup>. Най-голямата група татари в рамките на Пловдивския санджак е настанена в неговата североизточна част – в пределите на Старозагорската каза. Броят на заселените в края на 1860 г. в този район татари варира, според различните сведения, от 200 до 500 фамилии. Тяхното разселване из селата се осъществява от специална комисия, включваща турските първенци в Стара Загора<sup>25</sup>.

Като цяло татарската колонизация в Тракия далеч не е толкова

компактна, колкото в Северна България. Неслучайно някои от разпокъсаните татарски поселения не дочакват Освобождението, а изчезват още преди това от поселищната карта на региона<sup>26</sup>. Трябва да се отбележи, че за разлика от последвалите ги черкези татарите оставят в общи линии добри спомени сред местното тракийско население, за което допринася тяхното пословично трудолюбие и мирен начин на живот<sup>27</sup>.

Освен татари през 60-те години на XIX век в Тракия са настанени и **черкезки бежанци** от планинския регион на Северен Кавказ. Към лятото на 1864 г. числеността на прехвърлените в източната част на Тракия (в Одринския и Сливенския санджак) черкези наброява 6000 семейства. Черкезки преселници продължават да пристигат в Одрин и през есента на 1864 г. Впоследствие те са разселени във вътрешността на Одринския вилает<sup>28</sup>. През октомври 1866 г. само броят на заселените в Одринския санджак черкези наброява 3813 души<sup>29</sup>. В района на Хавса, на югоизток от Одрин, са основани пет черкезки села, а в Бунархисарско и Узункюприйско – по две<sup>30</sup>.

Заселените в Одринска Тракия черкези се прочуват през следващите години със своите разбойнически действия. Особено се засилват тези действия към средата на 70-те години на XIX век, което принуждава османската власт да предприеме няколко безрезултатни акции за тяхното обезоръжаване<sup>31</sup>.

В Северна (Горна) Тракия най-много черкезки колонисти са настанени на територията на Сливенския санджак. Това е обяснимо предвид факта, че тяхното прехвърляне в областта се извършва основно през пристанището на Бургас. Черкезите обаче не са допуснати да се заселят в Бургас, а са настанени в няколко села на запад от града<sup>32</sup>. Черкези са настанени и по черноморското крайбрежие на юг от Бургас – в селата Ченгене искелеси (Ченгене скеле), Ченгер и Салихлер<sup>33</sup>, както и в някои села в планинската зона на север от Бургас, откъдето те трябвало да контролират проходите в най-източната част на Стара планина<sup>34</sup>. Кавказки бежанци са установени и във вътрешността на Сливенския санджак – в казите Сливен, Ямбол, Карнобат и Айтос. В Сливенска каза черкезите са заселени отново в близост до планинските пътища, водещи за Северна България. Те са призвани да парират и дейността на намиращите убежище в този район български хайдушки чети<sup>35</sup>.

Още през 1861 г. черкези пристигат и в Пловдивския санджак – в района на гр. Татар Пазарджик<sup>36</sup>. Не е известно обаче дали те се задържат за постоянно в района. През 1864 г. малобройни черкезки групи са заселени в няколко татарпазарджишки села<sup>37</sup>. Освен в Татарпазарджишко, черкези се установяват

през 60-те години на XIX век и в други райони на Пловдивския санджак – в отделни села от Пловдивска, Казанлъшка и Старозагорска каза<sup>38</sup>.

Във всички посочени населени места и райони на Тракия местното население (както християнското, така и мюсюлманското) запазва извънредно лоши спомени за кавказките пришълци, които се отличават с постоянните си грабежи и насилия спрямо мирните жители<sup>39</sup>. Опитите на османската власт да ограничи грабежите и да наложи спазването на закона довеждат до някои въоръжени стълкновения, но не и до постигането на съществени резултати – и през следващите години черкезите продължават да бъдат, по думите на англичанина Джеймс Бейкър, „гнездо на оси“ в средата на Европейска Турция и „голяма пречка за прогреса на страната“<sup>40</sup>.

Като цяло черкезката колонизация в Тракия е значително по-слаба от тази, осъществена на територията на Дунавския вилает. По-компактно е единствено черкезкото присъствие в земите между Одрин, Сливен и Бургас. В останалите райони слабите и разпръснати черкезки колонии не успяват да се впишат трайно в местната етно-демографска структура. Неслучайно, редица от тях изчезват още преди Освободителната война, която окончателно слага край на черкезките поселения в Северна Тракия (дн. Южна България). Черкезкото присъствие в Южна Тракия се запазва още няколко десетилетия, но с тенденция за постепенното им изчезване и от този район.

През 60-те години на XIX век е направен опит за настаняване в Тракия и на **немски колонисти**. Те трябвало да бъдат заселени в няколко чифлика в Бургаско, където да приложат модерния европейски начин в развитието на селското стопанство. Според В. Тонев, това начинание не успява да се реализира<sup>41</sup>. В действителност през 1865 г. в Причерноморска Тракия се преселват колонисти от областта Банат (тогава в пределите на Хабсбургската империя), които по етнически произход не са само немци, но и банатски българи. Те преминават през Сливен и се установяват в няколко чифлика между Айтос и Бургас. Колонистите обаче не успяват да оставят трайна дия в обществено-икономическото развитие на региона, за което допринасят активизираните се през този период черкезки разбойнически нападения<sup>42</sup>. Може да се заключи, че за разлика от ситуацията в Добруджа, където през XIX век са образувани няколко проспериращи немски колонии, в Причерноморска Тракия опитите в тази насока не довеждат до трайни резултати.

Направеният кратък преглед на османската миграционна политика в Тракия през XIX век (до 1878 г.) позволява достигането до няколко **основни извода**:

1. По отношение на *факторите*, оказващи влияние върху формирането на османската миграционна политика в Тракия през изследвания период, може да се заяви, че най-голямо и дълготрайно въздействие оказват *икономическите фактори* – най-вече желанието на централната и местна османска власт за заселване на по-слабо населените, но плодородни източни и югоизточни райони на областта, които играят важна роля за снабдяването с храни и суровини на османската столица. Именно поради това Високата порта се опитва да постигне реемиграция на част от тракийското християнско население, което емигрира в Дунавските княжества и Южна Русия през първите десетилетия на XIX век, и да стимулира заселването в Причерноморска и Одринска Тракия на жители (предимно българи) от други тракийски райони и от останалите османски владения. Икономически мотиви се откриват и в провежданата татарска колонизация в Тракия, както и в опитите за заселване на немски колонисти в областта.

Колонизацията на мюсюлмански бежанци от руските владения в Северното Причерноморие, Крим и Кавказ обаче е обоснована не толкова от икономически, колкото от *политико-стратегически причини* – желанието на османските управляващи да засилят мюсюлманското присъствие в подстъпите към столицата на Османската империя. Неслучайно голяма част от пристигналите татари и черкези са настанени в Причерноморска и Одринска Тракия – районите, през които се осъществява руското настъпление към Цариград по време на войната от 1828–1829 г.

2. По отношение на *постигнатите резултати* от провежданата през XIX век (до 1878 г.) османска миграционна политика в Тракия може да се заяви, че османската власт постига определени успехи в стимулирането на преселванията от западните и централните части на Тракия към по-слабо населените източни и югоизточни райони на областта. По този начин е реализирана една от основните цели на османската миграционна политика – увеличаване на населението в посочените райони, даване тласък на тяхното стопанско развитие и съответно нарастване на приходите, които постъпват в османската хазна.

Доста по-скромни резултати са постигнати по отношение на политиката за колонизация на мюсюлмански бежанци в Тракия. Тяхното заселване не успява да доведе до съществени промени в етно-религиозната ситуация в областта. Черкезката колонизация оба-

че се превръща в сериозна пречка за обществено-икономическото развитие на Тракия и на останалите български земи. Непрестанните разбойнически действия на черкезките преселници показват безсилието на османската администрация по места и радикализират участието на българското население в националноосвободителното движение<sup>43</sup>. Политиката за настаняване на мюсюлмански бежанци обаче ще продължи да бъде съществен елемент от миграционната политика на Високата порта и след 1878 г. в останалата под османска власт Южна (Одринска) Тракия<sup>44</sup>.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Миграционната политика, едно от направленията на демографската политика, представлява съвкупност от способности и мерки, посредством които държавната власт се стреми да оказва целенасочено въздействие върху миграционното движение на населението – един от основните процеси, влияещи върху динамиката на неговата численост. Това определя важно значение на проблема за провежданите по българските земи миграционни политики както в съвременността, така и в миналото. Вж.: Демографическият енциклопедически словарь. М., 1985, 250–251; **Г. Гешев**. Миграционна политика – общи методологични постановки. – Население, 1993, кн. 4, 40–47; **Р. Преса**. Речник по демография. С., 2006, 242–247; **Щ. Щерионов**. Демографско развитие на българските земи през Възраждането. В. Търново, 2012, 167–168.

<sup>2</sup> **Ил. Тодев**. Българското национално движение в Тракия (1800–1878). С., 1994, 32–42.

<sup>3</sup> История на България. Издателство на БАН. Т. V: Българско възраждане (XVIII – средата на XIX век). С., 1985, 163–168. Вж. по-подробно: *Мутафчиева, В.* Кърджалийско време. Второ издание, С., 1993.

<sup>4</sup> **Ст. Дойнов**. Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 310–311; История на България..., Т. V, 208–211; **В. Трайков**. Руско-турските войни през XVIII–XIX в. и преселенията на българи на север от Дунава. – ВИСБ, 1986, кн. 3, с. 19; **В. Трайков, Н. Жечев**. Българската емиграция в Румъния XIV век – 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 113; **Ив. Грек, Н. Червенков**. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. С., 1993, с. 20; **П. Митев**. Българското възраждане. С., 1999, 38–39; **Ст. Дойнов**. Масови български преселвания..., с. 80; **Ст. Дойнов**. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). С., 2005, 110–111, и др.

<sup>5</sup> Чужди пътеписи за Балканите. Т. IV: Френски пътеписи за Балканите XIX в. Състав. и ред. Б. Цветкова. С., 1981, 167–168, 181–182; Т. VII: Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX век). Увод, състав. и коментар М. Тодорова. С., 1987, 619–632, 722–727; Руски пътеписи за българските земи (XVII–XIX век). Състав., предг., комент. и бел. М. Кожухарова. С., 1986, 95–96.

<sup>6</sup> Документи за българската история (по-нататък ДБИ). Т. III: Документи из турските държавни архиви (1564–1908). Ч. I (1564–1872). Подбрал и превел Панчо Дорев. С., 1940, с. 152; **К. Велики, В. Трайков**. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война 1828–1829. Сборник от документи. С., 1980, с. 237, 294, 303–305, 319–320, 324–330, 341–342, 352, 354, 402, 404–407; **В. Трайков, Н. Жечев**. Българската емиграция в Румъния..., с. 111.

<sup>7</sup> ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви... Ч. I, с. 213; **К. Велики, В. Трайков**. Българската емиграция във Влахия..., 428–440; **С. Табаков**. Опит за история на гр. Сливен. Т. II. С., 1924, 149–150; **Цв. Кристанов, Ст. Маслев, Ив. Пенаков**. Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962, 125–126; **К. Велики**. Изселването от Карнобат във Влашко през 1830 г. – ИИИ. Т. 16–17. С., 1966, с. 464; **К. Велики**. Емигрирането на българите от Сливен във Влахия през 1830 година. – В: **К. Велики**. Страници от миналото на българския народ. С., 1987, 97–99.

<sup>8</sup> **Л. Милетич**. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902, с. 14, 56, 154–158, 167–175. Вж. също: **Ст. Романски**. Народописна карта на нова ромънска Добруджа. – СпБАН, ИФФО, 1915, кн. XI, 42–43; **С. Чилингиров**. Добруджа и нашето Възраждане (културно-исторически издирвания). С., 1917, с. 10 и сл.; **С. Чилингиров**. Възраждане..., 158–159; История на град Толбухин. Под ред. на Е. Бужашки. С., 1968, 78–79.

<sup>9</sup> ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви... Ч. I, с. 149.

<sup>10</sup> **С. Табаков**. Опит за история на гр. Сливен... Т. II, 149–153; **К. Велики**. Изселването от Карнобат..., 460–465; **К. Велики**. Емигрирането на българите от Сливен..., 97–99; **О. Маждракова-Чавдарова**. Българите от Карнобатския край в националноосвободителните борби (1828–1866 г.). – В: Проблеми на Възраждането в Югоизточна България. Т. I. Варна, 2003, 12–13; **Д. Момчилов**. Бележки върху изселванията от Карнобат и Карнобатско. – В: Проблеми на Възраждането в Югоизточна България... Т. I, с. 88.

<sup>11</sup> **К. Иречек**. Етнографически променения в България от основанието на Княжеството. – СбНУНК. С., 1891, кн. V, 509–510; **Ив. Кочев**. Населението на Югоизточна България. – В: Български диалектен атлас. Т. I. С., 1964, с. 19; **Н. Кондарев, Н. Гарвалов, Т. Атанасов**. История на Чирпан и Чирпанско. С., 1987, 35–36.

<sup>12</sup> Чужди пътеписи за Балканите. Т. VII: Английски пътеписи за Балканите..., 631–632.

<sup>13</sup> **Ст. Райчевски**. Източна Тракия. История, етноси, преселения XV–XX век. Второ издание. С., 2002, с. 115, 120.

<sup>14</sup> **Л. Ослеков**. Копривщица. – В: Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Т. I. С., 1926, 487–488; **Ст. Райчевски**. Източна Тракия..., 115–123.

<sup>15</sup> **К. Иречек**. Пътвания по България. Превод от чешки Ст. Аргиров. Под ред. на Е. Бужашки и В. Велков. С., 1974, с. 416; **Ил. Тодев**. Българското национално движение в Тракия..., 51–52, 94 и сл.

<sup>16</sup> **П. Делирадев**. Принос към историческата география на Тракия. Т. I. С., 1953, 126–127, 137, 140–141, 232, 234, 244, 248, 250, 331, 336, 342, 346; История на град Ямбол. Състав.: Ж. Атанасов. Редакция: Стр. Димитров, Б. Матеев. С., 1976, 91–93; **П. Чолов**. Кримските ханове и султани Гераи в България (XV–XIX в.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5, В. Търново, 1996, 245–254; **С. Антонов**. Татарите в България. Добрич, 2004, 43–50; **Д. Беров**. Татари и черкези в Ямболска област (XV–XIX в.). – ИМЮИБ, XXI, 2004/2005, 199–202; **С. Антонов**. Гириите в България (някои размисли). – В: Татарите в България – общество, история и култура. Сборник доклади от кръгва маса, проведена на 29.05.2009 г. в гр. Добрич. Добрич, 2009, 91–99.

<sup>17</sup> **С. Табаков**. Опит за история на гр. Сливен. Т. I. С., 1911, 475–476.

<sup>18</sup> Румънски пътеписи от XIX век за българските земи. Състав. **М. Младенова, Н. Жечев**. С., 1982, с. 30; Чужди пътеписи за Балканите. Т. VII: Английски пътеписи..., с. 745; **С. Лесов**. От миналото до наши дни (Историческо изследване за Ръжево Конаре). Пловдив, 1995, 23–24; **К. Karpat**. Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856–1878. – In: **К. Karpat**. Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays. Leiden, Boston, Köln, Brill, 2002, p. 205, 207–208.

<sup>19</sup> **Ф. Каниц**. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. III, с. 110, 154, 157; **С. Табаков**. Опит за история на гр. Сливен... Т. II, с. 257; **П. Делирадев**. Принос към историческата география на

Тракия... Т. I, с. 65, 155, 183–184, 236, 301, 305, 333, 342; **М.Кирова**. Междуетнически проблеми в Сливенска и Ямболска каза до Освобождението. – ИПр, 2004, кн. 5–6, 391–396; **Д. Борова**. Татари и черкези в Ямболска област..., 202–203; **Г. Попамянов**. Миналото на Бургас. Част 1 ([http://www.burgas1.org/e107\\_plugins1/content/content.php?content.73](http://www.burgas1.org/e107_plugins1/content/content.php?content.73)); Част 2 ([http://www.burgas1.org/e107\\_plugins1/content/content.php?content.77](http://www.burgas1.org/e107_plugins1/content/content.php?content.77)) (20.08.2012)

<sup>20</sup> *Время*, г. II, бр. 12, 29 окт. 1866.

<sup>21</sup> **С. Антонов**. Татарите в България..., с. 55.

<sup>22</sup> *Турция*, г. I, бр. 42, 8 май 1865.

<sup>23</sup> *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 38, 4 септ. 1862, с. 4; Писахме да се знае. Приписки и летописи. Състав., коментар и бележки В. Начев и Н. Ферманджиев. Превод В. Начев. С., 1984, с. 177; **П. Попова**. Из историята на село Стрелча. – В: Панагюрище и Панагюрският край в миналото. Т. 2. С., 1961, 196–197; **Ив. Батаклиев**. Пазарджик и Пазарджишко. Историко-географски преглед. С., 1969, 100–101; **С. Антонов**. Татарите в България..., 61–62.

<sup>24</sup> *България*, г. IV, бр. 11, 25 юни 1862, с. 88; бр. 42, 28 ян. 1863, с. 336; бр. 48, 11 март 1863, с. 382; **Д. Дочев, Й. Илиев**. История на град Съединение. Пловдив, 1985, с. 59; **Събчев, Н.** История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938, 51–53.

<sup>25</sup> Из архивата на Найден Геров. Под ред. на Т. Панчев. Кн. I. С., 1911, 860–864; **х. Г. Славов**. Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век. Ст. Загора, 2008, 117–118.

<sup>26</sup> **П. Делирадев**. Принос към историческата география на Тракия... Т. I, с. 155; **Д. Борова**. Татари и черкези в Ямболска област..., с. 202–203.

<sup>27</sup> Българите отчитат значителната разлика между поведението на татарите и последвалите ги черкезки преселници. В дописка до цариградския български в. „Время“ от края на 1866 г. се посочва, че за разлика от черкезите, заселените в Одринския вилает татари „са мирни земеделци, деятелни и умни и живеят добре с жителите на страната“. Вж.: *Время*, г. II, бр. 12, 29 окт. 1866. Подобно е и мнението на старозагорския български първенец **х. Г. Славов**. Той отчита, че въпреки извънредните тежки, свързани с установяването на татарите, като цяло местните българи не запазват лоши спомени от тези преселници, тъй като за разлика от черкезите, които се поминуват (преживяват) само с грабежи, татарите се прехранват с работенето на отстъпените им земи. Вж.: **Г. Славов**. Хронологическо описание..., 117–118.

<sup>28</sup> *Съветник*, г. II, бр. 24, 12 септ. 1864.

<sup>29</sup> *Время*, г. II, бр. 12, 29 окт. 1866.

<sup>30</sup> **Ст. Райчевски**. Източна Тракия..., 145–146.

<sup>31</sup> *Время*, г. I, бр. 12, 23 окт. 1865; г. II, бр. 12, 29 окт. 1866; *Напредък*, г. IX, бр. 4, 27 юли 1874, с. 18; *Независимост*, г. IV, бр. 45, 24 авг. 1874; *Век*, г. I, бр. 34, 31 авг. 1874; *Източно време*, г. VI, бр. 23, 15 юни 1874; г. I, бр. 42, 30 ноем. 1874; г. II, бр. 7, 29 март 1875; бр. 15, 24 май 1875; бр. 17, 7 юни 1875; бр. 22, 12 юли 1875; бр. 25, 2 авг. 1875; бр. 40, 15 ноем. 1875; *Ден*, г. I, бр. 6, 19 март 1875, с. 7; Руски пътеписи за българските земи..., 353–354.

<sup>32</sup> Черкези са настанени в селата Мугрес (Мугрис, дн. кв. Горно Езерово на гр. Бургас), Якезли (дн. Дебелт), Айваджик (дн. Дюлево) и Отманли (дн. несъществуващо). Вж. **Г. Попамянов**. Миналото на Бургас. Част 1 ([http://www.burgas1.org/e107\\_plugins1/content/content.php?content.73](http://www.burgas1.org/e107_plugins1/content/content.php?content.73)) (29.08.2012); **Ст. Райчевски**. Източна Тракия..., 145–146.

<sup>33</sup> Село Ченгене исколеси (Ченгене скеле) се е намирало на изток от дн. кв. Крайморие на Бургас. Другите две села – Ченгер и Салихлер, са се намирали в околностите на с. Кюприя (дн. гр. Приморско). За заселването на черкези в тези населени места през 60-те години на XIX век вж.: **Ст. Райчевски**. Източна Тракия..., с. 146; **Д. Ангелова**. Демографско развитие на българското черноморско крайбрежие през XIX в. (до 1878 г.). Дисертация, защитена през 2007 г., с. 23, 27, 126, 129.

<sup>34</sup> Черкези са настанени в селата Къшла дере (дн. Коширица) и Курук дере (Куру



дере, дн. Раковсково). Вж.: **Ф. Каниц**, Дунавска България и Балканът..., Т. III, с. 182; **П. Делирадев**, Принос към историческата география на Тракия... Т. I, с. 188, 196.

<sup>35</sup> **Ф. Каниц**, Дунавска България и Балканът..., Т. III, с. 106–107, 110; **С. Табаков**, Опит за история на гр. Сливен... Т. II, 257–258; **П. Делирадев**, Принос към историческата география на Тракия... Т. I, с. 130–133, 147, 154, 331–332, 345; **М. Кирова**, Междуетнически проблеми в Сливенска и Ямболска каза..., 396–399; **Д. Бéroва**, Татари и черкези в Ямболска област..., 202–203.

<sup>36</sup> **Б. Риндова**, Страници от миналото на Пазарджик. Ч. I. Второ доп. издание. Пловдив, 2001, 84–93.

<sup>37</sup> Това са селата Чарганлъ (Чангарлии, дн. Звъничево), Денизбеглии (дн. към с. Гелеменово) и Емирлии (дн. несъществуващо). Вж.: **Ив. Батаклиев**, Пазарджик и Пазарджишко..., с. 103, 420–424, 448–449, 466–471.

<sup>38</sup> Има сведения за заселването на черкезки групи в някои села от Пловдивска каза, като Армутлии (Крушово, дн. Мало Крушево) и Дагистан (Дагестан), намирало се край с. Куртово Конаре. Вж.: **Д. Г. Гаджанов**, Турски източници за новата ни история. – Сб. АН, кн. III, ИФФО. 2. С., 1914, 26–27; **Ив. Кепов**, Възстанието в Перушица през 1876 г. Пловдив, 1931, с. 119, 255–299; **П. Делирадев**, Принос към историческата география на Тракия... Т. II, с. 279. Черкези са заселени и в с. Тулово, Казанлъшко, както и в някои села в Старозагорско. Вж.: **Г. Славов**, Хронологическо описание..., 117–118; **П. Делирадев**, Принос към историческата география на Тракия... Т. I, с. 223.

<sup>39</sup> Грабежите и насилията на черкезите вземат големи размери към средата на 70-те години на XIX век, като ескалират през 1875–1878 г., особено по време на Априлското въстание и Освободителната война. Българският възрожденски печат (особено цариградската преса) е изпълнен със сведения за извършените от черкезките банди злодеяния. Вж.: **Г. Якимов**, Възрожденският печат за черкезите в българските земи през 60-те–70-те години на XIX в. – История, 2004, кн. 4–5, 75–76. Материали за черкезките безчинства в Одринския вилает са публикувани и на страниците на гръцката цариградска преса. Вж.: *Ανατολικός Αστήρ*. Έτος ΙΓ, αριθ. 1 245, 19. 12. 1874, σ. 4575; Έτος ΙΔ, αριθ. 1 258, 03. 02. 1875, σ. 4623.

<sup>40</sup> **Дж. Бейкър**, Европейска Турция. С., 1994, 105–113.

<sup>41</sup> ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви... Ч. I, 451–452; **В. Тонев**, Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995, с. 75.

<sup>42</sup> *Въсток*, г. I, бр. 10, 12 юли 1865; бр. 14, 9 авг. 1865; Писахме да се знае..., 361–362; **С. Табаков**, Опит за история на гр. Сливен... Т. II, 257–258.

<sup>43</sup> Още Г. Димитров посочва, че „когато апостолите (при подготовката на Априлското въстание от 1876 г.) обикаляха селата и проповядваха, черкезките грабежи им служиха за един богат материал в убежденията и между най-заспалите духове“. Вж.: **Г. Димитров**, Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. II. Пловдив, 1896, с. 249.

<sup>44</sup> **Ст. Райчевски**, Източна Тракия..., 168–177.

## **БЪЛГАРСКИТЕ ХРИСТИЯНСКИ СЕЛИЩА В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ**

**ДИМИТЪР ШАЛАПАТОВ**

В тази работа си поставям за цел да дам данни за всички селища в Източна Тракия, в които са живеели българи през XIX и XX век до прогонването им. Прави впечатление, че най-много български селища в Източна Тракия има до 1830 г., после до 1878 г. и най-малко са през 1912 г. След всяка война между Русия и Турция голяма част от българското население тръгва след изтеглящите се руски войски. Най-голям е отливът на българите от Източна Тракия през 1878 г. Тогава десетки села са изпразнени. Това проличава най-вече в Одринско, където се заселват турски бежанци от България. Друга причина за намаляването на българския елемент са напредналите асимилационни процеси от гръцката патриаршия преди признаването на Българската екзархия, които не затихват и до 1912 г.<sup>1</sup>

### **ОДРИНСКИ ВИЛАЕТ**

**ЛОЗЕНГРАДСКА КАЗА.** В тази каза, освен посочените по-горе 1830 и 1878 години, в които имаме отлив на население, такава се явява 1903 г., годината на Илинденско-Преображенското въстание, когато голяма част от взелото участие във бунта население бяга в България. През 1904 и 1908 г. малки групи се завръщат. Но масовото завръщане става след освободителната Балканска война през 1912 г. За съжаление, идва погромът през 1913 г. и в голямата си част българското население е прогонено в огън и меч. Остава част от населението на Лозенград, но постепенно и то е принудено да напусне града си. След края на Гръцко-турската война (1922 г.) са прогонени и българите патриаршисти.

---

<sup>1</sup> Първо съм написал старите имена на селищата. В скоби съм посочил новите имена, там където ги има. За Лозенградска и част от Одринска каза съм дал броя на къщите до 1830, 1878 и 1912 г. За останалите съм посочил броя им през 1912 г. Съкращенията са кб – къщи българи, кбе – къщи българи екзархисти, кбп – къщи българи патриаршисти, кт – къщи турци и кг – къщи гърци.

### 1830 г., 1878 г., 1912 г.

1. Малкочово (Малкочлар)	90кб	92кб	64кб
2. Пейчова махала (Бейджи)	90кб	90кб	32кб
3. Горна канара (Йукаръканара)	50кб.	50кб	52 кб
4. Долна канара (Ашагъканара)	40кб	40кб	46кб
5. Ахматлар (Ахметлер)	20кб	28кб	120кб
6. Терзи дере	120кб	126кб	120кб
7. Карабалиево (Карабалар)	60кб	30 кб.	64кб
8. Ениджия (Инедже)	310кб	330кб	440кб
9. Каваклия (Кавакль)	300кб	314кб	500кб
10. Кулата (Кула)	52кб	52кб	128кб
11. Девлетлиагач	180кб	96кб	70кб
12. Коджатарла	180кб	180кб	155кб
13. Тастепе (Таштепе)	110кб	110кб	106кб
14. Ковчас (Коджайазъ)	250кб	229кб	120кб
15. Кешерлик (Ковчас)	51кб	48кб	70кб
16. Алмаджик (Елмаджък)	30кб	30кб	51кб
17. Пирок (Гечитаазъ)	310кб	310кб	201кб
18. Карахамза	100кб	90кб	102кб
19. Чаирлъкъой (Чайърль)	40кб	22кб	38кб
20. Ескиполос (Йогунташ)	130кб., 126кб., 135кб.	40кб., 160кб.	
21. Ериклер (Ериклер)	110кб	90кб	95кб
22. Коево (Кузулу)	206кб	206кб	130кб
23. Корията (Корукъой)	310кб	280кб	90кб
24. Голямо Кадиево (Кадъкъой)	110кб	85кб	150кб
25. Едига (Армаан)	60кб	51кб	140кб
26. Петра (Кайаль)	75кб., 75кб.	190кб	300кб., 10г
27. Коюнгаур (Коюнбаба)	120кб.	100кб	176кб
28. Каракоч	120кб	70кб	96кб
29. Раклица (Ериклидже)	120кб	75кб	102кб
30. Лозенград (Къркларели)	400кб	1800кб	1500кб
31. Карахадър (Карахидир)	110кб	95кб	195кб
32. Скопо (Юскюп)	300кб., 300кб.	300кб., 370кб.	250кб., 300г
33. Демирджали (Демирджихалил)	30кб	15кб	40кб
34. Хаджифакли (Хаджъфакль)	60кб	50кб	60кб

**ОДРИНСКА КАЗА.** Това е най-многолюдната откъм българско население каза. До 1878 г. почти изцяло селата са били български, но и след идването на турските мухаджирите обликът им като български не се променя особено много. Малка част от територията на казата се намира в днешна България (Свиленградска община, Хасковска област). Друга част се намира в Гърция, но в Западна Тракия.

## I. Селища, останали в България

1830 г., 1878 г., 1912 г.

1. Соуджак (Студена)	110кб	150кб	250кб
2. Каиккьой (Райкова могила)			120кб
3. Хаджикьой (Благунци)			164кб
4. Киречлихаскьой (Сладун)			28кб
5. Михалич			66кб
6. Фикел (Маточина)			26кб
7. Юскюдар (Щит)			266кбп
8. Киречлик (Варник) - към 1830 г. има 20 български къщи			

## II. Селища, останали в Турция

9. Хамза бейли (Хамзабейли)	45кб	45кб	110кт
10. Хаджи Баба теке (Чалъдере)	50кб	50кб	20кб
11. Боюнли (Бююнлю)	70кб	70кб	104кб
12. Теке - Чоке (заличено)	55кб	50кб	50кб
13. Хаджи Талишман (Хаджиданишмент)	25кб	25кб	38кт
14. Вайсал	205кб	180кб	60кбе
15. Юнлюдже (Йюнлюдже)	26кб	12кб	18кб
16. Чомлек кьой (Чьомлек)	100кб	40кб	32кбе
17. Хатибкьой (Хатипкьой)	30кб	14кб	28кт
18. Мурадчали (Муратчали)	50кб	38кб	38кбп
19. Ханъенидже (Ханлъйенидже)	50кб	44кб	51кб
20. Акбунар (Чомлекакпънар) уняти	160кб	115кб	192кбе и
21. Провадия (Синанкьой)	100кб	56кб	61кб
22. Саръталишман (Саръданишмент)	50кб	14кб	73кт
23. Лахнапаша (Лалапаша)	100кб	68кб	72кбе
24. Татарлар	150кб	125кб	178кбе
25. Ташлъмюселим (Ташлъмюселлим)	160кб	128кб	106кбе
26. Каваклькьой (Кавакль)	26кб	5кт	13кт
27. Сюлейманталишман (Сюлейманданишмент)	100кб	46кб	85кт
28. Чешмекьой	50кб	50кб	44кт
29. Кьосехамзабей	26кб	10кб	5кб
30. Куруджикьой	30кб	50кб	46кб
31. Еникьой (Дегирменйени)	160кб	46кб	94кбе
32. Хаварас (Аваръз)	50кб	25кб	52кбп
33. Арнауткьой (заличено)	60кб	45кб	41кбп

34. Хасанага	30кб	30кб	18кт
35. Буюкдюллюк (Буюкдюлюк)	35кб	-	93кт
36. Дертли Мустафабей чифлик	10кб	5кб	
37. Таушанкоруджукьой (Куруджу)			60кб
38. Ортакчи (Ортакчъ)			144кбе
39. Кайпа (Кайапа)			25кб
40. Софулар (Менекшесофулар)			61кбе
41. Кючукдюллюк (Кючукдюллюк) - към 1830 г. с 20кб			
42. Хадърага (Хъдърага)			54кбп
43. Караюсуф (Карайусуф)			48кбп
44. Ягджилар (Ягчълъ)			38кбп
45. Омурджали (заличено)			25кбп
46. Гечкенли (Гечкинли)			154кбе
47. Хаджийомер (Хаджиумур)			10кб
48. Керемденлер (Кераметтин)			5кб
49. Долхан			10кб
50. Одрин (Едирне)	1595кб	2856кб	2170 кбе
51. Мусабейли			51 кб
52. Демирханлия (Демирханлъ)			70 кбе
53. Кошел чифлик (Кьошен)			10кб
54. Скендеркьой (Искендер)			5кб
55. Гебелер (Хабиллер)			10кб
56. Гевгелер - 60кб до 1878 г.			
57. Акардере - 5кб до 1878 г.			
58. Буюк Татаркьой (Юйюклюдатар)			16кбп
59. Кючук Татаркьой (Юйюклюдатар)		10кбп	
60. Сазлъдере	30кб	5кб	3кб
61. Таякадън	50кб	15кб	5кб
62. Пашачаир (заличено) - 30кб през 1830 г.			
63. Каракасъм			152кбе
64. Ахъркьой (Ахъ)			66кбе
65. Кадъкьой (Есикадъкьой)			62кбе
66. Кемал			80кбе
67. Дуванджево (Будакдоганджа)			102кбе
68. Възгаш (Узгач)			58кбе
69. Смаилча (Буююкисмаилче)			32кбе
70. Еминбей чифлик			10кб
71. Акче Ибрям чифлик			16кб
72. Кяфирхаджи - неиндефицирано			
73. Карабулут - 1830 г. 16кб - 1878 г. - 8кб			
74. Ирнустатар - 48кбп - неиндефицирано			
75. Сарайакбунар (Сарайакпънар) - до 1878 г. има			70кб

76. Кьосейомер - 30кб -1830 г. 5кб - 1878 г.  
 77. Караисмаилча - към 1878 г. има 12кб  
 78. Хасанага чифлик  
 79. Екмекчи - 5кб 1830 г.

8кб

**МУСТАФАПАШАНСКА (СВИЛЕНГРАДСКА) КАЗА** – на левия бряг на река Марица. Селищата се намират в България. Територията на казата се намира от двете страни на река Марица, т.е. в Източна и Западна Тракия. Една част от територията и в Западна Тракия се намира в пределите на днешна Гърция. Тук посочвам само селищата които се намират на изток от река Марица.

1912 г.

- |   |         |
|---|---------|
| 1. Мустафаша (Свиленград)                     | 1345кбе |
| 2. Аладаг (Пъстрогор)                         | 100кбе  |
| 3. Българска Левка (Левка)                    | 225кбе  |
| 4. Димитрикой (Димитровче)                    | 100кбп  |
| 5. Мустракли (Мустрак)                        | 95кбе   |
| 6. Иения (Младиново)                          | 105кбе  |
| 7. Дервишка могила                            | 142кбе  |
| 8. Карахадър (Чернодъб)                       | 55кбе   |
| 9. Пашакъой (Генералово) до 1878 г. има 60кбе |         |

**ХАВСЕНСКА КАЗА.** Заселена изключително с огагаузени българи.

- |  |        |
|--|--------|
| 1. Хавса                                       | 154кбп |
| 2. Арпач                                       | 35кбп  |
| 3. Азатли (Азатлъ)                             | 152кбп |
| 5. Коджахадър (Коджахъдър)                     | 10кбп  |
| 6. Мусулджа (Мусулча)                          | 40кбп  |
| 7. Оглупаша (Огулпаша)                         | 125кбп |
| 8. Селиоглу (Сюлеолу)                          | 128кб  |
| 9. Шараплар (Шербетгар)                        | 128кбп |
| 10. Османли (Османлъ)                          | 128кбп |
| 11. Аслан (Аслъхан)                            | 154кбп |
| 12. Гердели (Бюйюкгердели)                     | 73кб   |
| 13. Хаскъой                                    | 120кбп |
| 14. Текешейхлер (Улуконак)                     | 16кб   |
| 15. Елчели (Елчили)                            | 17кбп  |
| 16. Деирменкъой - 50кб през 1878 г. - заличено |        |
| 17. Кулели                                     | 51кбп  |
| 18. Бурунсуз (Йешилова)                        | 32кбп  |

## УЗУНКЮПРИЙСКА КАЗА

1. Узункюпри (Узункюпрю)	300кб
2. Ерменикьой (Елмалъ)	155кбе
3. Еникьой	360кбе
4. Чингенейери (Сюлейманийе)	64кбп
5.Търново (Байрамлъ)	568кбе
6. Чопкьой	510кбе
7. Карахамза -	парапанковци 52кб
8. Зальф (Кърджасалих)	400кбп
9. Мухаджирли (Йомербей)	15кбп
10. Кумбарлар(Чифтликкьой) -	парапанковци 50кб
11. Кавакль	32кбп
12.Караяйла	64кбп
13.Якупбей	7кбп
14.Чобанбунар (Чобанпънар)	76кбп
15.Ибриктепе -	200к албанизирани българи

## КЕШАНСКА КАЗА

1. Арнауткьой (Ишъкль)	26кбп
2. Бараур (Бараги)	26кбп
3. Булгаркьой (Йенимухаджир)	510кбе
4. Коджахадър (Коджахадър)	40кбп
5. Къзкапан (Къзкапан)	76кбп
6. Хадъркьой (Хъдъркьой)	102кбп
7. Япълдак	15кбп
8. Кешан	20кбе
9. Хаджикьой (Хаджи)	320кбп
10.Башлид (Пашайигит)	250к погърчени българи
11. Грабуна, Карабунар (Чамлъджа)	300кбп
12. Маврия (Бахчекьой)	65кбп
13. Махмуткьой	250кбп

## СОФЛИЙСКА КАЗА – на левия бряг на река Марица

1. Ахъркьой (Ахър)	80кбп
2. Кадъкьой (Кадидундурма)	120кбе
3. Доганджа християни (Мерич)	152кбп

## ЕНОСКА КАЗА

1. Енос (Енез)	175кбп
2. Асарли (Хисарлъ)	80кбе
3. Еникьой (Енидже)	25кбп
4. Ясьорен (Бюююкеврен)	120кбп



- |                         |       |
|-------------------------|-------|
| 5. Чаушкьой (Чавушкьой) | 20кбп |
| 6. Кемерли (Шехитлер)   | 10кбп |

### **МАЛГАРСКА КАЗА**

- |                             |                    |
|-----------------------------|--------------------|
| 1. Малгара (Малкара)        | 130кбе             |
| 2. Ахмедпаша                | 60кбп              |
| 3. Гьонсуз (Гьозсуз)        | 51кбп              |
| 4. Долукьой (Долу)          | 160кбп             |
| 5. Доганджа (Кючюкдоганджа) | 180кбп             |
| 6. Лезгар (Ъзгар)           | 150кб              |
| 7. Кадънкьой (Кадъкьой)     | 50кб               |
| 8. Козкьой                  | 80кбп              |
| 9. Кадъкьой                 | 120кбп             |
| 10. Пишманкьой (Йенидибек)  | 320кбе             |
| 11. Теслим (Сарьполат)      | 256кб              |
| 12. Харлагюн (Тюркобаши)    | 250кбе             |
| 13. Яйлагюн (Яйлагьоне)     | 210кбе и унияти    |
| 14. Акънджали - заличено    | 130кб парапанковци |
| 14. Кадъгебран (Кадъкьой)   | 80кб парапанковци  |
| 15. Тетекьой                | 66кбп              |
| 16. Караджахалил            | 80кбп              |
| 17. Хадъркьой (Хьдъркьой)   | 102кбп             |

### **ШАРКЪОЙСКА КАЗА**

- |                            |        |
|----------------------------|--------|
| 1. Кастамболкьой (Орманлъ) | 120кбп |
| 2. Варница (Пърнар)        | 20кбп  |
| 3. Байрямич                | 150кбп |

### **БАБАЕСКА КАЗА**

- |  |                   |
|--|-------------------|
| 1. Докузюк (Докузхюйюк)                    | 105кбе            |
| 2. Енимахле (Йенимахалле)                  | 160кбе            |
| 3. Карамаслия (Карамесутлу)                | 105кбе            |
| 4. Караалия (Карахалил)                    | 250кбе            |
| 5. Куфалджа (Мутлу)                        | 26кб              |
| 6. Йолагелди - 30кб през 1830 г.           |                   |
| 7. Доганджа                                | 64кбп             |
| 8. Имампазар (Имампазарь)                  | 77кбп             |
| 9. Софалий (Софухалил) - 26кб през 1878 г. |                   |
| 10. Алпулу                                 | 100кбп            |
| 11. Келбей - заличено -                    | 15кб през 1878 г. |
| 12. Бабаески                               | 100кб             |
| 13. Надерли (Надърлъ)                      | 190кбп            |

## **ХАЙРЕБОЛСКА КАЗА**

- |                         |        |
|-------------------------|--------|
| 1. Хедели               | 150кб  |
| 2. Лохана (Лахана)      | 120кбп |
| 3. Хайребол (Хайраболу) | 10кбп  |

## **ЛЮЛЕБУРГАЗКА КАЗА**

- |   |                    |
|---|--------------------|
| 1. Люлебургас                                   | 100кб              |
| 2. Сагъкъой (Сакъзкъой)                         | 250кбе             |
| 3. Айвали (Аваль) - 100кбп и 100кб парапанковци |                    |
| 4. Тюркбей (Тургутбей)                          | 80кбп              |
| 5. Кумсаид (Оваджик)                            | 28кб               |
| 6. Ахметбей                                     | 100кбп             |
| 7. Мюсинли (Мисинли)                            | 100кб парапанковци |

## **МАЛКОТЪРНОВСКА КАЗА**

### **Селища останали в България**

- |                        |                  |
|------------------------|------------------|
| 1. Малко Търново       | 1400кбе и унияти |
| 2. Визица              | 10кбе            |
| 3. Гьоктепе (Звездец)  | 100кбе           |
| 4. Граматиково         | 320кбе           |
| 5. Заберново           | 45кбе            |
| 6. Калово              | 30кбе            |
| 7. Кладара (Сливарово) | 80кбе            |
| 8. Конак (Бяла Вода)   | 84кбе            |
| 9. Сърмашик (Бръшлян)  | 150кбе           |
| 10. Стоилово           | 130кбе           |

### **Селища, останали в Турция**

- |                            |        |
|----------------------------|--------|
| 11. Велика (Балабан)       | 120кбе |
| 12. Дерекъой               | 256кбе |
| 13. Камилите (Йигитбаши)   | 130кбе |
| 14. Карадере               | 115кбе |
| 15. Керациново (Бозташ)    | 55кбе  |
| 16. Крушово - заличено     | 40кбе  |
| 17. Мокрошево (Шюкрюпаша)  | 80кбе  |
| 18. Маглавит (Гьокяка)     | 90кбе  |
| 19. Мегалово (Весилче)     | 40кбе  |
| 20. Паспалово (Армутверен) | 170кбе |
| 21. Цикнихор (Караджадаа)  | 130кбе |
| 22. Чаглаик (Чаглайък)     | 120кбе |

## **БУНАРХИСАРСКА КАЗА**

1. Бунархисар (Пьнархисар)	700кбе
2. Колибите (Хамзабей)	180кбе
3. Курудере	200кбе
4. Урумбегли (Ислямбейли)	210кбе
5. Чонгара (Дживузкьой)	310кбе
6. Яна (Кайнарджа)	180кбе
7. Топчукьой	50кб парапанковци
8. Инджекьой (Йенидже)	250кбп

## **ВИЗЕНСКА КАЗА**

1. Ахъркьой (Ахимехмет)	50кбп
2. Пенека (Кьомюркьой)	310кбе
3. Серген	160кбп и 90кб парапанковци
4. Ятрус (Къзълагач)	120кб
5. Евренли	140кб
6. Хасбоа (Хасбуа)	75кб парапанковци
7. Ургас (Къшладжик)	50кбп
8. Виза (Визе)	55кбе
9. Межерет (Дюжова)	110кб парапанковци
10. Чакали (Чакълъ)	100кбп
11. Апъртес - колиби	20кб
12. Мюслим (Мюселлим)	40кбп
13. Коваджак (Кваджък)	51кбп
14. Евренджик	150кбп
15. Соуджак	135кб парапанковци
16. Сарай	50кбп

## **МИДИЙСКА КАЗА**

1. Мальк Самоков (Демиркьой)	300кб и 300кб парапанковци
2. Мидия (Къйкьой)	20кбп
3. Аксиджим	50кбп
4. Трули (Хамдибей) -	120кб парапанковци

## **ВАСИЛИКОВСКА КАЗА**

### **Селища, останали в България**

1. Вургари (Българи)	120кбп
2. Мързево (Кондолово)	45кбе
3. Резово	110кбе

### **Селища, останали в Турция**

4. Блаца (Шишлиоба)	135кбе
---------------------	--------

- |                         |       |
|-------------------------|-------|
| 5. Маджура - заличено   | 121кб |
| 6. Пиргопуло - заличено | 90кб  |

### **РОДОСТЕНСКА КАЗА**

1. Родосто (Текирдаг) - към 1878 г. има 200кб

### **ЧОРЛЕНСКА КАЗА**

- |  |        |
|--|--------|
| 1. Умурджа - заличено                      | 52кб   |
| 2. Армаша - заличено                       | 60кб   |
| 3. Мюселим - заличено                      | 140кб  |
| 4. Ени Чифлик                              | 250кб  |
| 5. Юсускьой - заличено                     | 100кб  |
| 6. Исекча (Есетче, Сече) - заличено        | 60кб   |
| 7. Кючук Чалтик (Челтик)                   | 80кб   |
| 8. Дерменикьой (Дегирмен)                  | 400кб  |
| 9. Чукур Ченгел (Онерлер)                  | 60кб   |
| 10. Селвели - заличено                     | 30кб   |
| 11. Чешмели                                | 25кб   |
| 12. Арапли - заличено                      | 30кб   |
| 13. Буюк Сейменли (Сеймен)                 | 60кб   |
| 14. Даа Еникьой (Пънарджа)                 | 150кб  |
| 15. Чорлу                                  | 500кб  |
| 16. Мюселим (до Муратли)                   | 50кбп  |
| 17. Шахбаз (Шахпаз)                        | 100кбп |
| 18. Султан чифлик (Султанкьой край морето) | 80кб   |
| 19. Кадъкьой чифлик                        | 30кб   |
| 20. Пашали чифлик                          | 30кб   |
| 21. Ченгели чифлик                         | 15кб   |
| 22. Кюпрюдже чифлик                        | 10кб   |

### **ЦАРИГРАДСКИ ВИЛАЕТ**

#### **СИЛИВРЕНСКА КАЗА**

- |                               |                             |
|-------------------------------|-----------------------------|
| 1. Аврен (Акьорен)            | 160кб                       |
| 2. Синекли (Кючюксинекли)     | 100кб                       |
| 3. Курфали (Курфаллъ)         | 260кб                       |
| 4. Чанта (Ески чантакьой)     | -100кб и 100кб парапанковци |
| 5. Куртулмаш - заличено       | 100кб                       |
| 6. Каливри, Гелевре (Йолчатъ) | 80кб                        |
| 7. Кьостемур - заличено       | 80кб                        |
| 8. Кючук Сеймен (Сеймен)      | 110кб                       |
| 9. Кючук Чаушли - заличено    | 20кб                        |

10. Буюк Челтик (Челтик)	80кб
11. Буюк Чаушли (Буююк Чавушлу)	120кб
12. Бейджилер	80кб
13. Буюк Кальчли (Буююккълъчлъ)	100кб
14. Каракъзъл (Бекирли)	60кбп
15. Фенер (Фенеркьой)	100кб и 100кб парапанковци
16. Кючук Кальчли (Кючюк Кълъчлъ)	80кб
17. Кадъкьой	70кб
18. Силиврия (Силиври)	100кб
19. Карасинан чифлик	30кб
20. Папас чифлик	15кб

### **ЧАТАЛДЖАНСКА КАЗА**

1. Дая кадън (Таякадън)	300кб
2. Делиюнос (Тракия Каршилаамъсъ)	180кб
3. Имрихъркьой (Имрахор)	200кб
4. Тарфа (Йоренджик)	240кб
5. Деркос (Зафер)	200кб
6. Чанакча	250кб
7. Гьокчеали	55кб
8. Ерменикьой (Инсанийе)	155кб
9. Елбасан	50кб парапанковци
10. Чаталджа	20кб
11. Чакъл	40кб и 40кб парапанковци
12. Инджекьой (Овайенедже) -	60кб и 60кб парапанковци
13. Папас Бургас (Муратбей)	40кб
14. Сюргюн (Ортакьой)	50кб и 50кб парапанковци
15. Ташгъл	20кб
16. Странджа (Ататюрк)	20кб
17. Белград (Белград)	100кб парапанковци

# ЗА ДОБРОСЪСЕДСТВОТО НА НАРОДНОСТИТЕ, НАСЕЛЯВАЛИ ИЗТОЧНА ТРАКИЯ ДО НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК, И ВЗАИМНОТО ИМ ВЛИЯНИЕ В ДУХОВНАТА КУЛТУРА

ПАНАЙОТ МАДЖАРОВ

Османските завоеватели заварват в Източна Тракия улегнало българско население със своя материална и духовна култура, създавани там седем века преди идването на поробителя. Българите са населявали планинската и равнинна част. Крайбрежието е било заето от гръцко население. Обръчът от български поселища до столицата е от наработливата част на населението в Османската империя. То снабдява Цариград с месо, вълна, зърнени храни, дърва, дървен строителен материал дървени въглища. Но това население е и постоянна заплаха за мира в държавата. Непокорството се проявява по време на руско-турските войни, когато българите „вдигали глава“.

С последователната си държавна политика турската държава се е стремяла да се освободи от близостта до столицата на това непокорно население. Осъществява го чрез прогонване след всяка руско-турска война. След оттеглянето на руските войски са тръгвали кеврани от българи. Преселничеството е имало след кърджалийските набези, след Кримската война. Но най-значително е изселничеството през 1860-1861 г. Хиляди български семейства, прокудени от националния гнет се преселват в Русия. Тази преселническа вълна е стимулирана от Високата порта и от царското руско правителство, които постигат за това споразумение помежду си. Руското правителство съзнателно поощрява изселническото движение, целейки да привлече в рядконаселените области трудолюбиво българско население. В замяна на това то разрешава на местните татари и черкези да напуснат Царска Русия и се установят в европейските владения на Османската империя, главно в български земи. Заселването на враждебни на Русия и християните мюсюлмани сред българите е изгодно за Турция и тя го насърчава. Руските власти създават различни облекчения на българските преселници – осигуряват пътуване по Дунава до Крим и Южна Русия, дават земи, къщи, средства за настаняване, гарантират временни данъчни привилегии.<sup>1</sup>

Според Г.п.Аянов, големи групи мюсюлмански заселници идват от Родопите от юрушки оджаци. Те заемат някогашните християнски села Евренезово, Дингизово, Карабалиево, Текенджа, Карамлък, Бакаджик. Новите заселници се настаняват в изоставените християнски села, но присвояват и просторните им скотовъдни райони. Въпреки че планинското население се ползва с някои привилегии, то е задължено да усвоява езика на поробителя. Консерватизмът и гордостта на планиниците трябва да бъдат пречупени при администрирането на султанската власт. Наложените турцизми в езика на българите са побългарявани. Всяка турска дума, излязла от устата на българина, има ново звучене и се създава условия за редица анекдоти.

След признаването на Българската екзархия в прогимназиите под неин патронаж се изучава и турски език. Български младежи се учат в турски средни училища и контактът между българи и турци постепенно се разширява.

В българските селище се настаняват мюсюлмански заселници. Началният антагонизъм с време прераства в добросъседство, въпреки насажданите вражди от управляващите, защото търсенето на взаимопомощ и близост съществува от времето на възникване на човешките общности. Независимо от стремежите на управляващите човешките търсят възможности за сплотяване в трудни моменти в живота. Това е осъзнато и култувирано от малките хора през вековете. Въпреки националните и верски различия укрепва добросъседството. Проявите на човечност (*адъмлък*) заякват и по време на размирни години, за да останат непомръкнали до сетни дни. Примери на приятелство и проявена човечност между турци и българи има много. Ще приведем някои от тях, описани в спомените на българи, участвали в освободителното движение от края на XIX и началото на XX в. Основното е взето от книгите „Приноси...“ на тракийския историк Иван П. Орманджиев<sup>2</sup> и непубликувани спомени на техни потомци:

#### **Михаил Василев от село Каракоч:**

*„Ахмачево бе съседно мюсюлманско село. Оттам беше селският (на село Каракоч) полицейски субаши, Рашид Пехливан. Дружбата ни бе от детските години. Сега порасли, аз бях на страната на недоволните от турската власт. Той бе неин защитник. Предложението не бе мое, негово. Нашата тайна организация бе известна на турската власт. Знаеше се за организацията в Бургас. Знаеха за комитетите по селата в Източна Тракия. Известно им е било всяко минаване на нелегални. Известни са им били движещите се из планината чети, пренасянето на оръжие. Във всяко село имаше полицейски участък. Във всяко село имаше военен гарнизон.*



*Преди да започне въстанието, бях пак в Каракоч. През време на въстанието минаха въоръжени арнаути. Убиха овчарчето Петко Симов. С други селяни се обадохме на субашата Рашид Пехливан от Ахмачево. Той ми каза, че ще пази нашите от турци, а аз, ако се наложи, ще пазя неговото село. Рашид изпълни задължението си. При опасност той събираше булките и момичетата в хамбара и ги запечатваше. Понякога ги водеше и в града...*<sup>43</sup>

Руса Аврамова Чорбаджева от гр. Бунархисар, ятак на нелегални революционери, е живяла в съседство с мюсюлманско семейство. Къдъната я е посещавала всеки ден да търси съвети и размяна на мисли. Известно ѝ е било, въпреки тайната, за съществуването на нелегална организация и готвеното въстание. Хънъмата е споделяла със съседката опасенията си от бъдещи размирици. Помолила баба Руса в случай на нужда да окаже закрила на съседката си. А ако в бъдещото въстание превесът е на въстанилите, тя ще търси покровителството на баба Руса.<sup>4</sup>

Димо Янков Василев разказва: Един ден четата на войводата Дико Желебов се натъкнала в един дол, землището на село Бакаджик, на бакаджишкия ходжа. Той бил известен в околните села с майсторски изработени дрянови лъжици и лечебни муски. При вида на въоръжените млади мъже ходжата се стъпиласл. Но с благите си думи войводата го успокоил и започнали приятелски разговори. Ходжата се оплакал, че халът на българите бил по добър от хала на турската беднотия. Защото за българите се застъпвала Българската екзархия. Застъпвали се и чуждестранните консули, а за турската беднотия няма закрила от никого.

Обяснил му войводата, че са се въоръжили да се борят срещу султанската несправедливост. Обяснил му, че във въоръжената борба против потисниците могат да участват всички недоволни в империята, без разлика на вяра и народност. Ходжата положил клетва пред револвер и кама да се бори против тиранията<sup>5</sup>.

И българските, и мюсюлманските села в Странджа преживяват еднакви страдания в събитията през XIX и началото на XX в. Особено тежки са годините през Освободителната война 1877/1878 г., въстанието през 1903 г., Балканската война. Трагедиите, преживени от мирното население, са еднакви за християни и мюсюлмани. За добросъседството на жителите от българското село Сармашик и юрушкото село Дингизово си спомня Кера П. Маджарова: „*Родното ми село Сармашик бе съседно на юрушкото село Дингизово. Граница ме мерите на двете села. Кашлата на татко бе в местността Голям пазлак. В близост е била и кашлата на мюсюлманин от село Дингизово. Срещали са се всеки ден. Взаимно си помагали. Споделя-*

ли несгодите в живота. Жителите на мюсюлманските села се оттегли на юг в Турция през Балканската война. Татковият приятел, след като се върнал през реокупацията, се оплаквал за преживените страдания. Отвели ги на Малоазийския бряг от татък Цариград. Настанили ги в палатки с малкото покъщнина, пренесена от Дингизово. Зимата през годината на войната била люта. Колко храна може да пренесе човек, когато бяга! Децата плачели всеки ден недохранени: „Искаме мляко, сирене, масло! Като няма мляко, дайте ни урда!“ Върнали се след реокупацията пак без храна. Татко им дал мях сирене, мях урда, но може ли нахрани голямото семейство с подаяния!“

За страданията на българското население е писано в книгата на Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“<sup>66</sup> Казано е и в книгата „Животът на източнотракийските българи в техните песни и разкази“<sup>67</sup>. Там са записани и спомени на Тодорка Димитрова Балева от с. Бръшлян за добросъседство с новите заселници мюсюлмани от съседното останало в пределите на Турция село Чеглаик. До започването на Втората световна война граничните отношения са били по-свободни. Общуването между обикновените хора е било по-лесно. Помагал е езикът на новите заселници българи мохамедани. Говорът е бил български. Събирали са се овчарите по границата. Събирали са се по време на сборовете, когато пехливаниците от двете страни дележали мегдан. Особено тържествено са празнували празника на св. Илия. В дълбоките казани са врели параклиса курбани от угоени шилета, донесени от мюсюлмани и християни. И разливането на курбаните, и хората, и пехливанлъкът са били тържество на човешините, създавана през вековете. Не могат правителствата на узурпаторите да я унищожат. Не могат и съвременните радетели за *чисто* християнство и ислям да ги премахнат.

За добросъседството и приятелството между християни и мюсюлмани свидетелства и следният епизод, описан от Константин Петканов: На събора в деня на Константин и Елена са дошли в с. Каваклия, Лозенградско, съборяни от няколко санджака. Дошли пехливани от целия Одрински вилает. За тоя прочут гюреш се подготвят известните пехливани и от село Каваклия. Гюрешът е към края си. Непобеден е останал само един от каваклийските борци – Славето. Каваклийци ликуват, когато към Славето се приближава напет и строен турчин със зелена чалма на главата. Кани Славето да се борят. Съселяните му, опиянени от успехите, приемат предложението на турчина с насмешка. Двубоят завършва с победа над Славето. Принуден е да признае, че е победен с „Пис! Евалла! (Признавам, победен съм). Турчинът пристъпва към Славето. Прегръща го през

раменете. Усмихнат се обръща към изненаданите каваклийци: „Аз съм Керим Пехливан! – и леко се покланя. „Керим Пехливан!“ Пристъпят към него каваклийските борци и му целуват ръка. Изненадата им е голяма, видели в селото си първенеца на борците в Турската държава. Керим Пехливан ги прегръща с двете си ръце. Дига ги и прави кръг с тях. Изумлението и радостта нямат граници. Ще носят почитта и уважението към прославения борец до края на живота си<sup>8</sup>.

За трайно приятелство между българин и турчин ни разказва известният журналист и писател Кирил Янев Кехайов – потомък на революционерите от село Яна, Бунархисарско, активни участници в Преображенското въстание от 1903 г. Бащата на Кирил, Александър Янев Кехайов, е имал приятелство от детството си със свой връстник турчин. През 1913 г. Българите са изгонени от Източна Тракия. И приятелят на Александър напуснал родното си село и се заселил в крайморски град. Със собствена гемия е извършвал рейсове за пренасяне на стоки до България. Александър се заселва със семейството си в Созопол. Не е имало случай дошлият от Турция приятел с гемията си да не се отбие при своя аркадаш от ранното си детство. *„Той идваше натоварен с подаръци за многобройната таткова челяд. Срециите с баща ми бяха прочувствени. Ние, децата, живеехме с впечатлението, че е дошъл един от братята на баща ми, загинал по време на подготовката на въстанието!“*

Въпреки консерватизма на странджанци към всичко, дошло от робителя, езикът им през дългото робство са се насадили много турцизми. Характерното е, че всичките чужди думи са побългарени. Подобни изкълчвания на чуждите думи са били обект на редица анекдоти:

Отишла българка да купува месо от месар турчин. Опитвала се да каже какво иска, но продавачът не разбирал. На помощ дошъл един от клиентите българин: „Касап, кеса меса за енна пара меса на тъва булка, че не знае турци!“ Повторил няколко пъти тирадата си, но нито продавачът, нито събралите се купувачи турци го разбрали. Отегчили се от бръщолевенето му и го напердашили да млъкне. После майката на познавача на турски език се хвалила пред съседките: *„Наш Стоян наддумал турците, та го драли!“*

Пътувало турско военно поделение от Малко Търново до село Стоилово. По пътя срещнали българин. Попитали го далеко ли е селото. Отговорил им на *чист* турски език: *„Пътекос, пътекос, чучуринга вар, хоптири Стоилдан!“* Искал да им каже, че като вървят по пътеката ще стигнат до чешмичка и ето ти го Стоилово.

В Източна Тракия българите са дошли седем века преди турското нашествие. През годините на робството са успели да запазят за селища и местности български имена<sup>9</sup>.

Многовековното съжителство е повлияло говора и фолклора и особено песенния фолклор, като в някои от мелодиите има турски заемки.

Ще се спрем на откъси от песни на източнотракийските българи, в които трайно са се настанили думи от лексиката на южните ни съседи:

*... по неделя пиян ходя,  
по два недели махмурен,  
махмурен и касафетен...*  
(СНП<sup>10</sup> № 56, с. 60)

*... отам Радо минаха,  
двама млади на коне,  
лефтерото подмина,  
жененото остана...*  
(СНП № 64, с. 66)

*... Димчо у Димкине отиде,  
Димкеле, шекер ябълко...*  
(СНП № 71, с. 71)

*... Събрали са се събрали,  
сички Гьоргюви юлдаше,  
юлдаше и кафадаре...*  
(СНП № 74, с. 74)

*... кой ти купи бурмичките,  
**бурмичките на ръките,  
кундурките на ногите...***  
(СНП № 94, с. 90)

*... Заградил е Кир Николчо, Юрдана,  
сред Гърново ново ханче дугенче...*  
(заимствана мелодия с турско звучене)  
(СНП № 100, с. 95)

*... Углави ми се любовничката,  
любовничката, драговничката,  
гюзелим, гюзел бяла Марийка...*  
(СНП № 122, с. 103)

... *Скарали са се, скарали са се,  
осен гюзел, Дено ле, любе ле мое*  
(СНП № 134, с. 114)

... *Станко ле, Урумбеглийко,  
Станко ле, конак сайбийко...*  
(СНП № 142, с. 119)

... *Удолу, мале, идяха  
до три суриш беглицки  
беглицки и чурбажицки...*  
(СНП № 155, с. 129)

... *Дур Янко, дур карагеур,  
така се майка не бие,  
с кубилицата в главата...*  
(СНП № 160, с. 132)

... *Стоян събира тръгнова,  
на ескер Стоян ше поде,  
на ескер с ерудията...*  
(СНП № 175, с. 144)

... *дето ме даде, малеле,  
на тва чуфчийче,  
на тва чуфчийче, мале ле,  
на лунтаперин...*  
(СНП № 221, с. 181)

... *и кадиите ше дойдат,  
давия ше ни отбият,  
за тъва пуста мерия...*  
(СНП № 244, с. 200)

... *моя сестра Ангелинка,  
Ангелинка гюл ханъмка...*  
(СНП № 251, с. 209)

... *Белка Гана нема,  
тенка равна снага,  
за длеги кюркове...*  
(СНП № 258, с. 213)

*... да даде господъ, коньоле,  
коне мекере да зимат,  
и тебе коньо да земат...*  
(СНП № 290, с. 238)

*... за мене, гиди, бяли худаи,  
за коня тевно ехаръйо*  
(СНП № 292, с. 240)

*... Седи Яръмът заторен,  
с димир букаи наноги,  
с тенко синжирья на шия,  
със бележници нъръки,  
и голям кедер насърце,  
че са му хабер донели,  
до два хабере лошави...*  
(СНП № 294, с. 242)

*... тие мазмата писали,  
та я на царят пратили...*  
СНП № 296, с.244

*... че ни потеря загради,  
башибозуци с калпаци,  
и бостанжици с байряци...*  
(СНП № 297, с. 240)

*...Андрея войвода,  
млого тайфа оди,  
зелен байряк носи...*  
(СНП № 299, с. 246)

*... то день я изпратих,  
мойто милно братле,  
на сефер със ескер...*  
(СНП № 333, с. 276)

*... че гу мехкеме правяха,  
и я му станах кефилет...*  
(СНП № 323, с. 268)

*... храните коне на тавъл,  
на тъвлъ и на пайванти...*  
(СНП № 325, с. 269)

*... сама мома ше си дойде,  
пременена, наредена,  
с бурмичките на ръките  
с кундурките на ръките,  
на къркелят ше потропа...*  
(СНП № 149, с.125)

*...по ранина стигнах в Габрово,  
на по-добър конак кондисал...*  
(СНП № 154, с.128)

И в една съвсем българска на филек песен с припев *на чист турски език:*

*Удалу иде бяло момиче,  
севда улду, олмада жанъм,  
шу геур къзъм, гиди,  
башка олмада...*

*... Змею, зильлярино,  
змею, късканжию...*  
(СНП № 21, с. 33)

*... Добрю ле, жамбазино ле,  
с мене жамбъзлък ми прави...*  
(СНП № 24, с. 36)

*... Да не си болна нейолна,  
ели си няцо кахърна,  
кахърна и касафитна...*  
(СНП № 33, с. 45)

*... виното тибекъ ше сторе,  
виното и ракията...*  
(СНП № 40, с. 50)

*... той има малко махана,  
маханата му в очите...*  
(СНП № 44, с. 52)

*... че имам пари дадени,  
с файда и със работа...*  
(СНП № 55, с. 55)

*... Ти кажи, бендисваи ли ме,  
кажи ми, ше се стрексаи ли...*  
(СНП № 61, с. 65)

*... вързи коне в яхъръйото,  
тури хазна зад метлата...*  
(СНП № 75, с. 77)

*... шу стоиш, сино, та гледаш,  
през високите пенжурья...*  
(СНП № 76, с. 78)

*... каиль съм, жени, каиль съм,  
Гьоргя мъртъвец да видя...*  
(СНП № 85, с. 85)

*... Андонча да кандардисват,  
да си вярата ня дава*  
(СНП № 88, с. 87)

*... Ми ня ли Петка Сатакса,  
колко ти пъте смахнова...*  
(СНП № 174, с.143)

*... И да го ресикъ сториме,  
на нашто много сбиранья...*  
(СНП № 163, с.134)

*... Направили ти прямяна,  
прямена, руба лефтерска...*  
(СНП № 54, с. 58)

*... по неделя пиян ходя,  
по два недели махмурен,  
махмурен и касафен...*  
(СНП № 56, с. 60)



... Димчо в Димкине отиде,  
Димкя ле, шекер ябълко...  
(СНП № 71, с. 71)

... Станка гуната надяна,  
и се със китка закичи...  
(СНП № 74, с. 74)

... подай ми ваишта харкома,  
кончето да си напоря...  
(СНП № 80, с. 81)

... не фърляй севда по мене,  
че е севдата лошава...  
(СНП № 82, с. 83)

... от как се Златка углави,  
Янко конакът промени...  
(СНП № 89, с. 88)

... която видиши в бакрачът,  
за нея да ме надпяеш...  
(СНП № 93, с. 90)

... Илчо дулгере пазари,  
дулгере, стари масторе...  
(СНП № 184, с.152)

... бакю ти късканжията,  
учу ти кавгажията...  
(СНП № 189, с.155)

... субаш и кадия, мале,  
Мехмед язъжия...  
(СНП № 258, с. 213)

... сама се Янкя главила,  
без майчин изин без татков,  
.....  
когато беше уйнъта,  
уйнъта и бузгунлукът...  
(СНП № 250, с. 214)

*... сбери си, царю, ескерет,  
да ми не тъпте платната...*  
(СНП № 262, с. 216)

*... имаме, белким немаме,  
хубави моми за продань...*  
(СНП № 266, с. 219)

*... ми стана Янкя та събра  
три чуфта нови кундуре...*  
(СНП № 267, с. 220)

*... Али ага язъжия,  
той надяна тептиль руба,  
тептиль руба, женски дрехи...*  
(СНП № 276, с. 226)

*... църноока бяла българка,  
гюзелим, гюзел Тодорка...*  
(СНП № 277, с. 227)

*... посъбрал войвода,  
гюзел, бяла Радо,  
(СНП № 224, с. 183)*

*... Дунаве, ярдъм, Дунаве,  
Дунаве, ти като течеш...*  
(СНП № 236, с.193)

*... Никола пали ламбада,  
Ламбада сваяц със боят си...*  
(СНП № 284, с. 232)

*... Стояне, труцки сеизин,  
Стояне, капуолане...*  
(СНП № 286, с. 235)

*... той е проодил ескер с'зибитин,  
та са отишли в село Сармашик,  
бастисали го, сардисали го...*  
(СНП № 308, с. 254)

... Сичките вкара и пусна,  
и хми кабахет казуваи,  
мене ме вкара ня пуцаи,  
и ми кабахет не казваи...  
(СНП № 321, с. 266)

... Мене ме майка родила,  
на личен денъ на Велиденъ,  
й още по личен Гьорговденъ,  
таманъ в будукът в млякото...  
(СНП № 52, с. 57)

... че ние пари немаме,  
ма си итибар имаме,  
пък вие пари имате,  
ма си ихтибар немате...  
(СНП № 126, с.110)

... Я дай ми изин, тате ле,  
за Марийка да се углавя,  
за Марийка Стамбулиювцим!  
– Ница Мария за снаха,  
дали ше ти дума продума,  
яли ше ти лафът управи...  
(СНП № 141, с.118)

... ми коя е башат момата,  
в межъта и в махалата...  
(СНП № 90, с. 93)

Заемки от турски и гръцки думи срещахме и в детския фолклор. В чисто българските села в планината турците са били по няколко семейства – представители на администрацията, полицията, на войската. Нормално е било ограниченото общуване между възрастните, докато при децата то е било непринудено. Словесните игри са били във взаимна зависимост. В песничките, броенките срещахме прокраднали се турски, гръцки и често непреводими думички, които можем да обясним само с детско общуване, което в по-зряла възраст ще престане в трайно приятелство.

... елате си, момнеле да си тропнем,  
дарма юрдум, дарма юрдум,

*ми как да дойдем как сме самички  
дарма юрдум, дарма юрдум...*

*... Удолу идат шарени колца,  
тантала ешом, бешом, сюлдуму буйдум башом,*

*... На кого се дрямка дреме,  
да се не надреме,  
да се не надреме,  
лимпоро, лимпепмеро,  
къзлари, казландари...*

При детските броенки се ползват турски бройни числа: бир, ики, юч, дорт, беш и т.н. В други броенки с непреводими думи се долавят и турски, и гръцки звучения:

*Еннокими, дveckими, тримкими, трингос, коконос, пендикука, не-  
дукука, чемерика, чемером, тънгъра, мънгара до десет.!*

*Екте мекте дуктиме, фабер, мабер думале, нус пус филипус,  
драс!*

Малкотърновските строители (дюлгери) са градили домове както в българските, така и в мюсюлманските села. Благословията при издигане е и на *турски*. На практика нито турската благословия е на турски, нито българската благословия е на български. Думите в турската благословия са от латински и арабско-персийски. А в българската благословия са заети потурчени чужди и побългарени български:

*Усталара рахмет,  
калфалара мурафет,  
чираклара саджак екмек ве кютек!*

*На мастерото рахмет,  
на калфите мурафет,  
на чираците мек ляб и кютек!*

Това е нагледен пример за говорно, културно и материално влияние на народите в съвместното им съжителство. В говора на някогашните бежанци от Източна Тракия имаме и заемки от пословици и поговорки.

*Алашик маймун, камшик естимес!* (Навикналата на бой маймуна не се страхува от камшика!), *Зорлен гюзелик олмас!* (Насила хубост не става!), *Дуня мердевен, ири инар, бири бинар!* (Светът е колело, един се качва, друг слиза!).

Когато дъждовното време пречи за прибиране на реколтата: *Бир гюн, бир харман, кръг гюн, кръг гарман, кръг гюн бир харман!* (Един ден, един харман, четиридесет дни, четиридесет хармана, четиридесет дни един харман).

Не са малко в говора на някогашните странджанци думи от турски и гръцки произход, разбира се побългарени, които не могат да се срещнат в съвремените езици на южните ни съседи. Обяснение на излезлите от употреба и остарели думи срещаме както в Сборника за народни умотворения<sup>11</sup> и СНП, така и в книгите „Народно творчество на българи от Източна Тракия“, „Животът на източно-тракийските българи в техните песни и разкази“, „Под небесния връх“.<sup>12</sup>

Би следвало да отделим внимание и на влиянието във фолклора и говора от населението и на другата ни южна съседка – Гърция.

Християнството в езическа България идва от Византия. Богослужението, църквното пеене доскоро е било подобно на пеенето в църквите под патронажа на Цариградската патриаршия. Видимо и трайно е влиянието в именната система, повлияно от приемането на християнството. Влиянието е било така силно, че в редица селища на Източна Тракия населението се е чувствало елинизирано. След признаването на Българската екзархия и усилената просветна дейност по време на подготовката и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание основната част от това елинизирано население преминава към Българската екзархия и на страната на борещите се за национално освобождение. Гърчещото се население не е прогонено през 1913 г. Неговата съдба се решава в началото на 20-те години на XX в.

Векове наред българи и гърци са живели в Източна Тракия в добросъседство. То не е могло да бъде изтръгнато с дразгите между гръцката и българската църкви. Не е могло да бъде изтръгнато и от проелистичната политика на управляващите. Приятелството е останало да съществува. В ежедневието е имало заемки и от двете страни. В говора на странджанци има гръцки думи. Както видяхме, гръцки думи има и във фолклора.

У прогонените от Източна Тракия българи е било популярно хорото *гръцкото тафралицкото*. Под звуците на гайда и тъпан играчите са наловени за раменете. Те подскачат на пръсти и хорото наподобява полет на жерави. По маниера на гръцките певци са пеели бежанците от Лозенградско. Подчертан маниер на подобно пеене срещаме в изпълнението на малкотърновската певица Магда Пушкарова.

В редица мелодии се чувства влияние на гръцки напеви:

*... Китни се, китни, Нине ле,  
за когук се китиши,  
ли за кир Николчо, Нине ле,  
ли за кир Николчо...  
(СНП № 108, с. 99)*

*Кости конет чеше, Нано бе,  
Кости конет чеше,  
Нана свеца държи, Нано бе,  
Нана свеца държи...  
(СНП №109, с.100)*

*Заръча Яна, мари,  
поръчала Яна,  
ляте по жетваре, мари,  
зиме по дърваре...  
(СНП № 209, с. 172)*

Освободителното движение на българите от Източна Тракия е имало отглас и у онеправданите турци. Героизмът на българина революционер Слави Мерджанов е вдъхновил турски народен певец от Одрин:

*... жестоки полицияю,  
не стягай ми ръцете,  
с желязното вързило,  
и двамата мълчима,  
и двамата го знаем,  
че пътят ми последен,  
поел е към бесило!<sup>13</sup>*

И за разпитите в съда на пленения войвода Тодор Илянов Шишманов:

*Абре, Шишманов, ти нож си имал,  
право ни кажи!  
– Лъжа е, аго, не сте разбрали,  
сабя си имам!  
Абе, Шишманов, с бердана ходиш,  
право ни кажи, кажи!  
– Лъжа е, аго, не сте разбрали,  
мартина имам...  
– Абре, Шишманов, с бомби си ходил,  
право ни кажи, кажи!*

– Лъжа е, аго, грешно сте чули,  
динамит носих!  
– Абре, Шишиманов, бил си комита,  
право ни кажи, кажи!  
– Лъжа е, аго, не сте разбрали,  
дружина водих в гора зелена!<sup>14</sup>

След посочените примери на взаимно влияние и стремеж към дружба и приятелство у обикновените хора, населявали някога Източна Тракия, ще прибавим и проява на Балканския синдром – лъжича катран в каца мед. Случката е описана от писателя и журналиста Кирил Янев в книгата му „Срещи по пътя“ в очерка „Азиз Несин – Да погребем враждите“<sup>15</sup>. Събитието е станало през 40-те, а е направен опит да се публикува през 60-те години на миналия век.

Кирил Янев, тогава редактор във в. „Поглед“, е посетен от българския дипломат в Турция Страхил Николов и турският писател Азиз Несин. Донасят „есе-спомен-разказ“, озаглавен „Търся двама българи“. Турският писател през 40-те години бил в затвора „Харбие“. В съседна килия довели двама българи. Брат, сестра и неин годеник преминали българо-турската граница. Заловени от турската власт и затворени. Българите били от партизански отряд. Отрядът бил разбит и тримата се спасили с преминаване на границата. В Турция не ги срещнали „с хляб и сол“. Затворили ги там, където бил турският писател. Познанството и приятелството продължило, докато освободен друг затворник съобщил в българското консулство за българите. Било в първите години след паметната дата „9 септември 1944 г.“. Турция не гледала с добро око на новата власт в България. Било постигнато споразумение между съседните държави и тримата български граждани се завърнали в родината си.

През 1966 г. турският писател, вече освободен от затвора, идва в България. Заедно с някогашния консул донасят във в. „Поглед“ материал, в който се съобщава за затворническите години на писателя и българите; за познанството им и създадените дружески отношения. Материалът е публикуван във в. „Поглед“. Азиз Несин иска да издиря познатите си. Отзовават се на молбата му от в. „Поглед“. Свързват се с колеги от бургаски вестник. Оттам обещават съдействие, но в кратко време отговарят, че няма да търсят българите и не трябва да се пише повече за случката от преди 20 години. В София в редакцията на в. „Поглед“ идват двама цивилни и заповядват да не се занимават повече със случая. Търсените от редакцията разяснения в по-горни инстанции са безрезултатни. Навсякъде им казват да приключат с темата.

Турското разузнаване е сигурно, че преминалите границата българи са били пратеници на българското разузнаване. Българското разузнаване е сигурно, че освободените от турския затвор българи са били препратени с някакви задължения.

Пропада идеята на Азиз Несин да пише книга за българо-турската история, балканска от начало до край, но идеята е прекършена в зародиш. Не само не му помагат да се свърже с приятелите си от тюрмата, но му забраняват да мисли и говори за тая история.

По това време той е зает и с осъществяване на хуманна идея. Строи дом за бездомни деца в град Чаталджа. Когато започват изкопите на основите, строителите се натъкват на общ гроб с човешки кости. Известно е от историята на близкото ни минало, как там при Чаталджа, през Балканската война, българи и турци се бият на живот и смърт. Кой сега ще каже, след повече от половин век български или турски са изровените кости!?

Случката от турския затвор „Харбие“ започва да избледнява. Приятели на Азиз Несин в България подготвят издаване на „Избрани съчинения“ на турския писател. И тук се намесват службите. Издаването е спряно. Париран е опитът на един хуманист за укрепване на дружеските отношения между два съседни народа.

В тия повече от 70 примери на откъси от песни, наситени със заимствани от турски и гръцки думи, ще се спрем на един по-дълъг текст на странджанска народна песен:

*Яръмът Димо седяше,  
в Едерне на белидето,  
на Славчовото дугене,  
с демир букан на̀ноги,  
с тек бележници на̀ръки,  
с тенко синжирья на шия,  
и си на Славча думаше:  
– Наляй ми вино на вяра,  
на вяра вино без мера,  
да тия да се опия,  
че имам кахър касафет,  
и голям кедер на̀сърце,  
че са ме беда бедили,  
бедили и укривили,  
и ме в тевница фърлили,  
и са ми хабер донели,  
до два хабере лоша̀ви,  
че ми е булче мль̀дило,  
два дяца два близначета*



*и двете дядя момченца,  
и двете дядя умряли,  
и булчето ми умряло!*

Чуждиците в текста всички са побългарени и не биха могли да се преведат с осъвременени турски и гръцки речници.

белидие – белиде, общинска управа, арест; дулян – дюгень; демир букаи – железни вериги; белезници – тек бележници; синжирия – синжири; кахър – грижа; касафекъ – касафет, грижа; кедер – болка; хабер – известие.

Настъпва лятото на 1913 година, останало в българската история като „Престъпното безумие от 16 юни“... Страданията на българите от Тракия са окачествени от екзарх Стефан I с изречението: „*В тоя хаос загинаха над 100 хиляди българи от Югоизточна Тракия...*“<sup>16</sup>

Какво е направило българското правителство и българският монарх за спасение и закрила на българите след оголване на новата българо-турска граница Мидия – Енос с Лондонския мирен договор от 17 май 1913 година!? Оставени на произвола на озверени войска и башибозук, тръгнаха да търсят реванш след победата си в Балканската война!? Трагедията и ужасите са описани и илюстрирани от Любомир Милетич в книгата му „Разорението на тракийските българи през 1913 година“: „*Тракийският български погром няма себе равен в новата ни мъченическа история*“. Придошлата река Арда текла кървава и задръстена от трупове.

И един епизод от „най-безобидните“ при прогонване на българите от близките до българската граница села, видян и преживян от седемгодишно дете:

*„Бях седемгодишна. През лятото на 1913 г. казаха, че турците идат. Цялото село Камилите се събра да бяга. Татко го нямаше. Беше турски войник. Бяхме три деца. Я, най-голямата, сестричка четиригодишна и братче пеленаче. Кръстниковците ни бяха съседи. Впрегнаха волска кола. Туриха нас децата върху рубата. Я държаха дятето, пък майка вървяше зад колата задяната и в ръки носеше ушатка с мед за дятето. В средя гората първите от керванът песнаха: „Турици!“ Видяхме се оградени от сички страни. Кръстниковците имаха церка, голяма мома. Много беше хубава. Накачулиха я с черга и я оставиха да седи в колата. Турците я видяха и я разкачулиха. Задрънаха я къдя гората. Рипнаха мъжъетои жените да я отнимат. Спасиха я. през тва време другите турци изкрадаха рубата. Притърсиха сичките за пари и ги прибраха. Майка сложила парите си в пелените на бебето. И не го разповиха и прибраха парите. Откраденото натовариха на коляята и конето. Нас препратиха пеша през границата. Стигнахме в Малко Търново без храна, без дрехи,*

без пари. Там ни наиде татко. Избягал от турската армия. Сетне почна Междусъюзническата война, след нея Европейската. Татко все беше на фронта. Майка работеше на чуждо, пък я гледах децата. И къщата ни бе чужда.“<sup>17</sup>

„Когато започна Балканската война бях на 16 години.

През лятото на 1913 г., беше по празника св. Прокоп, момичета от нашето село се бяха върнали от събора в село Гьоктепе. Имаше пълнолуние. Стояхме пред къщи и се смеехме. Дойде при нас селският кехая и ни се скара. Турците идат, а ние нехаем. Влезе в къщи да иска от майка хляб и сирене за дошлите в селото трима български войници. Идвали от град Узункюприя. От тях кехаята научил, че турската войска настъпва.

Рано сутринта, цялото село, натоварени с покъщнина, пак тръгна към старата граница на Босна. Бягаха хората към България от всички околии и по далечни села. Лятото бе сушаво и много горецо. Реките намаляха. Много извори пресъхнаха.

Нашето село се настани на бивак близо до границата в землището на с. Урумкьово. Десет-петнайсет дена седяхме под открито небе край границата. Стана инцидент. Убиха едно момче при скарване на водопоя на стадото. По настояване на дядо Иван Буболов потеглихме обратно към Сармашик. Керванът не бе стигнал в Сармашик, когато на пътя ни пресрещна турска войска. Офицерът слязъл от коня и се отправил към жената, която бе начело на кервана с волска кола. Жената се уплашила и умряла намясто. Казваше се Керана Васильова, вдовица. Остави четири кръгли сирака. Ние бяхме в края на колоната. Докато стигнем, бяха я сложили на колата умряла.

Нивите седяха неприбрани. Хората се заеха да дожънат, да пренасят снопи и вършеят. По това време започнаха да се завръщат избягалите мохамедани от с. Дингизово. Татко имаше познат из между тях, та той му се оплакал как ги отвели в Анадола и колко тежко те прекарали преселението.

Но не всички мюсюлмани, юруци и потурнаци бяха миролюбиви като татковия познат. Бяха разбрали, че границата ще се мести на юг от нашето село и започнаха да крадат стадата на българите и ги откарват на юг. На групи по 10-15 души плъзнаха да търсят по българските села „техен“ добитък. Един неделен ден докараха в селото чардата селски говеда. Заедно с кравите влязоха и турци от Дингизово. Започнаха да ловят и завързват крави, каквито им харесат. Имахме две крави с малки телета и едно даначе. Един от турците завърза даначето и го поведе. Татко и майка се спуснаха да го спасяват. Намесиха се и съседи. Даначето спасиха, но краде-

цът завързва една от кравите. Знаеха, че българите нямат защита и бързаха да отвлекат каквото могат.

В следващите дни дойде турски офицер с войници и цивилни чиновници. Заповядаха всички стада да се докарат в селото. Прекарваха ги през стърга и на всеки десет заделяха по две от най-хубавите. Откраднатото стадо отпратиха към Лозенград.

Селото се задръсти от бежанци. Идваха от южните села на Тракия, натоварени на гръб с деца и дрехи. С това, което са могли да пренесат от далечните си селища. Имаше бежанци от Едига, Чонгара, Скопо. Турската власт ги предупредила да напуснат къщите за 24 часа, след като прибрали свършената реколта. Не им разрешила да пренасят храна и покъщнина. В някои села имало убийства на закъснелите да напуснат в срок домовете си. Хората пристигаха с преживяния си ужас. У нас настаняха две жени с по 3-4 деца. С едната жена имаше и старец. Баща или свекър, не помня. Чакаха да дойдат да ги вземат. На едната жена мъжът дойде и я прибра. За другата с дядото никои не идваше. И те заминаха за Бургас. Там дядото и двете деца умрели. Тогава четох в един вестник, че през зимата в Бургаски окръг умрели 4018 души от бежанците. Прочетеното така ме е разтърсило, че до ден-дневен помня цифрата.

Близките до нашето български села останаха наново в Турско. Хората от Чеглаик, Пирок, Дерекьово, Кулата и други села се заселиха в изоставените от мохамеданите села Дингизово, Евренезово, Каръмлък, Бакаджик. От село Паспалово се заселиха в с. Бакаджик, а после дойдоха в Гьоктепе, където им построиха „шаронови“ къщи. Изгонени от Източна Тракия имаше във всички села: Гьоктепе, Конак, Калово, Стоилово, Малко Гърново, Визица, Заберново, Граматиково. Потурнак и по всички селища близо и покрай морето. На големи групи прокудените се заселиха из Бургас, Варна и селата около тях.<sup>18</sup>

„Когато нашите хора от селото са избягали от Турция и се заселили тука, голям глад ги гонил. Баба Дена Кирязяковица нямала хляб за децата си. Така били и другите. Вечер нейните деца плачели за хляб и не можели да заспят гладни. За да ги залъже, тя вземала едно голямо говеждо лайно, слагала го в огъня, покривала го с пепел и огън, уж че пече пита и им казвала да почакаат, докато опече питата. Така ги залъгвала, докато заспят. След това хвърляла навънка лайното и на другата вечер пак правела същото“<sup>19</sup>.

„Старите спомени на дедите ни и днес смущават сънищата на много от потомците. Моят приятел Фитата е роден в Кости, а майка му баба Злата, дошла с бешанците от село Велика, носеше мъчителен спомен от детството, останало зад границата. Тези

спомени чрез разказите, безкрайно повтаряни, донесени от там. Баба Злата си отиде от този свят, без да види отново Велика, но нейният дух смуцава съня на Фитата. Сънувам, казва моят приятел, майка и все ме пита: Ходили във Велика и видя ли нашата къща? Тя се намира на хорището, дървена и много хубава“.

За да успокои паметта на майка си, фитата реши да отиде до Велика. Сега това става лесно. Покани и мен „за дружина“.

Бившето село Велика /днешно Балабан/ е на много красиво място, на брега на река Балабан дера под връх Махияда, закътано от северните ветрове от веригата на Караман баир. До селото водят два асфалтирани пътя – от Лозенград и от Малък Самоков. Добре чакълиран път го свързва с пещерата Дупница. Край селото има рибарници, а в центъра му бичкиджийница...

Застанахме в средата на селото и търсим къщата на баба Злата, да вземем малко пръст от родната земя и успокоим отвъдността ѝ. Къщи много, но никъде не пише кои са на напусналите селото българи, нито тези, които живеят тук, имат спомен от преди 100 години. По сведения на Георги Попаянов към 1903 г. в селото е имало 120 български къщи, черква „Св. Богородица“ и начално училище.

Повечето от хората са дошли от различни части на Турция след войните. И днес идват преселници дори и от сръбска Босна. Такова едно русо и със сини очи малко момченце се залепи за мене, изглежда много му харесах с бялата брада, пък и му се зарадвах като на мое внуче. Босненче, с което не можахме да намерим общи думи да поговорим.

Не можахме да намерим къщата на баба Злата и в такива случаи пръст се взема от свято място – църквата. С голямо смущение някои от придружаващите ни споделиха, че преди две години ходжата си направил къща върху руините на църквата. Наместникът на Мохамед на земята! Както и да е, видяхме местото на църквата, къщата на ходжата и взехме натрошени останки от българската светиня.<sup>20</sup>

Спомените на прокудените са ги измъчвали до сетните им дни, защото човек не може да се освободи от властта на местата, дето и оставил част от съществуването си.

Родното ми село Звездец (Гьоктепе) е от малкото български села на Странджа, върнато след 1913 година в пределите на България. Полуобезлюдено от някогашните си жители, защото както се пее в една странджанска народна песен „...три пъте са го горили,/ три пъте яма станвало...“ в периода от 1877 до 1913 година. В него са се приютили част от изгнаниците на останалите зад демаркационната линия села Паспалово, Дерекъво, Кара дера, Куру дера, Едига, Ме-

галово, Каракоч, Малък Самоков. Бежанците се бяха заселили на рид открит на юг, от където се виждат хребетите на планината, по която се движи границата. Там зад височините бяха останали родните огнища. Всяка работа, всяко радостно или скръбно събитие в живота на изгнаниците се сравняваше с извършването „там у нас, в нашето село“. До края на живота си те не се почувстваха жители на новото си място. Живееха **тук**, а мислите им бяха винаги **там**. И тяхната раздвоеност остави белег и у нас, техните потомци...

Всички те си отидоха в забвение. И комитите във въстанието от 1903, и по-младите от тях, прокудени от бащината си земя, участвали в поредните три войни, в юнските и септемврийски събития на 1923, измряха неразпитани и неизслушани. Отнесоха със себе си незарастващите рани по родната стряха. Но истинската смърт на тия самоотвержени мъже с болезнено чувство към родината настъпи не с погрома на въстанието, не с тяхната смърт във войните и в безрадостния им живот на изгнаници, а в забравата<sup>21</sup>.

Трагедията не отминава и българите мохамедани, макар и в поумерена форма, подмамани от Турция и заселени в опразнените от християните земи и селища. Ще посочим примери от сполетелият ги „рахатлък“ в турската държава:

*„В нашите села в Турско сега живеят мухаджири, и то повечето от Неврокопско – българи помаци – български говорят. Онзи ден един беше избягал в Малко Търново. Оплащваше се, че им обещавали да им помогнат с пари и прочее, но сега не се грижели за тях, та искали да се върнат назад, но България не позволявала.“<sup>22</sup>*

*„Али Догльото от с. Чукуркьой, (Забърдо) който бил настанен със семейството си в с. Серген, бързо се наситил на турския „рахатлък“. Донесените 800 златни лири (от продажбата на добитък) се стопили, загубил уважението, което имал в родното село и само след година престой решил да се върне в България. Досетили се за намерението му, местните управници го взели на прицел, няколко пъти го арестували. Тормозели близките му. Тогава Алия прибягнал към хитрост. С писмено заявление поискал от държавата жито за посев. Пречестил семето, отделял качествено зърно и тайно го смлял на брашно, а къклищата и други отпадъци разхвърлил на предоставената му нива. Властите в селото като видели, че сее, успокоили се – значи няма да бяга. За по-сигурна заблуда Алия помолвил съседа си Асан Чернов да поддържа огъня в къщата му, да пуши комина, докато той и хората му преминат границата. И една нощ Алия Догльото натоварил на кон остатъка от багажа, който бил докарал, подбрал челядтта си и заедно с още две семейства се насочил към България. Когато спрели в граничната река Паспал<sup>23</sup>, Алия*

събул потурите и на гръб пренесъл през водата децата и жената. Турските граничари със закъснение забелязали бегълците. Пуснали няколко изстрела подире им, но те вече били на българския бряг. От там в Бургас. От Бургас в Пловдив – та в Чикуркьой. Понеже бе продал къщата, та се настани в друга да живее – пише в спомените си Димитър Каров, по онова време секретар бирник в селото и стар приятел на Длъогото. – *Аз му дадох за първа необходимост 10 кри-ни ръж и пшеница, един толум сирене бито, два товара картофи и 200 лева пари... След 2-3 месеца пак се хвана с работа, оран, копан. Малко по малко Али взе да се съживява. Сетне си изкупи и имота със заем от Зеделска банка. Захвана се и със скотовъдство и 5-6 години отгоре всичко си натъкми както бе преди да се изсели.*“<sup>24</sup>

Разселване е имало и на улегналото в годините на турското владичество турско (мюсюлманско) население при обявяване на Балканската война и при определяне на новата българо-турска граница, но тяхната трагедия далеч не бихме могли да сравним с избиването на българите от Тракия след оголване на границата Мидия – Енос.

Разселването и прогонването не отминава и гръцкото население. През 1914 година са разселени в Гърция двете странджански нестинарски села Кости и Бродилово. Гърците от крайбрежните селища и вътрешността остават до 1922 година, когато заедно с понтийските гърци са заселени в Западна Тракия.

*„Разселването на народ живял векове в една земя е трагедия... Паруходът беше пълен с хора изтръгнати от земята им и сега отиваха да ги присъдят в Гърция. Хора, коне, волове, корита, люлки, дюшеци, свети икони, евангелия, мотики, търнокопи бягаха от кюрдите и пътуваха към свободата в Гърция...“*<sup>25</sup>

А при оттегляне на Гърция от Източна Тракия също през 1922 г. гръцкото правителство предприема такава мярка спрямо смесените семейства (между гърци и българки): разделят съпрузите с половината от децата и ги прогонват в България, а другият съпруг с останалата половина от децата отвеждат в заетите в Западна Тракия от гърците земи.

За подобна неизживяна от потомците близо век трагедия научих-ме от разказа на майка ми Кера Маджарова. Беше в края на 80-те години на миналия век. Майка ми отишла на уредена гръцка селскостопанска изложба в зала „Универсиада“. Върнал се от работа я заварих развълнувана след посещението на изложбата и с подарени ѝ пакетчета от произведения на гръцката земя – сушени смокини, сушено грозде, бадеми.

Млада жена от уредничките на изложбата започнала да я разпитва откъде е. До установяването ни в София родителите ми са имали



няколко местожителства и на подобен въпрос тя отговаряше с шега „Не знам!“. Гъркинята била потомка на разделено от гръцкото правителство семейство. Единият от предците и отишъл в Гърция с половината от децата, другият в България с останалите деца. След време на мъжа и жената разрешили да се съберат, но пораслите деца си създали семейства – едните в Гърция, другите в България. Преживяната трагедия от раздялата не била изживяна и от внуците. Младата жена разпитвала майка ми, защото досущ приличала на нейната баба. Вълнението на младата жена било така силно, че се наложило да я успокояват. Намесила се жена от гръцките емигранти: „Кажи ѝ, че ти си леля ѝ за да престане да плаче!“

**Къде и как** са се разселили прокудените от Тракия българи след прогонването им през 1913 година, спасили се от жестокостите на войска и башибозук?

Сведения за настаняването на бежанците (прокудените) в пределите на България дават Любомир Милетич, Стоян Райчевски, Стайко Трифонов<sup>26</sup>. Въпреки подробностите, отразени в книгите им, авторите не претендират за изчерпателност на издирените и публикувани данни.

Ще се спрем само на част от прокудените, живели в близост до новата граница и самонастанили се в опразнените от мохамеданите села Дингизово, Евренезово, Караеврен, Каръмлък, Бакаджик; в изоставените от мюсюлманите жилища на крайбрежието, мюсюлманското село Потурнук и двете гръцки села на нестинари Кости и Бродилово.

Изоставените от мюсюлманите жилища са били примитивни сламени коптори, но бежанците са нямали друг избор.

В изброените по-горе села са се настанили бежански семейства, както следва:

- Дингизово – 40 семейства, дошли от с. Чеглаик;
- Евренезово – 96 семейства, дошли от 13 села;
- Караеврен – 80 семейства, дошли от 17 села;
- Каръмлък – 50 семейства, дошли от 10 села;
- Бакаджик – 12 семейства, дошли от село Паспалово;
- Гьоктепе – 35 семейства, дошли от 9 села.

В Малкотърновско са дошли семейства от селищата на Лозенградско Куюндере, Таспепе, Терзидере, Ахмаджик, Кемерлик, Кофчаз, Карахамоа, Едига, Ениджия, Пирок, Каракоч, Ереклер, Раклица.

От Бунархисарско: Бунархисар, Яна, Курудере, Кючук Сеймен, Урумбеглия, Чонгара.

Във Василко са дошли 400 семейства, дошли от близките до границата селища Блага, Маджура, Пиргополу, Сереген, Малък Самоков, Камила, Мегалово, Маглавит, Цикнихор.

Бежанците от село Велика се заселили в село Потурнук и го нарекли село Велика.

Имало е бежанци и от Визенска кааза – селата Яхърлий, Пенека, Сереген, Ятрос, Евренлий.

Спряхме се само на няколко села от Малкотърновска околия, където в опразнените от мюсюлманите села с коптори от плетеница и покриви от ръженица са се настанили бежанците от близките, но вече недостижими български села, в които са оставили двукатни къщи, строени от камък и дъб.

Колко са били жителите новозаселени в годините на идването в България, няма данни. Нормално е да се предположи, че те са били много повече от посочените в официалната статистика след 1920 г. Причините – лошите битови условия, бедността, войните – Междусъюзническа и Първа световна война, опустошителната грипна епидемия през 1918 година, последвалите размирни събития през 1923 година, когато жителите на въстаналите села са били разпилени в Бургаските околии.

Разселването, настаняването и оземляването на бежанците е продължило до 30-те години на миналия век.

Населено място	По годишно преброяване										
	1920	1926	1934	1940	1956	1965	1975	1981	1985	1992	2010
Евренезово	621	489	569	515	366	324	40	42	63	88	-
Близнак	592	614	721	638	695	465	135	126	92	111	-
Моряне	231	201	227	125	-	-	-	-	-	-	-
Младежко	181	183	212	236	250	116	56	39	32	39	-
Звездец	551	574	736	728	1439	1269	969	845	845	633	-

Разселването и настаняването, както и оземляването на бежанците е продължило до 30-те години на миналия век. Науспелите да изхранват семействата си са търсили препитание в Бургас. Там, в мараличния квартал Комлука те са строили за една нощ малки коптори от тръстика, измазана с глина. Там са бягали бежанците от Евренезово, Дингизово, Караеврен, Каръмлък, Гьоктепе.

Няма ги в крайградските квартали строените за една нощ коптори с комин и врата, през която се влиза направо отвън. Няма ги някогашните бежанци. Потомците им след събитията от септември 1944 г. са разпилени по цялата страна, получили образование и заели ръководна роля в народното стопанство и образованието. Потомците на потомците след нахлуване на демокрацията се разпиляха по чужбините, забравили откъде идват корените им.



Темата на съобщението е **добросъседството на народностите, населявали Източна Тракия до началото на ХХ век, и взаимното им влияние в духовната култура**. Трябва ли, в заключение, да твърдим, че сега в Източна Тракия, освен цигански песни, други напеви няма; че внесеният фолклор и култура от българите мохамедани, дошли от Родопа, Пирина, Стара планина и Македония, са изчезнали с идването им на новото местожителство; че са заличени с прокарването на граници и телени огради?

До началото на Втората световна война новите жители на село Чеглаик в Турция са идвали отсам границата в с. Бръшлян да празнуват празника „Св. Илия“ и да мерят силите си с бръшлянските пехливани на събора „Св. Пателяй“ и са говорели „като нас“.

Декретите и телените грачни заграждения са прекратили отношенията между съседите от двете страни на границата, но пресушено ли е миналото на тия българи!

През 80-те години на миналия век в едно от четенията по „Програма Странджа-Сакар“ в съобщение се спомена, че по време на жетва от пограничните ниви на Турция се чуват жетварски родопски песни.

Пак в същите години четох във вестник, че през август в Странджа се изсипали поройни дъждове. Набъбналата река Велека и поройите отвлекли земеделските култури по цялото течение. Когато водата се оттекла, в българските лъки намерили удавена жена със задяно в цедилка бебе. Висели закачени в клоните на крайречна елша. Водната стихия я е довякла от Турция, там където са изворите на река Велека. Младата жена била облечена в някогашната родопска носия и детето задяното в шарена родопска цедилка. Облекло, каквото носят участничките в колективите за художествена самодейност.

До 1939 г. някогашните жители на село Каръмлък (Младежко) идвали от Турция по време на събора на селото да си хапнат от отглежданите в Карамлък мехлета (домати).

Всички тези примери потвърждават добросъседството на някогашните жители на Източна Тракия. То се открива във влиянията в езика, песните, танците – в цитираните над 70 откъса от песни със заемки от турски и гръцки думи, в песните от турския фолклор, в които се пее за патриоти българи, борци за свобода. Дрязгите и омразата, насаждани от управляващите, не са успели да заличат стремежа на обикновените, малките хора за проява и подържане на *адамлъка* – човешината. И предаваната от поколения мъка на предците по отнетите бащини стрехи. Защото човек не може да се освободи от властта на местата, където е оставил част от своето съществуване.

## РЕЧНИК НА ЧУЖДИТЕ ДУМИ В ПЕСНИТЕ НА ИЗТОЧНОТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

### А

аркадаш – приятел  
адамлък – човещина

### Б

бурмички – гривнички  
беглицки – от беглик, бегликчийски  
башибозуци – нередовна турска войска  
бостанджии – пазачи  
баш-башът, главен, пръв  
белиде – белидие – общинска управа, арест  
букаи – вериги  
байраци – знамена  
башка – отделно  
бендисвам – харесвам  
бозгунлук – размирно време  
белки /м/ - нима  
бастисвам – нападам  
боллук – много, най-много  
бакрач – меден съд за течности

### Г

гюзел – хубав /а/  
гяур – неверник  
гюл ханъмка – прилична рода ханъмка  
гуна – връхна до коленете женска дрега  
гюреш – борба

### Д

давия – съдебно дело  
демир – желязо, желязно  
дюлгерин, дюлгере – строител /и/  
дюгенче – магазинче

### Е

ерудия – поход военен  
ехърйо – обор за коне  
ескер – войник, войска

### Ж

жанъм – душица  
жамбазин – който се пазари  
жамбазлък – пазарене

### З

зильярин – завистник

зибитен – офицер

### И

ихтибар – добро име

изин – разрешение

### К

касафет – грижа

кафадаре – връстници

кундурки – обувчици

конак – място за приспиване, за гостуване

карагяур – красив неверник

кадия – съдия

кюрк, кюркюве – връхна дълга дреха /хи/

кедер – грижа

кефиль – свидетел

къркел – желязно чукче на порта

кондисвам – настанявам се

казъм – мое момиче

каскънжия – завистник

кахърен, кахърна – загрижен, загрижена

кавга, кавгаджия – крамола, крамолджия

кауль – облог

капуолан – пазач, часови

кабахет – вина

### Л

лунтаперин – земеделец

ламбада – дълга дебела свещ

### М

махмурен – сънен, нетрезвен

мерия – землище

мекере – мобилизиран кон

мехкеме – съдебно дело

махана – недостатък

махала – част от селище

меджия – межа – безплатен труд

### Н

нейолна – неразположена, чувства се зле

### П

пайванти – добитък, оставен на паша

пенжур – прозорец

## Р

руба лефтерска – моминска премяна  
ресикъ – край

## С

сайбия – собственик  
сурия – стадо  
синджирья – вериги  
сефер – поход военен  
севда – любов  
стрексам – съгласям се  
саксвам се – съобразявам се  
субаш – полицейски началник  
сеизин – коняр  
сардисвам – ограждам

## Т

тибекъ – край  
тептеть руба – женски дрехи  
тайфа – дружина, роднинство  
на тавлъ – хранене добитък на ясла

## У

улду – признавам се за победен

## Ф

файда – полза

## Х

харкома – меден съд за вода, менец  
хазна – държавно съкровище  
хабер – известие  
хал – положение

## Ш

шекер – захар

## Ч

чуфчийче – земеделец

## Ю

юлдаше – приятели, другари

## Я

ярдъм – помощ  
язаджия – управител, член на управа

## БЕЛЕЖКИ

- <sup>1</sup> История на България. Т. 6. С., 1987, с. 78, 80.
- <sup>2</sup> **И. Орманджиев**. Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1895–1903), т. I-IV. Бургас, 1927-1941.
- <sup>3</sup> Срв. **И. Орманджиев**. Приноси..., кн. IV. С., 1941, с. 228.
- <sup>4</sup> Срв. **И. Орманджиев**. Приноси..., кн. II. С., 1929, с. 81. В спомените на Анастас Разбойников.
- <sup>5</sup> Срв. Непубликувани спомени на Димо Янков Василев. – ЦДА на РБ, ф. 2000.
- <sup>6</sup> **Л. Милетич**. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.
- <sup>7</sup> **П. Маджаров**. Животът на източнотракийските българи в техните песни и разкази. С., 2001.
- <sup>8</sup> **К. Петканов**. Белият вятър над Странджа. С., 1983, с. 487.
- <sup>9</sup> Вж **П. Маджаров**. Българите и българските селища в Източна Тракия. – Македонски преглед, 2006, кн. 4, 129-144.
- <sup>10</sup> СНП – **П. Маджаров**. Странджански народни песни. С., 1983.
- <sup>11</sup> Сборник за народни умотворения (СБНУ), т. 57. С., 1983.
- <sup>12</sup> **П. Маджаров**. Народно творчество на българи от Източна Тракия. С., 1996; Същият. Животът на източнотракийските българи в техните песни и разкази. С., 2001; Същият. Под небесния връх. Бургас., 2010.
- <sup>13</sup> Вж **П. Маджаров**. Свято заклятие. С., 1998, с.117.
- <sup>14</sup> Вж **П. Маджаров**. Въстанието в Одринско 1903. С., 2004, с.192.
- <sup>15</sup> **К. Янев**. Среци по пътя. С., 2006, 436-448.
- <sup>16</sup> **Д. Лазов**. Екзарх Стефан I, живот, апостоличество и творчество. С., 1947; **П. Япов**. Трайчо Костов и Никола Гешев: съдебни процеси през 1942 и 1949 г. С., 2003, с.134.
- <sup>17</sup> Разказ на Мата Янева Стойчева от с. Звездец. – Срв. **П. Маджаров**. Под небесния връх. Бургас, 2010, с. 264.
- <sup>18</sup> Срв. **П. Маджаров**. Животът на източнотракийските българи в техните песни и разкази. С., 2001, 211-212.
- <sup>19</sup> Срв. **Ж. Димитров**. Село Граничар. Бургас, 2005, с. 185, 186.
- <sup>20</sup> Срв. **Д. Патронов**. Великата странджанска пустиня. Бургас, 2010, с. 76, 77.
- <sup>21</sup> Срв. **П. Маджаров**. Свято заклятие. С., 1998, с. 8, 10.
- <sup>22</sup> **Л. Милетич**. Разорението на тракийските българи 1913 година. С., 1918, с. 78. Разказ на Христо Георгиев, родом от с. Дерекьово, 75 г., а сега бежанец в Малко Търново.
- <sup>23</sup> Река Паспал (Паспаловска) – горното течение на р. Резовска.
- <sup>24</sup> **В. Арденски**. Загаснали огнища. С., 2005, с. 109; **Д. Каров**. Било ли е? 1933, с. 51, 52.
- <sup>25</sup> **Н. Казанзакис**. Рапорт пред Ел Греко. С., 1984, 383-387.
- <sup>26</sup> Вж **Л. Милетич**. Цит. съч.; **С. Райчевски**. Източна Тракия. С., 1994; **С. Трифонов**. Тракия. С., 1992.

# ЕТНОДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ В ИЗТОЧНА И ЗАПАДНА ТРАКИЯ 1913–1923 г. ПЪРВОТО ЕТНИЧЕСКО ПРОЧИСТВАНЕ В ЕВРОПА

СТОЯН РАЙЧЕВСКИ

Българското правителство пристъпва към дипломатическа подготовка на Балканската война за спасяване и освобождаване на българите от Македония и Одринско от разорението и изстреблението, на което те са подложени от страна на официалната и местната турска власт, разбойническите банди и от четите на различните пропаганди. След дълги преговори на 29 февруари 1912 г. в София се поставя началото на Балканския съюз с подписването на Договор за приятелство и съюз между Царство България и Кралство Сърбия, към който по-късно се присъединяват Гърция с подписания на 16 май 1912 г. Договор за отбранителен съюз между Царство България и Кралство Гърция, и Черна гора, с която писмен договор не се сключва, а има само устно заявление от българска страна да ѝ се дава заем от по 750 000 лв. месечно за издръжка на войската. Балканската война започва на 5 октомври 1912 г. Българската войска, която в сравнение със съюзническите войски е най-многобройна и с най-висок боен дух, бързо преодолява турската гранична съпротива и навлиза дълбоко в Източна Тракия. В продължение само на един месец българските войски достигат до Чаталджа, където разполагат своите позиции само на 30 км от Цариград. На 13 март 1913 г. след няколкомесечна обсада пада и обявената за непревземаема Одринска крепост. Точно в 10 часа на този ден българските войски влизат тържествено в града с развети бойни знамена. Турция е разгромена и иска примирие и мир. На 17 май 1913 г. със съдействието на Великите сили в Лондон се подписва мирен договор, съгласно чл. 2-ри на който Турция отстъпва на съюзените страни „всички територии на своята империя върху Европейския континент, на запад от линията Енос на Егейско море до Мидия на Черно море, с изключение на Албания“.

След окончателното установяване на границата по линията Мидия – Енос се поражда изселнически поток от българи, чиито села

остават извън пределите на България, т.е. южно от новата граница. Броят на български бежанци още към края на май 1913 г. достига 30 000 души<sup>1</sup>.

Усилията на българската администрация да възстанови постепенно нормалния стопански и поселищен живот в Източна Тракия скоро биват пресечени от разразилата се неочаквано нова Балканска война – този път между съюзниците – Междусъюзническата война. Необоснованите аспирации на сърби и гърци към освободените земи довеждат до противоречия между съюзниците. Гърция и Сърбия сключват договор, насочен срещу България, който цели да я лиши от голяма част от заетите територии, населени предимно с българско население. Още докато се водят военните действия срещу Турция, сръбските войски постепенно заемат Северна и Средна Македония, а гръцките – Южна Македония, без да имат намерение да се изтеглят оттам. За да отстоява своите национални интереси и да защити българите, които остават отново под чужда власт, този път на сърби и гърци, България е принудена да води война с довчерашните си съюзници Сърбия, Гърция и Черна гора. С българското настъпление към Солун и Велес на 16 юни 1913 г. се поставя началото на Междусъюзническата война, която завършва с катастрофални за съдбата на българското население в Източна Тракия последици.

Гърсещата реванш Османска империя, която не е страна в конфликта, се възползва от усложненото положение на България след румънското нахлуване от север и на 30 юни 1913 г. в грубо погазване на подписания от нея Лондонски мирен договор настъпва отвъд установената и международно призната граница Мидия – Енос, без да обявява война и започва предварително планирано тотално етническо прочистване на българското население от Одринска Тракия с масови насилия, грабежи, убийства и палежи.

Чуват се гласове, въпреки тежкото положение България да не преговаря с Турция. Български политически мъже настояват да се остави всичко друго и турските войски да се изтласкат от Източна Тракия, защото „загубим ли Тракия, губим всичко и тогава за никакъв македонски въпрос няма да можем да говорим“<sup>2</sup>. Правителството на Либералната партия, начело с Васил Радославов, не споделя тези идеи и бърза да се споразумее с Турция и така се стига до подписването на Цариградския договор от 13 септември 1913 г., при който България изгубва Източна Тракия и Димотика в полза на Турция. От Източна Тракия България присъединява само части от Малкотърновска и Василичовска околия.

При започналата още на 2 и 3 юли реокупация на Тракия над българското население в Одринска Тракия се извършва първото ет-

ническо прочистване или първият геноцид в Европа през XX век. Турската войска, предвождана от Енвер бей и придружавана от отряди от кюрди и араби, се нахвърля жестоко върху българското население в Източна Тракия със задачата то да бъде окончателно разорено и прогонено оттам. Това те извършват с такава планомерност и жестокост, че предизвикват потрес у всички съвременници. Още при появата на турската азиатската кавалерия, наричана от местното население „арапите“, българите от най-близките до Цариград села успяват да избягат в столицата. Останалото население панически бяга към българската граница. На ограбване и изстребления са подложени и българските селища в Малгарска и Хайреболска каза. Там по данни на Карнегиевата анкета са избити и прогонени 15 960 души българи, въпреки че те са били османски поданици<sup>3</sup>. Оцелелите от тях месеци наред се скитат из планините, преследвани и избивани или умиращи от глад. Особено жестока става войската и придружаващият е башибозук при преминаването на границата Мидия – Енос. Голяма част от българите от Източна Тракия между линията Мидия – Енос и старата българо-турска граница не подозират какво го очаква и не бързат да бягат, защото са уверени, че новата граница е окончателна и гарантирана от европейските сили, а и самата българска администрация по места ги успокоява и съветва да не се изселват, въпреки пристигащите от юг тревожни слухове. Други като българите в лозенградските села Докузюк, Енимахле, Карамасли, Куюндере, Карахадър, Арпач, Османли, Селиоглу, Татарлар, Гечкенли, Мусул проявяват дори наивност и в желанието да запазят имотите си, изчакват идването на турската войска, считайки, че тя само ще окупира селата им и няма да прибегне до насилия<sup>4</sup>. Разстоянието между новата и старата българо-турска граница турската войска изминава за три седмици. За това какво се случва по същото време на тази територия красноречиво свидетелства едно признание на турски кавалерист, документирано в протоколите на Карнегиевата комисия: *„Имахме заповед първо да грабим и запалваме, а след това да убиваме всички мъже“*<sup>5</sup>.

Геноцидът над тракийските българи при реокупацията на Одринска Тракия е документиран в забележителното изследване на Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 година“. Тази документална книга е плод на истински подвиг от страна на Любомир Милетич. В много трудни условия той обхожда разорени български села, разговаря със стотици окаяни бежанци, настанени по временни лагери край гари и пътища, приютени в мизерни и набързо приготвени сламени колиби, гладни и изтощени, загубили близки и в пълна неизвестност за бъдещето. *„Може да се каже –*



заявява той в същата си книга, – *че тракийският български погром няма равен на себе си в новата ни мъченическа история*“.

В началото на юли в чисто българското село Булгаркьой е нападнато от войска и в него са избити 1100 души, останалите живи 900, повечето жени и деца, са откарани в Кешан, а младите жени и девойки – в Мала Азия за потурчване. След Булгаркьой войската и башибозукът нападат и българските села Лезгар, Пишман, Харлагюн. Унищожени са всички български села в Малгарско и Узункюприйско, както и селата Чопкьой, Търново и Ерменикьой. В с. Залф ордите на Енвер паша избиват 687 християни и ограбват богатството им. Същите палачи изгарят селата Чомлекьой, Ново село и др. Край с. Татарлъ турската кавалерия посича със саби бягаща българска колона.

На 9 юли 1913 г. турците влизат в Одрин, където са убити 521 българи, много от тях – заварени в болницата ранени войници. На 10 юли 1913 г. в Мустафापаша ( дн. гр. Свиленград) всички заловени българи са събрана на брега на Марица, клани и трупове им хвърляни в реката. На грабежи, бой и убийства е подложено българското население в Лозенградско, Визенско, Мидийско, Бунархисарско, Люлебургазко, Бабаескийско, Василиковско, Малкотърновско и Ортакьойско (Ивайловградско). Насилията се прехвърлят и в Западна Тракия, където редовната войска и башибозукът опожаряват 22 български села и избиват няколко хиляди българи, главно жени, деца и старци. Още през лятото на 1913 г. около 50 000 българи от селата там търсят спасение в България, а принудителното им изселване продължава и след подписването на Цариградския договор и Одринското съглашение от 2 ноември 1913 г.

В много тежко положение се оказва и българското население в Беломорието, което е подложено на насилия и грабежи и от турци, и от гърци. Докато гърците държат свой гарнизон в Дедеагач, турците настаняват свои части в Димотика, Фере и Софлу. Башибозукът също вилнее безнаказано из българските селища и същевременно се разпространяват слухове, че Беломорието нямало да се остави на България. Две седмици след подписването на Букурещкия мирен договор от 16 август 1913 г. по указания от Енвер паша се извършват нападения срещу редица български градове: Крумовград, Момчилград и Кърджали, въпреки че Великите сили не одобряват тези действия и реагират остро.

Нахлуването на турските войски на запад от река Марица е съпроводено с големи насилия и жестокости върху българското население в Димотишко, Софлийско, Ференско, Дедеагачко, Гюмюрджинско и др. Българското население бяга панически към старата българо-турска граница, но е застигано, ограбвано и избивано от ре-

довната турска войска и вилнеешите башибозушките банди. В Дедеагачко и Гюмюрджинско, където живеят 18 000 българи християни и 5000 българи мохамедани, също се извършват поголовни избивания. Ударът е насочен най-вече към чисто българските села като Сачанли, Манастир, Доганхисар, Къзлар и др. Българите от 17 села, около 12 000 души, бягат към Дедеагач, като разчитат на помощта на намиращите се там чуждестранни консули. Вместо помощ от консулите идва обявление от турците, че в Дедеагачко ще управляват автономно турци, гърци и евреи без българите. На българите е известно, че в срок от 5 дни те трябва да се изнесат в България, в противен случай никой няма да отговаря за имота и живота им. За струпаните тук българи, около които сноват готови да грабят и убиват башибозушки банди, остава само един изход – бягството към България.

На 23 септември 1913 г. огромен керван от български бежанци се отправя към Фере с цел да достигне планината и да премине българската граница, преследван и заплашван от башибозуци. В полето около Фере се извършва ужасното клане. Любомир Милегич сравнява жестокото изстребление на българите тук с клането в Батак, като добавя, че в Западна Тракия са извършени масови кланета подобно на Батак в цели 17 български села. Оцелелите преминават в България през река Арда, където много майки и деца се издавят или са избити от стрелбата по тях. Броят на убитите тук се изчислява на 2000 души. В Армаганската долина са убити други 800 души, повечето жени и деца. Едва когато насилието над българите в Беломорието достига най-високата си точка, българската войска получава разрешение да навлезе и заеме земите, които по силата на Букурещкия мирен договор се полагат на България. Много от най-големите погроми над българското население се извършват след 16 септември непосредствено преди българските части да са навлезли отново в Беломорска Тракия. Така например в края на септември 1913 г. голяма група селяни от Манастир са обградени и нападнати в планината от башибозуци. След продължително сражение обградените пробиват обръча и се изтеглят, но оставят 40 души убити, предимно жени и деца.

Принудителното изселване на българите продължава и след подписването на Цариградския договор и Одринското съглашение (2/15 ноември 1913 г.). Междусъюзническата война завършва с най-жестоки насилия, преследвания и гонения над българите в Македония и Одринско, съпроводени с масови избивания, грабежи и опожаряване на цели села. Стотици хиляди българи от Македония и Тракия изпълват като бежанци южните предели на България. До края на 1913 г. в Източна Тракия, без Цариградско, са обезлюдени повече от сто селища, чиито жители са прогонени от родните им домове, много от

тях убити и ранени в селата или по време на бягството, а цялото им имущество – ограбено. По непълни данни от българската Дирекция по настаняването на бежанците само от Източна Тракия през същата година изселени 12 660 семейства. В резултат на тази кампания според анкетата на Любомир Милетич около 30% от българското население в Одринска Тракия бива избито или умира от мъчения, глад, болести и бежански неволи през годините 1913-1914.

Тези сведения се потвърждават и допълват от проведената през втората половина на 1913 г. Карнегиева анкета. В комисията, извършила тази анкета на място, са били включени представители на Австрия, Великобритания, Германия, Русия, САЩ и Франция. Рапорътът на комисията е обнародван още през 1914 г. В него обективно са показани и насилията над българското население при реокупацията на Източна Тракия след подписването на Лондонския мирен договор. Отбелязано е, че в с. Османли, което е имало 140 християнски къщи, нито една не е била пощадена. Черквата е била изгорена, изравнена със земята, населението избягало към България, а добитъкът откаран<sup>6</sup>. Изброяват се и други селища с подобна участ. Поместен е разказ на жител от българско село в Люлебургазко за преживения ужас на 3 юли 1913 г., аналогичен на случилото се по същото време и в с. Булгаркьой: *„Жените и децата полудяха... Избиха много свят... Ограбиха всичко. Чувах се адски писъци. Край селото мина кавалерия, но не се намеси да спасява“*<sup>7</sup>. Потвърждават се описаните от Милетич събития в Булгаркьой, Пишманкьой и др. селища в Одринско. Цитира се гръцки документ, в който се казва, че в казите Малгара и Хайребол с опожарявания и убийства е изгонено българското население от всички села – т.е. около 15 900 души. Същото потвърждава и католически мисионер, който на 13 август пристига в Одрин. Той съобщава, че броят на изгорените и окончателно разрушени села не е по-малък от 45. Потвърждават се и сведенията за злодеянията над българското население в Западна Тракия. След изтеглянето на българските войски оттам през месец юли, областта се заема от гръцки войски с център Дедеагач. След заминаването на гръцките войски на 6 септември до пристигането отново на българските войски жителите са оставени в ръцете на башибозука и гръцките андартти. Изплашеното българско население, около 15 000 души, се устремява към Дедеагач, където още има редовна гръцка войска, но тя не му позволява да влезе в града. На 19 септември цялото това население е подкарано към Фере и Ипсала. На 23 септември рота български доброволци освобождават една част от него, която се отправя към България. На следващия ден става ново сражение с башибозука при с. Пишманкьой. Падат убити около 500 души, а 200 жени и деца са

пленени. Прииждат нови бежанци и се оформя група от около 8000 души, от които след станалите кланета при преминаването на река Арда оцеляват 7200 души. Изгорените села в Западна Тракия са 22, а избитото население – няколко хиляди души<sup>8</sup>. Когато описва събитията в Кешанско и Малгарско, комисията, изготвила доклада на Карнегиевата анкета, заключава: „Сведенията, които притежаваме, ни позволяват с абсолютна увереност да кажем, че се касае за съвършено изтребване на българското население от военните власти според един систематично изпълнен план“<sup>9</sup>.

Според сведенията, предоставени от Одринската Българска митрополия на генералния консул Недков във връзка със съставените в края на 1913 г. съгласно Одринското съглашение анкетни комисии, общият брой на българските села, чиито жители са били принудени от турските власти да се изселят, за Източна Тракия възлизат на 108 с общо 10 934 къщи и 51 427 души.<sup>10</sup> В тази статистика не са включени българските бежанци от градовете на Източна Тракия и от Цариградския вилает.

### Принудително изселените българи от селата на Източна Тракия

	Брой на селата	Брой на къщите	Брой жителите
Каза	37	2750	11 012
Одринска	16	1538	7884
Лозенградска	1	80	327
Мидийска	3	401	1737
Визенска	6	1020	4639
Бунархисарска	1	149	760
Люлебургазка	3	263	1032
Бабаескийска	5	1332	7343
Узункюпрыйска	6	728	3719
Малгарска	1	442	2132
Кешанска	1	35	150
Еноска	4	309	1556
Димотишка	8	777	4140
Мустафапашанска	1	89	511
Хайреболска	11	637	3149
Малкотърновска	4	684	3149
Василиковска	108	10 934	51 427

Според същите сведения, в цяла Източна Тракия остават непострадали и неизселни само две български села, признаващи Патри-

аршията: Караюсуф – с 45 къщи и Ортакчи – 150 къщи. Принудителното изселване и бягството на българи от Одринска Тракия продължава и след 1913 г. Точният брой на прокудените трудно може да бъде установен, но само по данни на Дирекцията за настаняване на бежанците, анализирани от Т. Браянов, след 1913 г. Източна (Одринска) Тракия са напуснали 20 181 български семейства от 250 селища<sup>11</sup>.

### Прогонени българи от Източна Тракия след 1913 г.

Околия	Брой на селищата	Брой на семействата
Бабаески	8	493
Бунархисар	7	1560
Виза	9	583
Енос	6	250
Кешан	8	528
Лозенград	33	3989
Малгара	12	1346
Мидия	3	108
Одрин	64	4898
Узункюпрю	10	1716
Хафса	12	798
Хайребол	4	235
Чорлу и Цариградско	47	2200
Софлу – източно от Марица	1	100
Василико	4	300
Малко Търново	19	883
Всичко	250	20 187

Оставените от българите имоти в Източна Тракия през 1913 г. възлизат на 34 062 сгради, 1 961 440 дка ниви, ливади и лозя, 216 043 дка гори, 131 231 глави едър рогат добитък и 649 431 глави дребен рогат добитък. Преселването на българите от останалата в границите на Турция Тракия продължава и през следващите години въпреки усилията на българските дипломатически представител да спрат или ограничат този процес.

Според наложения ѝ след Първата световна война Севърски до-

говор Турция отстъпва на Гърция Източна Тракия с Одрин. На 26 август 1922 г. по време на гръцко-турската война кемалистките войски минават в настъпление. След тежки боеве те превземат гр. Бурса и разгромяват основните гръцки групировки. Съгласно подписаната в Мудания на Мраморно море на 11 октомври 1922 г. военна конвенция между Съюзените сили и правителствата на Турция и Гърция, гръцките войски и гръцката администрация трябва да се изтеглят от Източна Тракия. В Източна Тракия се настаняват граждански органи на кемалистите и жандармерия. В новата обстановка България формулира пред Лозанската конференция свои компромисни искания за Тракия, предвиждащи автономия вместо присъединяване:

1. Автономия на цяла Тракия под протектората на ОН.
2. Всички бежанци да се върнат в тази автономна държава.
3. Да се предвиди клауза за плебисцит.
4. Да се обяви за неутрална зона р. Марица от Одрин до нейното устие.
5. Да се демилитаризира цялата област.
6. Да се създаде неутрална зона за български излаз до Дедеагач.

На конференцията в Лозана българската делегация бива допусната само в териториалната комисия, в която се обсъжда въпросът за границите на Турция в Тракия. Българската делегация застава на позициите, че щом Севърският договор е ревизиран и Източна Тракия се връща на Турция, наложително е Западна Тракия да се върне на България. На 22 ноември 1922 г. българската делегация представя две ноти за положението на българското население в Тракия. Едната от тях третира въпроса за съдбата на българските бежанци от Източна Тракия. Настоява се за тяхното връщане по родните им места и задължаването на турските власти да им възстановят заграбените имоти. Лозанският договор се оказва задоволителен само за турските и гръцките интереси. В него не се предвиждат никакви клаузи за покровителство на българските малцинства в Тракия, въпреки проявената в този смисъл благосклонност от страна английската и френската делегация. Председателстващият комисията по малцинствата английският министър на външните работи лорд Кързън се обръща укорително към турските представители с думите: „*Защо се оказахте така немилостиви към българите от Източна Тракия? Българите са в Тракия по-рано от вас*“. По същия начин откровено възмутен е в обръщението си към тях и френският делегат Бомнар: „*Вие дори не искате да се занимаете с въпроса за връщането на българите в Източна Тракия. Това е нахално*“<sup>12</sup>.

След заемането на Източна Тракия от кемалистите положението на малкото останали там българи продължава да се влошава. Тези от

тях, които са се заявили като патриаршисти, за да не бъдат изселени по време на гръцката окупация, сега биват изселвани принудително заедно с гърците. Верните на Екзархията българи, запазили се тук-там, главно по градовете, загубват надежда, че ще могат да останат и в бъдеще по родните си места, въпреки настояванията на българските консули и дипломатически агенти, да стоят и по този начин да отстояват и бранят националните интереси на България.

През октомври 1923 г. лозенградските българи изготвят едно обширно изложение за положението им, създадено от окупацията на Източна Тракия от кемалистите, което изпращат до Екзархийския заместник в Цариград Велеския митрополит Мелетий. Изложението е подписано от Стоян Мутафов, Панайот Вълков, Георги К. Мержанов и Никола Георгиолу като представители на цялата българска общност в Лозенград.

*„От десетина години вече – се казва в него – останалите в Лозенград българи, на брой около 350 семейства, изнемогваме под тежестта на неносното ни положение. Ние знаем, че войните раздрусаха равновесието на живота из всички кътове на земята. Мислиме обаче, че нашето положение е уникално! Нашият живот е застрашен от две страни: Първо, от страна на произволите на мохамеданите в града и околнята, и второ, че фактичките не сме господари на имотите си, поради което сме лишени от необходимите ни приходи, та сме принудени да ядеме скътаните „бели пари за черни дни“. Ако на това положение не се тури край, мислим, че не ще можем да престоиме тук повече от тая зима, освен ако някой се нагърби с нашата издръжка и гарантира живота ни от произволите. Всички ние с трепет и ужас очакване настъпването на страшната зима. За нас тя е страшна, не със своята суровост, но с неизвестността, която ни носи. Ние не сме сигурни за живота си. Самата власт не иска да ни вдъхне вяра, че тя ще ни запази живота, имота и честта. Миналата година, па и доскоро ставаха работи, които са още пресни за нас и под впечатлението на които живеем още и ще живеем с безпокойство. Това ще бъде тъй до-тогава, докато видим, че престъпникът се преследва и наказва. За голямо съжаление досега констатираме тъкмо обратното: ако не се поощрява, престъпността със сигурност се толерира от дейността на властите.“<sup>13</sup>*

В подкрепа на тази констатация подписалите изложението от името на всички лозенградски българи привеждат като доказателство много факти и добавят: *„Ние не смеем да твърдим, че властта участва в тия престъпления – добавят лозенградските българи, – удивително обаче ни се вижда нейното държане. А щом като прес-*



тълпниците остават неиздирени и ненаказани, ние с право ставаме подозрителни спрямо тая власт<sup>44</sup>. Авторите на изложението са категорични, че всичко се прави, за да не остане българин и в Лозенград, каквато е съдбата на всички други български села и градове в Източна Тракия. „Турското простолудие явно говори – заявяват те, – че за гяурите тук живот няма и че им е било заповядано, ако нощно време чуят писъци за помощ, да не излизат от къщите си. В изброените тук факти ние виждаме властта да търпи престъпността на турското население спрямо българите. Пред перспективата на това ние с ужас и трепет посрещаме настъпващата зима и мислим, че ако се върви по същия път, дори един подобен факт ще всее уплаха и принуди мнозина още, волю или неволю да дирят спасение в изселването. Освен всичко това ние се страхуваме за бъдещето си, защото фактически не сме стопани на недвижимите си имоти. Обикновено явление е, посятата нива, разработеното лозе или градина, изцяло да ги берат други, които не са вложили в разработването им нищо труд, нищо пари, а просто използват положението си и с заплашвания стават собственици. Никой не смее да се оплаче на властта, защото не знае, какво го очаква, още повече, когато пострадавшият е земеделец и работата му е на полето.“<sup>45</sup>

След като изброяват достатъчно примери за безправие, в което съзнателно са поставени малкото останали в Лозенград българи – т.е. последните българи в тази част на Източна Тракия и продължаващия системен натиск върху тях с цел да бъдат и те прогонени от там, следва категоричният въпрос с предварително ясен отговор:

„След всичко това ние питаме: Може ли да се живее под гнета на постоянния страх и без приходи, щом не можем да бъдем господари на имотите си? Нека изтъкнем, че властта редовно събира данъци от нас, тя не иска и да знае за нашето питане. Има ли тая право на това, щом не може или по-право, щом не е доказала, че желае и може да гарантира честта, имота и живота ни?

Като изнасяме всичко това, ние заявяваме, че при такива условия не можем безкрайно да стоиме така само в името на една народна кауза! Ние искаме да се направят сериозни постъпки, за да се гарантира немедленно животът и имотът ни. Ако всичко това не стане, ако продължава още настоящето положение, за нас остават само два пътя: или да ни хранят на държавни разноски, за да ни избият необузданите мохаджири през дългите зимни нощи, или пък да не ни се пречи на изселването в името на тая народна кауза. Считаме, че несправедливо и неестествено ще бъде за всеки един фактор, който ще ни пречи да си вървим по своя път, ако и тази зима ни оставят под гнета на насилията и произволите, без гаран-



*ция за живот, имот и чест. Десет години сме търпели тук. Никои не може да ни обвини в липса на патриотизъм! И търпението си има свой край. Накрая заявяваме, че няма да дочакаме друга зима, ако не се постигнат реални гаранции за нашия живот в града ни.*<sup>16</sup>

След получаването на това изложение Екзархийският заместник Мелетий командирова училищния инспектора при Екзархията Д. Михайлов в Лозенград и Одрин и под претекст, че прави ревизия на училищата и урежда някои въпроси от чисто църковен характер, да проучи на самото място положението на българското население, както и причините за изселването му. На 24 октомври 1923 г. Д. Михайлов заминава за Лозенград, където престоява седем дни, от там на 1 ноември той отива в Одрин, откъдето на 6 с. м. се завръща в Цариград. В двата града, Лозенград и Одрин, където има още останали неголям брой българи, той провежда срещи с българската общност, събира сведения за тяхното положение и се опитва да ги убеди да не се изселват, тъй като това би обезбългарило напълно Източна Тракия, в която българите до 1913 г. винаги са били мнозинство. Въз основа на събраните сведения и личните си наблюдения той изготвя поверителен рапорт с дата 16 ноември 1923 г. и го изпраща до заместника на Екзарха в Цариград с копия до Светия синод в София, Управляващия царската легация в Цариград и Тракийския комитет в София.

*„Ваше Високопреосвещенство – се казва в рапорта на екзархийския училищен инспектор, – съгласно дадените ми от Вас инструкции проучих и самото място положението българското население в тия два града (Одрин и Лозенград), особено в Лозенград и причините, които заставят това население да напуска бащините си огнища и да се изселва в България... В резултат на извършеното, чест ми е да Ви донеса следното:*

*Положението на българите в Лозенград и Одрин, особено в първия град, не е добро: поминъкът им е много труден, животът им пълен с мъка и често пъти изложен на опасност. Това ненормално положение в тия край се дължи:*

*а) на общата криза, която съществува тук след изселването на християнското население и която е особено чувствителна за нашите българи, останали тук в ограничено количество и бойкотирани при това от турското население;*

*б) на обстоятелството, че много турци, купувайки от българите разни неща, отказват често пъти да заплатят стойността на закупените предмети. Тази е причината, дето много българи държат дюкяните си затворени и стоят без работа;*

*в) на заграбването главно на полските имоти на българите от*

страна на мохаджирите, които орат на общо основание нивите на българите, а също така прибират плода на техните лозя, ниви и градини, като срещу ония, които се опитват да им се противопоставят, си служат не само със заплашвания, но и с побой. Това е може би най-голямото зло, което докарва страшната криза и обрича довчерашните богаташи в нещастници, които не смеят да се доближат до полските си имения;

г) на големите данъци, които турските власти налагат на българското население, особено училищния данък и тоя за войската, който данък, от друга страна, се разпределя и много неправилно. Така на българските семейства с не особено добро материално положение налагат пет пъти повече данъци, отколкото на турците, които са много по-богати от тях...

Факти, които потвърждават гореизброените турски зулуми, неправда и своеволия към нашите българи се съдържат и в Изложението на Лозенградските българи. Всички тия изстъпления спрямо българите от тия места, предимно от Лозенградско, голямата криза и мъчнотията, които те изживяват, докарвали са ги до пълно отчаяние и изхода от това несносно положение те търсят в масовото изселване от своите родни места и заминаването в България...<sup>17</sup>

Михайлов не пропуска да отбележи усилията, които полага Екзархията и българското Генерално консулство в Одрин в защита на българското население от вършените над тях насилия, кражби и злосторства главно от страна на новите заселници – мохаджирите, под негласното прикритие от местната административна и съдебна власт. Главният екзархийски инспектор препоръчва на гражданите да проявяват по-голяма активност и да излизат открито с името си, да посочват злосторниците и да искат тяхното наказание. За съжаление обаче той установява, че вместо това те са са подвластни на един лесно обясним и основателен страх, че биха пострадали още повече, ако се узнае за тяхното оплакване... „Тоя страх ги кара да не обаждат никому нищо, или най-малко – да премълчават имената на злодейците. Благодарение на това много злодеяния и издевателства се повтарят и докарват населението до отчаяние. Това тяхно отчаяние, резултат на гореизброените причини, прави по-нататъшния живот на българите тук почти невъзможен, поради което те от известно време насам са почнали да се изселват, и тоя процес на изселването им още продължава. Рисуваме по тоя начин да видим в скоро време тоя хубав български край съвсем обезбългарен, което ще бъде голям удар за нашите национални интереси в Тракия. Помъчих се, доколкото ми бе възможно, да поуспокоя гражданите в

Лозенград, защото те са най-много разтревожени и да ги убедя, да се откажат поне засега от намерението си да се изселят. Обясних им, че се правят непрестанно постъпки за подобрене на тяхното положение и че има голяма надежда в бъдеще изпълненията и своеволията на турците, ако не напълно да изчезнат, то поне да намалеят и станат съвсем редки... На същите внуших да не се боят да съобщават своевременно в Митрополията за сторени тям злодеяния и да откриват имената на злосторниците. Митрополията от своя страна ще донесе това на официалните власти... Съобщих също и това, че духовната власт ще вземе веднага нужните мерки, за да се направи ново, по-справедливо разпределение на новите данъци – училищните и тия за войската.

Споменах по-горе, че съществуващата голяма криза в тия места засяга много българите, защото са останали много малко и при това турците ги бойкотираат. Кризата ще се отстрани и българите ще могат да бъдат пак поставени добре, ако се върнат бежанците. Важността на този въпрос с връщането на бежанците много добре се оценява тук и гражданите много държат на него. Аз ги успокоих в това отношение, като им казах, че се работи и по тоя въпрос, че по него скоро ще се направят нови и по-сериозни постъпки и че е възможно да се реши този въпрос благоприятно, като се издейства от турското правителство разрешение за връщането на бежанците или на една част от тях.. Казах им още, че навлизаме в зимен сезон и тия, които сега биха се изселили, ги очаква мизерия, където и да отидат. Имотите на такива българи ще се смятат след изселването им за безстопанствени и за тях ще бъдат вече изгубени. Ако пък причина са големите данъци, те и сега ще им бъдат наложени в същия размер, както и в края на финансовата година.<sup>418</sup>

Екзархийският инспектор полага големи усилия да разубеди последните останали в Лозенград българи да не се изселват, като им обещава да бъдат издействани от страна на българската държава редица промени в дискриминационната политика на турското правителство спрямо малкото останали българи в Лозенград, целяща окончателното им прогонване от Източна Тракия, което остава една илюзия. Празни илюзии са и уверенията му, че турското правителство щяло да разреши на българските бежанци или на част от тях да се завърнат по родните си домове и че те ще могат отново да влязат във владения на своите имоти, завзети от турските мохаджири. Той разговаря поотделно с много влиятелни българи и провежда две събрания с българската общност в Лозенград, която се опива да успокои и да разубеди от решението ѝ да се изсели. Михайлов добре съзнава и оценява усилията на тези последни крепители на българ-

щината в цяла Източна Тракия да устоят на натиска в името на националната кауза, но разбира и абсурда тази кауза да бъде спасена само от шепата останали български семейства в Лозенград, притискани, тормозени, ограбвани и убивани, затова се опитва да ги убеди поне да отложат изселването с няколко месеца:

*„Смятам, че съм успял да успокоя гражданите от Лозенград и да убедя тия от тях, които бяха готови да се изселят, да отложат заминаването си поне до 1 март – началото на новата финансова година в Турция. Обясних им, че такова едно отлагане на изселването е полезно за тях по няколко причини: 1. Ще прекарат зимата в своите огнища, а няма да скитат немили-недраги по чужди места; 2. Възможно е, ако не се успее с завръщането на бежанците, да се нареди да се откупят имотите на тия, които биха пожелали да се изселят или пък да им се даде право сами да си ги продадат, и 3. Ще може да се улесни тяхното изселване.“<sup>19</sup>*

Като доблестен гражданин главният инспектор Михайлов завършва изложението си с реална оценка и предупреждението, че ако не се направи нищо от страна на държавата, тези наши сънародници в българската някога Източна Тракия са напълно обречени и напразна илюзия е да се очаква от тях те сами да продължат да отстояват провалената тук българска кауза десет години след кошмарната 1913 г.:

*„Засега остават по местата си останалите в Лозенград около 350 семейства и ония в Одрин около 80 семейства. Но ако и след 1 март 1924 г. остане сегашното положение, моето дълбоко убеждение е, че всички почти лозенградчани и голяма част от одринските българи ще напуснат преди тази дата бащините си огнища и ще се изселят. За да не стане това, което и за самите тях ще бъде катастрофа и за националните ни интереси много вредно, смятам за свой дълг да препоръчам на Ваше Преосвещенство да направите от своя страна потребното за уреждането на горезасегнатите въпроси, а именно:*

*а) да се уреди до 1 март непременно въпросът за бежанците;*

*б) да се направят, по какъвто начин се намери за добре, нужните постъпки пред ангорското правителство, за да бъде оттам заповядано на местните власти, да покровителстват българското население: при разпределянето на данъците да не фаворизират турското население за сметка на българското и да го пазят от всякакви зулуми на турците, предимно на мохаджирите, чиито престъпления спрямо българите да наказват неотлагателно. Познавайки чиновочитанието и страхопочитанието на турчина пред властта, вярвам, че зулумите ще престанат ако това се заповяда от високо място.*

*Друго нещо, което ми изтъкнаха господа общинските съвет-*

ници в Лозенград, което и аз лично можях да констатирам, то е, че в този град има 126 семейства, наброяващи 223 членове, които се намират в крайно бедствено материално положение. Те нямат никакви приходи, страдат за насъщния хляб и ако не бъдат подпомогнати отнякъде, рискуват да измрат от глад през настоящата зима. Досега те прекарваха благодарение на подаяния от съседите и други милостиви съграждани. Занапред обаче, особено през зимния сезон, издръжката им ще бъде още по-затруднена, понеже кризата е обща за всички, работа няма никаква. Та положението и на тия, които довчера са били състоятелни граждани, сега е тежко и мъчно ще бъде за поветото от тях да отделят каквото и да е за издръжка на крайно бедните си съграждани. Общинските съветници единогласно ми заявиха, че без една помощ отвън, която да им гарантира поне хляба, тези нещастници не ще могат да изкарат даже зимата и ме помолиха да ходатайствам пред Ваше Високопреосвещенство да направите нужното за удовлетворението на техните молби... Предвид на изключителните обстоятелства, при които се намира този край, аз смятам, че ще бъде справедливо и полезно да се подкрепят тия наши братя, за да не измрат през зимата от глад.“<sup>20</sup>

Положението на последните останали в Източна Тракия българи не се подобрява, турското правителство продължава да следва старата политика на прогонване на българите оттам и не допуска завръщането на бежанци. За българската дипломация българската кауза в Източна Тракия изглежда вече обречена. Тракийските бежанци обаче продължават години наред да се надяват и да настояват да им бъде позволено да се завърнат по родните места. На 8 октомври 1929 г. на 14-тия редовен конгрес на Тракийската организация те изготвят резолюция до Обществото на Народите за положението в Източна Тракия, в която излагат и своите искания:

*„Всички българи от Източна Тракия бяха изгонени с огън и меч от своите родни огнища през 1913 година и оттогава до днес те са разпръснати из България, очаквайки деня да се върнат в родните си места.*

*Въпреки препоръката на Великите сили, направена в Лозанската конференция за мир пред турската делегация, да се позволи на изгнаниците да се върнат в родните си огнища, турското правителство чрез Ангорския договор за приятелство с България конфискува нашите частни имоти в полза на държавата и ни забрани да се върнем в родината си.*

*Ангорското правителство продължава и сега да преследва малцината българи, които са останали в Тракия и ги принуждава да*

напуснат родната си земя, избягвайки същевременно да изпълни и незначителните задължения, които то е поело с договора, подписан между Турция и България.<sup>421</sup>

Резолюцията завършва с решение, което се позовава на принципите на международното право и убедеността им, че никой международен акт не може да ги лиши от свещеното право да живеят в родната си земя, нито да посяга на частните им права и завършва с искането към световната организация да им помогне за осигуряването на това им неотменно право: „Моли Обществото на Народите да намери начин и възможност за промяна на сегашното политическо положение в Източна Тракия и създаването на такова, което да позволи на българските изгнаници от тая област да се върнат в родината си и което да им гарантира всички национални и религиозни права и свободи, защото и след изтичането на 16 години от тяхното изгнание, те чувстват още по-силно жестоката неправда, извършена спрямо тях и горещо желаят да се върнат в свещените вековни огнища на своите деди“<sup>422</sup>.

### **Насилствено прогонване на българите от Западна Тракия през 1920–1923 г.**

Въоръжените сили на съюзниците, победители през Първата световна война, окупират Западна Тракия, в която учредяват автономната т.нар. „Междусъюзническа Тракия“, за управител на която е назначен френският генерал Шарл Шарпи. Българските чиновници остават по местата си и със своята акуратност спечелват благоразположението на френското административно и военно ръководство. Българското население, което по това време е най-многочисленото в Западна Тракия, е сравнително спокойно за съдбата си. Според българското административно преброяване на населението през 1919 г., извършено от секретар-бирниците, българите християни там възлизат на 87 941 души, българите мохамедани (мюсюлмани) – 17 369, или общо 105 310 души, турците – 79 539 души, гърците – 28 647 души и другите народности – 10 922 души. Само няколко години порано българското народностно надмощие в Западна Тракия е било още по-силно, тъй като през 1913 г. голям брой западнотракийски българи са били избити или прогонени от родните си огнища.

По време на преговорите за мир в Париж през 1919 г. никой в Западна Тракия и в България не е имал опасение или някакво подозрение, че страната може да бъде лишена от излаз на Бяло море и първата половина на с.г. там е сравнително спокойно. Но докато обществено мнение в старите предели на България узнава и започва



да се вълнува едва в последния момент преди разпространяването на потресающата новина, че според плановете на великите сили Западна Тракия се отнема от България, а с нея и надеждата за обещания от победителите излаз на Бяло море, тракийските българи още през лятото на 1919 г. биват обзети от безпокойство. Тревожи ги поведението на малцинствата, които насърчавани и окуражавани от чуждите пропаганди тогава, изведнъж променят поведението си и открито демонстрират, че очакват промени в статута на областта. Въпреки положените усилията българската администрация не успява да разсее тревогите и опасенията на българското население, че въпросът за Западна Тракия отново ще бъде поставен на дневен ред и че неговото решение няма да бъде в интерес на българите, като се имат предвид аспирациите на Гърция към нея и подкрепата, която ѝ оказват председателят на мирната конференция Клемансо и представителите на другите сили победителки. С подписания на 27 ноември 1919 г. Ньойски договор Западна Тракия е отнета от България и предадена на Гърция. В последните дни, определени за опразване на Тракия от българските войски, събитията се развиват много бързо. Българската войска прави последните си приготовления за изтегляне от Беломорието, което предизвиква безпокойство и уплаха сред цялото българско население. Краткият срок застава командването да раздаде безплатно на населението част от интендантското имущество и това засилва чувството на обреченост. Ксанти, Гюмюрджина и Дедеагач, както сполучливо отбелязва Алтънов, имат вид на градове зад фронта след първото известие за осъществен неприятелски пробив – „*всеки тича, продава, ликвидира, заминава*“<sup>23</sup>.

Административните служби са получили нареждане да приберат ценните архиви и да заминат за България. Ръководителите на учрежденията обаче „*правят усилия да вдигнат и най-непотребните документи и задръстват гарите с камари от сандъци*“. От съвременна гледна точка този упрек към тогавашните български чиновници е несправедлив, защото той недооценява значението на архивите и negliжира едно безупречно и равносилно на подвиг действие на български служители за тяхното опазване в трудни моменти, за разлика от други по-късни събития, когато български архиви са съзнателно горени и унищожавани от българи.

Когато от 15 до 20 октомври 1919 г. българската войска се изтегля от Беломорска Тракия и българската администрация отнася архивите със себе си в България, българското население изпада в истинска паника и първите бежански колонии скоро пресичат старата българска граница. Носят се слухове, че всеки момент тук ще навлязат гръцки войски. Гръцките войски действително навлизат в Тракия и оку-

пират Ксанти и територията, влизаща в границите на Ксантийската административна околия, но не спират дотук. Неголеми френски кавалерийски отделения продължават окупацията на областта откъм изток, поемат охраната на железопътните гари и заемат казармите и обществените учреждения. Изселването на българите от Ксантийско продължава при извънредно тежки условия: *„Множество гръцки жандарми вършат своеволия, арести, нанасят побоища и ограбват изселващите се българи под предлог, че търсят вещи, принадлежащи на гърци и усвоени от българите. Тия посегателства над мирното българско население предизвикваха неведнъж намесата на висши френски офицери, аташирани към гръцката окупационна дивизия. Разбира се, от това нищо не последва, защото гърците, като даваха най-изопачени обяснения за случаите, продължаваха да вършат това прикрито, настрана от погледа на французите“*<sup>24</sup>.

Още при появилата се реална опасност за окупация на Западна Тракия от гръцката войска около 25 000 българи избягват в България. Повечето българи обаче въпреки угрозата да бъдат малтретирани и подлагани на силен натиск да се изселят или да бъдат народностно асимилирани остават при имотите си в родните места. Натискът върху тях от страна на гръцките власти и особено от настанените там от Мала Азия гръцки бежанци е толкова силен, че много скоро те са принудени, включително и с физически насилия и убийства, също да се изселят в България.

Принудително изселване на българите от Ксантийска околия засяга в най-голяма степен самия град Ксанти. В резултат на това българското население на града в края на 1919 г. намалява до около 1500 души. След като съгласенските войски се разполагат в цяла Западна Тракия и става ясно, че гръцката окупация ще обхване само Ксантийска околия, изселването на българското население намалява, а извън тази околия то дори спира. Цялата останала територия е зета от френски войски и само във Фере се настанява една италианска рота, за да се придаде междусъюзнически характер на окупацията.

Наличието на френски войски в Западна Тракия успокоява донякъде останалото по местата си българското население и през месец декември 1919 г. изселванията почти спират. Българите заемат изчаквателно поведение, запазват резервите си, но изпълняват лоялно нарежданията на новата власт. Никой не е отговорил и не възнамерява да отговори на въпроса, който те си задават тогава, защо Върховният съвет на силите победителки решава да се окупира Тракия, преди още договорот за мир да бъде връчен на българската делегация.

Първата световна война е завършила с една малката утеха за народите на победените държави – обещанието, че при окончателното



решаване на въпросите за границите и достъпа до презморските пътища ще се взема предвид народностният принцип и стриктно ще се съблюдават правата на националните малцинства, ако такива останат извън пределите на отечеството си. Тази надежда е силно подхранвана и от широко оповестените Уилсънови точки, които изравняват по права победени с победители. Въпреки това при решаването на въпроса със съдбата на Западна Тракия, дотогава с преобладаващо българско население, силите победителки първо с договора в Ньой, после в Сан Ремо, Севър и Лозана изцяло пренебрегват народностния принцип и естественото право на България да има свое пристанище на Бяло море.

Парижката конференция не взема под внимание аргументите на българската делегация, базирани на 14-те Уилсонови точки, нито се съгласява с българското искане в Западна Тракия да се произведе плебисцит. Американската делегация остава сама в опита си да защити на българската кауза. Тя внася документ №246, с който се иска България да не бъде изолирана от Егейския бряг, като страната запази границите си от 1913 г. откъм Гърция, а границата на изток от р. Марица да бъде преместена по линията Мидия – Енос.

Американската делегация успява да убеди Великите сили само по отношение на Западна Тракия да се вземат две компромисни решения:

1. Управлението на Тракия да бъде поверено на междусъюзническа комисия.

2. Да се осигури на България икономически излаз на Бяло море.

Според чл. 48 от окончателния текст на договора за мир, подписан в Ньой, България трябва да се откаже в полза на Главните съюзени и сдружени сили от всички свои права и титри върху територията на Тракия, вън от новите граници, както те са описани в част II от договора<sup>25</sup>. Така възниква Междусъюзническа Тракия, управлявана от френския генерал-губернатор Шарпи, като пълномощник на главнокомандващия съюзническите сили на изток – генерал Франше Д'Еспере и при съдействието на дотогавашното българско чиновничество от средата на октомври 1919 до края на май 1920 г. Този режим в Тракия с основание някои наричат „френско-българско сътрудничество на Изток“. Един недооценен факт в българската история, когато една отнета от България територия, наречена Западна Тракия, се управлява от френски офицери с български закони и предимно с български служебен персонал.

На Илинден 1919 г., в деня, през който всички българи от Западна Тракия се стичат в храмовете, за да възпоменат годишнината от Илинденско-Преображенското въстание, съглашенските окупационни войски за първи път стъпват в Гюмюрджина, Дедеагач и други

беломорски градове, водени от началника на окупационния корпус полковник Алие – сенегалец. Офицерите са много изненадани от пустите улици. Когато узнали, че българите са в черквите, за да отдадат почит на загиналите за свободата на Тракия и Македония, както свидетелства очеvideецът Коста Митев, те отишли също там и взели участие във възпоменанието<sup>26</sup>.

На 1 октомври 1919 г. в Дедеагач се провежда огромен протестен митинг, на който 25 хиляди българи от града и от околността гласуват резолюция против несправедливите текстове на мирния договор, които оставят отново родните им огнища извън пределите на българската държава. Този протест съдържа и предупреждение към българското правителство да не подписва договора:

*„Днес, 1 октомври 1919 г., жителите на гр. Дедеагач и всички села от околията, събрани на 25 000 протестен митинг, за да изразим нашата дълбока скръб и печал от великата неправда, що проектодоговорът за мир носи на измъчената наша родина*

*Единодушно решихме:*

*Високо протестираме против клаузите на проектодоговора, връчен на нашата делегация в Париж, по силата на който във от извънредно тежките икономически и стопански условия, наложени на страната ни, отнемат се земи от пределите на общото отечество с откъсване на части от Западна България и цяла Тракия.*

*Заявяваме високо:*

*а) Че с откъсването на Тракия, специално Деде-Агачка околия от скута на общото отечество, населението на която е абсолютно българско, силите победителки са в пълно противоречие с възвестените тържествено от тях принципи за свободата на поробените народи, като подхвърлят на ново тежко робство един чисто български край.*

*б) Че ние сами трябва да определим нашата националност, като сме готови на плебисцит, който само може и трябва да определи нашата принадлежност към коя да е държава.*

*в) Че в борбата за нашето народно съществуване ние сме готови на всички жертви, които новото време и условията ни налагат.*

*г) Че при едно откъсване от родния край, ний всички ще напуснем нашите огнища, които вече няколко пъти след пожарите и грабежите възстановяваме.*

*д) Предупреждаваме българското правителство, че то не може и не трябва да подписва един мир на насилието, унижението и разкъсването на един народ...“*

След установяването в Западна Тракия френските власти веднага започват да превеждат българските закони на френски език и с помощта на останалите български чиновници учреденията

продължават своята работа. На 20 октомври 1919 г. в Гюмюрджина пристигат губернаторът генерал Шарпи, директорът на финансите г-н Русев и др. чиновници. Генерал Шарпи иска от българското правителство в София да бъдат командироваани към губернаторството чиновници от България. Българското правителство веднага изпраща Ал. Греков като представител към Областния административен съвет и д-р Обрейков, Гьошев, Павел Павлов и Коста Георгиев.

Генерал Шарпи вярва, че поверената му област ще остане и за в бъдеще автономна като буферна зона между постоянно воюващите съседи България, Гърция и Турция и затова бърза с конституирането на Върховния административен съвет, който действа като законодателно тяло, чиито решения се утвърждават от генерал-губернатора. Върховният административен съвет си избира постоянно ръководно тяло за управлението на областта, което се състои от 5 души, изпълняващи функции, присъщи на министрите.

Генерал Шарпи открива първата сесия на Върховния административен съвет, в състава на който гърците и турците имат по шест души, а българите – само двама, на 4 април 1920 г. с най-голяма тържественост и военни церемонии, на която са поканени да присъстват и представители на всички народности. Генералът остава много изненадан от отсъствието на гърците, които бойкотираат тържеството. Те са недоволни от избирането на българина Коста Георгиев във Върховния административен съвет и от предимно българския състав на персонала на финансовата служба.

Гръцкото правителство изпраща и успява да наложи голям брой свои гръцки чиновници в губернаторството. За голямо учудване на френските окупационни власти дошлите от Гърция „опитни специалисти“ много скоро се оказват „невежи и не могат да изпълнят и най-елементарните функции“. Директорът на финансите се принуждава да изпъди тези набедени специалисти, които били станали вече за смях. Отстраняването им обаче раздразва силно честолюбието на Вензелос, който се опитва безуспешно да злепостави в Париж българските чиновници и успява все пак да издейства временното откомандироване на Ал. Греков.

Френските военни и административни представители са изненадани от коректността и уменията на българската администрация, на ония, с които те са воювали доскоро. Френските власти от своя страна се отнасят добронамерено към българското население в Западна Тракия, но това не може да разсее опасенията му за бъдещата съдба на неговите родни огнища. Българите подозират с основание, че френският режим в Западна Тракия е само една преходна фор-

ма преди предаването на тази област на Гърция. Френските власти, напротив, ги уверяват, че Междусъюзническа Тракия ще пребъде и че към нея ще бъдат присъединени още Източна Тракия и ако не цялата, то една голяма част от Македония. Българските чиновници при френските власти прикриват от населението тревожните си предчувствия, основани на получаваната по-голяма информация. Генерал-губернаторът издава нареждане да се наказват всички, които разпространяват сред българското население тревожни слухове. Въпреки това градските пазари се изпълват с българи, които продават своите вещи и покъщнина, съгласни да получат за тях каквато и да е цена, по възможно най-бърз начин. Българското население е принудено да разпродава почти на безценица имуществото си, защото е преценило, че ако се наложи да се изселва бързо или да бяга, то не би могло да го пренесе през границата. Българската граница не е далеч, но след нея следват десетки километри преход през Родопите, където няма изградени удобни транспортни комуникации.

Няколко дни преди окупацията на Западна Тракия във всички градове пристигат като наблюдатели английски офицери, а в Гюмюрджина се подсилва значително квартируващото там английско военно подразделение. За губернатор на Западна Тракия е назначен Г. Ванвакас, който бързо изпраща по места новоназначените гръцки чиновници да приемат длъжностите от предшествениците си българи.

Съглашенската конференция в Сан Ремо, която заседава между 19 и 26 април 1920 г., решава съдбата на Западна Тракия и заменя френския мандат с гръцки. Междувременно генерал Шарпи води разговори с най-видните дейци на Тракия за установяване на едно републиканско управление, начело на което да застане той самият. След приемането от тракийските дейци на неговото предложение веднага последва разпореждането френските коменданти да предадат оръжието на определените за това българи, което и става. Следва нова заповед от 24 май 1920 г. за свикване на учредително събрание в Химитлии. За представители на тракийското население на това събрание са определени: Коста Георгиев, д-р Дочев, Борис Мончев, Димитър Маджаров, Вангел Георгиев, Коста Митов, Мустафов и др. Учредителното събрание не се провежда, защото междувременно гръцките войски напредват бързо и достигат до Нарлъкьой.

Гръцката окупация на Западна Тракия става от две посоки. На 26 май 1920 г. в Гюмюрджина влизат войските, които идват от Ксанти, а на следващия ден други гръцки части дебаркират в Дедеагач. В Гюмюрджина войската заварва чаршията и къщите затворени и улиците на града пусти. Тя се отправя към казармата и още същия ден събаря намиращата се вън от града възпоменателна чешма-паметник

със статуята на българския войник, строена още по време на войната. На пристанищния кей в Дедеагач се провежда тъжен ритуал. Там на един пилон още се развявало българското знаме. Генералът губернатор държал вълнуваща патриотична реч, след което по негова заповед знамето било свалено, стъпкано и изгорено при свиренето на гръцкия национален химн и в съпровод на гръмогласното „зито“ на войниците<sup>27</sup>.

След гръцката окупация българи и турци, членове на учреждения от французите бивш Върховен административен съвет на Тракия образуват Задгранично представителство на Западна Тракия и се настаняват в Хасково, където продължават за кратко време живота на независима и автономна Тракия. Това краткотрайно емигрантско правителство се явява последният отзвук от т.нар. Междусъюзническа Тракия. Последната група българи потегля с влака от Гюмюрджина на 24 май 1920 г. Влакът е препълнен изключително с чиновници от бившето тракийско правителство. По пътя си той настига влачеци се успоредно на линията дълги кервани бежанци, коли с някаква покъщнина и стада добитък. Навсякъде по гарите се виждат множество вагони, препълнени с бежанци, които с часове и дни чакат да продължат пътя си за България. Пред чисто българското село Чобанкьой група моми са излезли в празнични носии да приветстват с песните си минаващия влак, който им отвърща с продължително „ура“. Само два дни по-късно жителите на това село също ще бъдат прогонени с оръжие от пристигналите тук първите гръцки отделения.

Позовавайки се на своя опит, въпреки уверения на властите, българите не престават да се изселват и по време на междусъюзническата (френската) окупация. Още в началото на септември 1919 г. те започват да се изселват от Западна Тракия, поединично и групово, а в някои случаи и цели села. Едни от първите изселници по това време са българи от гр. Ксанти и двете големи български села Габрово и Еникьой, Ксантийско, общо около 4000 души, които заедно други няколко хиляди българи се изселват в България. Тези ранни изселвания на българи не фигурират в статистиката за населението в Междусъюзническа Тракия, съставена на основа на извършеното по-късно през 1920 г. преброяване от французите.

Една от главната причина за ранното изселване на българите от Ксантийско е фактът, че много скоро след френската окупация на Тракия гърците окупирали тази околия. Гръцката окупация тук се извършва още преди конференцията в Сан Ремо, според която силите победителки отстъпват на Гърция не само Западна, но и Източна Тракия до Чаталджа на юг и Черно море на изток. Съгласно решенията в Сан Ремо, генерал Шарпи в края на май 1920 г. изтегля

френските окупационни войски и предава областта на гръцките власти, които заемат – окупираат – територията. Всичките усилия след това на българското правителство и дипломация да променят политическата съдба на Западна Тракия на последвалите международни конференции в Севър (1920 г.) и Лозана (1922 и 1923 г.), свикани главно за уреждане на границите между Турция и Гърция, остават без резултат. Те само потвърждават решенията в Ньой и Сан Ремо и узаконяват създаденото в Западна Тракия фактическо положение след гръцката ѝ окупация. Английският представител в Лозанската конференция лорд Кързън недвусмислено заявява от името на съюзниците победители, че Гърция съвсем законно е окупирала Западна Тракия и трябвало да я владее, особено след погрома ѝ в Мала Азия, защото трябвало някъде да приюти хилядите гръцки бежанци от Анадола<sup>28</sup>.

По случай свиканата на 21 февруари 1921 г. в Лондон конференция Тракийският народен съвет изготвя и изпраща молба до тримата министър-председатели (на Франция, Италия и Великобритания), с която настоява отново да бъде разгледан въпросът за Тракия, където българското население в последните десетилетия е било подлагано на системни гонения с предложение за интернационализирането на тази област под международен контрол и под егидата на Обществото на народите, с което да се гарантират правата на всички народности:

*„Населението на Тракия, което с дълбока благодарност си спомня за примерното и справедливо междусъюзническо управление преди гръцката окупация, много би желало да види, да се въдвори отново това управление, като то обхване цяла Тракия, както западната, така и източната ѝ част.*

*Като припомняме това обстоятелство, ние вярваме, че Франция, респективно Италия, Великобритания, не ще пропусне случая, за да поиска учредяването в Тракия на един режим, който би осигурил нормалния живот на всички населения без разлика на вяра и народност и ще настои за интернационализирането на нашата родина и поставянето ѝ под върховното покровителство на Обществото на народите.*

*Освен това смеем да вярваме, че в името на хуманността и справедливостта Лондонската конференция ще реши да направи тая въпиюща поправка, каквато е масовото изгонване през 1903-1913 г. на близо 200 хиляди българи от родните им места и ще нареди щото бъдещата власт в Тракия да позволи на изгонените българи да се върнат в родните си огнища, като им възвърне ограбените имоти и като им гарантира напълно техните верски, политически и граждански права.*

*Нам е необяснимо защо въпросът за възвръщането на турските бежанци в Тракия бе разрешен толкова скоро, когато за връщането на българските изгнаници и бежанци и дума не става до днес...*

*Единственото сигурно средство за постигане на тия цели при днешните обстоятелства е интернационализирането на Тракия и въздигането ѝ в една автономна държава под покровителството на Лигата на народите. При днешните политически и социални условия интернационализирането на Тракия се явява като щастлива форма, която ще задоволи претенциите на всички, ще отстрани съперничеството между разните държави и ще създаде благоприятни условия за мирно развитие и културно съревнование между всички народности.*

*В името на мира и справедливостта и прогреса, ние ви молим от името на всички тракийски българи да ревизирате решението си по тоя въпрос в горния смисъл.*<sup>29</sup> Под този призив стоят подписите на членовете на Тракийския комитет: председател – проф. Димитър Михалчев от Софийския университет, зам.-председател – д-р Д.п. Николов, преподавател в Софийския висш педагогически курс, секретар – Д. Ласков, преподавател в Софийската духовна семинария, и на членовете: Д. Янев, Н. Константинов, К. Калоянов, Г. Й. Шивачев, Захари п. Иванов, Ст. Кръстев и Ив. п. Димитров.

Поведението на гръцките власти след окупацията на Западна Тракия търпи известно развитие. В началото те показват, че се стараят да се придържат към подписаните договори за зачитане правата на малцинствата в присъединените от тях земи, населени предимно с българи. Но това, както става по-късно ясно, не се дължи на респект пред подписаните договори, а от самочувствието им, че имат достатъчно време, за да елиминират постепенно местното население и като победители още не са и допускали, че скоро ще им се наложи да търсят земя за заселване на десетки и стотици хиляди техни сънародници, прогонени от Мала Азия и от други места на Турция.

Преди да приеме бежанската си съдба и да напусне родните си огнища, българското население в Беломорието прави една голяма демонстрация в Гюмюрджина, за да покаже, че предпочита да остане под френски мандат, отколкото да бъде включено в пределите на Гърция. При тези обстоятелства идеята за автономия на Тракия под покровителството на Обществото на народите намира поддръжка сред българското и турското население. Българското и турското население от 86 (от всичко 92) общини изпраща Мемоар с искане запазването на автономния междусъюзнически режим под председателството на ген. Шарпи. Такова искане оправя и населението на гр. Гюмюрджина на 15 май 1920 г. пред губернатора на Тракия.



Положението на българското население в Западна Тракия става все по-тежко. Пристигнали през пролетта на 1921 г. в България бежанци от Беломорието разказват, че онези българи в Гюмюрджинско, които, за да не бъдат изселени, са подали декларация, че признават гръцкия патриарх, се задължавали след това да следят останалите българи, които не са били подали такава декларация. Властта била много жестока спрямо неподалите декларация за признаването на гръцката патриаршия българи. Подлагали ги на изтезание, в резултат на които имало и смъртни случаи. В околностите на Гюмюрджина имало специална преса за изтезание на арестуваните българи<sup>30</sup>.

В началото на 1921 г. в Гюмюрджинско гръцките власти арестуват 104 души българи. Ортакойският клон на дружество „Тракия“ успява да издири имената на 75 от тях<sup>31</sup>. Една част от тези арестувани българи, както се вижда от списъка, в началото на април 1921 г. се намират в Гюмюрджинския затвор, а други са интернирани по островите и във вътрешността на стара Гърция. Интерниранията на българите по островите е една от най-тежкото изгнаничество, на което са били подлагани по-видните и будни българи в Беломорието. Цариградският гръцки вестник „Проодос“ от 6 март 1921 г. помества съобщение, че с парахода „Зикитос“ били пренесени на остров 50 души българи, осъдени за бунтовничество, между които имало и 7 жени. Официално обявената причина за арестуването и интернирането на българите е обвинението им в бунтовничество. Никой в България обаче не вярва, че тези хора са проявили незачитане на гръцките закони, защото те са останали в Западна Тракия след гръцката окупация, за да обработват имотите си под уверението на гръцките власти, че никой няма да посегне над тяхното имущество или живот: *„Те останаха там, за да обработват имотите си, като живеят лоялно в своите родни огнища, като вярваха, че Гърция, която се смята за цивилизована държава, ще гарантира тяхната вяра и национални права“*<sup>32</sup>.

Не минават и два месеца от гръцката окупация на Западна Тракия и българите в Гюмюрджинско, Дедеагачко и Лозенградско (Източна Тракия) са заставащи със заплашвания и натиск да се отказват от Българската екзархия и да признават гръцката патриаршия. След тази първа стъпка следва нови още по-радикални мерки за унищожаването на българщината в Тракия, съпроводени с арести и изселвания с обвиненията, че това са бунтовници и пропагандисти, каквито обяснения се появяват и в някои европейски вестници.

В началото на май 1921 г. група бежанци от с. Сачанли, Гюмюрджинско, преминават в българска територия и се установяват в разположеното само на 7 км от границата с. Рахманлар. Заселването им



непосредствено до границата вероятно се е изтъквало, че така те само изчакват удобен момент, за да се завърнат отново в родното си място, защото седмица след установяването им в това селце са били нападнати и много от тях са ранени и убити от нелегално преминала границата гръцка чета, която се състояла от преоблечени войници<sup>33</sup>. През същата седмица избягали от Западна Тракия българи овчари разказвали със сълзи на очи за злодействата на една вилнееща там чета от 350 души, която тероризирала всички овчари българи християни и българи мохамедани, като на мнозина от тях били отвлечени овцете, което се правило, за да бъдат прогонени окончателно от бломорските пасбища<sup>34</sup>.

В Пловдив и в други български градове на юг от Стара планина постоянно пристигат бежанци от Западна Тракия. Всички описват по един и същ начин насилническите действия на режима спрямо другите народности там. Унищожавало се всичко българско, без да се подбират средства. За това разказва през пролетта на 1922 г. и бежанецът Христо Караманов, който е бил 15 години бакалин в Гюмюрджина *„Бях интерниран в Крит само затова, че съм българин, където прекарах близо две години. Скоро след завръщането ми в Гюмюрджина, започнаха често да ме викат в участъка, да ми нанасят побой, да ми искат подкупи, докато най-после ми предложиха в четиридневен срок да напусна Гюмюрджина, което и сторих. Положението на останалите там българи е извънредно лошо. Никой не е сигурен за живота си, защото гръцките закони мълком са суспендирани за защитата на инородците. Само в Гюмюрджинския затвор има 180 жени българки, арестувани за това, че мъжете им са преминали в България. В селата е още по-ужасно. Организиран от властта банди се изпрацат да ограбват населението и пр...“*<sup>35</sup>

Пристигналите в началото на юли 1921 г. бежанци от селото на Петко Войвода, Доганхисар, Дедеагачко, описват нерадостната картина на положението на българите в това село:

1. Всеки ден ставали интернирвания. Когато десетте семейства потеглили с плач за България, военните власти им задържали всичкия добитък и го изклали.

2. От същото село 30 души били така лошо бити, щото всички лежали още на постеля, един умрял веднага, на двама били счупени ръцете, а на други двама, Георги Коемджиев и Божко Шалопотов – краката.

3. Всички млади мъже били взети в гръцката войска, а жените им всяка вечер карали в участъците при войниците. Събрали се стари жени и отишли в гр. Дедеагач, за да се оплачат на коменданта за този „нечуван резил“, но той ги изгонил най-позорно и когато се върнали в селото си, те били жестоко изтезавани за тази им дързост<sup>36</sup>.

## Интернирани български семейства на о. Крит в гр. Канея, юни-юли 1921 г.<sup>37</sup>

Глава на семейството	Откъде е интернираният
Динко Делков	с. Балдаран, Гюмюрджинска околия
Мара Стойкова	с. Балдаран, Гюмюрджинска околия
Стоян Атанасов	с. Балдаран, Гюмюрджинска околия
Васил Братанов	с. Ефремкьой, Гюмюрджинска околия
Делко Иванов – Зайчето	с. Ефремкьой, Гюмюрджинска околия
Христо Кмета	с. Юсуик, Гюмюрджинска околия
Делко Тодоров	с. Балдаран, Гюмюрджинска околия
Пандели Славов	с. Ючкавлар, Гюмюрджинска околия
Митрю Ставрев	с. Ючкавлар, Гюмюрджинска околия
Иван Чагов	с. Ючкавлар, Гюмюрджинска околия
Христо Диманкия	с. Ючкавлар, Гюмюрджинска околия
Васил Божилов	с. Далнаскири, Гюмюрджинска околия
Георги Михов	с. Далнаскири, Гюмюрджинска околия
Вълчо Марков	с. Далнаскири, Гюмюрджинска околия
Никола Симитчиев	с. Далнаскири, Гюмюрджинска околия
Янко Делков	с. Далнаскири, Гюмюрджинска околия
Танас Делков	с. Далнаскири, Гюмюрджинска околия

Към края на 1921 г. затворите в Западна Тракия са препълнени с арестувани българи. Властите затварят българи по всякакъв повод и без повод. Българите Стою Куртев, Ангел Каракачанина, Стою Вълчев и Киро Казаков от Дедеагач са арестувани, защото в къщите им били намерени по няколко празни гилзи, които децата събирали от полето, за да си играят с тях<sup>38</sup>. В Дедеагачкия затвор по същото време е арестуван и един българин книжар за това, че забелязали в книжарницата му една българска книга. Книжарят бил веднага извикан в полицията и изпратен в затвора.

Близо 25 000 са българите в Западна Тракия, които са били интернирани и пратени на заточение след гръцката окупация<sup>39</sup>. Много от заточените българи умират от глад и болести, особено най-възрастните и децата. Най-много жертви от заточените българи са дадени от селата: Доганхисар, Домуз дере, Еникьой, Чобанкьой, Калайджи дере, Дервент и др. Най-силно пострадва българското население в Гюмюрджинска, Дедеагачка и Софлийска околия, защото българите от другите околии успяват да избягат в самото навечерие на гръцката окупация.

Големи маси българи от Западна Тракия са били заточени в селата на Волоска, Лариска, Фарсалска и Велестиноска околия в Северна Гърция; в градчето Каламата в Южен Пелопонес и на беломорските острови:

Крит, в градовете Канея и Тетимо и в изоставените казарми на пристанището Суди;  
Милос;  
Китера, в Цериго;  
Митилин;  
Хиос.

Първите наставления на Венизелос след навлизането на гръцките окупационни войски в Западна Тракия още в присъствието на междусъюзническите власти са за окончателно прогонване оттам на българското население: *„Действайте смело и бързо, за да се заличи всякакъв спомен, че тази област е била българска“* – пише той в телеграмата си до генерал Мазаракис – началник на гръцките окупационни войски.

Парадоксът е, че прогонването на българите и Западна Тракия става под щита на един международен акт – подписан от България в Ньой под натиска на надзора на европейските велики сили. С основание Димитър п. Николов окачествява т.нар. „Конвенция за доброволно изселване“ като една от *„най-позорните и най-тъмните точки в актовете, наложени от победителите на победените народи“*<sup>40</sup>. Тази конвенция, сключена още в Ньой между България и Гърция, в началото засяга само българите в Македония, която остава под гръцка власт. На конференцията в Севър с подписания там на 10 август 1920 г. договор между съюзническите сили и Гърция Венизелос успява да разшири действието на тази конвенция и върху Западна Тракия. В последната алинея на чл. 3-ти от договора се посочва, че *„постановленията на конвенцията от 27 ноември 1919 г. между Гърция и България, относно взаимната емиграция, ще се прилагат с пълно право и върху териториите, посочени в чл 1-ви“*, т.е. и върху Тракия. Според тази конвенция двете съседни държави трябва да улесняват доброволното изселване на своите малцинства, за която цел се назначават и специални смесени комисии и подкомисии. Гръцката страна съзнателно забавя съставянето, назначаването и поставянето в действие на своите комисии, което тя прави едва на 1 март 1924 г., за да могат през това време, без да прилагат предвидените в конвенцията процедури, да изселят принудително почти всички българи от Западна Тракия.

Тази конвенция, ако и да е облечена с префинени формулировки на международното право, фактически се оказва един удобен инструмент за осъществяване на етническо прочистване. С основание видни български общественици отправят много остри критики към българското правителство, което вместо да противодейства и да от-

лага, дава съгласието си да се разшири действието на тази конвенция и в Западна Тракия още през есента на 1923 г., много преди същата да е станала официално гръцка област, тъй като Лозанският договор влиза в сила чак на 6 август 1924 г.

В официалния доклад, който делегатите на Обществото на народите изготвят на 2 март 1925 г. в Атина въз основа на подробна анкета върху положението на малцинствата в Гърция и България, се подчертава, че през годините 1921-1922 г. от българите в Гърция не е било проявено желание да се изселват, освен в случаите, когато ставало дума за събиране на разделени семейства. Това нежелание на българите да се изселват застава власти да въведат по-радикални и масови мерки спрямо българското население в Западна Тракия с цел неговото окончателно прогонване. Като най тежка и античовечна прилагана мярка в преследването на тази цел се оказва интернирането или изпращане на заточение хиляди българи – мъже, жени, деца и старци.

Заточванията на българи по гръцките острови, които са започнали още преди една-две години, стават системни и масови. Интернирани се цели български села. Акциите по интерниранията се извършват внезапно и без предупреждения, а цялото имущество на интернираните българи от добитък и покъщнина се заграбва и в опразнените села се настаняват гръцки бежанци.

През 1923 г. в грубо нарушаване на принципа на доброволността на изселването, залегнал в подписаната през 1919 г. спогодба за доброволно изселване, се прилагат най сурови и жестоки методи, арести, побоища, интерниране по островите, за да принудят българите да се изселят от Западна Тракия. В началото на същата година гръцките военни и административни власти без каквото и да е основание и повод пристъпват към интерниране на цели български села в Тесалия, Пелопонес и пустинните острови, където мнозина измират от глад, студ и болести. Обикновено селото се оградява от войска и полиция, арестуват първенците, нанасят им публичен побой, нареждат на населението да напусне своите домове, като остави добитъка и имуществото си и само с подръчен багаж потегли към най-близкото пристанище, откъдето ще бъде извозено към мястото за интерниране. Техните къщи и домове веднага се заемат с гръцки преселници от Мала Азия и Източна Тракия. Такава е съдбата на цветущите и богати български села Дервент, Чобанкьой, Доганхисар, Еникьой, Сачанли, Кушланли и много други. Някои от интернираните, особено по-възрастните, умират още по пътя и биват изхвърляни от корабите в морето. Само по това време – началните зимни месеци на 1923 г. са интернирани и изпратени по островите и на други места

в най-отдалечените краища на на Гърция около 2000 български семейства от района на Дедеагач и Гюмюрджина с над 10 000 членове. Една голяма част от които намират там гибелта си от глад, болести и изтезания. Прави впечатления, че броят на интернираните българи в Гюмюрджинско, Дедеагачко и Софлийско е много по-голям от този в пограничните с България околии. Обяснението е, че значителна част от тамошното българско население своевременно е избягало в България преди масовото пристигане тук на гръцките бежанци от Мала Азия.

Най-често като причина за интернирането на българите се сочат обвинения или подозрения, че са поддържали връзки с български комити или че криели оръжие. Главната цел на интернираната е била по този безапелационен начин да се освободи място за нови гръцки заселници, защото местните българи, въпреки упражнявания натиск и агитации, не искали да се изселват. За да не бъдат интернирани, много български семейства бягат в България, някои със съгласието на гръцките власти, други пресичат нелегално границата.

В доклада на делегатите на Обществото на народите се посочва, че интернираната на българи от Западна Тракия продължават няколко седмици през месеците февруари и март 1923 г., като във всяко село акцията се провежда внезапно. *„Непредупредените селяни – се отбелязва още в доклада – биваха принудени да тръгнат без багажи, изоставяйки къщи, добитък, вещи и посеви. До 2000 семейства бяха заточени по този начин на островите и Тесалия“*. Броят на заточените на гръцките острови и в Тесалия е доста по-голям от посочения в анкетата. Заточениците страдат най-много от мизерията и маларията и много от тях умират по островите от болести и лишения, а други още по пътя за там.

В късната есен на 1923 г. голяма част от интернираните по островите и в Тесалия българи са върнати в Тракия, но там те са посрещнати враждебно от властите и настанените в селата и домове им гръцки преселници от Мала Азия. Почти всички оцелели от заточението българи се обръщат с молба към българската държава да открие за тях своите граници и да им даде прибежище на своя територия, защото при завръщането си не са намерили друго освен ограбените си празни къщи. Оставането им в такава враждебна обстановка без имущество и без храна би ги обрекло през приближаващата зима на гладна смърт.

Властите използват паниката сред българското население след започналите масови интернирания и засилват кампанията си за психически и физически тормоз с цел да ги принудят да се изселят окончателно в България.

*„Гръцки военни команди, наречени „девриета“, обикаляха българските села, арестуваха жителите им, нанасяха им побои, за-*

плашваха, убиваха, всяваха терор и питаха: „Още ли ще стоите тук“? – се казва в доклада на двамата европейски наблюдатели Корф и Рувер, когато описват положението на българите в Западна Тракия през 1923–1924 г. – Гръцки бежанци нападаха българските селища, настаняваха се да живеят в българските къщи и тормозеха жителите, разпределяха си инвентара, заграбваха храните и покъщината и ги караха да обработват нивите си за тях. Властите правеха всевъзможни пречки на българите, като искаха поименни списъци и портрети на всички ония, които ги считаха за подозрителни и опасни. А десет дни преди изтичане срока на конвенцията команди са обхождат българските села и приканват българите незабавно да подадат декларации за изселване, като ги заплашват, че в противен случай ще ги постигне голяма беда. И за да бъде заплашването по резултатно, гръцките власти интернират на о. Самотраки и хвърлят в затвора много българи от селата Еникьой, Бадома и Дервент, Дедеагачко. Това насилие (постигна) своите резултати. Останалите в (Западна) Тракия българи бяха заставени да подадат през 1924 г. декларации, че желаят да се изселят.“<sup>41</sup>

Тъй като през 1924 г. изтичат сроковете за подаване на декларации за изселване, гръцките власти два пъти удължават тия срокове – първият път до 31 август, а вторият път – до 31 декември 1924 г. През месец декември 1924 г. непосредствено преди изтичането на поредния удължен срок за подаване на декларации за изселване гръцките власти пристъпват към второ интерниране на българи на островите. В доклада на същите наблюдатели се цитира извадка от един протокол, каквито протоколи имало твърде много:

„В Александруполис (Дедеагач) днес на 13 декември 1924 г., събота в 5 часа следобед в помещението на Евърското окръжно управление се събра Комисията за безопасността на Евърския окръг, назначена със заповед на 19 април т.г. на окръжното управление в състав:.. Решава незабавното интерниране на остров Самотраки за един период от една година, начиная от днес, на долуизброените лица, като твърде опасни за обществената сигурност: Теодор Анатолю – 38 г., Кира Анатолю – 45 г., Теодора Анатолю – 15 г., Димо Анатолю – 72 г., Белка Анатолю – 55 г., Петър Анатолю – 15 г., Тодор Симитци – 37 г., Злата Симитци – 32 г., Димитър Анатолю – 55 г., Елена Анатолю – 46 г., Мария Димитриу – 70 г., Рада Циркалова – 30 г., Иван Стойко Циркалов – 30 г., Делка С. Пайко – 42 г., Димитър Пайко – 70 г., жители на с. Бадома, Илия Симитци – 35 г., жител на с. Дами. Изпълнението на настоящото се възлага на жандармерийското Евърско управление. Комисия: М. Калогеропулос, Е. Коменос, Е. Дзенакис. Гр. Александруполис, 15 декември 1924 г.“<sup>42</sup>

## Селища от Западна Тракия, откъдето са интернирани българи<sup>43</sup>

Селища, откъдето са взети българите	Места, където са интернирани
Доган Хисар	Леринска околия – пръснати по 10-15 семейства в село; 300 от тях умрели от болести и мизерия
Еникьой	В селата на Фарсалска околия, където са умрели над 70 души.
Бадома	Демирли, Фарсалска околия
Домуз дере	Лариска и в разни села на Фарсалска околия, където умират над 200 души
Дервент	Камея и Ретимо на остров Крит; умрели от болести и изтощениа повеч от 70 души
Чобанкьой	Суда и Канея на остров Крит; умрели 80 души, от които 30 още в парахода
Кара Курджали	Каня на остров Крит, на остров Митилин и в Калимат на Пелопонес
Калайджи дере	На остров Китера; умрели 20 души, повечето от тях деца
Кайбикьой	Мусавекли, Велестинска околия; много от тях умрели от болести и изтощение
Шапчи	Канея на остров Крит
Сачанли	Суда и Канея на остров Крит
Денизлер	На остров Митилин
Оргаджи	Суда и Канея на остров Крит
Сърджа	Суда и Канея на остров Крит
Къзлар	Гръцките острови
Караачкьой	Гръцките острови
Аткьой	Гръцките острови
Гюмюрджина	Гръцките острови
Дедеагач	Гръцките острови

След разгрома на гръцката армия в Мала Азия през 1922 г. прогоненото гръцко население от Анадола гръцките власти насочва за настаняване главно в Западна Тракия и Югоизточна Македония. Именно след края на тази злополучна за Гърция война правителството се отказва от тактиката си за постепенно културно асимилиране на българското население в тези части на Тракия и Македония и пристъпва към колонизиране там на големи маси гръцки бежанци, придружено с натиск и насилствени действия за прогонване на местните българи.



За много кратко време след анадолското поражение Беломорието се изпълва с десетки и стотици хиляди гръцки бежанци от различни части на Турция, които се нуждаят от земя и терени за оземляване и настаняване. Необходимостта от осигуряване на нови свободни земи засилва с всеки изминат ден терора върху българското население с цел то да се изсели, както от страна на администрацията, така и от пристигналите гръцки бежанци, самите те преживели преди това в Мала Азия ужаса на етническото прочистване. Те заемат безогледно българските села, присвояват имотите на българите и ги прогонват от родните им къщи<sup>44</sup>. В тази кампания активна роля играят гръцкото правителство и армията, инструктирани от атинското правителство до началника на окупационния корпус в Тракия, генерал Замбракакис, в които се дават указания за упражняването на системен морален и физически терор срещу всеки, който се нарича българин, за безкомпромисното унищожаване на всяка следа от българска култура, която може да напомня за България и би спомогнала за поддръжане будно съзнанието на българите в Беломорието<sup>45</sup>.

Една голяма част от разгромената гръцка войска в Мала Азия също е изтеглена в Западна Тракия, за да пази новата граница на Гърция по река Марица. Тези войсковы части, наброяващи около 100 000, са съзнателно разквартирувани в българските села. Това още повече влошава положението на тамошното българско население, което освен другите тежести трябва и да издържа и войската.

Насилия над българското население с цел то да се изсели в България се вършат както в Западна Тракия, така и в Източна Македония. Българското правителство официално отправя протест против системните насилия и гонения над българите в Тракия и Македония под гръцко управление. През месец юли 1924 г. Дирекцията на печата издава комюнике, в което се дават редица примери за вършените там насилия и гонения на българите:

*„Според сведенията, които пристигат от Западна Тракия и Македония от един месец насам, гръцките власти систематично упражняват преследвания на българското население с цел да го заставят да се изселва. До Смесената подкомисия по гръцко-българските изселвания в Солун са постъпили оплаквания от с. Крушево, Демирхисарско, Аканджели, Кукушко. Мнозина българи от тия села са арестувани под претекс, чв правят пропаганда, на някои са нанесено побой, което е било констатирано от подкомисията. В с. Къдрица, Енидже Вардарско, нивята на неизселените още българи се заемат от бежанци гърци. На 14 т.м. двама селяни от с. Дервент, Дедеагачко, изчезнали. Те били намерени на 18 т.м. убити и обезобразени. Убийството е било констатирано и от двама чужденци,*



*единият от които англичанин, председател на Смесената подкомисия по изселването. На убитите не е бил извършен никакъв обир – вещите и парите им са намерени непокътнати. Правителството е протестирало пред гръцкото правителство и му е обърнало внимание върху лошите последици на подобна политика на преследване на малцинствата.“*

Въпреки преследванията и насилията много българи в Македония не искат да напускат родните си места и да се изселват. Това потвърждава в едно свое изявление и председателят на гръцко-българската подкомисия за Македония и майор от английската армия Джон Съндърс в началото на юни 1924 г.: „Българите или славяногласните елини, както те официално се наричат, живущи и пребиваващи в Гърция, отначало никак не са мислили да се изселят. От момента обаче, в който след малоазийската катастрофа вълните на малоазийските и тракийски (От Източна Тракия – С.Р.) бежанци, наводниха Македония и Западна Тракия, българите поради общото икономическо състояние и давлението на обстоятелствата искат да си отидат – да бягат. Аксиома е следното: Там, където са настанени гръцки бежанци, българите се готвят да бягат“<sup>46</sup>.

От анкетите, които се правят с пристигналите през 1924 г. в България бежанци от Беломорска Тракия, става ясно, че те се оплакват и от нападения и насилия, извършвани от черкезки банди, което тогава много изненадва българските власти. Оказва се, че в Западна Тракия са били заселени и няколко хиляди черкези от Турция. Това станало след разбиването през 1922 г. на гръцката армия и нахлуването на кемалистките турски войски към Смирна. Много от черкезите преди това са били застанали на страната на султана, поради което получили и прозвището „султанисти“<sup>47</sup>. Те се обявили против реформите на Мустафа Кемал паша и във войната подпомагали гръцката армия срещу кемалистите<sup>47</sup>.

По местата в Западна Тракия и Егейска Македония, където още не са били настанени или имало много малко гръцки бежанци, там сред българското население не се забелязвали признаци, нито се заявявали намерения за изселване към България и обратно – където вече имало настанени гръцки бежанци от Мака Азия, паниката сред българите и склонността им да отстъпят пред натиска на властите и да се изселват в България ставали все по-големи.

С прогонване на българското население и заселване на гръцки бежанци от Мала Азия и преселници от Гърция гръцките власти успяват до голяма степен да променят народностната характеристика на населението в Беломорието. Общият брой на гръцките бежанци, преселени в Беломорска Тракия през 20-те години на ХХ в., се

изчислява на около 107 607 души, 11 343 от които са дошли преди гръцката катастрофа в Мала Азия през 1922 г., а останалите 96 264 – след нея.

През 1925 г. българската общественост е силно развълнувана от съдбата на българина Тодор С. Чалъков, родом от гюмюрджинското село Сачанли, който на 26 ноември с.г. успява да се добере полумъртъв с влак до България, смазан от бой, гол и премръзнал. Същият още през 1922 г. бил интерниран от гръцките военни власти на о. Керкор, където е бит и изтезаван в продължение на три години под предлог, че е „опасен човек за мира и спокойствието на страната“ и че хранел български комити. Когато се завърнал в селото си, цялото му имущество и покъщнина били ограбени. Българите от селото му събрали помощ, за да може и той да тръгне с тях за България. Гръцките власти го проследили по пътя и го отвели в полицията, където бил съблечен и пребит и полумъртъв захвърлен в един от конските вагоните на влака за България. На гара Свиленград той е облечен, нахранен и изпратен на лечение от Червения кръст, но скоро след това почива. Вината на този нещастен българин пред властите била, че синът му, вместо да отиде да служи в гръцката армия, избягал за България<sup>48</sup>. Неговата смърт става повод пред българската общественост отново да се повдигне въпросът за несъобразяването с договореностите между двете държави по отношение на техните малцинства и принудителното изселване на българите от Западна Тракия и Егейска Македония. Представителите на бежанските организации в България остро порицават *„поведението на гръцките власти спрямо българските малцинства, останали в родните си земи, тъй щедро подарени на Гърция“*, отбелязвайки още, че *„никакви постъпки от страна на българското правителство и от Съвета на Обществото на народите не попречиха на Гърция да прилага Договора за доброволното изселване систематически по начин най-позорен и жесток, целящ обезбългаряването на цяла Тракия“*<sup>49</sup>.

В споменатото по-горе изявление на английския майор Джон Сьндърс се съдържа и един пасаж, който е в духа на гръцкото разбиране, как трябва да се изпълнява конвенцията за доброволното изселване на малцинствата: *„Този въпрос трябва да се разреши радикално. Българите, които желаят да си останат българи, трябва да се изселят в България, а гърците – в Гърция. Тези, които ще останат, не могат да претендират за филетични различия. Само по този начин ще се тури край на постоянните балкански бъркотии“*.

Щом председателят на гръцко-българската подкомисия за Македония заема такава позиция, ясно е как самата комисия е изпълнила

функциите и колко безпристрастна е била тя при защитата правата на българските малцинства.

Прогонването на българското население от включените в пределите на Гърция части от Македония и Тракия фактически става до голяма степен под прикритието именно на Конвенцията за доброволно изселване на малцинствата. Тази конвенция и нейното изкористено прилагане от гръцките власти е коментирана многократно в българското общество. Тя е в основата на ожесточените дебати в 22-то Обикновено народното събрание, в които народните представители изнасят факти и аргументи, уличаващи авторите на тази конвенция, начина на прилагането ѝ от страна на гръцките власти и странните позиции на някои европейски дипломати в преднамереност, а Обществото на народите – в съглашателство с тези, които са решили да прогонят българите от Западна Тракия и от Южна Македония. Припомня се, че България бе заставена да подпише тази конвенция за взаимно и „доброволно“ изселване на етническите малцинства в същия ден 27 ноември 1919 г., когато тя трябва да подпише и унизителния и крайно несправедлив Ньойски мирен договор, без да има каквото и да е време, за да я проучи и да направи своите възражения и предложения по нея, каквато е обичайната практика при подписването на всякакви международни актове.

*„Конвенцията – заявява в речта си народният представител Димитър п. Николов – за взаимното и „доброволно“ изселване на малцинствата между България и Гърция е израз на вековната политика на елинизма, да измени етническата физиономия на българските области на Балканския полуостров. Понеже вековните усилия на фенерската патриаршия да промени тази физиономия чрез елинизирание на българското население не сполучи, елинизмът, който в лицето на Вензелос намери свой истински представител, прибягна към друго средство – да прогони из българските области, които останаха под гръцко владичество, цялото българско население и да даде на тия области гръцка народностна физиономия.“<sup>50</sup>*

Не по-малко остри са думите и на народния представител И. Каранджулов, който отправя конкретни обвинения и към Обществото на народите, което тогава не предприема действия, за да изправи една грешка:

*„В тази конвенция, сключена между България и Гърция, се говори именно за българско малцинство в Гърция, респективно в Македония, и за гръцко малцинство в България. Следователно, онова, което мълчаливо се признавало в Ньойския договор, в конвенцията се признава изрично, че има българско малцинство в Гърция, респективно в Македония, и че за това малцинство, както и за гръцкото*

в България, ако то поиска да се изсели, се предвиждат условия, как трябва да стане това изселване. Но конвенцията беше проклината от българското малцинство, особено от бежанците. Защото прилагането ѝ беше престъпно...

Ние се възвращахме, когато научихме, че има сключен протокол за правата на българското малцинство в Гърция Македония... Този протокол, както ви стана известно, биде отхвърлен от атинския парламент. Това не е много чудно. Но по-чудно беше, че и самото Общество на народите се съгласи да се отхвърли протоколът, макар той да беше санкциониран от него. Намери се, че делегатът от страна на Гърция, който е подписал този протокол, не бил упълномощен да подписва протокол, който да се изпълнява, без да бъде ратифициран от народното събрание...

Какво излезе? Макар съдържанието на чл. 56 от Ньойския договор да е изтълкувано от конвенцията, че съществува българско малцинство в Гърция Македония, докладчикът пред Обществото на народите уважаемият сър Чембърлейн докладва, да се унищожи протокола, а по отношение на населението да се предвиди от страна на гръцката власт някаква организация за „славянските малцинства“, макар, повтарям, че Ньойският договор да беше вече изтълкуван, че в Гърция има българско малцинство, а не славянски малцинства. Впрочем това престъпно намерение, изразено чрез отхвърлянето на протокола, санкционирано от Обществото на народите, без да се иска да се състави нов протокол без порок, означава, че това престъпно намерение съзнателно бе санкционирано и от самото Общество на народите.<sup>51</sup>

Факт е, че след като протоколът, за който говори народният представител И. Каранджулов, се отхвърля от Обществото на народите, без последното да поиска изправянето на една формалност, като накара гръцкото правителство да направи друго пълномощно, започва масовото изселване на българите от Македония и Тракия под гръцка власт, които пристигат в България като бежанци, „голи и боси, вследствие на едно насилие, упражнявано от самата власт“<sup>52</sup>.

Повсеместното и брутално нарушаване на принципа на доброволност, който е заложен в духа и текста на подписаната спогодба и направените от двете страни добавки към нея, дават всички основания на българското правителство да поиска аргументирано и с доказателства анулирането на конвенцията, както и да не се съгласява с исканото от гръцка страна няколко пъти продължаване на сроковете за подаване на декларации за „доброволното изселване“, които отстъпки тогава се оценяват като „фатални“ за българските национални интереси в Западна Тракия и Югоизточна Македония.

*„Вместо да направи опит и да поиска анулирането на конвенцията за доброволното изселване, за което имаше достатъчно основание – заявява в парламентарната си реч народният представител Димитър п. Николов по повод спогодбата „Моллов-Кафадарис“<sup>53</sup>, българският делегат подписва в Женева през месец септември 1924 г. известния протокол за „покровителството на малцинствата“. Усилията на българския делегат бяха благородни. Той искаше да осигури една закрила на българските малцинства в Гърция, но остана измамен в надеждите си... Това се предвиждаше от всички, които следяха гръцката политика от 1913 г. насам. И разискванията, които станаха по този протокол в гръцката камера, в Съвета на Обществото на народите, въпросите, които се отправяха към Гърция и нейните отговори, защитата на Венизелос, отговорът на Какламанос – цялата тая игра дойде да оправдае становището на ония, които смятаха, че трябваше да се направят върховни усилия и да се поиска анулирането на конвенцията, за да не се дава повече възможност на гръцката държава да изгонва чрез нея българите от техните вековни огнища в Тракия и Македония.“<sup>53</sup>*

На септемврийската сесия на Обществото на народите през 1925 г. българският министър на външните работи Христо Калфов заявява, че 7 години след подписаните мирни договори, които е трябвало да обезпечат правата на малцинствата, светът става свидетел, как нещата са се върнали в първоначалното си положение и даже са отишли още по-назад.

Правата на българското малцинство в Гърция не са зачетени, защото там те нямат вече свои народни български църкви и училища, а българската националност не се признава. В гръцката преса открито се пише, че в Гърция не могат да съществуват български малцинства, български църкви и училища<sup>54</sup>. Властите полагат много усилия, за да попречат и на едно справедливо обезщетяване за оставените от българите имоти в Беломорието, както е предвидено в подписаната от двете държави конвенция. Създават постоянно пречки за работата на създадените за тази цел смесени комисии, включително и с упражняване на насилия над българските служители и експерти. Така например българският делегат от Доганхисар, Дедеагачко, Никола Пазвитов на 16 юни 1926 г. при пресичането на площад „Василий Българоубиец“ в Гюмюрджина е бил арестуван от полицията, хвърлен в затвора и изтезаван. Два дена по-късно, на 18 юни с.г., Никола Пазвитов и други български делегати на излизане от заседание на подкомисията отново са били арестувани на същия площад в Гюмюрджина и държани известно време в местния затвор<sup>55</sup>.

Така с насилия и терор само за един непродължителен период

от 1923 до 1925 г. от Беломорието (Западна Тракия и Егейска Македония) са прогонени над 66 000 българи, които се установяват в България като бежанци. Положението на малцината останали и след това в Западна Тракия българи става още по-трудно. Въпреки поетите от Гърция задължения по договорите за покровителство на малцинствата и ежегодното им подновяване пред съвета на Обществото на народите, българите там са лишени от всякакви църковни и училищни права. „Конвенцията за доброволно изселване...“, по силата на която българите са принудени да напуснат родните си огнища, се оказва, както заявяват самите бежанци, един „акт на насилие“, който не може да ги лиши от „правата върху родната земя“.<sup>56</sup>

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **С. Трифонов.** Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915. С., 1992, с. 29.

<sup>2</sup> **М. Маджаров.** Дипломатическа подготовка на нашите войни. С., 1932, 173-177.

<sup>3</sup> Анкета на Балканите. Доклад на Карнегиевата комисия по войните през 1912-1913. С., 1914, с. 105.

<sup>4</sup> **Л. Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, 25-42.

<sup>5</sup> Пак там.

<sup>6</sup> Карнегиевата анкета. В. Търново-София, 1995, с. 113.

<sup>7</sup> Пак там, с. 115.

<sup>8</sup> Пак там, с. 125.

<sup>9</sup> Пак там, с. 118.

<sup>10</sup> **С. Трифонов.** Цит. съч., с. 170.

<sup>11</sup> **Т. Браянов.** Българи бежанци от Тракия. – ИТНИ, кн. 1, С. 1965, с. 123.

<sup>12</sup> **И. Алтънов.** Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България. С., 1926, 340-341.

<sup>13</sup> ЦДА, Ф 176К, оп. 4, а.е. 2985, л. 1.

<sup>14</sup> Пак там, л. 2.

<sup>15</sup> Пак там, л. 4.

<sup>16</sup> Пак там, л. 5-6.

<sup>17</sup> Пак там, л. 7.

<sup>18</sup> Пак там, л. 9-10.

<sup>19</sup> Пак там, с. 10.

<sup>20</sup> Пак там, л. 11.

<sup>21</sup> Резолюции на 14-тия редовен годишен събор на Тракийската организация, взети на заседанието му на 6, 7 и 8 октомври 1929 год. в гр. Варна. С., 1929, с. 5.

<sup>22</sup> Пак там, с. 6.

<sup>23</sup> **И. Алтънов.** Цит. съч. с.12.

<sup>24</sup> **И. Алтънов.** Цит. съч., с.13.

<sup>25</sup> Членове от 23 до 33.

<sup>26</sup> **К. Митев.** На връх Илинден. – В. „Тракия“, Гюмюрджина, бр.7, 6 май 1942 г.

<sup>27</sup> **И. Алтънов.** Междусъюзническа Тракия. С., 1921, с. 184.

<sup>28</sup> **Г. Аянов.** Народностен лик на Западна Тракия. Бургас, 1942 г., с.103.

<sup>29</sup> Тракийският Народен съвет и Върховният Тракийски комитет до Лондонската конференция. – в. „Тракия“, бр. 4, 11 март 1921 г.

- <sup>30</sup> Българите в Гръцка Тракия – в. „Тракия“, бр. 8-9, 28 април 1921 г.
- <sup>31</sup> Жертви на гръцката жестокост. – в. „Тракия“, бр. 7, 11 април 1921 г.
- <sup>32</sup> Гръцкият терор над българите в Тракия. – в. „Тракия“, бр. 7, 11 април 1921 г.
- <sup>33</sup> Зверствата на гръцките банди. – в. „Тракия“, бр. 11, 28 май 1921 г.
- <sup>34</sup> Терорът в Тракия. – В. „Тракия“, бр. 11, 28 май 1921 г.
- <sup>35</sup> Опустошенията в Тракия. Неописуем терор над българите. – в. „Тракия“, бр. 44, 28 април 1922 г.
- <sup>36</sup> Животът на българите в Гръцка Тракия. – в. „Тракия“, бр. 17, 21 юли 1921 г.
- <sup>37</sup> Пак там.
- <sup>38</sup> Гръцкото управление в Тракия. – в. „Тракия“, бр. 35, 11 януари 1922 г.
- <sup>39</sup> **А. Разбойников.** Обезбългаряването на Западна Тракия 1919-1924. С., 1940, с. 34.
- <sup>40</sup> **Д. Николов.** Българите от Тракия и спогодбите на България с Гърция и Турция. Противобългарската политика на Ангора и Атина. С., 1928, с. 9.
- <sup>41</sup> **Д. Николов.** Цит. съч., 11-12.
- <sup>42</sup> **Д. Николов.** Цит. съч., с. 14.
- <sup>43</sup> Таблицата е съставена по **Г. Аянов.** Народностен лик на Западна Тракия. Бургас, 1942 г.
- <sup>44</sup> **Г. Аянов.** Цит. съч., с. 105.
- <sup>45</sup> **Н. Колушев.** За Тракия. – в. „Мир“ бр. 6532, 13 март 1922 г.
- <sup>46</sup> В. „Елефтерос Типос“, 7 юни 1924 г.
- <sup>47</sup> **А. Разбойников.** В Беломорска Тракия има настанени от гърците и черкези. – в. „Тракия“, Гюмюрджина, бр. 206, 21 февруари 1942 г.
- <sup>48</sup> В. „Тракия“, бр. 177, 24 декември 1926 г.
- <sup>49</sup> **С. И. Дафинов.** Смъртта на Тодор Ст. Чалъков. – в. „Тракия“, бр. 179, 7 януари 1926 г.
- <sup>50</sup> Стенографски дневници на 22-то ОНС, 20 март 1928 г., с. 1170.
- <sup>51</sup> Стенографски дневници на 22-то ОНС, 30 март 1928 г., с. 1181.
- <sup>52</sup> Стенографски дневници на 22-то ОНС, 30 март 1928 г., с. 1181.
- <sup>53</sup> **Д. Николов.** Цит. съч., 19-20.
- <sup>54</sup> В. „Тахидромос“, Солун, 13 декември 1924 г.
- <sup>55</sup> В. „Тракия“, бр. 303, 26 юни 1928 г.
- <sup>56</sup> Резолюция на 14-тия редовен годишен събор на Тракийската организация. С., 1929, с. 7.



## **РОЛЯТА НА МЛАДОТУРСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО И НА ГЮМЮРДЖИНСКИТЕ АВТОНОМИСТИ ЗА ПОГРОМА НАД БЪЛГАРСКИТЕ ХРИСТИЯНИ ОТ ЗАПАДНА (БЕЛОМОРСКА) ТРАКИЯ ПРЕЗ 1913 г.**

**ГЕОРГИ ЯНКОВ**

Преди да се спрем на разорението и погрома над българите християни от Западна (Беломорска) Тракия през 1913 г., ще се спрем накратко, в хронологичен порядък, на веригата от обстоятелства, довели до тези събития:

– След поредица от блестящи военни успехи на българската армия и нейните съюзници срещу Османската империя по време на Балканската война на 13 март 1913 г. е превзет Одрин. Превземането на Одринската крепост е един от най-високите върхове на българската бойна мощ и военно изкуство. С тази операция българското военно командване влиза в историята на световното военно изкуство.

– На 17 май 1913 г. е подписан Лондонският мирен договор, по силата на който Османската империя отстъпва на съюзените сили всички територии на Европейския континент на запад от линията Мидия-Енос, с изключение на Албания. Почти цяла Тракия е освободена от османския завоевател, който с малки териториални изключения е изтикан в Азия. Изминали са 561 години от онази тъмна нощ на 1352 г., през която османските орди покоряват Галиполската крепост Цимпе и започва османската експанзия в Европа.

– На 16 юни 1913 г. България, по вина главно на цар Фердинанд I, се вплита във война с доскорошните си съюзници – Сърбия и Гърция. Започва Втората Балканска (Междусъюзническата) война.

– Румъния коварно се възползва от ситуацията и на 27 юни 1913 г. удря в гръб България. Румънските войски, без да срещнат съпротива, към средата на юли достигат до Саранци и Пирдоп, на 30 км от София;

– Три дни след нахлуването на Румъния, на 30 юни 1913 г., турските войски, нарушавайки Лондонския мирен договор и без да обявяват война, пресичат линията Мидия-Енос. Тяхното нахлуване е улеснено от факта, че българските войски са се от-



**теглили от Одринска Тракия. Започва турската реокупация на Източна (Одринска) и Западна (Беломорска) Тракия и тяхното обезбългаряване (етническо прочистване).**

След реокупацията на Източна (Одринска) Тракия турските войски се подготвят за нахлуване в Западна (Беломорска) Тракия въпреки заявлението на Високата порта, че интересите на Турция не отиват по-далеч от Марица. Някои части дори завземат Софлу, Димотика и Свиленград „по стратегически съображения“, с цел да осигурели Одрин от евентуално нападение на българската армия<sup>1</sup>.

След завладяването на Димотика от турската кавалерия на 9 юли 1913 г. полк. Карджиев, комендант на българските войски в Беломорска Тракия, дава заповед за оттеглянето на българските военни части. На 12 юли 1913 г. 7-ма погранична дружина и опълчение се оттеглят към Маказа. Това „прибързано отстъпление“ (Л. Милетич) оставя българското население без защита пред надигащата се опасност от страна на турските реокупационни войски и башибозук. Още на другия ден след оттеглянето на българските войски на 13 юли в 12.00 часа турците в Гюмюрджина и полето, предварително организирани, се разбунтуват.

По отношение на Западна (Беломорска) Тракия младотурското националистическо правителство в Цариград използва за реализирането на своята политика създаването на уж независимо автономно управление в Гюмюрджина. На 16 август 1913 г. гюмюрджинските турци обявяват създаването на „Временно тракийско правителство“ (Гарби тракие хюкюмати). Скоро след това официалното му наименование е променено на „Независимо Западнотракийско правителство“ (Гарби тракие мюстекил хюкюмати). Високата порта се опитва да представи автономното управление като „независимо народно революционно движение“, възникнало на местна почва. Но в действителност, както аргументирано доказва това Стайко Трифонов, то е подготвено от агенти на младотурския комитет в Цариград. Самият Джемал бей, министър на вътрешните работи в Цариград, по-късно се хвали, че бил „създател на това движение“<sup>2</sup>. За главнокомандващ на т.нар. милиция (в действителност башибозушко сборище) е назначен Сюлейман бей – генерал-щабен офицер и близък съратник на Енвер бей (един от младотурските водачи). Военните инструктори – около 200 на брой, оръжие и боеприпаси идват главно от Одрин<sup>3</sup>. Още преди оттеглянето на българските войски, кметът на с. Сачанли – Димитър Стаматов – Терзията получава писмо от поручик Константинов, завеждащ военното разузнаване в Гюмюрджинския район. В него се съобщава населението на селото да се изтегли

незабавно в старите граници на отечеството, майка България. Това предупреждение свидетелства, че българското военно разузнаване е имало сведения за готвения погром върху западнотракийските българи.

След окупирането от турските войски на Димотика (9 юли 1913 г.) и Софлу (15-16 юли 1913 г.) започва систематичен погром над българските християнски селища. В **Димотишка околия** са разорени селата – Башклисе, Караклисе и Крушово. Жителите им са прогонени. В **Софлийска околия** през юли и август е извършен погром върху българските села: Голям Дервент (унищожено с артилерия), Малък Дервент, Каяджик, Пишманкьой, Тахтаджик, Теке, Мерхамли, Янурен, Кутруджа и Кадъкьой. В **Дедеагачка околия** на погром и разорение са подложени селата: Дервент, Еникьой, Балъкьой, Домуздере, Окуф... В **Гюмюрджинска околия** през юли и август са разорени българските християнски села: Калайджидере, Чадарли, Кушланли, Хаджилар, Караагач, Чобанкьой, Евренкьой, Атъкой, Къзлар, Ясьюк и др. На разорение и погром е подложено и българското християнско население в смесените селища от посочените околии, които тук изрично не посочваме, както и българското християнско население в Ортакъойско (Ивайловградско).

**Към началото на септември 1913 г. трите големи български християнски села в Западна (Беломорска) Тракия – Манастир, Сачанли и Доганхисар, остават извън контрола на автономистките турски власти.** Трите села се превръщат в истинска крепост на българщината в този край.

Още на 22 август 1913 г. над 500 турски автономисти нападат с. Манастир. На помощ на манастирци се притича една дружина от около 60 въоръжени сачанлийци под ръководството на Димитър Стаматов – Терзията. Обединените сили на сачанлийци и манастирци нанасят поражение на многобройния си неприятел. За тази победа се съдържат сведения в писмото на кмета на Сачанли Димитър Стаматов до кмета на Доганхисар от 22 август 1913 година: „Таз утрин Манастир нападнаха турците, башибозук и до един ги разпръснахме, турците бягат и засега има около 25 души турци завързани...“<sup>44</sup>

След сражението на 22 август населението на Манастир се преселва в Сачанли. Но след едноседмичен престой си заминава, смятайки, че няма да бъде нападнато отново. Прави впечатление голямата солидарност, която сачанлийци проявяват. Солидарността и братството са характерни за тракийските българи по време на големите изпитания от 1913 година.

Гюмюрджинските турски автономисти изпращат три делегации до Сачанли с предложение селото да се предаде:

– След 22 август 1913 г. на поста „Чучура“ като пратеник е изпратен Коджа Али от с. Ишиклар. Хората от поста го предупредили, че ако още веднъж дойде, ще го застрелят.

– На 30 август 1913 г. е изпратена втора делегация от Черкез Рашид бей с предложение сачанлийци да се предадат. Вечерта на общо събрание е отхвърлено предложението.

– На 3 септември 1913 г. автономистките турски власти е изпратена трета делегация, която пристига в Сачанли на 4 септември. Предложението е сачанлийци да капитулират – в срок от 24 часа да съберат всичкото оръжие и да го предадат в щаба на автономистите в с. Дашканлар<sup>5</sup>.

Кметът на Сачанли Димитър Стаматов – Терзията на предложението за капитулация дава гордия отговор: *„Ще измрем до един, но не се предаваме“*<sup>6</sup>.

На 4 срещу 5 септември 1913 г. една автономистка орда от 4 хил. души напада двете села Манастир и Сачанли, без да изчакат 24-часовия срок за капитулация. Това не е просто башибозушко сборище. Милетич отбелязва: *„Какво е било участието на самото правителство се вижда от факта, че сам „главнокомандващият на милицията“ Сюлейман бей е ръководил похода против българите“*<sup>7</sup>. В нападението участват освен башибозук и турски войници. След поражението, което претърпява башибозукът от сачанлийци и манастирци, на 22 август 1913 г. гюмюрджинските автономисти не смеят да предприемат ново нападение, без да получат помощ от турската армия. Както разкрива анкетата, проведена от проф. Любомир Милетич: *„Факт е, че Хаджи Мизинев Хасан от село Шапчи след първото нападение на с. Манастир е ходил в Енос (на левия бряг на Марица, където се е намирала турската комендатура – б.м., Г.Я.) да иска помощ. И тая помощ бе дошла.“*<sup>8</sup> Силите са неравни. Към сутринта на 5 септември 1913 г. повечето постове около с. Сачанли свършват патроните. При тези обстоятелства е дадена предварително уречената парола – цялото население да се изтегли към Доганхисар и оттам към Дедеагач. Картина на изтеглянето на сачанлийци от родното им село, описана от очевидеца А. Попов, е потресаваща: *„Същата вечер в с. Сачанли всички бяха обути, стегнати. Зловещият вой на кучетата предвещаваше, че ще се случи нещо лошо... Гърмежите безспир се чуваха по-близо. Викове „Аллах“ и „Илери“ достигаха до ушите на децата и жените, смесени с олеията на хората. Шепата въоръжени храбреци правеха последни усилия да задържат озверелия башибозук, но беше напразно. Пламна черквата, училището, цялото село“*<sup>9</sup>.

Селото е изгорено напълно. Къщите са разрушени до основи. Остават да стърчат само стените на църквата и купища камъни от

разрушените къщи. Десетина души, които не са успели да избягат, са застигани и убивани, сечени с касатури (дълги ножове)<sup>10</sup>. Показателен е фактът, че докато в повечето български християнски селища, които са подложени на погром през 1913 г., част от къщите се запазват, то по отношение на Сачанли озлоблението заради нанесеното поражение от 22 август и героичната съпротива са били твърде големи, за да бъде разрушено селото до основи.

Бежанците от с. Сачанли вечерта на 5 септември 1913 г. пристигат в с. Доганхисар. Тук остават на 6 и 7 септември. Сутринта на 8 септември заминават за град Дедеагач, за да търсят закрила и спасение от европейските консули. В едно писмо на войводата Маджаров до Славов от 8 септември 1913 г. се съобщава: *„Австрийският консул устно е казал на човека, който бе пратен от нас, че турците имали грозно намерение да унищожат всичкото българско население в балкана... Казал му още, че ако вие искате да се спасите, трябва да дойдете в Дедеагач, иначе не можем да ви гарантираме живота в балкана“*<sup>11</sup>. Имало е мнение заминаващите за Дедеагач да оставят оръжието на двете чети, за да не го вземат гърците, които по това време са окупирали града. Но както е видно от едно писмо на кмета на Доганхисар до Руси Славов от 8 септември 1913 г.: *„Сачанлийци пушки не дават“*. Въоръжените участници в отбраната на Сачанли, след като изпращат жените, децата и старите хора до Дедеагач, се връщат в балкана, присъединявайки се към двете чети.

На 9 септември 1913 г. турските автономисти нападат и запалват с. Доганхисар, след което и доганхисарци също се оттеглят в Дедеагач. За отбраната на това селище и за „Доганхисарската република“ разполагаме със задълбоченото изследване на Кирил и Мария Бакърджиеви, поради което тук няма да се спираме на тези събития<sup>12</sup>.

Така завършва погромът над българските християнски села в Западна (Беломорска) Тракия. Първият разгром е този на българските християнски селища в Източна (Одринска) Тракия. С горчива ирония и сарказъм акад. Любомир Милетич заключава: *„Гюмюрджинските „автономни войски“ след тия славни подвизи се завърнали с богата плячка. Част от заграбеният добитък е бил откаран през Кошукавак и Ортакой към Одрин, а останалото е разнесено по турските села в Гюмюрджинско“*<sup>13</sup>. Към 10 – 11 септември 1913 г. в Дедеагач потърсват спасение, по оценката на Любомир Милетич, около 12 хил. български бежанци от 17 села от околните – Гюмюрджинска, Дедеагачка, Софлийска, Ференска, Ортакойска. По искане на консулите е извършено преброяване, което установило – 11 780 души<sup>14</sup>. Гръцките окупационни власти, със съдействието на консули-

те, ги настаняват в казармите край града. Трябва да се има предвид, че хиляди бежанци се крият по горите на Източните Родопи. Част от тях по-късно се присъединяват към колоната от бежанци, изминали „кървавия път“, общият брой на които, според някои източници, е между 18 и 25 хил. души<sup>15</sup>. Малцина от криещите се в горите и неуспели да се присъединят към колоната от бежанци дочакват българската реокупационна войска.

На 19 септември 1913 г. гръцките окупационни власти предават града на гюмюрджинските турски автономисти, което поражда огромен смут сред хилядите бежанци. Градът е предаден на тези, от които бежанците бягат. Войводата Маджаров, научавайки, че консулите и гръцкият владика са излезли да посрещнат автономистите, изригва със силен глас: „Змийско коварство“<sup>16</sup>.

Веднага след като заемат града, турските автономисти извикват кметовете на българските села и ги предупреждават в петдневен срок да намерят начин да си идат в България. Кметовете отговарят, че с толкова голяма „челяд и стока мъчно могат да се решат на такова преселение“<sup>17</sup>. Още тук личи намерението за етническо прочистване и обезбългаряване на Западна (Беломорска) Тракия, подобно на Източна (Одринска) Тракия. Самото етническо прочистване е извършено въз основа на Заповед на командира на „Националните сили на Западна Тракия“ майор Сюлейман Аскери бей, издадена на 21.IX.1913 г. Заповедта е публикувана в книгата на турския историк Айдънлъ, документ №5<sup>18</sup>. В точка 3 и 4 се нарежда: „Докато се осигури пълно прехвърляне в България на бежанците, Ферит ефенди трябва да създаде ред и спокойствие, като осъществи Дирекция за обществена сигурност... Една рота от сборния батальон да бъде назначена, за да охранява реда на бежанците-българи, под командването на офицер, одобрен от Али Риза (комендант на Дедеагач). Наложително е създаването на такава рота. Въпросната рота да остане в Дедеагач до второ нареждане“<sup>19</sup>.

На 23 септември 1913 г. (неделя) башибозуци и войници (най-вероятно от въпросната рота, за която става дума в „Заповедта“) – подкарват нещастните бежанци по шосето към гр. Фере. Ето потресаващият разказ на очевидеца на събитието Мавер Калоянов: „Когато народът се беше събрал при казармите на 23 септември и когато башибозуците го подбраха да го карат с бой, дигна се такъв сърцераздирателен общ вик на многохилядния народ, че цял Дедеагач потреперя, целият град стана на крак; камък да беше човек, не можеше да не проплаче“<sup>20</sup>. Ето това се нарича етническо прочистване, и то извършено през XX век!

От Дедеагач започва „кървавият път“, който предстои да изминат бежанците до с. Ятаджик (Маджарово) на р. Арда. Самият термин „кървавият път“, както и описанието на тоя погром над тракийските българи, нямаш „себе равен в новата ни мъченическа история“<sup>21</sup>, дължим на акад. Любомир Милетич. Неговата оценка е следната: „Това, което е станало по кървавия път, изминат от нещастните български бежанци..., докато да стигнат българската граница при с. Ятаджик на р. Арда..., надминава по ужас най-ужасните масови избивания, на които българщината е била подлагана дори и в историческото Баташко клане“<sup>22</sup>.

След Милетич редица автори добавиха нови щрихи за страданията на българските бежанци – акад. Георги Марков, проф. Стайко Трифонов, проф. Божидар Димитров, проф. Делчо Порязов, проф. Ив. Филчев, доц. Златко Попчев, Никола Инджов, Илия Славков, Кирил Бакърджиев, Стоян Райчевски, Димитър Шалапатов и др.

В настоящата статия ще се опитам накратко да систематизирам в историко-хронологичен порядък премеждията, сполетели бежанците по „кървавия път“ от Дедеагач (на Бяло море) до Маджарово (на р. Арда), съпоставяйки писаното от Милетич и на авторите след него. **Освен това ще открия ролята на младотурското правителство в Цариград, на гюмюрджинските турски автономисти („Гарби тракие мюстекил хюкюмати“) и на башибозука в етническото прочистване и погрома над българите християни от Западна (Беломорска) Тракия.**

Двамата български войводи Маджаров и Славов остават „като гръмнати“ от известието, че турците са подкарали народа към р. Марица и решават да освободят бежанците и да ги доведат до старите граници на България.

– На 23 септември колоната от бежанци ношува в с. Урумджик (сега Дорискос).

– На 24 септември става решителното сражение на полето под самия град Фере, довело до освобождаването на българските бежанци. Ето достоверния разказ на войводата Руси Славов за сражението: „Стреляхме три пъти във въздуха, понеже башибозукът беше размесен с народа. Затова атака на нож беше нужна. От нашето ура турците се отделиха от народа и почнаха да отстъпват на страна и да стрелят на нас. Момчетата се сражаваха като лъвовове“.<sup>23</sup> Самият командир на башибозука (турски офицер) е убит в сражението при Фере.

– Обезумялото от ужас население е насочено от двете чети към сборен пункт местността Курбалъка, едно бръдце в Доганхисарската гора.



– На 25 септември са избити около 80 бежанци в долината Армаган – наречена от Милетич „Долината на смъртта“. Една част от бежанците, около 800 души, повечето от с. Сачанли, но и от селата Къзлар, Пишманкьой, Манастир – вместо за м. Курбалъка се отклоняват в западна посока към долината Армаган, където са нападнати от около 200 турски войници (които отиват да подпалят неунищоженото все още българско село Пишманкьой). Сам войводата Руси Славов минава на другия ден и вижда трупове на убитите. По-късно проф. Любомир Милетич посещава долината и констатира: *„Това, което след два месеца още заварихме в Армаган, беше достатъчно да се установи над всяко съмнение, че тук наистина е имало „човешка касапница“.*<sup>24</sup> От 25 до 28 септември войводите Маджаров и Славов събират бежанците в м. Курбалък. От тук войводите решават да ги преведат през най-прикритите, мъчно проходими балкански местности към старата граница на България, тъй като пътят към р. Арда минава през плътно населен ислямизиран район.

– На 28 септември, навечер колоната от бежанци потегля от м. Бялата ода и осъмва в м. Азмаците (Изворите), северно от с. Сачанли. През деня почиват, за да не бъде забелязана колоната.

– На 29 септември, късно през нощта, тръгват от м. Азмаците, минават покрай с. Мирико и към 4 часа сутринта на 30 септември пристигат на връх Коджаеле (Орлов връх) – висок 1260 м. Тук през нощта ги вали дъжд, примесен със сняг, вследствие на което измират много деца и старци от студ и изтощение.

– От връх Коджаеле (Орлов връх) през следващите дни до 4 октомври 1913 г., колоната от бежанци минава през землищата на селата: Юруклер (Горни и Долни Юруци) – Ходжакьой (Бряст, сега не съществува) – между селата Рахманлар (Благовец) и Юваджиляр (Гнездаре) – Арнауткьой (Гугутка, където пресичат Бяла река) – Алагъзлер (Пъстроок) – Джебелер (Планинец) – излизат на шосето Ортакьой (Ивайловград) за Кушукавак (Крумовград), близо до с. Каратепе (Черни рид) – продължават покрай м. Илиева нива, три километра по шосето – отклоняват се по пътя за с. Чаир (Черничево) – от разклона за с. Ходжакьой (Малко Попово) се отклоняват за м. Чаталкая (Разцепен камък) – с. Ятаджик (Маджарово).

През целия път колоната е охранявана от двете чети: предна охрана – четата на Руси Славов; задна и странична охрана – четата на Маджаров.

– На 4 октомври 1913 г. към обяд колоната от бежанци, проточила се около 6 – 7 км, започва да слиза към котловината на с. Маджарово. В тази котловина са извършени най-масовите убийства на бежанци.

Автономисти и башибозуци успяват да изпреварят бежанците и да устроят засада в местностите Патронкая, Харманкая и воденицата на малката река Гюрген дере, намираща се непосредствено пред р. Арда, където минава старата граница (вж.: Окомерната скица). От тези позиции те откриват огън по бежанците. В котловината са се събрали хиляди бежанци. Населението е обезумяло от ужас. **Малката маджаровска рекичка по думите на много очевидци на трагедията „потекла кървава“ към Арда.**

Четата на Маджаров се притича на помощ на предната охрана и успява да обезвреди постовете на автономистите и башибозука и да открие пътя към р. Арда, към старата граница на България. Войводите дават команда: „*Напред и само напред!*“. Но част от ужасените бежанци се пръсват по гората. Много деца са изгубени в настъпилата паника, голяма част от тях загиват.

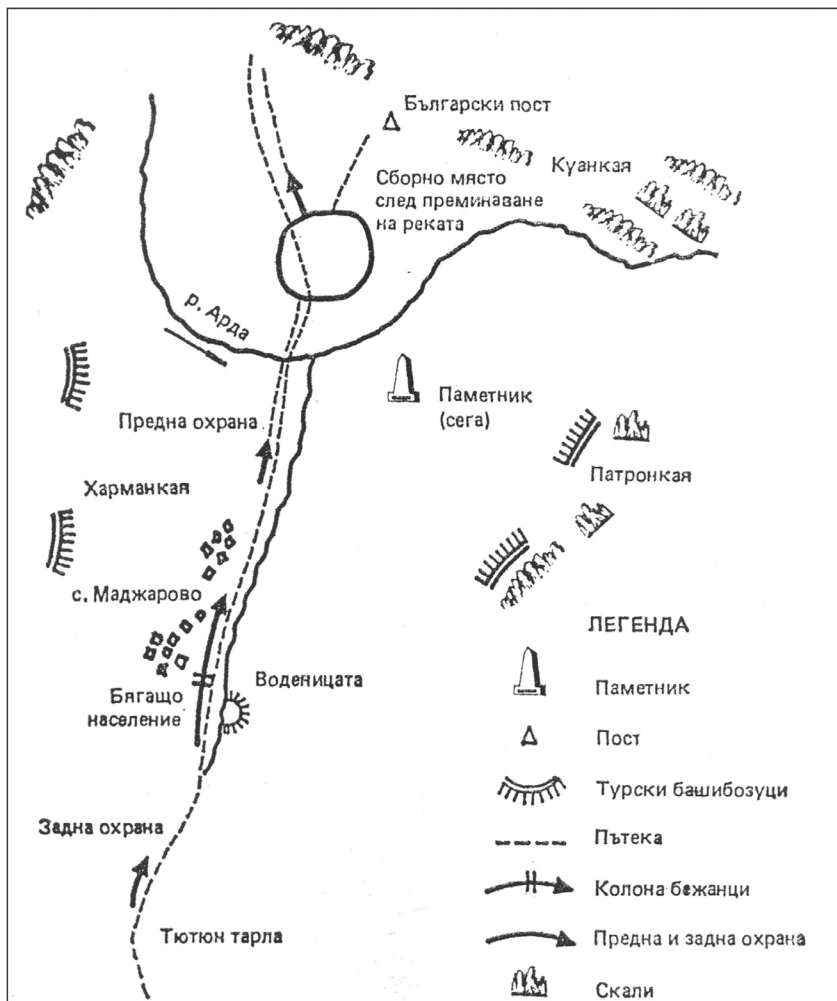
#### **Децата са големите жертви на насилието.**

По думите на Мавер Калоянов „*много деца изгинаха; сега дете, по-малко от 6 години, е голяма рядкост у тях, които са бягали*“<sup>25</sup>.

Тази констатация се потвърждава от разказа на войводата Маджаров: „*На 4 октомври прекарахме народа (през р. Арда – б.м., Г.Я.), а на 8 октомври се върнахме, като вървахме пред реокупационните български войски. Веднага щом минахме границата през Арда, по пътя намерихме грозни зрелища... По на юг, в един дол имаше трупове на около 100 души жени и деца; там имаше малки деца, хващани за крака и умъртвени, като са били удряни о земята. Други, съвсем малки, още в повои, и връз тях турени тежки камъни, та така затиснати са умрели. Повечето от труповете, които бяха почнали да се разлагат, бяха на жени и деца*“<sup>26</sup>.



Окомерна скица (по Т. Браянов)



*Районът на село Ятаджик (Маджарово), където е станало избиването на бягащите българи от Беломорска Тракия на 4 октомври 1913 г.*

Източник: Д-р Илия Славков, Боряна Димитрова. САЧАНЛИ. Историческо и етнографско проучване. С., 1989, с. 139.

## Насилията и жестокостите продължават и след 4 октомври 1913 г.

В с. Адачала (Бориславци), намиращо се на 4 км от с. Ефрем, са докарани и задържани от автономистите множество бежанци от селата Башклисе, Караклисе, Крушево (Димотишко), Татарларе (Одринско), Харлагюн (Малгарско), гагаузи от Одринско и др. Старата граница е минавала между Ефрем и Бориславци (тогава все още – Адачала). В Адачала бежанците са подложени на изтезания. Георги Калоянов (по прякор „Пушкин“) от четата на Руси войвода свидетелства: *„Чувахме всяка вечер писъци, женски писъци откъм срещния турски пост... Войводата вече не можеше да слуша тези писъци и реши да нападнем турците“*<sup>27</sup>. Войводата Руси Славов поисква от полковия командир на 28-и полк, който по това време се намира в с. Ефрем, да даде поне една рота в помощ на четата, но командирът не се осмелява *„да вземе отговорност“*, тъй като няма заповед. Въпреки това четата от 25 души атакува от две страни селото. Автономистите се уплашват и бягат отатък Арда. Бежанците са насочени към с. Ефрем и предадени на българската войска да се погрижи за тях.

Недалече от село Ефрем, в покрайнините на с. Бориславци, защитавайки тракийските бежанци, загива в сражение с турска потеря Батур Недев от с. Сачанли, от четата на Руси Войвода.

На чешмата в двора на бившето ТКЗС – с. Бориславци, построена през 1962 г. от поделение 55320 – гр. Харманли (в това поделение съм служил войник), е поставена плоча с надпис: *„Тук на 27 септември 1913 г. загина Батур Добрев Недев в бой с турската войска и потеря в защита на бежанците от Беломорска Тракия“*.

Страшна участ сполетява 42 жени и деца от с. Манастир, и то след като българските войски се връщат в Беломорска Тракия. След разорението на с. Манастир, група манастирци остават в гората до селото. На 5 октомври те са нападнати от башибозук. Петимата мъже успяват да се спасят, но 42 жени и деца са взети в плен. В продължение на месеци близките и българските власти ги издирват безуспешно. Самият Любомир Милетич е твърде загрижен за съдбата на изчезналите: *„правих и аз постъпки пред нашите Гюмюрджински власти – пише той – по-енергично да продължават издирването им“*<sup>28</sup>. Същевременно се опасява, че виновниците от страх пред тежко наказание могат да ги избият. За голяма жалост така и става. На 20 февруари 1914 г. в-к „Мир“, бр. 4150 публикува следната телеграма от Гюмюрджина: *„Около с. Аврен завчера са намерени в един дол*

труповете на 37 жени, моми и деца, избити и изклани. Клането е извършено преди един месец. Цялото гюмюрджинско население е ужасено<sup>429</sup>.

Проф. Любомир Милетич нарича тези убийства „нечуто варварство“<sup>430</sup>. А проф. Делчо Порязов отбелязва: „Трагедията в Аврен ужасява със своята жестокост. Избити са беззащитни майки, призвани да дават живот, и деца, които са бъдещето на човечеството... Няма религия, не може да има и Богове, които биха оправдали дивашкото престъпление, извършено в района на с. Аврен през 1913 г.“<sup>431</sup>

Няма семейство на бежанци – тракийски българи от Западна (Беломорска) Тракия, което да не е дало жертви по време на погрома от 1913 г. Това се отнася и за семейството на баща ми – големият ми брат Динко, юноша на 14-15 години, е убит. По време на „кървавия път“ от Дедеагач (на Бяло море) до Маджарово (на р. Арда) едва не загива майка ми, която тогава е била на 4 години.

Проследявайки жестокостите и убийствата от трагичната 1913 г., възниква резонният въпрос, поставен от проф. Д. Порязов: „Защо след като са запалили къщите им, заграбили цялото им имущество и ги изгонили от земите им, продължили да ги преследват чак до границата на р. Арда? Очевидно целта била да ги унищожат физически“<sup>431</sup>. Само защото са българи!

Оценката на големия изследовател на тракийския въпрос проф. Стайко Трифонов за управлението на гюмюрджинските автономности е аналогична: „Тъй наречената „Гюмюрджинска автономна република“ просъществува само два месеца, но те бяха напълно достатъчни за разорението на българското население и за кървава разправа с него. Всички български села в Западна Тракия бяха разрушени, а хиляди невинни мирни жители – мъже, жени, деца и старци, жестоко избити“<sup>433</sup>.

Това, което е сполетяло тракийските българи по време на турската реокупация през 1913 г., проф. Любомир Милетич определя като: „разорение“, „погром“, „човешка касапница“, „най-ужасните избивания, на които българщината е била подлагана...“.

Но истинската дума, според проф. Делчо Порязов, отразяваща съдържанието на трагичните събития през 1913 г., описани от Л. Милетич, е намерена едно десетилетие след неговата смърт в Решението на ООН: „Престъпление срещу човечеството – геноцид“<sup>434</sup>.

Акад. Георги Марков също определя преднамереното, планомерно и масово изстребление на тракийските българи, чиято единствена „вина“ е, че са родени българи, като геноцид, който е извършен две години преди арменския.

Многобройни факти и доказателства свидетелстват за този геноцид, на който е било подложено българското население в Източна и Западна Тракия през 1913 г. В него са използвани сродни методи и начини характерни за избиванията и репатрирането на хиляди арменци, гърци, асирийци... Това показва, че в случая става дума не за изолирано явление или просто за изстъпления на фанатизирани ислямски тълпи, а за една целенасочена, системна политика, провеждана от младотурските националисти спрямо нетурските християнски националности.

Може определено да се твърди, че избиванията и етническото прочистване на тракийските българи през 1913 г. е репетиция за геноцида над арменците, извършен от младотурците през 1915 г., когато над 1,5 млн. са избити или загинали по време на депортацията им от тяхната изконна територия – Западна Армения<sup>35</sup>.

Но да се върнем към трагичните събития, сполетели тракийските българи през 1913 г. Независимата Карнегиева анкета, проведена през 1913 г., която има за цел да подготви *„безпристрастен доклад за информиране и осветляване на световното обществено мнение по истинските факти с двете Балкански войни от 1912-1913 г.“*, констатира многобройни насилия върху българското християнско тракийско население. По признанието на турски кавалерист пред Карнегиевата комисия: *„Имахме заповед първо да грабим и запалваме, а след това да убиваме всички мъже...“*<sup>36</sup> В действителност са избивани не само мъже, но и жени, деца, старци.

**Според данните на Карнегиевата анкета през 1913 г. избитите тракийски българи възлизат на 50-60 хил. души, тоест повече от 20% от цялото българско население в Източна (Одринска) и Западна (Беломорска) Тракия.**

Според анкетата на проф. Любомир Милетич, по време на турската реокупация през 1913 г. процентът на избитите и загинали по време на бягството е по-голям – 30% от българското тракийско население.

**Стратегическата цел на Високата порта за създаването на „Независимото Западнотракийско правителство“ („Гарби тракие мюстакил хюкюмати“)** и последвалото обезбългаряване на Западна (Беломорска) Тракия е била да се предотврати присъединяването на този край към България. От само себе си се налага аналогията със „спонтанно възникналия“ въоръжен „Сенклеров бунт“ в Родопите през 1878 г., целящ да предотврати евентуално включване на родопския край в пределите на българската държава и да разруши Санстефанския мирен договор.

Младотурското правителство в Цариград не само подготвя създаването на уж независимото автономно правителство в Гюмюрджина,

но и командният състав на т.нар. „републикански“ войски се състои главно от турски офицери. Това е видно от книгата на споменатия по-горе съвременен турски историк Ахмет Айдънлъ. Според документите, публикувани в нея, началник на Генералния щаб е майор Сюлейман Аскери (участник в Триполитанската война). Останалите членове на командния състав са: Черкез Решид бей, ст. л. от пехотата Манастърлъ Халим бей, кап. от артилерията Исхан Еревуз, кап. от кавалерията Иляз Сечкин, ст. л. от пехотата Йомер Лютфи, ст. л. от пехотата Серфичели Екрем, ст. л. от пехотата Скечели Ариф, кап. от пехотата Късъкъл Джемил, Кушчубашъ Ешреф бей (началник на башибозука), Манастърлъ Селим Сами, Джихангироглу Ибрахим, Ферид бей. Останалите турски офицери (капитани, старши лейтенанти и лейтенанти) заемат длъжности във военните организации и в администрацията на „автономната република“<sup>37</sup>.

Според изследването на Илия Славков и Боряна Димитрова повечето турски офицери произхождат не от Западна Тракия, а от различни части на бившата султанска империя. Тези офицери са насочени вероятно след завземането и едновременното окупиране на Източна Тракия (юли и август 1913 г.) да окупират по прикрит начин Западна Тракия, когато нашите войски са се изтеглили<sup>38</sup>.

Създадената жандармерия с началник Сабанджалъ Хаккъ бей, която наброява 600 души, дори е облечена с турска жандармерийска униформа с фес на главата<sup>39</sup>.

### **Каква е ролята на башибозука в извършения погром над българите християни в Западна (Беломорска) Тракия?**

Версията башибозукът да се представи като някаква спонтанна, неорганизирана и анархична сила, взела участие в погрома над тракийските българи, е несъстоятелна. От документите, публикувани в книгата на Айданлъ, е видно, че командирът на башибозука Кушчубашъ Ешреф бей е член на командния състав на автономистките сили. Автономисткото правителство мобилизира младежите мюсюлмани от градовете и селата. Особено държи да бъдат мобилизирани младежите българи мохамедани, неявилите се българомохамедани са облагани с голям данък – 50 лири<sup>40</sup>. Айданлъ предполага, че според бюджета съставът на т.нар. армия е могъл да бъде 23 170 души, с разчет да се увеличи на 61 000 души<sup>41</sup>. Очевиден е паралелът при използването на башибозука в тракийския погром и при потушаването на Априлското въстание (1876 г.). Уилям Томас Стед (забележителен английски журналист и реформатор) в статията „Нашата източна политика“ от 24 юни 1876 г. в „Северно ехо“ (The Northern Echo) е обрисувал по следния начин ролята на башибозука при потушаването на Априлското въстание: „Един опит за въстание [...] послу-

жи за повод върху народа да бъдат пуснати башибозуците – този отпадък на турското общество, чиято жестокост надминава многократно яростта, с която кучетата преследват дивеча[...]. Цитират се 37 села, напълно изравнени със земята. Безжалостно са избивани мъже, жени и деца<sup>42</sup>. Аналогията се налага от само себе си. Същата ярост, фанатизъм и жестокост при преследването и изгонването на тракийските българи.

В същото време трябва да се подчертае, че българските власти, които наново се установяват в Западна (Беломорска) Тракия след 8 октомври 1913 г., по силата на Букурещкия договор от 28 юли (10 август) 1913 г. и Цариградския договор от 16 (29) септември 1913 г., по оценката на Л. Милетич „се отнесли крайно търпимо към турците, и първата им грижа е била, да вземат мерки, да не се даде възможност на отчаяното българско население да потърси сметка от своите гонители и да отмъщава. Само два-три случая на жестоко отмъщение има, и то няколко дни преди напълно да се наложи новата българска власт“<sup>43</sup>.

\* \* \*

Тракийският войвода Димитър Маджаров, когото тракийските българи в песните си наричат „Маджаро льо, наша държава“, изказва забележителната мисъл: „В борбата за справедливост и свобода никога да не се достига до отмъщение“<sup>44</sup>. Тази благородна мисъл, по-късно изкристализира в девиза на тракийските българи: „Не забравяйте, но не отмъщавайте!“ Както отбелязва Георги Марков, този девиз „звучи толкова благородно, че би трябвало да се осъзнае и от другите съседни нам народи“<sup>45</sup>.

Въпрос на морал, дълг и почит към хилядите невинни жертви, дадени от тракийските българи през 1913 г., е да не бъдат забравени. Неблагодарни ще бъдем, ако не защитим тяхната памет.

И накрая, ще споделя и няколко реда за „тракийската свенливост“ (за „тракийската стеснителност“). Писателят Никола Инджов, сам потомък на българи бежанци от с. Манастир, отбелязва, че „тракийските бежанци са хора със стеснителна памет“. Едно симпатично качество, но в случая донякъде попречило разорението и погрома над тракийските българи да заема трайно място в българската историческа памет.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Ст. Трифонов. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915. С., 1992, с. 61.

- <sup>2</sup> Пак там, с. 63.
- <sup>3</sup> Пак там, с. 63.
- <sup>4</sup> **Л. Милетич.** Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, с. 209.
- <sup>5</sup> **Ил. Славков, Б. Димитрова. Сачанли.** Историческо и етнографско проучване. С., 1989, 118-123.
- <sup>6</sup> **Д. Порязов.** Погромът над тракийските българи през 1913 г. Разорение и етническо изтребление. С., 2012, с. 24.
- <sup>7</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 217.
- <sup>8</sup> Пак там, с. 226.
- <sup>9</sup> **А. Попов.** в-к „Тракия“, № 191, 1. IV. 1920.
- <sup>10</sup> **Ил. Славков, Б. Димитрова.** Цит. съч., с. 126.
- <sup>11</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 224.
- <sup>12</sup> **К. Бакърджиев, М. Бакърджиева.** Доганхисар – Градец - защита и разгром. Хасково, 1994.
- <sup>13</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 220.
- <sup>14</sup> Пак там, с. 228.
- <sup>15</sup> **Д. Порязов.** Цит. съч., с. 25.
- <sup>16</sup> **Зл. Попчев.** Войводата Димитър Маджаров. С., 2010, с. 79.
- <sup>17</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 229.
- <sup>18</sup> **А. Aydinli.** Vati Trakya Faclasinin Icyuzu. Ist., 1975, 192 - 193.
- <sup>19</sup> **А. Aydinli.** Vati Trakya Faclasinin Icyuzu, Ist., 1975, 192- 193: Цитирано по: **Ил. Славков, Б. Димитрова.** Сачанли, с. 128.
- <sup>20</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 231.
- <sup>21</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 4.
- <sup>22</sup> Пак там, с. 239.
- <sup>23</sup> Пак там, с. 233.
- <sup>24</sup> Пак там, с. 261.
- <sup>25</sup> Пак там, с. 253-254.
- <sup>26</sup> Пак там.
- <sup>27</sup> Пак там, с. 160-161.
- <sup>28</sup> Пак там, с. 272.
- <sup>29</sup> В-к „Мир“, 20 февр. 1914г., бр. 4150.
- <sup>30</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 272.
- <sup>31</sup> **Д. Порязов.** Цит. съч., с. 29.
- <sup>32</sup> Пак там, с. 31.
- <sup>33</sup> **Ст. Трифонов.** Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915. С., 1992, с. 63.
- <sup>34</sup> **Д. Порязов.** Цит. съч., с. 14.
- <sup>35</sup> По-подробно за геноцида на арменците вж.: **Дж. С. Киракосян.** Младотурки перд судом истории. Ереван, 1988.
- <sup>36</sup> Карнегиева анкета по войните 1912 и 1913 г. С., 1914, с. 105.
- <sup>37</sup> По-подробно вж.: **Ил. Славков.** Цит. съч., с. 105-108.
- <sup>38</sup> Пак там.
- <sup>39</sup> Пак там, с. 106.
- <sup>40</sup> Пак там.
- <sup>41</sup> **А. Aydinli.** Vati Trakya Faclasinin Icyuzu, Ist., 1975., 201, 203: Цитирано по: **Ил. Славков, Б. Димитрова.** Цит. съч., с. 106-107.
- <sup>42</sup> **William Thomas Stead.** Our Policy in the East, The Northern Echo, 24 юни 1876.
- <sup>43</sup> **Л. Милетич.** Цит. съч., с. 283.
- <sup>44</sup> **Зл. Попчев.** Цит. съч., с. 120.
- <sup>45</sup> **Г. Марков.** Встъпителни думи към първото издание на книгата на **Д. Порязов.** Погромът над тракийските българи през 1913 г. С., 2009, с. 5.

# ГЕНОЦИДЪТ, ЗАЛИЧИЛ БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ В ТРАКИЯ

ГЕОРГИ ИЛИЕВ

В следствие на множеството научни изследвания на престъплението срещу човечеството, наречено геноцид, са извлечени редица общи закономерности при осъществяването на различните геноциди по света. Така например в редица сборници<sup>1</sup> с есета относно престъплението геноцид авторите отговарят на десетина-двайсет общи въпроса. Въз основа на анализа на проучванията, съставителите констатираат, че обикновено при извършването на геноцид оскъдицата на словесни свидетелства се дължи на следните причини:

1. Оцелелите жертви са били неграмотни и поради това не са успели да разработят или оставят писмени доказателства.

2. В резултат от геноцида жертвите е трябвало да се борят за своето оцеляване; документирането на тяхната трагедия не им е било приоритет (Дядо ми е бил пленаче, родителите му са получили само по 1 балтон, за да оцелеят през зимата на 1914 г. след като успяват да достигнат гр. Бургас; прабаба ми е била прогонена от селото набързо, без да може да вземе покъщнина; прадядо ми не е бил в селото, когато турците ни изселват. По-голямото братче на дядо ми умира през 1915 г. вследствие на нищетата...).

3. Оцелелите жертви от геноцида не са имали финансовите средства да отделят време за документирането на ужаса.

4. Липсвал е интерес към техния хал или по-скоро вниманието на обществото е било отклонявано от тежкото състояние, в което са се намирали жертвите, и никой не е събирал или подкрепял доказателствата за тяхната трагедия. (Геноцидът над българите през 1913 г. е последван от Първата световна война и Втората национална катастрофа за България, следват множество преврати и “бял терор“.)

5. На оцелелите жертви се е гледало с подозрение от световната общественост. (Пропагандите на всички съседни на България страни са заглъшавали вика на жертвите и са изопачавали фактите като “български жестокости“.)

---

<sup>1</sup> Източници № 34, 1, 2, 3, 4 и др.



6. Някои от оцелелите жертви на геноцида са продължили да живеят под същия режим, който е извършил геноцида, което от своя страна е възпрепятствало (чрез цензуриране, принуда, насилие, заплахи) оцелелите или други да документират жестокостите. (Одринско и Беломорието сменят управници турци и гърци многократно през следващите години; идва Първата световна война; официално Фердинанд съюзява България с извършителите на геноцида). (Тотен, 1991b, xliii-liiii.)

Геноцидите на XX век са вече предмет на изследване и санкциониране в целия съвременен свят. Затова за потомците на геноцида на тракийските българи от 1913 г. е обидно да чуват от трибуната на българското Народното събрание дискусии и спорове относно термина: дали техните предци са “бежанци” или “изселници”, когато всички доказателства сочат, че става въпрос за жертви на най-античовешкото престъпление геноцид. Потомците на стотиците хиляди бежанци в България недоумяват как българското Народно събрание може да гласува решения, обвиняващи България, че била провеждала етническо прочистване, когато една трета от нейното население са потомци на бежанци, преживели ужасите на геноцида срещу българския народ.

Днес науката за проучване и изследване на геноцида се изучава в редица световни университети, създадени са изследователски центрове в най-развитите страни в света. За престъплението геноцид са издадени много книги, от които може да се проследи неговият зародиш. Науката признава, че първият геноцид за XX век е извършен срещу народа Хереро през 1904-1907 г., проведен от немския военначалник Адриан Дитрих Лотер фон Трота на територията на днешна Намибия. Там немският доктор Ойген Фишер провежда генетични експерименти с деца. Най-добрият ученик на основателя на доктрината за расова чистота през 1908 г. д-р Ойген Фишер, по-късно в Берлинския университет става д-р Менгеле.

Науката за геноцида е извлякла редица закономерни признаци/етапи при подготовянето и осъществяването на престъплението геноцид и предлага превантивни мерки на всеки етап. (Вж Приложение 1.)

Д-р Грегъри Х. Стентън, председател на “Геносайд Уотч”, определя геноцида като процес, който се развива в осем етапа (Приложение 1). (Според други изследователи те са 9). На всеки етап съществуват превантивни мерки, които могат да го спрат. Процесът не е линеен и действията, започнати на всеки етап, продължават и през следващите.

Връзката на Тракия с българската идентичност минава през “тракийските българи”, съхранили своята национална идентичност,

традиции и обичаи през вековете. Това са българските селища от пределите на българските болярства, оцелели при нашествията на джихада от XIV век. Последни български управители на тези райони са легендарните Стана Урдовизка, Момчил войвода и др. Легендата за Хасекията обяснява относителната независимост на 17 български села в Странджа планина по време на петвековното робство. На река Велека турците са свалили подковите на конете, за да не обезпокояват жителите на Хасекията, ползващи привилегии, предоставени със султански ферман в Странджа планина. Макар и след кончината на юначния Момчил войвода, подвластните му българските села между дн. Комотини и Александрополис остават целокупни и служат като дервентджии<sup>2</sup> на новата власт.

С последователната си държавна политика турската държава се е стремяла да освободи от българско непокорно население областите около столицата си. След всяка руско-турска война с оттеглянето на руските войски са тръгвали кервани от принудени да напуснат българи. Преселничество е имало след кърджалийските набези, след Кримската война. Хиляди български семейства, прокудени от националния гнет, се преселват в Русия. Тази преселническа вълна е стимулирана от Високата порта и от царското руско правителство, които постигат за това споразумение помежду си. Руското правителство съзнателно поощрява изселническото движение, целейки да привлече в рядко населените области трудолюбиво българско население. В замяна на това то разрешава на местните татари и черкези да напуснат Царска Русия и да се установят в европейските владения на Османската империя, главно в български земи. Заселването на враждебни на Русия и християните мюсюлмани сред българите е изгодно за Турция и тя го насърчава. Руските власти създават различни облекчения на българските преселници – осигуряват пътуване по Дунава до Крим и Южна Русия, дават земи, къщи, средства за настаняване, гарантират временни данъчни привилегии (№ 29: с. 78, 80).

Българската национална идентичност в Тракия, Беломорието, Мала Азия, Македония, Поморавието, Нишко и Румъния е подлагана на системно масово унищожение през последните 600 години. Особено жестоки в стремежа си към тотално етническо прочистване от български елемент стават действията на съседните на България държави след Балканската война – 1912-1913 г. Поредното етническо обединение на българите, постигнато благодарение на военните успехи в Руско-турската и Първата Балканска война, всява страх и ужас в Европа. Обединени от страха от бойния дух на доказалата се с

---

<sup>2</sup> Гаранти за сигурността на пътниците при преминаване на планински проходи.

героични подвизи българска армия, всички съседни на Царство България държави едновременно се изправят срещу нея. Българските селяни от Одринско, Македония, Беломорието, Поморавието, Западните покрайнини и Добруджа са подложени на класическо етническо прочистване, прикрито и подплатено с измамната медийна световна пропаганда.

Турската войска, която нарушава Лондонския мирен договор, води със себе си чужди кореспонденти като Пиер Лоти, а след това пуска башибузуците да грабят и избиват цивилното българското население. Така световната пропаганда и турската дипломация сработват срещу българското присъствие в Отоманската империя. Грозната манипулация на световната общност е най-добре описана и документирана в доклада на международната комисия за разследване причините и провеждането на балканските войни<sup>3</sup>.

Както посочва Иван Орманджиев: “Високата порта уведоми великите сили за тая реокупация на Тракия с циркулярна нота, като се мотивира с необходимостта да гарантира сигурността на Цариград и Дарданелите. На нашето правителство пък същата заяви, че за предпочитане бил дипломатическия път, ала, за съжаление, “ужасите, които българите били извършили в окупираните територии с неопируемо варварство и вандализъм“ наложили на Турция “да окупира въпросната граница, като се задължава да определи в съгласие с Силите бъдещата съдба на Тракия“ (№ 27).

За позицията на европейската дипломация Л. Милетич пише: “Българският дипломат Григор Начович, когото българското правителство бе пратило там (в Цариград) още след подписването на Лондонския договор, за да възобнови добрите отношения със съседната държава. Начович завел някакви разговори за двустранно споразумение. Веднага последвали подозрения към нашата коректност и натяквания: “Как смее българското правителство да влиза в преговори с Цариград и да се бърка в една европейска работа? Европа ще накара турците да почитат дадените от нея гаранции. България няма какво да се меси в спора. Българското правителство, което се

---

<sup>3</sup> Карнегиева фондация за международен мир. Доклад на Международната комисия за разследване причините и провеждането на Балканските войни – “Другите Балкански войни“ - Фондация “Карнеги“, Фондация “Свободна и демократична България“, София 1995. Членовете на комисията за изследване на Балканите са: Австрия: д-р Йозеф Редлх, професор по държавно право във Виенския университет; Франция: барон Д’Естуруел дьо Констан, сенатор, и Жюстен Годар, юрист и член на Камарата на депутатите; Германия: д-р Валтер Шюклинг, професор по право в Марбургския университет; Великобритания: Франсис У. Хърст, редактор на “Икономист“ д-р Х. Н. Брайлсфорд, журналист (Великобритания), професор Павел Милюков, член на Руската дума; Съединените щати: д-р Самуел Т. Дътън, професор в Тичърс Колидж на Колумбийския университет.

намираше в трагично положение, се залови здраво за тия уверения, внуши на Начовича да не влиза в никакви разговори с турците и отказа категорически каквото и да е пряко споразумение с Цариград... Настъпи обаче един момент, когато турците стигнаха до старата ни граница и заплашиха да влязат в Южна България, ако българското правителство упорства да не се споразумява с Портата... Тъкмо в тоя момент Европа се яви в София и със същата настойчивост, с която по-рано ни забраняваше да говорим направо с Цариград, ни каза: “Побързайте да се споразумеете веднага, защото едва ви остават три-четири дни време. Ние не можем да изкараме турците от Одрин, а те се готвят да отидат и до Пловдив“ . (Вж №5.)



Българското етническо присъствие в Одринския вилает през 1913 г. е документирано на “етнографична карта“ от акад. Любомир Милетич. Както е видно от тази карта, то е било преобладаващо, въпреки постоянното разорение и изтребление, на които е било подложено от османските завоевания насам. Заличени са български традиции, обичаи, диалекти, музикално и танцово творчество. 250 000 от жертвите са стигнали до пределите на България, а над 100 000 са избитите. Тяхното движимо и недвижимо имущество е заграбено и все още очакваме да бъде върнато. В българското беломорско село Манастир е имало стада от камили. Оттам, както разказва видният български писател Никола Инджов, са тръгвали керваните за Индия до 1913 г. Манастирци са били честни, корави капитани на корабите

на пустинята, чрез които са извършвали големите търговски преходи през пустинята. Гяурският остров в устието на Марица им е служел за зимно камилско пасище от Димитровден до Великден (№ 27)

Руско-турската и Първата балканска война са отечествени за Българите. През есента на 1912 година Турция мобилизира и изпраща бързо сформирани войскове части към българската граница. Свикани под знамената и включени в състава на турската армия са много български младежи. Част от тях обаче успяват да забегнат в България, за да постъпят като доброволци в Македоно-Одринското опълчение. Турците реквизират само от село Ениджия сто чифта волове и толкова волски коли, както и голямо количество едър и дребен добитък. Срещу реквизицията се дават оправдателни документи, които никога не се осребряват (№ 10).

Николай Хайтов (№ 30) е записал разказа “Жив човек от Емен“ на Е. Сакалицки от Дьовленско, който е служил в Емен (дн. Йемен, тогава част от Османската империя) осем години, но “там годината е осем месеца“, а наборите преди него са служели по 11-12 години от по 8 месеца). В разказа му се споменава за бунта на старите войници, довел до намаляване на службата (аскерлъка) им от 12 на 8 години по 8 месеца, сиреч пет години и 4 месеца.

При обявяване на Балканската война (източник № 31) Желязко Костадинов Маджаров от село Дерекъво, Лозенградско, е бил турски войник. Войната го заварила в Цариград във военна болница. Заедно с други момчета българи от турската войска избягали с руския кораб “Петър Велики“ в Одеса. Помогнала им Българската екзархия и Руското консулство в Цариград. Когато се завърнал в България, Балканската война била приключила. Отишъл доброволец в Междусъюзническата война.

При Чаталджа от позициите на турската армия се втурват войници с викове: “Не стреляйте! Ние сме българи!“

Сачанлийски българи били войници от турската армия. (№ 11: с. 109). Яни Алексиев от Бургас, роден 1905 г. в Лозенград, свидетелства: “Баща ми убиха в Триполи 1917 г. като войник в турската армия през Европейската война. Когато го мобилизираха първи път, майка ми го откупи за 55 златни лири. След 9-10 години го мобилизираха втори път и не се върна“. (№17: с. 75.)

Димитър Войников в своята книга “Българите в най-източната част на Балканския полуостров“ разказва: “От нашето село реквизираха за войската шестдесет коли – волски и биволски – заедно с коларите. Те бяха предимно старци и деца, тъй като младите хора бяха забегнали. Този обоз беше отправен за град Чорлу. Коларите обаче един след друг изоставили колите си и не след много всички си дойдоха в село. Турците не ги потърсиха, защото войната беше над-

виснала и оръдията на границата вече се зареждаха“ (№ 18: с. 263).

При мобилизацията в турската армия били призовани от Габрово, Ксантийско, над 60 души. Разпределението на запасните станало в Ксанти. Габровци били разпределени в различни военни части, но по-голямата част била изпратена в 35-ти пехотен полк в околността на Люлебургаз. От мобилизираните по пътя за частта си избягали двама – Георги Митров и Михаил К. Маджаров. Д. Караянев и Костадин Бугков паднали убити (№ 32).

Мобилизираните българи от Габрово не желяели да служат в турската армия и търсели начин да дезертират. По време на отстъплението на полка например габровците Атанас П. Аврамов, Димитър Т. Попов, Иван Г. Паголов, Петър Т. Топалов и Щерю Дуров се укрили в близки български села и дочакали българските войски, към които се присъединили.

Още от средата на XIX век Германия предоставя на Отоманската империя свои военни експерти. Един от тях е т.нар. Голц паша<sup>4</sup>, автор на военна доктрина, изложена в книгата *Das Volk in Waffen*, 1883<sup>5</sup>, откогато е и на служба при султана. Приета от Отоманската империя, Доктрината гласи: “Един поданик никога няма да е добър войник, нито би защитавал родината си, ако не я счита за своя“ (№ 33).

От свидетелските разкази на оцелели жертви от геноцида 1913 г. може да се види, че Енвер паша е придружаван от немски военен при провеждането на геноцида над българите в Одринско през 1913 г. Той се явява пряк приемник на въпросната доктрина, като я прилага спрямо българите в Мала Азия през 1914 г. и спрямо арменците през 1915 г. Идеите на наричания от турците Голц паша влияят и на групировката *Grupo de Oficiales Unidos (GOU)*, която управлява Аржентина през периода от 1943-1946 г.

На 24 май 1915 г. съюзниците Великобритания, Франция и Русия съвместно правят изявление, с което обвиняват за първи път друго правителство (Османската империя, днешна Турция) в извършването на “престъпление срещу човечеството“. Извадка от съвместното изявление гласи:

“В предвид на тези нови престъпления на Турция срещу човечеството и цивилизацията, Съюзническите правителства заявяват публично на Високата порта, че те ще държат отговорни за престъпленията всички членове на Османското правителство, както и тези техни посредници, които са замесени в кланетата“ (№ 33).

Само 3 месеца по-късно, на 24 август 1915 г. цар Фердинанд

<sup>4</sup> Военният теоретик, генерал-фелдмаршал, барон Вилхелм Леополд Колмар фон дер Голц (12.VIII.1843–19.IV.1916).

<sup>5</sup> Преведена на испански в Толедо още 1885 г. – “*El Pueblo en Armas*“ (Народът на оръжие).



сключва договор с Турция. Още при обявяване на мобилизацията той заявява: “С народа и армията съм скъсал“ и отказва да бъде главнокомандващ на Действащата армия (№ 35: с. 365). Турската дипломация вече 100 години обръща фактите в своя полза, чрез манипулиране на масмедииите. Нито един от документиралите геноцида източници на български език не е преведен, нито разпространен на чужд език. На кого трябва да се сърдим тогава, като пред цял свят е представен и продължава да се представя уродливия образ на жестокия и безнравствен български насилник. Кога някой ще предприеме кампания за представяне на чужд език на фактите? Защо се допуска да си отидат малкото оживели от геноцида, преди да бъдат възмездени?

Много от оцелелите жертви на геноцида от 1913 г. са преживели само месец-два, след като са пристигнали в България. Те не са могли да понесат видяното. Кошмарът на злодеянието продължава да ги души и на свободната българска земя и преждевременно събира душите им с тези на изгубените близки. Много от оцелелите български жертви са споделяли искрено и мъчително преживените кошмари пред големия български учен академик Любомир Милетич с надеждата, че чрез неговия глас техните съдби ще станат достояние на цялата българска и на световната общественост и че те един ден ще получат справедливо възмездие и обезщетение. Ученият и големият български родолюбец с родови корени в Македония и Тракия Любомир Милетич наистина полага неимоверни усилия, за да документира обективно това извършено в началото на модерния двайсети век престъпление срещу човечеството. Поел отговорността да направи нещо за тези обикновени, отрудени, честни и в морално отношение изключително здрави българи, той успява да издаде разобличителната си документална книга “Разорението на тракийските българи през 1913 г.“, въпреки тежката обстановка на Втората национална катастрофа и въпреки опитите на управляващите, които са я предизвикали, да потулят отговорността си, а с това и престъпленията.

Безпрецедентните усилия на акад. Любомир Милетич, член на БАН и професор в Софийския университет, са споделени от Рафаел Лемкин, който на международна правна конференция в Мадрид през 1928 г. се опитва да прокара съглашение против зверствата по време на война. Уви, светът още не е узрял да разбере и осъзнае за каква престъпление става дума в документираните от акад. Л. Милетич ужаси, съпроводени със свидетелства за арменския геноцид и ужасите на Първата световна война. Едва след като хитлеризмът взема надмощие в Германия и в други части на света и това античовешко деяние става практика и достига своите чудовищни форми и размери в Холокоста, светът проглежда и след края на Втората световна

война Рафаел Лемкин налага термина “геноцид“. На 9.12.1948 г. световната Организация на обществото на народите приема с резолюция на Общото си събрание 260 А (III) Конвенцията за преследване и наказване на престъплението геноцид. България я ратифицира с Указ № 300 от 23.06.1950 г., а Република Турция – на 31 юли 1950 г.

Макар и оскъдни, малкото документирани свидетелски показания за събитията през лятото на 1913 г. доказват, че българското население от стотици села, разположени между Черно море, Мраморно море, Бяло море, Егейско Море, Дойранското и Охридското езеро, са били подложени на етническо прочистване и са станали жертва на престъпление. Престъпление, което след Втората световна война бива названо с термин, въведен от Рафаел Лемкин – ГЕНОЦИД. Оцелелите жертви на това престъпление неправилно биват наричани бежанци или изселници. Те са жертви на масово системно етническо прочистване, продължило години. Едно просто съпоставяне на етническата карта, изготвена от Л. Милетич през 1913 г., и етническото състояние на същия регион в момента доказва безспорно етническото прочистване извършено през изминалия век.

При българския геноцид, наред с общите характерни стремежи на извършителите да заличат следите си, се появяват с времето допълнителни усложнения при разследването:

Различни източниците, документирали геноцида над българите, ползват различни календари, вкл. арабски и еврейски. България преминава от Юлианския към Григорианския календар през 1916 г. 31 март 1916 г. е последван от 14 април. С цел да се избегне объркване някои източници цитират една и съща дата и по нов (григориански) стил, и по стар (юлиански) стил. (Разликата между двата календара засега е 13 дни.)

Имената на населените места, където се провежда геноцидът, също са претърпели промени през годините<sup>6</sup>.

Едно от най-силните земетресения с магнитуд 7 по скалата на Рихтер с епицентър Велико Търново – Горна Оряховица на 1 юни 1913 г., между двете Балкански войни, взема жертви и разрушава сгради. Като че ли и природата помага да се заличат следите от престъпленията.

Освен това допълнително затруднение при проучването на геноцида, извършен над българите, внасят последвалите езикови ре-

---

<sup>6</sup> Тук искам да изкажа огромна благодарност към Димитър Шалапатов за неговия къртовски труд (източник № 23), реализиран в уникално ценния справочник “Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия“. Без това научно изследване нямаше да мога да посоча днешните имена на селищата, споменати в този труд. С нетърпение очаквам да видя втората част от неговите проучвания, свързани с Източна (Одринска Тракия).



форми в българския език и разпокъсането на територията. Днес местата, където през 1913 г. се заличава българското присъствие, се владеят и управляват от различни държави, наложили различни ограничения върху човешките права и свободи на българите: Турция, Гърция, Македония, Сърбия и Румъния.

Етническото прочистване от българи на Одринско, Мала Азия и Беломорието след Първата световна война се провежда от съответните окупатори систематично и непрестанно. Тези, които не са избити или прокудени, са подложени на терор, изземване на имущество, интерниране, затвор или заточение без съд и присъда. Затварят се българските училища. Налага се чужд за българите език...

В Турция и до неотдавна законодателството официално прилага методиката на инквизицията от християнското Средновековие (Приложение 2).

Турция все още не е върнала на жертвите на геноцида неправомерно отнетите от Османската империя през 1913 г. частни имоти. Въпреки че Турция не спазва поетите договорни отношения, на мюсюлманите в България бе дадена възможност да продадат имотите си. Те и до днес получават пенсии и от България, и от Турция. България им дава двойно гражданство и им осигурява членство в Европейския съюз, докато тоталитарната турска държава не допуска двойно гражданство и насилствено принуждава хората да се откажат от родни обичай, традиции, права и т.н.

В Гърция се забранява да се говори на български език почти през целия XX век. Дори в смесените семейства.

Особено ожесточена е антибългарската кампания в Македония както под сръбска окупация, така и днес.

На 11 февруари 1999 г. България подписва Римския статут към Международния наказателен съд (Rome Statute of the International Criminal Court). Ратифицира го на 11 април 2002 г. и на 1 юли 2002 г. той влиза в сила.

В момента Турция е страна, кандидатка за присъединяване към Европейския съюз, който изисква напредък по отношение на въпроси, свързани с правата на човека, с цел преговорите за присъединяване да продължат. Министър-председателят Реджеп Тайип Ердоган заяви през октомври 2004 г., че Турция “скоро“ ще ратифицира Римския статут и турската конституция беше изменена през 2004 г. изрично, за да стане възможно предаването на граждани на Съда. Въпреки това, през януари 2008 г., правителството на Ердоган обърна позицията си, решавайки да изостави присъединяването си поради опасения, че може да подкопае своите усилия за справяне с Кюрдската работническа партия.

От четиринайсети век до 1922 г. територията, която понастоящем обхваща Република Турция, е част от една мултинационална, мулти-религиозна държава, известна като Османската империя. Погрешно е Република Турция да се идентифицира с Османската империя, както е погрешно Република Австрия да се идентифицира с Хабсбургската империя. Османската империя, която с успешното приключване на турската революция през 1922 г., се преобразува в днешната Република Турция през 1923 г., включва земи и народи, които днес представляват повече от двайсет и пет различни страни в Югоизточна Европа, Северна Африка и Близкия изток, от които само една е Република Турция. Република Турция не носи отговорност за събитията, случили се по времето на Османската империя, и все пак назовавайки я “Турция“ в резолюцията, нейните автори косвено са я заклеили с етикета виновна за “геноцидите“, осъществени между 1913 и 1923 г.

За погрома над тракийските българи Стамат Апостолов цитира акад. Л. Милетич: “...Трагедията на Батак бледнее пред тракийската орисия, защото Батак е едно селище, а геноцидът на тракийци през лятото на 1913 г. е бил извършен в седемнайсет (цифром и словом седемнайсет) села...“. И добавя: “И на всичко това някои хора “българи“, и то “историци“, му казват “османско присъствие“ и искат да заличат българската история. Не! Ние, тракийците, които най-добре знаем за теллото на българите в Тракия, няма да позволим кощунство (гавра) с българската история, с историческата и родовата памет на нашите предци.

Длъжни сме да помним и да не забравяме, че в резултат на чужди интереси и домогване на Балканите, на неясна и непоследователна политика след Освобождението ни, за 60 години седем пъти са променяни границите на България. Седем пъти България е рязана и прекроявана.

Днес ние, тракийците, сериозно се тревожим да не се повторят събитията от 1913 г., когато Източна Тракия е реокупирана от турската армия, а нашите бащи и майки, дядовци и баби са изгонени от роден дом и бащин имот голи и боси“.

Душите на стотиците хиляди българи, станали жертва на жесток геноцид през 1913 г., не могат да намерят покой, докато не получат признание. Те заслужават и ни задължават да пазим светла паметта им, за да не допускаме грешките от миналото.

Паметта на жертвите все още чака признание от поколенията. Ще изгълним синовния си дълг към тях само когато споменът за тази българска трагедия стане достояние на света и бурениясалите български гробове на героите в Одринско, Цариградско, Лозенград-

ско, край Мраморно море, по Беломарието, в Македония, в Солунско, Серско, Дойранско, Охридско, Щип, Битоля, Ксанти (Гюмюрджина), Дедеагач (Александруполис) и др. бъдат обозначени, а имотите и имуществата им зачетени като право на техните потомци.

Належашо е създаването на център за изучаване на геноцида в София. Също така задължително е в подготовката на политици в България да е включено изучаването на престъпленията през 1913 г. или поне книгата на Любомир Милетич за геноцида над тракийските българи през 1913 г.

Геноцидът над българите трябва да бъде признат, както е сторено за други народи, станали жертва на това най-тежко престъпление срещу човечеството, за което паметта на тракийци е жива:

“И така сто години след безмилостното разорение ние не забравяме, но не отмъщаваме!

Не забравяме отнетата ни Тракия – мила, непрежалима родна земя на деди и прадеди, – но не отмъщаваме, не сме заграбили нито педя чужда територия.

Не забравяме поруганите сто и двайсет стародавни църкви, белокаменните единайсет манастира, сто трийсет и шестте осветени параклиса – но не отмъщаваме, не сме сринали нито една джамия, нито една синагога, нито един нехристиянски храм.

Не забравяме съsipаните двеста и единайсет начални училища, двете мъжки и една девическа гимназия – но не отмъщаваме, отворили сме нашето начално, средно, висше и академично образование за всички граждани на нашета държава и на света.

Не забравяме, че в Тракия ние, тракийците, няхаме армия и полиция, но имахме достолепните двеста двайсет и шест свещеници и триста трийсет и три учители – но не отмъщаваме за тяхното мъченичество.

Не забравяме, че Тракия бе освободена с победите на Балканската война и на Руско-турската война и бе поробена отново с политически договори и съглашения – но не отмъщаваме за чутовната несправедливост!“ (№ 36).

## ПРИЛОЖЕНИЯ

### Приложение 1

#### Етапи на геноцида

Етап	Характеристики	Превантивни мерки
1. Класифициране	„Хората са разделени на „нас и тях““	„Основната превантивна мярка в този ранен етап е да се разработят общи институции, които да преодолееят и превъзмогнат различията“
2. Символизиране	„В съчетание с омраза символите могат да се налагат насила против волята на членове на парии / подчинени групи“	„Противопоставяне на символизирането, символите на омраза могат да бъдат забранени, както и словото, пораждащо омраза“
3. Дехуманизиране	„Една група отрича човечността на другата група. Членовете ѝ се приравняват с животни, насекоми или болести“	„Местни и международни лидери трябва да осъдят използването на слово на омразата и го направят неприемливо за културата. На лидерите, които подбуждат геноцид, трябва да бъдат забранени международните пътувания, а чуждестранните им финанси да бъдат замразени“
4. Организиране	„Геноцидът винаги е организирано престъпление... Специални войскови части (башибозук или милиция) биват обучавани и въоръжавани ...“	„ООН трябва да наложи оръжейно ембарго върху правителствата и гражданите на страните, участващи в геноцидските кланета, и да създаде комисии за разследване на нарушенията“
5. Поляризиране	„Групи на омразата излъчват поляризираща пропаганда, целяща противопоставяне...“	„Превенция може да бъде осигурявана защита на умерени лидери или подпомагане на групите за защита правата на човека ... Международните санкции трябва да се противопоставят на преврати от екстремисти.“
6. Подготовка	„Жертвите са идентифицирани и разделени по етническа или религиозна принадлежност ...“	„На този етап трябва да бъде обявена критична опасност от геноцид ...“
7. Изтребление	„Това е „изтребление“ за убийците, защото те не считат своите жертви за хора“	„На този етап само бърза и съкрушителна въоръжена намеса може да спре геноцида. Истински зони на безопасност или коридори за евакуация на бежанци следва да бъдат установени под тежко въоръжена международна закрила“
8. Опровержение	„Извършителите... отричат да са извършили каквито и да било престъпления ...“	„В отговор на опроверженията е наказанието, наложено от международен трибунал или национални съдилища“

## Пояснения към Приложение 1:

1. *Класифициране*: Всяка култура има свои особености, които разграничават хората на “ние и те“ или “нас и тях“, по етническа принадлежност, раса, религия или националност: немец и евреин, хуту и тутси, българин и турчин. Основната превантивна мярка на този ранен етап е да се разработят универсални институции, които са “над“ етническите или расови разделения и които активно насърчават толерантността и разбирателството, които проповядват определение за преодоляване на различията. Това търсене на обща основа е от жизненоважно значение за ранната превенция на геноцид.

2. *Символизиране*: Ние даваме имена или символи, за да категоризираме. Ние наричаме хората “евреи“ или “цигани“, или да ги отличаваме по цвят на кожата или облекло и им налагаме символите на членове на групата. Категоризирането и символизирането са нормални човешки неща по света и не водят задължително до геноцид, освен ако не преминат в следващия етап, дехуманизация (нечовешко озверяване). Когато се комбинират с омраза, символите могат да бъдат наложени насила на нежелаещите членове на отхвърлените групи (парии): жълта звезда за евреи под нацистка власт, син шал за хората от източната зона в Камбоджа на Червените кхмери. За борба със символизирането символите на омраза могат да бъдат забранени със закон (свастики), както речите, подбуждащи омразата. Белязването на група като носенето на еднакви дрехи или правенето на племенни белези може също да бъде обявено за незаконно. Проблемът е, че правните ограничения биха се провалили, ако не бъдат подкрепени с народни културни изяви. Въпреки че на племената хуту и тутси бяха забранени определени думи в Бурунди до 1980 г., те бяха заменени с кодови думи. Ако намери широка подкрепа обаче, забраната на символи може да е могъща, като в България, където правителството отказа да предостави достатъчно жълти значки и поне осемдесет на сто от евреите не са ги носели, лишавайки по този начин жълтата звезда на нейното значение като нацистки символ за евреите.

3. *Дехуманизиране (озверяване или нечовечност)*: Една група отрича човечността на другата група. Членовете ѝ се приравняват с животни, насекоми или болести. Дехуманизирането (озверяването) преодолява естествена човешка съпротива срещу убийството. На този етап се използва пропагандиране на омраза в печата и по радиото, за да се клеветят жертвите на групата. (В тази статия се вижда как дипломатията на всички съседни на България държави обработват световното обществено мнение срещу българите.) В борбата срещу това озверяване (дехуманизация) подбуждането към геноцид не трябва да се бърка със защитните речи. В геноцидните общества липсва конституционна защита от оклеветяване (злословие) и те трябва да се разглеждат по-различно от демократичните общества. Местни и международни лидери трябва да осъдят използването на слова на омразата и да ги

направят културно неприемливи. (Така след промените в България престава да се ползва думата помак или циганин и се въведе терминът „ром“.) Лидерите, които подбуждат към геноцид, трябва да бъдат спрени да не пътуват извън страната, а чуждестранните им финанси трябва да бъдат замразени. Радиостанциите, проповядващи омраза, трябва да бъдат закрити, а пропагандата на омраза, забранена. Престъпленията от омраза и жестокостите трябва веднага да се наказват. (Тук има един случай, описан от Милетич (№9: с. 272-275), който е покъртителен.)

4. *Организиране*: Геноцидът винаги е организирано престъпление, обикновено от държавата, често се използват други милиции или башибозуци, за да се осигури опровержение и избегне отговорност на държавата (Janjaweed в Дарфур.) Понякога се организират неформални (индуски тълпи, доведени от местни бунтовници RSS, арапи) или децентрализирани Специални военни формирования (терористични групи), които биват обучавани и въоръжавани. Правят се планове за геноцидни убийства. За противодействие на този етап членуването в тези милиции трябва да бъде обявено извън закона. Техните водачи трябва да бъдат лишавани от визи за пътуване в чужбина. ООН трябва да наложи оръжбено ембарго на правителствата и гражданите на страните, замесени в геноцидните кланета, и да създаде комисии за разследване на нарушенията, както бе направено след геноцида в Руанда.

5. *Поляризиране*: Екстремистите разделят групите. Групите, вгълпяващи омраза, излъчват противопоставяща (поляризираща, антагонистична) пропаганда. Законите могат да забранят смесени бракове или социално взаимодействие. Екстремисткият тероризъм, насочен към умерените, сплашва и заглушава центъра. Умерените от групата на извършителите са в състояние да спрат геноцида, така че те биват първите арестувани и убити. Предотвратяването на геноцида може да се изрази в обезпечаване сигурността на умерените лидери или подпомагане на групите за защита правата на човека. Активите на екстремистите могат да бъдат иззети и да им се отказват визи за международни пътувания. Чрез международни санкции могат да се предотвратят евентуални преврати, организирани от екстремистите.

6. *Подготовка*: Жертвите са идентифицирани и отделени, изолирани на етническа или религиозна основа (идентичност). Изготвени са списъци, смъртта. Числящите се към групите на жертвите са принудени да носят отличителни знаци. Тяхната собственост е отчуждена. (В българския случай – национализирана, ограбена, опожарена.) Те често са отделени в гета, депортирани в концентрационни лагери или прогонени в региони, където са обречени на глад (в горите или пустините, разказите на жертвите от българския геноцид изобилстват от Малага до Комотини). На този етап спешно трябва да бъде обявен случай на геноцид. Ако могат да се мобилизират политическата воля на великите сили, регионалните съюзи или Съвета за сигурност на ООН, трябва да бъде подготвена, въоръжена международна

намеса или да се предостави помощ на жертвите, за да се подготвят за самозащита. В противен случай най-малко хуманитарна помощ трябва да бъде организирана от ООН и да се пратят частни групи за улеснение на неизбежната вълна от бежанци. (Тук идва историята на Булкаркьойци в Малоазийската част на Дарданелите, извозването им с кораби до Варна, макар и без ОН.)

7. *Изтребление* – започва и бързо се превръща в масови убийства, правно наричано “геноцид“. Убийците не считат своите жертви за хора. Когато са спонсорирани от държавата, въоръжените сили често си съдействат с милиции/башибозуци при извършването на убийствата. Понякога геноцидът се изразява в отмъстителни убийства по групи (в бълг. случаи – села) една срещу друга, образуващи вид водовъртеж на двустранен геноцид (както в Бурунди). На този етап само бързата и съкрушителна военна намеса може да спре геноцида. Истински зони на безопасност или коридори за евакуация на бежанци следва да се установят под тежко въоръжена международна закрила. Време е да се признае, че международната отговорност за защита надхвърля тесните интереси на отделните национални държави. Ако силни народи не предоставят войски за пряка интервенция, те следва да предоставят самолети, оборудване и финансови средства, необходими за намесата на регионални държави.

8. *Отричането* е осмият етап, който винаги следва геноцида. То е сред най-сигурните индикатори за допълнителни геноцидни кланета. Извършителите на геноцид копаят масови гробове, горят телата, опитват се да прикрият доказателствата и сплашват свидетелите. Те отричат, че са извършили престъпления и често обвиняват за случилото се самите жертви. Те блокират разследванията на престъпления, и продължават да управляват, докато не бъдат изгонени от властта със сила и избягат в изгнание (историята на Енвер паша в Германия след Първата световна война). Там те остават безнаказано, като Пол Пот или Иди Амин, освен ако не са заловени и предадени на трибунал, създаден за тях. Отговорът на отричането е наказание от международен трибунал или национални съдилища. Там доказателствата могат да бъде чути, а извършителите наказани. Трибунали като югославския или Руандския трибунал, или международен трибунал, който да осъди Червените кхмери в Камбоджа, или Международния наказателен съд не може да възпре най-лошите геноцидни убийци. Но ако има политическа воля да бъдат арестувани или преследвани, някои от тях могат да бъдат изправени пред правосъдието.



### **Турското законодателство за турската национална идентичност:**

Чл. 142, параграф 3 от разпоредбите на Наказателния кодекс на Турция наказва с до три години затвор “извършването на пропаганда“, независимо колко време е продължавала, която има за цел отслабване на националните чувства.

Параграф 4 предвижда до две години лишаване от свобода за този, който възхвалява дейност или лица, провинили по разпоредбите на чл. 142/3 относно пропагандната дейност в полза на “расизма“. С  $\frac{1}{2}$  се увеличава наказанието, ако т.нар. “расистка“ дейност се извършва чрез средствата за масова информация.

Член 125 от Наказателния кодекс на Турция “наказва“ със смърт всяка дейност, насочена към “национален сепаратизъм“ (всяка дейност на кюрдското национално малцинство, независимо дали е политическа, културно-образователна или каквато и да било друга, се оценява като сепаратистка).

Културните и езикови права в Турция през последния век (т. е. няколко поколения от извършването на геноцидите през 1913, 1914, 1915 година) се определят както следва:

Чл. 42, алинея 9 от НК – “никакъв език, освен турския, не може да се преподава като майчин език на турските граждани в учебните и просветни заведения“.

Чл. 66, алинея 1 от НК – “който е свързан чрез гражданство с турската държава, е турчин“. Така с една алинея се потурчват араби, черкези, тюркмени, асирийци, българи, кюрди, гърци, евреи, арменци, и др. нетурски и немносюлмански групи и малцинства.

Чл. 26 от Наказателния кодекс на Турция гласи – “никакъв език, забранен от закона, не може да се използва за изразяване на мисли“.

Законът за политическите партии от 1983 г. доразвива постановките на членовете 52, 53 и 54 от Конституцията на Република Турция по начин, който забранява:

– политическите партии да твърдят, че в Турция има малцинства по национален, верски, расов или езиков признак;

– да си поставят за цел да нахърняват единството на нацията чрез формиране и развитие на езици и култури, различни от турския език и култура.

Аналогична е ситуацията с националната именна система в Турция. Фамилните имена се поставяха по силата на “Закон за фамилните имена“, влязъл в сила на 2 януари 1935 година. Съпровождат го “Регламент за фамилните имена“ под №1720 и “Инструкции за фамилните имена“. В тези нормативни документи се предвиждат редица ограничения при избиране на фамилно име. То не може да отразява връзка с номадско племе, не може да е от чужда раса или чужд народ и т.н. Имената задължително трябва да са

на турски език. Приелите по различни причини турско гражданство лица се задължават да приемат нови турски фамилни имена.

Собствените имена в Турция се определят от “Закон за гражданските въпроси“ №1587 и от “Ръководство по устройството, задълженията и дейността на гражданските услуги“ № 1587. Член 16, параграф 4 от Закона гласи, че “не могат да се поставят имена, които не отговарят на националната култура, на моралните норми, на обичаите и традициите, които притесняват общественото мнение“.

## ЛИТЕРАТУРА

1. **Martin Weiser**, The Herero War – the First Genocide of the 20<sup>th</sup> Century. Bachelor Thesisq 2006.
2. **Samuel Totten, Steven L. Jacobs**. Pioneers of Genocide Studies  
- Jon Bridgman, The Genocide of the Hereros.  
- Richard Hovannisian, The Ottoman Genocide of the Armenians.  
- Vahakh Dadrian, The Ottoman Genocide of the Armenians.  
- Rouben Adalian, The Ottoman Genocide of the Armenians и др.
3. **Jeremy Sarkin**. Germany’s Genocide of the Herero, Kaiser Wilhelm II, His General, His Settlers, His Soldiers. 2010 UCT Press, Cape Town, South Africa.
4. **Benjamin Madley**. From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe“, European History Quarterly 2005 35: 429.
5. **Стоян Райчевски**. Геноцидът над Българите през 20 век. Български Бестселър, 2005.
6. **Кирил Пърличев**. Сръбските жестокости в Македония (1912-1915). София, 1918.
7. **Стоян Г. Бояджиев**. Македония под сръбско иго 1913-1941.
8. **Карнегиева фондация** за международен мир. Доклад на Международната комисия за разследване причините и провеждането на Балканските войни, “Другите Балкански войни“ – Фондация “Карнеги”, Фондация “Свободна и демократична България”, София 1995.
9. **Любомир Милетич**. Разорението на тракийските българи през 1913 година. Българска Академия на Науките. София, Държавна Печатница, 1918. П фототипно издание. Културно-просветен клуб „Тракия“, София, 1989.
10. **Симеон Л. Стойков**. Ениджия – една България, останала в миналото. Фондация “Баш клисе“, Свиленград, 2002.
11. **Д-р Илия Славков, Боряна Димитрова**. Сачанли. Историческо и етнографско проучване. Библиотека “Роден край“, Издателство на Отечествения фронт. София, 1989.
12. **Стайко Трифонов**. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912-1915. Тракийска фондация “Капитан Петко войвода“, 1992.
13. Кореспондентът на “Таймс“ съобщава от София, София Прес, 1983.
14. **Димитър Шишманов**. Необикновената история на малоазийските българи. II издание, “Пони“, София, 2001.
15. **Хараламби Етакчиев**. Заточението. Ранни и по-късни спомени на един тракиец. ИК “Коралов и сие“, София, 2004.
16. **Д-р Стамат Апостолов**. Тракия - изконна българска земя, напоена с кръвта на предците ни. Либра скорп, Бургас, 2002.
17. **Д-р Стамат Апостолов**. За свободата на Тракия. Либра скорп, Бургас, 2002.
18. **Димитър Г. Войников**. Българите в най-източната част на Балканския полуос-

тров – Източна Тракия. Първо издание, ИК “Коралов и сие“, София 2002. Електронен текст по Второ преработено и допълнено издание, Коралов и сие, 2009.

19. **Проф. д-р Делчо Порязов.** Погромът на тракийските българи през 1913 година – разорение и етническо изстребление. София, 2011.

20. **Никола Инджов.** Възречени от Манастир, Хеликон, 2001.

21. Спомени за Башклисе. Фондация “БАШ КЛИСЕ“ – Свиленград, 2003.

22. **Любомир Шопов,** Отдел “Трети“, Болид-Инс, 2012.

23. **Димитър Шалапатов.** Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия, 2011.

24. **Иван Янев.** Петър Янев. Обвинителят. София, 1988.

25. **Петър Япов.** Трайчо Костов и Никола Гешев: Съдебните процеси през 1942 и 1949 г., издателство “Изток-Запад“, София, 2003.

26. **Димитър Вандов.** Двубоят между разузнаването и контраразузнаването на България и Турция. Издателство “Нова Зора“, София, 2011.

27. **Никола Инджов,** Тракийският свят (есета), <http://www.promacedonia.org/giliev/pi2/index.htm>

28. **Иван Орманджиев,** Външната политика на България, с особен оглед към тракийския въпрос. София, 1934.

29. История на България, БАН, том 6, София, 1987.

30. **Петко Величков** (съст.). Бежешим през годините. Родопски сладкодумци. Издателство “Христо Г. Данов“, Пловдив, 1976.

31. **Панайот Маджаров.** Под небесния връх. Издателство Дукати, 2010.

32. **Петър Я. Коруев.** Село Габрово Ксантийско. Издателство на Отечественя фронт, ДП “Димитър Найденов“ – Велико Търново, 1984.

33. Уикипедия и интернет.

34. **Samuel Totten, William S. Parsons + Israel W. Charny** (editors), A Century of Genocide, Garland 1997.

35. **Продан Симидчиев.** Село Воден – от гегата и ралото до компютъра. Изд. ЕТ “Ираник-М“, Благоевград.

36. **Никола Инджов.** Нашата памет е наше страдание. Размисли пред мемориала в Маджарово – в. Тракия, брой 19, 11 октомври 2012.

## ДЕМОГРАФСКИТЕ ПОЛИТИКИ НА БЪЛГАРИЯ ЗА ПРИОБЩАВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ ОТ ТРАКИЯ

ГЕНОВЕВА МИХОВА

Проблемът за **Тракия в българската национална идентичност** е сложен и многостранен, включващ различни аспекти и равнища. От една страна, той включва в съдържателните си страни въпроса за идентичността на населението като цяло, обитавало или обитаващо определени територии в този регион в миналото и настоящето. Но в случая този форум има по-специфично предназначение – **да открие в националната самобитност на българите самоопределянето и принадлежността им към тракийската общност и нейната специфична култура и бит**, както и динамиката на възпроизвеждането им при смяната на поколенията. Нашата задача тук е да посочим **какви са и доколко политиките на българските държавни институции съдействат за постигане на тази цел** – съхраняване в националната памет, регионалната идентичност на населението от Тракийския регион като част от българската национална идентичност.

Като всяка колективна общност и тази, свързана с Тракия, има определени особености в ценностите, социалните представи, културата, формирани през столетията под влияние на околната природна среда, историческите събития и духа на времето, преживени от различните генерации. Този род идентичност на основата на регионалността и стремежът за съхраняването и предаването ѝ от поколение на поколение е също така значима, както и укрепването на националната принадлежност. Тя е част от противостоещата на глобализацията тенденция за регионализация с характерните и изпитани във времето традиции, нрави, социални нагласи. Разкриването на елементите на уникалност, неповторимост, самобитност, съдбовност в тях е една своеобразна мисия, която си заслужава усилията както на потомците на тракийската общност, така и на краеведи и регионалисти, на историци, демографи, етнологзи, социолози и др. Подобен род идентичност като предмет на научни изследвания има ключово място в разкриване населенческите особености на региона, на житейските нагласи и характерологичните му специфики, във

формирането на които се чувства социализиращата роля на родния край. Не по-малко интересни са **проекциите на тази регионална идентичност в съвременните потомци с тракийски произход**, развитието ѝ в условията на постмодерността.

**Поддържането на нагласата за принадлежност към тракийската самобитност в българите**, за които Тракия е била роден край и житейска среда, както и у техните потомци, е свързано с редица препятствия и затруднения. Тракийските българи, прокудени от предишните си поселения, на българска територия загубват своята компактност и се подразделят на множество по-малки общности, разпръснати в различни райони на страната. При тогавашните комуникации те загубват връзка помежду си и се ориентират към солидарност и взаимна подкрепа в селата и градовете на новото си местоживееие. Въпреки това, интегрирайки се в българското общество, те отстояват своите традиционни ценности, съхраняват нравите и обичаите си, внасят в живота на страната многовековната си жизненост и воля за оцеляване и възпроизвеждане.

С развитието на процесите на урбанизация, тласък на което дават индустриализацията и кооперирането на земята, тракийци вторично се преразпределят в различни краища на страната. Като преобладаващо селско население този път миграционните движения ги ориентират към градовете и изграждащите се промишлени комплекси. Тази нова дислокация се отразява неблагоприятно върху самоопределянето им като част от тракийската общност, както и върху поддържането на родовите им връзки.

Несъмнена особеност в решаването на проблема на Тракия в българската национална идентичност е, че новите потомци на тракийските българи са родени тук и са свързани с онези краища на България, където са се заселили дедите и прадедите им. Тези, които имат впечатления и спомени за старите бащини огнища в Тракия, в значителната си част са си отишли от този свят. Децата и внуците им са слушали спомени за тях от своите предшественици. От тук нататък приобщаването на новите потомци може да става само на основата на добре премислена и съобразена със съвременните им нагласи мотивация за съхраняване на тракийската им идентичност. В този процес следва да бъде привлечена и научната общност у нас.

Докато отличителните прилики и разлики на етническите култури от гледна точка на традиции, самобитност и други характерни черти все повече привличат изследователи от различни научни направления, общностите с друг род идентификация, свързана с географски райони, исторически събития, подгрупи с културно-битови специфики в дадени етноси и др., все още очакват подобен интерес.

Скътали своите дълговечни тайни, те несъмнено са надежден източник на обобщения от значение за съвременната нравственост и позиции в обществото, както и на удовлетворение от изследователските резултати.

### **„Бежанският проблем“ в демографското развитие на България**

Вековна е борбата на Великите сили за надмощие в Тракия като част от Балканския полуостров. Източна Тракия привлича вниманието им с особена сила и ги заставя да се надпреварват в стремежа си да придобият, запазят и при възможност да разширят влиянието си в този район. В основата на този интерес стои **стратегическото му положение** – наличието на три морета като негови естествени граници, близостта му с протоците Босфора и Дарданелите и мостовите им връзки с Мала Азия. Примамлива е и граничната зона между двата континента – Европа и Азия – както във военнополитически план, така и от гледна точка на техния културен диалог. Това превръща **Източна Тракия в арена на неспирни военни конфликти и стълкновения**, оставили своя отпечатък върху живота на населението и на етническия му профил. Историческата драма на тракийските българи е част от трагичната му съдба на този сложен кръстопът, където се редуват заселвания и изселвания, възходи и падения, градежи и разорения.

Много разочарования преживяват тракийци в очакванията им за окончателно решаване на националния въпрос на България и обединението на населените с етнически българи земи. Докато руските войски преминават Дунава през 1877 г., отстъпващи турци и черкези се насочват към странджанските проходи, разграбват и опожаряват селата, населени почти изцяло с българи по пътя им за Лозенград. Лозенград е превърнат в убежище на турските бежанци от всички български земи, а на населението му е съдено да изпита гнева и отмъщението им. Преди руските войски да стигнат до Тракия, избитите са хиляди, а селата на тракийските българи са окончателно разорени. Завръщайки се в освободените територии, те намират къщите си ограбени, разрушени или изгорени, добитъка изклан, църквите масово порутени. **Оставането на Източна Тракия в пределите на Османската империя поставя компактното българско население в рискова ситуация** – без никакви гаранции за живота, имотите и честта му. През есента на 1878 г. Одрински и Лозенградски окръг трябвало да бъдат предадени обратно на Турция. „Много български семейства от Одрински санджак, изплашени от бъдещите турски

безправия, се подготвили вече да изоставят огнищата си, щом руските окупационни отряди се изтеглят“ (Хр.Гандев, 1938, с. 4). С основание руският военен министър Милютин окачествява като най-сериозен въпрос за тогавашния момент преселването на християнското население от местностите, които биват отстъпвани на турците (Муратов, Документи..., 1905, с. 266).

С безкрайни кервани от волски коли от всички краища на Тракия българите потеглят към границата с Източна Румелия. Тези, които са живели в Одринско, се изтеглят предимно по долината на р. Марица и Тунджа, а тези от Лозенградско, Бунархисарско и Малкотърновско пресичат границата обикновено през странджанските проходи. Пътят им минава през Кайбилар и Текенджа и оттам бежанците се отправят към черноморския пристан Атлиман. От началото на Руско-турската война до края на 1879 г. 100 хил. бежанци вече са преминали на територията на Княжество България и Източна Румелия (Г.Тодоров, Дейността..., 1955, с. 44). До края на 1898 г. бежанците достигат 120 хил. д., въпреки опитите на Русия да регулира и ограничи миграционните движения. През този период 28 села от Одринска Тракия са изцяло напуснати от българите, а 50 други – наполовина (А. Разбойников, Източна Тракия, 1946, с. 158).

Участта на българското население, обитаващо Тракия, продължава да бъде част от демографската съдба на страната и след Освобождението. Берлинският договор на Великите сили свежда България до площ от 37,5 % от тази на Санстефанска България и я изправя пред голямата мисия – да събере отломките на пръснатия български народ и да съзида националното му единство и развитие. Докато България се формира като 2–3-милионна държава с 27 % турско население, въвн от територията ѝ остават 4 милиона българи. Националният стремеж за обединение на откъснатите територии на Източна Румелия, Македония, Добруджа и т. н. намира израз в съдбовни събития – Съединението 1885 г., обявяването на Независимостта на България, двете Балкански войни и Първата световна война. Стремежът към обединение има непосредствена връзка с населението като ресурс както като военна сила, така и като фактор за национално, стопанско и културно развитие.

Нова изселническа вълна залива България в навечерието и след потушаването на **Илинденското и Преображенското въстание през 1903 г.** В Окръжно № 4055 до всички окръжни управители в страната четем: „От една година насам в Княжеството постоянно прииждат бежанци от Македония и Одринско, които се спасяват от преследванията на турците. През последните два месеца числото на

бежанците се увеличи с около 20 000 души. Повечето от тях са без никакви средства за съществуване...Затова както държавата, така и местното население се грижат за прехраната, обличането и настаняването им...“ (ДАВ, ф. 78к, а. е. 5, л. 90).

Пред нови миграционни изпитания е изправена страната след **Балканската и Междусъюзническата война (1912-1913 г.)**. По данни на Карнегиевата анкетна комисия в България са намерили убежище 111 560 преселници – основно от Македония и Тракия (Carnegie Endowment for International Peace, p. 154). През следващите две години броят на преселниците от Македония достига около 100 хиляди и от Тракия – около 50 хиляди. Практически всички българи от Измир и Тракия, които по време на преброяването през 1878 г. са били 147 857 души, са принудени да напуснат родните места (д-р Делчо Димитров, 1938, с. 69).

Демографските сътресения продължават и след **Първата световна война**, когато страната е залята с нови бежански вълни, идващи от всички възможни посоки. Първата от тях е свързана с повторната окупация на Южна Добруджа. В нея са обхванати 40 хил. бежанци (П. Тодоров, 1982, с. 143). По повод окупацията на Западните покрайнини (още първоначалната вълна обхваща 20 хиляди души.

След като българските военни и цивилни власти напускат Западна Тракия, районът се обезбългарява с още 20 200 българи. Завземането на областта от гръцките власти предизвиква спонтанното решение на още 32 632 българи да се преселят в България. ОН приема за достоверен факта и през този период напусналите Западна Тракия българи е 52 832 души (La Bulgarie, 1986, p. 287).

В писмо на министър-председателя на България Александър Стамболийски до президента на международната конференция в Генуа от 17 май 1922 г. е посочено: „От 7 милиона българи, в момента 2 милиона са извън границите на българската държава. От тях 500 хиляди са бежанци в България... Тези бежанци...представляват 11 % от цялото население на България“ (La Bulgarie..., 1986, p. 409). ОН приема данните за обективни и ги публикува в официалните си документи (Табл. 1).



**Данни на ОН за преселванията от Тракия  
в България (1877-1920 г.)**

Година	Брой преселници от Тракия
1877-1878	250 000
1903	103 000
1912-1913	168 000
1918-1920	20 200
1920	32 632
<b>Общо</b>	<b>573 832</b>

Източник: La Bulgarie et la société des Nations 1920-1923. Geneve, 1986, p. 285-287.

Към тях през 1925 г. се прибавят нови 221 хил. бежанци и по същество процесът продължава десетилетия напред.

Посочвайки тези данни, нека заедно с това си припомним какъв акцент поставя изследователят на „бежанския въпрос“ – известният демограф Кирил Попов. „Нова и културна Европа – заключава той – беше свидетелка на едно преселване, което може да има първообраз за си само в средните векове. Защото проектираната „доброволна“ размяна скоро се замести с принудително изселване на мирно и благосъстоятелно население... Така демографията на България получаваше един насилствен вид и трябваше да се подчини на нови закони, вън от свободното и естествено развитие на населението“ (К.Попов, 1916, с. 233).

Обобщено казано първите четири десетилетия след Освобождението от Османско владичество е време, протекло с най-сгъстени и тежки военни събития, което в резултат на интензивни миграционни движения на населението от различни териториални единици и етнически групи **се формират нови масиви от население с трайна уседналост, професионална ориентация и традиционна култура.** Демографското им поведение се характеризира с прага на висока (до биологична) раждаемост и смъртност, от който се приема, че започва демографският преход на страната. Би могло да се каже, че неговото забележимо начало от 20-те години на ХХ век е и начало на определена демографска политика, размита все още в обвивката на социална защита и своеобразно свързана със споменатия предходен период, предопределящ нейните насоки.

## Тракийските бежанци като обект на политиките за населението

В управленски аспект приемът на бежанците от Тракия създава големи трудности за неукрепналата българска държава. Те са свързани с **масовия характер на преселническите движения**, които на талози навлизат в оръзаната от Великите сили територия на България. Не достигат ресурси, за да бъде подкрепено устройването на новодошлите. Ще припомним, че само до 1920 г. става дума за 570 хиляди бежанци, които по относителен дял достигат до 11 % от населението на страната. Стихийният характер на миграционните движения изисква солидна организация и опит в овладяването на процесите, какъвто тепърва се създава в органите на държавното управление. В определен период управленските функции за регулиране на преселническите движения се осъществяват от Временното руско управление, което преценява ситуацията и провежда политики от позициите на Русия.

Въпреки че заселванията на българи от различни териториални единици протича в резултат на военна принуда за разместване на населението на балканските страни и трудно се вмести в класическия тип миграционни движения, отношението на държавата към това явление се роее с демографската политика и се включва като съществена част от политиките и практиките ѝ за развитие на населението.

Политиката на страната след Освобождението (1878 г.) за устройване на бежанците и за приобщаване на потомците на историческите българи, напуснали родните си места и потърсили спасение в Родината, се формира и провежда в продължение на половин век. Тя не е само отзвук на определени исторически събития и изпитания, а резултат на дълбоко премислени и съзнателни действия за гарантиране на икономическия напредък и демографското бъдеще на България. Заселващите се лица от български произход се квалифицират като съществен фактор за стопанското развитие на страната (Миграционни движения..., 1993, с. 103). От такива позиции и от гледна точка на намаляващата раждаемост по време на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война се оценява, че „преселническият въпрос е въпрос на живот и смърт на българския народ и неговата държава“ (А. Иширков, 1930, с. 59).

В определена последователност намесата на държавата се осъществява в няколко направления.

Като първи проблем императивно се изправя въпросът за **определяне на посоката на движение на бежанските потоци** на територията на Княжество България и Източна Румелия и местата за временното им настаняване и за постоянното им заселване. Съвсем ло-

гично Източна Румелия става първият пункт за тях. През септември, октомври, ноември 1878 г. тракийци са разселвани в Пазарджишки, Пловдивски, Казанлъшки, Старозагорски, Хасковски и др. окръзи (Окупационен архив). Бежанци продължават да прииждат и през зимата, когато в къщите в селата, където са настанени изселници, вече живеят от 5 до 10 семейства.

След изчерпване възможностите на Румелия при продължаващо паническо бягство на българи от тракийските им поселища решението на проблема се свързва със Северна България. Генерал-губернаторът на Румелия Столипин получава нареждане от императорския комисар княз Александър Дондуков да подготви следващите бежански потоци за още по-далечен път – към селата на Шуменски и Варненски окръг.

Изборът на териториите за новите преселници е направен във връзка с освободения жилищен фонд от турците, напуснали района по време и непосредствено след Освободителната руско-турска война. Разделени на групи по 100 души, снабдени с храна, бежанците поемат на път с разчет да се движат така, че групите да не се настигат една друга. При тази организация от април 1879 г. 13 – 14 хиляди тракийци преминават отгатък Балкана и се настаняват в горепосочените окръзи (Н. Р. Овсяный, 1907).

От друга страна, в разпределението на бежанците с български произход държавата съзира възможност да подсили българския елемент в районите, където живее компактно население от турския етнос, с което да подпомогне интеграцията на етническите общности в новите условия, да предотврати обособяването и затварянето му в рамките на своята група, което би задържало развитието му като част от човешкия потенциал на страната. Тази насока има стратегически характер и слага началото на етнополитиките у нас. Израз на нея е и стремежът да се придаде по-силно изразен български облик на редица градове, в които основният народностен елемент е останал малцинство.

Младата българска държава се изправя пред необходимостта да създаде **нормативната база като основа на политиките за населението**, в която да включи нормативни решения и мерки за устройването на бежанците, подпомагането им и интеграцията им в развитието.

Новоосвободеното Княжество България въвежда още в първите години **статистическо наблюдение** върху населението, което се окачествява като най-големия държавен паметник за първите строители на свободна България и една от най-големите културни придобивки на страната и същевременно тласък за развитие на демографското направление в българската наука (Г. Данаилов, 1930, с. 5-6).

В Източна Румелия, по данни от 31.12.1880 г., е установен броят на жителите ѝ – 815 946 души. Системно преброяване е проведено един-единствен път на 31.12.1884 г. (К.Попов, 1916, с. 4). Метричните книги с данни за народонаселението, познати от религиозните служители от преди Освобождението, стават масова и задължителна практика. Създават се и специални служби за гражданското състояние.

Още първият български държавен документ – Търновската конституция – регламентира взаимодействието на държавата с българите, живеещи в съседните територии в сферата на духовното единение, поставяйки в пряка зависимост българската държава и Екзархията (чл. 39). Както на българските поданици, така и на населението в Източна Румелия, Македония и Тракия, приело духовната власт на Българската екзархия, се издават едни и същи църковни документи като кръщелни, венчални свидетелства, дипломи за завършена образователна степен, каквито се използват в българската държавна администрация.

Обезлюдяването на част от българските земи в резултат на миграцията на мюсюлманското население в Турция (около 350 хиляди по време на войната 1877–1878 г.) става повод за приемането на първия по рода си **Закон за населяване „на ненаселени“ земи в България** (ДВ, год. I, бр. 46, София, 31 май 1880 г.). Той гарантира правата на заселване на българи от чужди земи, които се занимават „със земеделие и скотовъдство“, при определени материални стимули, данъчни и митнически облекчения (чл. 1). Според членовете на домакинствата и състоянието им се предоставя земя в определен размер (от 30-60 декара), дървен материал за построяване на жилища, земеделски инвентар и др. (чл. 5). В продължение на 10 години преселниците им нямат право да продават предоставената им земя, а след този срок стават пълноправни нейни собственици (чл. 7). За период от 1 до 3 години преселниците са освобождавани от данъка за владееене на земята и от десятъка, от мита за внесената покъщина, селскостопански животни, земеделски или занаятчийски оръдия. Генерално е решен и въпросът за българското гражданство. Член 9 от този закон постановява „Всички преселници, щом се преселят, се считат за български поданици“. Тази държавна политика в подкрепа на преселниците изиграва значима роля за трайно заселване на българи от други страни, доброволно или насилствено поели пътя към Отечеството.

Приет е и първият **Закон за българското поданство** (ДВ, год. II, бр. 94, София, 20 декември 1880 г.). В него недвусмислено е постановено: „Всички ония, които са се изселили от Турция по причина на

войната и са се заселили на територията на Българското княжество преди обнародването на този закон, смятат се за български поданици без никое друго условие“. Нов Закон за българското поданство, коригиращ някои недостатъци в приложението му и допълнен с нови облекчения, е приет през 1883 г.

Тези **законодателни инициативи и политиките** за провеждането им в практиката са неоспоримо доказателство за **приоритетната роля, която се отрежда на фактора народонаселение**, на неговото териториално разпределение, на решаващия му принос за стопанското развитие на възкръсналата след пет века българска държава. С устройването на преселниците е свързано решаването на проблема за пустеещите плодородни земи. С привличането на население с български произход и съзнателното му насочване към определени райони на страната се е балансирано присъствието на основните етнически общности по българските земи, стимулирано се е засилването на българския елемент в селища и региони, загубили своя български народностен облик. Много градове като Варна, Добрич, Силистра, Пловдив, Асеновград и др., в които по време на първото преброяване населението с български произход е малцинство, променят съществено етнодемографските си характеристики. За това допринасят преселилите се от Европейска Турция до 1883 г. 66 971 българи, прииждащите хиляди имигранти с български произход от Македония, завръщащите се в историческите си поселища българи от Бесарабия, Банат, Поморавия, Добруджа и др. (М. Сарафов. Населението..., г. 9, кн. XIII, с. 28; П. Габе, Добрич, 1903 г.; Нашите колонисти. София, 1902 г.).

Приемането на закони и нормативни актове в тази област продължава и по-късно целящи **икономическото стимулиране и социално адаптиране на заселващите се** (Сп. Ташев, 2000, с. 17). Сред тях е приетият през 1920 г. Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (Държавен вестник, бр. 214, София, 21 декември 1920 г.), имащ предвид всички лица от българска народност из „Македония, Тракия, Добруджа и Западните предели на царството“. Съгласно този закон, на преселниците се предоставя обработваема земя, ливади, лозя, градини и др. до 50 дка на семейство в полските места, до 80 дка в полупланинските и 120 дка в планинските райони, жилищни сгради и стопански постройки, безплатен дървен строителен материал, безплатно пътуване и превозване на покъщината до мястото на окончателното заселване, заеми от Българска земеделска банка и др. привилегии. Предвидени са възможност и срок за изплащане на държавата на предоставените имоти. В изпълнение на този закон са създадени **специални държавни структури** на на-

ционално и регионално равнище за провеждане на това направление на демографската политика – **Бюро за заселване на бежанците при Министерството на вътрешните работи и народното здраве и местни околийски комисии.** По-късно Бюрото е трансформирано в **Главна дирекция за настаняване на бежанците.**

В непродължителен срок, през 1926 г. нов израз на държавническо отношение към проблема става приемането на Закон за селскостопанско настаняване на бежанците, чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите (Държавен вестник, бр. 213, София, 18 декември 1926 г.). В него се радикализира решаването на социално-битовите нужди на бежанците, като земите и жилищата, където са настанени те, стават тяхна собственост от момента на настаняването им в тях. Правителството предвижда да одържави 132 000 хектара земя за оземляване на бежанците. Но и те се оказват недостатъчни за устройването на прииждащите задгранични българи. В отговор през април 1931 г. е обнародван Закон за предаване на Главната дирекция за настаняване на бежанците на 52 000 декара земи от пресушените държавни блата в Карабоазката низина (Държавен вестник, бр. 19, София, 27 април 1931 г.).

Бежанците получават съдействие и чрез **парични помощи като друга форма на държавна подкрепа.** За целта още след Освобождението Русия предоставя извънреден кредит на България от 40 хиляди рубли. Тя оставя на разположение на страната и остатъка от натуралния доход от зърнените храни, събран още от турските власти и попаднал през 1878 г. в руски ръце. Общата сума, раздадена на преселниците българи от останалата под турска власт Тракия в България, от началото на август 1878 г. до края на февруари 1879 г. възлиза на 450 хиляди френски франка (Хр.Гандев, 1938, с. 3-15).

С Указ на Министерския съвет № 447 от октомври 1902 г. се отпускат целеви средства (50 000 лв.) на домакинство за решаване на най-неотложните нужди на прииждащите бежанци (ДВ, бр. 269, София, 10 декември 1902 г.). Предприемат се и първите опити за регистриране на бежанците с оглед на финансовите средства, съпътстващи устройването им на територията на страната и предоставянето на държавна помощ в съответствие с нормативните документи.

Държавата откликва на случаите, когато бежанците не притежават свидетелства за раждане, брак и др., с които да удостоверяват самоличността си. За целта е била определена специална процедура, в съответствие с която на базата на свидетелски показания и удостоверение на свещеника общината снабдявала съответните лица с необходимите документи.

Местните органи на властта по силата на специални окръжни на

правителството и неговите ведомства изпълняват отговорни функции относно устройването на бежанците. За обсега на дейността им може да се съди по писмото на Бургаското окръжно управление към министъра на вътрешните работи, за да поиска наставления за мерките, които трябва да се предприемат по повод поредната бежанска вълна през 1903 г. „Относно бежанците – пише той – аз мисля, че ще трябва да се постъпва тъй... да им се оказва първа помощ от тукашния благотворителен комитет, за да се настаняват по възможност на работа, а избягалите със семействата да се заселват на свободни места в къщи, принадлежащи било на държавата или (на) земеделските каси“ (Освободителните борби ..., 1978, с. 490). По-късно бежанският проблем се институционализира и в държавните структури се създават специализирани звена за регулиране на процесите.

Без това да се говори за гражданско общество, възникват множество обществени формирания, които откликват на потребностите на бежанците, събират волни пожертвования, осигуряват прехрана, облекло и др. за нуждаещите се. Осигуряването на приют в Родината и съпричастието към ориса на бежанците се превръща в своеобразна национална кауза. Съхраняването на паметта за Тракия, за прокудените от бащиния си край нейни чеда, за ценностите и добродетелите им се превръщат в мисия на Съюза на тракийските дружества и техните поделения в страната, истински огнища за родолюбие, за опазване мястото на Тракия в българската национална идентичност.

## Изводи

- Бежанците от Тракия в продължение на половин век след Освобождението от османско владичество са **основното ядро на имигрантските потоци на България**. Доминиращият български произход и съхранената национална идентичност на заселниците са важна специфика на имиграционните движения у нас. Потребностите от държавна подкрепа на тракийските бежанци, свързана с приема и устройването им, са в основата на имиграционната ѝ политика и на законотворческата ѝ дейност в тази област. Традициите и националният опит за интегриране на имигранти придобиват нова значимост в съвременните условия на глобализация и свободно движение на хора.

- Приобщаването на бежанците от Тракия ги превръща във **фактор за стабилизация на населението на страната**, в допълнителен **ресурс за стопанския и духовния ѝ подем**. За това допринасят българската им национална идентичност, възпроизводственият им потенциал, професионалният им опит, съхранените самочувствие и самоопределяне като преки представители на Тракия или като техни потомци.



● В съвременните условия **мотивирането на най-новите поколения да съхранят историческата памет за Тракия**, преживяната драма от тракийските българи, умението им да отстояват на трудностите и да продължат съзидателната си дейност, силата на духа и неповторимото им народно творчество изискват нови подходи и начинания. Те следва да се базират на **солидни изследвания върху динамиката на възпроизвеждане на нагласите за принадлежност към тракийските българи**.

● В бъдещите действия несъмнено ще се търси връзка с икономическите интереси и мотиви на младите, които за тях са по-силни от емоционалните, със съвременните информационни технологии като алтернатива на разкъсаните родови и общностни връзки на тракийци.

● Специално внимание заслужава развитието на родознанието и преосмислянето на формите за поощряването му. Изследването на родовите корени, издаването на книги, посветени на летописа на тракийски родове, документирането на родови срещи следва да бъдат превърнати в извор на родолюбие в полза на тракийската кауза.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. **Хр. Гандев**. Преселението на тракийските българи и гърци в България през 1878-1879 г. – Архив за поселищни проучвания, 1, 1938, кн. 2.
2. **Д. Гоцев**. Националноосвободителната борба в Македония 1912-1915. София, 1981.
3. **Г. Данаилов**. Изследвания върху демографията на България. София, 1930.
4. **Д. Димитров**. Тракийският въпрос. Париж, 1938.
5. **Държавен архив – Варна**, ф. 78 к., а. е. 5.
6. **А. Иширков**. Западна Тракия и договорот за мир в Ньой. София, 1920.
7. **Миграционни движения на българите**. Т. 1. 1878-1912. София, 1993.
8. **А. С. Муратов**. Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление в България през 1877 - 1878 г. София, 1905.
9. **Н. Р. Овсяный**. Русское управление в Болгарии. Т. III. 1907, с. 266, 290.
10. **Окупационен архив**. Отд. III, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29
11. **Освободителните борби на българите в Македония и Одринско 1902 – 1904**. Дипломатически документи. Сборник. София, 1978.
12. **К. Попов**. Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания. София: Държавна печатница, 1916.
13. **А. Разбойников**. Източна Тракия. – Географски преглед, София, 1946.
14. **Сп. Ташев**. Трайно заселване на задгранични българи в България през 1878-1945. – Население, 2000, № 1, с. 17-30.
15. **Г. Тодоров**. Аграрните отношения в Южна Добруджа. В. Търново, 1982.
16. **Г. Тодоров**. Дейността на временното руско управление в България по уреждане на аграрния и бежанския въпрос през 1877–1879 г. – Исторически преглед, 1955, № 6, с. 44.
17. **La Bulgarie et la Société des Nations 1920 – 1923**. Geneve, 1986.
18. **Carnegie Endowment for International Peace**. Report of the International Commission. To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, p. 154.



## ТЮТЮНОТЪРГОВЕЦЪТ ГЕОРГИ ЧАЛБУРОВ – ОТ БЕЖАНЕЦА ДО ИНДУСТРИАЛЕЦА

КРАСИМИРА УЗУНОВА

Едни от най-трагичните страници в новата българската история отразяват прогонването на българското население от родните му места в Тракия и обезбългаряването на региона, добило широка известност като „Разорението на тракийските българи“. Близо три десетилетия, от края на XIX и началото на XX в., хиляди българи от Тракия на различна възраст са избивани или принудени с насилия да изоставят имотите и да напуснат домовете си. Многобройни семейства на овчари и земеделци, търговци и занаятчии предпочитат тежката бежанска участ пред възможността да останат по родните си места, но с друга вяра и националност. Прииждащите в България бежанци преживяват години наред, без домове и имоти, и в недоимък се мъчат да възстановят живота си, да отгледат и възпитат децата си. Сред хилядната бежанска маса, която преживява тежки лишения и недоимък, се срещат и семейства, успели по-бързо и по-успешно да се приспособят към новите условия. Те успешно развиват свой поминък и се нареждат в средите на едрите търговци и индустриалци. Сред многобройните успяващи бежански фамилии се нареждат и Чалбурови от одринското село Еникьой. Това е едно от най-големите и заможни български села в региона, в което населението се занимава най-вече с производство на тютюн, който в началото на XX в. за това семейство се превръща и в съдба. Семейството на Кириак Чалбуров е една от заможните, които освен с производство на тютюн притежават и една от няколко местни големи воденици. Мъжете от фамилия са сред местните първенци, а самият Кириак Чалбуров става член на организирания през 1900 г. местен революционен комитет.

Село Еникьой, или както е известно с българското си име Кръстополе, днес се намира на гръцка територия под името Ставруполи. Разположено в плодородната долина на р. Места, то е обградено от изток и запад от залесените склонове на Родопите, на изток от него се намира гр. Ксанти, а на запад планинските ридове го отделят от гр. Драма и Драмското поле. Годините не са заличили напълно следите

на местната история, които селището все още пази в своите околности<sup>1</sup>. В началото на ХХ в., през 1909 година, в с. Еникьой има около 300 къщи, от които 220 български екзархийски, 50 гръкомански и 30 мюсюлмански. Основният поминък на населението е тютюнопроизводството<sup>2</sup>. До 1913 г. селото е българско, а някои източници сочат, че в Кръстополе, освен българи-християни, се заселват и бегълци от околни помюсюлманчени села като: Исьорен, Ксантийско и Чейлик, Мурагли, Мунджулус, Драмско<sup>3</sup>. В началото на ХХ в. съвременниците сочат село Еникьой за богато. Според сведенията на Никола Филипов, публикувани през 1911 г. в сп. „Родопски напредък“ през 1911 г., „вероятно тютюневото производство и продажбите през този период дават добри доходи. [...] Населението се занимава с тютюнопроизводство, от което вади значителен годишен доход, особено през последните години, поради високата цена на турския тютюн. През изтеклата година оката тютюн се продаде по 60 до 70 гроша златни и мнозина еникьойски жители получиха по 200-300 лири турски приход...“<sup>4</sup> Доброто материално състояние на населението и вродената му ученост и любовност са причина още през 1870 г. в Еникьой да се открие българско училище. Отначало то е основно, а след това става и класно. Пръв учител до 1874 г. е Яков Змейкович<sup>5</sup>. Увеличаването на гръкоманите в селото до 40 семейства ги подтиква да предприемат сериозен опит за засилване на влиянието си, като въведат обучение на децата на гръцки език. Понеже това е невъзможно в откритото вече училище, те решават да построят свое, но срещат сериозна съпротива от по-голямата част от населението, подкрепящо Екзархията. Когато новостроящата се училищна сграда вече е издигната и покрита, тютюноробниците от Ксанти се прибират в селото и за една нощ я разрушават до основи. По този начин мнозинството от местните жители показват категорично, че няма да позволят погръчването на еникьойци. След акцията мъжете се отбиват в дюкяна на Вулев, за да се почерпят по случай събитието. С такива крайни действия местните екзархисти отказват завинаги гръкоманите от намерението им да отворят в селото свое училище и да обучават децата на гръцки език. Събитието се отразява благоприятно върху процеса на защита на българското обучение и училището увеличава броя на своите ученици. Много от местните момчета, след като завършват, продължават образованието си в Одринската гимназия<sup>6</sup>. През учебната 1909–1910 година учителският персонал се увеличава на 7 души, а на учениците – на 194, разпределени в 4 отделения и 3 класа<sup>7</sup>.

В края на ХІХ и началото на ХХ в. селото и неговото население не остават изолирани от националноосвободителното движение. През лятото на 1900 година в Кръстополе се създава революционен

комитет. Според някои сведения това става при активното участие на местния 31-годишен търговец на жито Тодор Хълчев. Той научил по време на търговските си пътувания в Дойран за съществуването на ВМОРО и решава да образува в селото комитет. Покръстването му в делото става от Владимир Бочуков, ръководител на Ахъчелебийския (Смолянски) околийски комитет, който през 1901 година разширява революционната мрежа в Ксантийско, Гюмюрджинско, Дедеагачко и Софлийско. Според сведения на Д. Шалапатов, който изследва подробно селищата в региона, организацията се създава през 1900 г. от Христо Караманджуков<sup>8</sup>. Като нейни членове се посочват повече от 20 души. Между тях са Тодор Хълчев, неговите братя Васил и Атанас, Недялко Килев, Димитър Бечиров, Щерю Георгиев (Гочев), Иван Белков, Михаил Палатев, Петър Херов, Михаил Караджов, Георги Матинов, Георги Бодуров, Щерю Керезов, Стамат Бечов, Александър Вулев, Киряк Чалбуров, Сава Гочев, Тодор Бечиров, Сава Колцев, Нашо Вулев и други<sup>9</sup>. Сред изброените основатели на организацията е и името на Киряк Чалбуров – бащата на бъдещия голям тютюнотърговец Георги Чалбуров. Съставът на организацията включва имена, които скоро след това стават известни с активната си революционна дейност. В началото на 1901 година с подкрепата на Владимир Коруев, единият от членовете на революционния комитет – Александър Вулев – успява да вземе ръководството на организацията в свои ръце и да измести Хълчев, а през август Вулев става и член на околийския комитет. При разкриването му е арестуван и лежи пет месеца в Одринския затвор.<sup>10</sup>

Няма сведения за дейността на еникьойската организация в подготовката и обявяването на Преображенското въстание, знае се само че гъркоманските семейства в някаква степен ограничават и пречат на общата революционна активност на населението. Повече се знае за отделни нейните членове с по-активна революционна биография. Сред тях особено впечатление прави Недялко Килев (Недялко или Неделчо или Киряк Георгиев Килев, известен като Георги Килев), който като ученик в Одринската гимназия продължава да се занимава с революционна дейност, а от 1901 г. е четник и изпълнява терористични задачи при войводата К. Антонов. По време на Преображенското въстание е войвода в Дедеагачко и един от извършителите на атентата на железопътната линия Солун–Дедеагач между Чобан и Кюсемджит<sup>11</sup>. Неговата съдба е особено интересна, защото след бурното му революционно минало от 1910 г. нататък той става крупен тютюнопроизводител и търговец, заселва се чак в Южна Родезия и създава най-старата тютюнева компания в Зимбабве<sup>12</sup>. През 1912 г. Кръстополе е освободено от турците. Но след Междусъюзническата

война през юли 1913 година то е атакувано от гръцки военни части и населението бяга към старите предели на България, за да се спаси от изстъпленията на редовната и нередовната турска войска. След подписване на Букурещкия мирен договор, село Кръстополе остава в гръцка територия, а Ксанти – в българска. Затова голяма част от жителите на селото се настаняват в Ксанти и околията, за да бъдат по-близо до родното си място, готови всеки момент да се завърнат там. Вестник „Търговски фар“ от 1914 г. дава сведения, че до лятото на същата година в град Ксанти и околията, сред много преселили се български бежанци са и 166 семейства с 865 члена от село Еникьой<sup>13</sup>. След Ньойския мирен договор, когато Тракия е отнета от България, кръстополци се заселват в Пловдив, с. Куклен, Хасково, Асеновград, Златоград, Кърджали, София, Айтос<sup>14</sup>. Вероятно по това време Станка и Киряк Чалбурови идват в България със седемте си деца и се установяват в Пловдив.

Роден на 8 август 1896 г., Георги Киряков Чалбуров заедно със своя брат Тодор и сестрите си преживяват в детските си и младежки години тревожните събития около революционните борби и Балканските войни. Материалното състояние на семейството и вероятно стремежът към по-добро образование дават възможност на единия син – Георги – да завърши Одринската българска гимназия „Д-р Петър Берон“, а след това да продължи да учи в Робърт колеж в Цариград. Колежанското образование не съвпада напълно с интересите на Георги Чалбуров и той се насочва към изучаване на тютюнопроизводството и основната технология на обработване на тютюневите листа и всичко свързано с тютюневата търговия. Навършил 20 години по време на Първата световна война, заминава за фронта, зачислен в телефонната рота на Десети пехотен Родопски полк.

Около 1919 г., както повечето жители на Еникьой и семейството на Киряк Чалбуров се преселва в пределите на Стара България и се установява в Пловдив. Бурното развитие на тютюневия бранш след войната в Хасковския и Пловдивския регион, опитът, който Чалбурови имат в тютюнопроизводството, натрупан в родния им край, и подготовката на Георги за работа в този бранш е основна причина двамата братя да потърсят своята реализация в тютюневата търговия. Отначало се насочват към Борисовградско (Първомайско), а скоро след това и към Хасково. Причината за това е, че след войната градът се превръща бързо в един от най-големите и оживени центрове на тютюневата индустрия. Още в края на първото десетилетие на XX в. в него започват да се настаняват чужди и български тютюневи търговци, които отварят складове и манипулационни салони. В началото на 20-те години, непосредствено след приключване на

Първата световна война, в Хасково работят повече от 20 чужди и български фирми, които манипулират тютюн в 40 салона и използват в производството близо 7000 души тютюноработници. Въпреки тежката следвоенна стопанска криза тютюневото производство и търговия в Хасковския регион процъфтяват заради голямото търсене на тютюни на международните пазари, предизвикано от временното изтегляне на Турция и Гърция от тях, което е отличната възможност на българските тютюни да се наложат на международните пазари<sup>15</sup>.

Със своята добра подготовка като специалист и със своето старание и търговски нюх Георги Чалбуров успява да спечели доверие и уважение в средите на тютюневите търговци. През 1921 г. той вече е директор на Консорциума за тютюн, създаден от няколко по-дребни български търговци и една френска фирма. Шест години по-късно, през 1927 г. консорциумът се разпада поради разногласия между партньорите и претърпени загуби от търговската дейност. Чалбуров има вече опит и авторитет в тютюневите среди и е назначен отново за директор, този път на голямата търговска фирма „Тодор Д. Кършев и сие“. В тази фирма той работи до 1933 г.

Близо 12 години Георги Чалбуров навлиза уверено в дълбините на тютюневия бранш, придобива богат опит и многобройни контакти с български и чужди търговци и политици, установява трайни връзки с най-известните тютюневи фирми в Европа и света. Затова когато през 1933 г. Т. Кършев прекратява дейността си, никой в тези среди не е учуден, че 37-годишният Г. Чалбуров, натрупал достатъчно самочувствие, а вероятно и капитали, основава своя фирма, която регистрира на 1 януари 1933 г. под името Търговска фирма „Георги Чалбуров“. Скромен и сдържан по характер, той не започва дейността си с гръм и трясък и лъскава показност, а пресметливо, целенасочено и сериозно. С 6 души персонал изкупува тютюните главно от Старозагорско и района на Кърджали - Крумовградско (Кошукавашко) и Мاستалийско (Момчилградско), Егридеренско (Ардинско), Харманлийско и Свиленградско. Работи изключително със свои комисионери, закупчици и експерти. Фирмата бързо укрепва своята дейност и финансовото си състояние и включва в търговския си район и Пловдивския край. Наред с дейността в своята фирма Чалбуров участва и като съдружник във „Фархи и Герон“ и е пълномощник на АД „Томасян и синове“. През 30-те и началото на 40-те години хасковският тютюнотърговец установява и поддържа търговски отношения с Кралската унгарска режия, с търговските представителства в Дрезден, Хамбург, Швейцария, Дания, Норвегия, Австрия и др., за които е запазена част от богатата му търговска кореспонденция. През 1935 г. той изнася предимно тютюни за Германия, Унгария,

Египет, Палестина. За неголям период от време, когато Г. Чалбуров организира самостоятелната си търговска дейност, успява да отвори два манипулационни склада в Хасково и един в Кърджали. През 1941 г. фирмата вече има свои складове и в Беломорска Тракия – Кавала, Ксанти и Гюмюрджина.

В търговската си дейност Г. Чалбуров спечелва уважението и доверието на партньорите си от целия международен тютюнев пазар. През 1940 г. той става член на Управителния съвет на Съюза на тютюнотърговците, а през 1942 г. е председател на акционния комитет по износа на суров тютюн на листа. Признание за неговата дейност и добър опит е избирането му за действителен член на Пловдивската търговско-индустриална камара, както и за председател на Тютюнотърговския съюз в България и за член на Централния комитет на Търговския съюз – София.

Дълги години братята Чалбурови – търговецът Георги Чалбуров и експертът Тодор Чалбуров, купуват, обработват и продават тютюните на обширния югоизточен регион, разширяват периметъра на дейността си в Крумовградско и на юг в Гърция. Спечелват добро състояние, но живеят скромно без излишен лукс и показност. Едновременно с това те не забравят своя тракийски корен. И двамата членуват в местната Тракийска организация, през различни години я оглавяват и подпомагат непрекъснато със средства нейната дейност (като напр. дарението от 20 000 лв. за дейността на Комитета за свобода на Тракия (КСТ).

Активната търговска дейност на Г. Чалбуров, широките контакти с търговци и политици от национална и европейска величина, спечелените имоти не го отдалечават от неговата среда. Той е съпричастен към живота около него, към обществените, културните и стопански събития в Хасково, но никога не демонстрира политическа и партийна пристрастеност. Освен участието си в Тракийската организация той е избран и за председател на Гражданския клуб, за почетен председател на Тракийското културно дружество, за председател на Хасковския околийски търговски синдикат. Депутат е в XXIV и XXV ОНС.

Важен момент от обществените прояви на Чалбуров е неговата дарителска дейност. Тютюневият магнат и депутат Георги Чалбуров дарява често. Освен обичайната финансова подкрепа за Тракийската организация, което през годините за съжаление е позабравено и заличено от нейната история, той отделя средства и за отделни бежански семейства, предоставя авансови средства на своите работници по време на „мъртвата част“ от сезоните. През януари 1942 г. по линията на акционните комитети заделя 50 000 лева за безработните.

През 1939 г. праща 4000 лева за довършването на кърджалийския паметник на загиналите във войните. Дарява парични суми и на църквите в Хасково. Запазено е благодарствено писмо до тютюноотърговеца от свещеника на хасковския храм „Светите Архангели Михаил и Гавраил“, в което е изразена голямата благодарност за дарените в памет на починалата малка дъщеря на Чалбуров 8000 лева. В него свещеникът съобщава каква църковна утвар и одежди са купени с тези средства и уверява дарителя, че ще се моли за „новопредставлената пред Бога невинна детска душа“. Сумата от 100 000 лв. дарява на трапезариите за бедни и на домовете за сираци и старци. През 30-те години съдейства енергично за благоустрояването и електрификацията на Хасково.

През пролетта на 1938 г. Г. Чалбуров е избран за народен представител от Крумовград в XXIV Народно събрание. Като депутат е член на парламентарните комисии по търговията, промишлеността и труда и по отговора на тронното слово. През януари 1940 г. той става за втори път депутат в XXV ОНС.

В годините преди и особено след началото на Втората световна война тютюнът се превръща в особено търсена и купувана стока на международните пазари. За опитния търговец Чалбуров това е важен момент да развие още по-активна търговска дейност и да засили позициите и авторитета си в тютюневите среди. Във военните условия той е натоварен със задължението да разпределя квотите на отделните тютюнопреработващи фирми, като никой няма право да купува повече от определеното му. По това време в България годишно се произвеждат около 120 милиона тона тютюн.

През септември 1944 г. съдбата на Г. Чалбуров, както и на стотици други българи се променя. Осем дни след деветосептемврийския преврат, на 17 септември, той е арестуван. На 30 септември 1944 г. Министерският съвет приема единодушно Наредба-закон за съдене на виновниците за въвличане България в Световната война срещу Съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея. Наредбата влиза в сила от деня на обнародването ѝ в „Държавен вестник“ на 6 октомври 1944 г., бр. 219. Макар че в тогавашното правителство от общо 16 министри по четирима са от БРП(к), от БЗНС на Н. Петков и от „Звено“, двама са социалдемократи и двама независими, то насърчава действията на съда към сурови наказания и подкрепя решенията на Втория състав на т.нар. „Народен съд“, който разглежда делата на 110-те народни представители от XXV ОНС от 1.I.1941 г. до 9.IX.1944 г. Основните обвинения срещу тях са, че са гласували присъединяването на България към Тристранния пакт, изменението на Закона за защита на държавата и въвеждането на Закона за защита на нацията.



От всичките 110 обвиняеми народни представители 67 са осъдени на смърт, а Георги Чалбуров е един от 22-мата, които „имат късмета“ да получат доживотна присъда. С Обвинителен акт № 2 от 5 декември 1944 г. на главния народен обвинител Втори състав на Народния съд го осъжда на доживотен затвор, макар че по време на процеса той се защитава енергично и категорично заявява, че не е гласувал в НС за присъединяване на България към Тристранния пакт, а винаги е отстоявал позициите за неутралитет на страната, не е гласувал и за обявяване на война, както и Закона за защита на нацията. В подкрепа на своята защита той посочва 11 свидетели. Сред тях са хасковският комунист адвокатът Георги Марчев, новият кмет на Хасково комунистът Г. Даскалов, двама министри в управляващия кабинет на К. Георгиев - проф. Петко Стайнов – министър на финансите и министърът на железниците Ангел Държански. Всички те потвърждават думите пред съда<sup>16</sup>. Може да допуснем, че тези свидетели са помогнали Чалбуров да не попадне сред осъдените на разстрел, а оцелява, но получава на 1 февруари 1945 г. не по-малко жестоката доживотна присъда. Съдът присъжда освен доживотен затвор и конфискация на имуществото му, възлизащо на повече от 11 млн. лева в банкови сметки и фамилна къща на пловдивската улица „Цар Иван Асен“, оценена на 2 880 000 лева. След национализирането по-късно в сградата е настанено пловдивското музикално училище. През 1946 г. доживотната присъда на Чалбуров е намалена на 15 години.

Започва последният и най-тежък период в живота на 50-годишния тракийския бежанец и вече бивш милионер. Преживял в детските и младежките си години робството в родното си село и войните, работил всеотдайно и успешно в голямата европейска тютюнева търговия, животът на Чалбуров се преобръща безвъзвратно. Малко преди Коледа на 1946 г. той излиза от Централния софийски затвор. След това последователно е въдворяван в Трудововъзпитателно общежитие в с. Ножарово и в лагера „Белене“, Плевенско. До 1959 г. почти непрекъснато е по лагерите. От тежките затворнически години на Георги Чалбуров са останали стотина кратки писъмца на пощенски картички, адресирани до съпругата му Цвета на адреса на хасковската улица „Кавала“ № 3. Написани напълно в духа на лагерното ежедневие, те неизменно започват с „Мила Цвето“ и съобщават: „получих колета с храна, 100-те лева, дрехите“. Малко по-дълги са писмата, които са разрешени само два пъти в годината. В тях той споделя притесненията и грижите си за живота и проваления живот на най-близките му хора, но няма и нотка на самосъжаление. Новата власт и управляваната от нея репресивна машина е постигнала целта



си – достолепният мъж, продавал тютюни за милиони левове из цяла Европа, водил широка кореспонденция със своите контрагенти на перфектен немски и френски, сега има други грижи – да оцелее. Той моли жена си да му изпрати мушамена качулка за дъжд, калцуни, долни гащи – може и закърпени, чорапи, сланина. Кореспонденцията и колетите не са всекидневие, имат си график – на 3 месеца, на 4 месеца.

Лагерното битие на Чалбуров е монотонно. В началото на 50-те години, по спомени на свои близки в Хасково, той се завръща за известно време от лагера. За да изкарва прехраната си, работи като общ работник в единия от национализираните си складове. По същото време в България пристига представителят на немския концерн „Реємстма“ Курт Венкел, с когото Чалбуров е работил през 30-те и 40-те години. Германецът е националист и бивш авиатор от ескадрилата на Рихтхофен. След Втората световна е арестуван като нацист, но е оправдаван по повдигнатите му обвинения и става швейцарски гражданин. Според изследователи на романа „Тютюн“, той е прототип на литературния герой фон Гаер. През 1952 г. Курт Венкел идва в България, за да сключи търговски договор с „Булгартабак“, според който придобива изключително представителство да договори нашите тютюни на комисионни начала с няколко западноевропейски държави. Това продължава до 1966 г. Когато обаче пристига в София, той търси търговецът за контакти Чалбуров и изразява категоричното си желание да работи само с него. Пристига в Хасково, за да се срещне със стария си търговски партньор. Тогава властите бързо реагират и Чалбуров, облечен в костюм, е „доставен“ на срещата с европейския бизнесмен. Срещата се провежда по изричното желание на бившия тютюнотърговец в присъствието на представители на властите.

В резултат на разговорите Чалбуров е привлечен като консултант при споменатата сделка между „Реємстма“ и „Булгартабак“ през 1952 г. Покойният хасковлия Иван Чолаков разказва: „Назначиха Георги за експерт в централата на Българския държавен тютюнев монопол. След реакцията на хасковски комунистически функционери го освободиха и бе принуден да се върне под Ямача (т.е. като общ работник в склада – б.а.) ...“ Самият той не е бил особено въодушевен от перспективата да работи за новата власт, защото като умен човек, преживял ужасите на комунистическите затвори, добре знае, че може да стане отново лесна жертва. През 1959 г. е освободен. Почива на 24 септември 1960 г. на 64-годишна възраст. На 10 декември 2004 г. синът му Недялко Георгиев дарява документи, писма и други свидетелства за живота на своя баща на Хасковския държавен архив. Те съставят 17 плика – съдържанието на фонд 1827. Фирмената до-

кументация съставя друга фондова единица. Един живот, затворен между кориците на две папки в десетина архивни единици, почти забравен от съвременниците и преоткриван от местната история.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **Д. Шалапатов.** Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия. Изд. Български писател, 2011, 190-192.

<sup>2</sup> **В. Георгиев, Ст. Трифонов.** История на българите 1878-1944 в документи. Т. I, ч. 2, 250-251.

<sup>3</sup> **Г. Вулев.** Село Кръсто поле, Еникьой, Ксантийско. С., 1972, 16-17.

<sup>4</sup> Родопски напредък, 1911 г., кн. 4, 112-114.

<sup>5</sup> Пак там.

<sup>6</sup> **Д. Шалапатов.** Цит. съч., с. 196.

<sup>7</sup> **В. Георгиев, Ст. Трифонов.** Цит. съч., с. 250.

<sup>8</sup> **Д. Шалапатов.** Цит. съч., с. 197.

<sup>9</sup> **Хр. Караманджуков.** Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало с особен поглед към тяхното политико-революционно движение. София, 1934, с. 165.

<sup>10</sup> **Б. Николов.** Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Войводи и ръководители (1893-1934). Биографично-библиографски справочник. С., 2001, с. 28.; **Хр. Караманджуков.** Цит. съч., с. 166, 172 - 173, 177.

<sup>11</sup> **Хр. Караманджуков.** Цит. съч., с. 173.

<sup>12</sup> **П. Михайлова.** Следа от носорог. Зимбабвийски етюди. ТАЛ-ИКО, 1996, 125-126.

<sup>13</sup> Търговски фар, бр. 573, 22 юни 1914 г. Заселването на бежанците от Мала Азия, Тракия и Македония.

<sup>14</sup> **Г. Вулев.** Село Кръстополе, Еникьой, Ксантийско. София, 1972, 101-102.

<sup>15</sup> **Кр. Узунова.** История на град Хасково (1912-1945). С., 2005, 87-94.

<sup>16</sup> ТДА-Хасково, ф. 1827, оп. 1, а.е. 7, л. 1-35.

# Част V

## ТРАКИЙСКИЯТ ФОЛКЛОР – НОСИТЕЛ НА МАЙСТОРСТВО И ИДЕНТИЧНОСТ НА НАЦИЯТА

### СПЕЦИФИКИ НА ЛОКАЛНИТЕ ТРАДИЦИИ В РАЙОНА НА САКАР

ВАЛЕНТИНА ГАНЕВА-РАЙЧЕВА

Сакарската област се намира в Югоизточна България, между долините на реките Тунджа (изток) и Марица (запад). На север достига до Манастирските възвишения, а на юг е ограничена и разкъсана от държавната граница. Носи името си от Сакар планина, която е ниска куполообразна планина с най-висока точка вр. Вишеград (856 м), с полегати южни и по-стръмни северни и източни склонове (Енциклопедия 1974: 718). Сакарският край се характеризира с преходносредиземноморски климат, съчетание на плодородна земя, гори и водни площи. Богат е на аязми, лечебни извори, които обвързват природните ресурси с обредната култура. Районът е със стратегическо местоположение в Тракия. През него минава главният път, свързващ Европа с Азия, което обуславя оживените стопански, търговски и културни връзки през вековете, древната история на тези земи и богатото историческо и културно наследство. Тук са съхранени многобройни мегалитни паметници (долмени, менхири, кромлени, жертвени камъни и др., като с най-голямо разпространение са долмените)<sup>1</sup>. Регионът е богат и на скални светилища. Сакар е сочен от изследователите като най-голямата в цяла Тракия област на тракийски крепости (Делирадев 1953: 47). Останки от древни селища, от антични и средновековни укрепления могат да се видят на много места в региона (при Българска поляна, Главан, Изворово, Черепово, Йерусалимово, Тополовград и др.).

Историческото развитие на региона е драматично. Нерядко е бойно пространство между средновековна България и Византия. По време на походите за разширяване на Османската империя на запад Сакар се оказва на пътя на завоевателите и селищата в района често

---

<sup>1</sup> През 1901 г. Г. Бончев определя техния брой на 474, от които 64 са с двойни камери (вж. Райчевски 2002: 7).

са разграбвани и опожарявани. Не ги отминават и безчинствата на кърджалиите. След Берлинския договор (1.07.1878) Свиленград и селата от околията остават извън пределите на България, а през 1913 г. те отново са опожарени и разграбени.

Останал в периферията на българската държава, Сакар дълго време е и в периферията на фолклористичния и етнографския интерес. В рамките на изследвания по различни проблеми на традиционната култура са публикувани песни, паремии, сведения за вярвания и обредни практики в отделни селища у Г. Попов (Попов 1890), Ан. Разбойников (Разбойников 1909), Г. Кацаров (Кацаров 1933), Хр. Вакарелски (Вакарелски 1935), П. А. Петров (Петров 1958). През 1971–1973 г. сътрудниците на Етнографския институт с музей Т. Колева, Л. Богданова, Т. Ив. Живков, Д. Москова, Л. Радева осъществяват проучвания в 11 селища от района. Теренните записи са в областта на календарната и семейната обредност, обичайното право, традиционния мироглед, хайдушкия и революционния фолклор и се съхраняват в Архива на Етнографския институт с музей. Повече внимание е отделено на документирания на музикалния фолклор (вж. Рашкова 2009: 33).

Началото на по-широко и цялостно проучване на фолклора на Сакар се поставя през 1976–1977 г. с експедициите на ръководения от проф. Тодор Ив. Живков кръжок по български фолклор „Проф. Ив. Шишманов“ при СУ „Св. Климент Охридски“. Събраният през тези години материал е основа на едно по-задълбочено проучване на района от сътрудници на Института за фолклор (от 2010 г. Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей) и възпитаници на кръжока под ръководството на проф. Живков. В периода 1981–1986 г. изследователският екип (Евгения Мицева, Владислав Симеонов, Анатоли Анчев, Валентина Ганева-Райчева, Наталия Рашкова, Надежда Ангелова, Николай Никол) провежда шест експедиции с обща продължителност около 100 дни в 31 селища в общините: **Харманли** – Богомил, Доситеево, Дрипчево, Изворово, Овчарово, Черепово; **Любимец** – Оряхово; **Свиленград** – Варник, Димитровче, Левка, Маточина, Михалич, Младиново, Момково, Мустрак, Равна гора, Райкова могила, Сладун, Студена, Щит; **Тополовград** – Българска поляна, Дуганово, Мрамор, Орешник, Планиново, Присадец, Радовец, Сакарци, Устрем, Филипово, Хлябово<sup>2</sup>. Изборът им от общо че-

---

<sup>2</sup> Дешифрираните материали се съхраняват в Архива на Института за фолклор при БАН (ИЕФЕМ) и възлизат на около 16 500 страници. Записите от теренната работа в периода 1981–1985 г. са архивизирани по села, по реда на тяхното проучване във времето. Материалите от всяко селище включват сведения за заселването, селищното устройство, селищния живот и междуселищните връзки, описания на пълния обреден цикъл в рам-

тирийсет и петте села на Сакар се основава на разделяне на региона на микрорайони според предварителните сведения за характера на населението и фолклорната традиция. Главната цел на проучването е да се разкрият системата на фолклорната култура и механизмите на нейното функциониране.

С подобрани материали от този богат архив са съставени два тома на Сборника за народни умотворения и народопис (Мицева 2002; Рашкова 2009). Теренните материали в Архива на института, както и проучванията на сътрудници на Етнографския институт с музей през 1995–1998 г. са основа на колективна монография (Сакар 2002).

Нестабилността в района в края на XIX и началото на XX в. е съпроводена от интензивни миграционни процеси. Преселенията се превръщат в съдба за местните жители. Населението на Сакар представя както старо местно население, така и преселници от големи (в миналото български) райони в Одринско, Софлийско, Гюмюрджинско, Дедеагачко. Компактното заселване (на селищен или махленски принцип) на прогонените от родните им места българи позволява да се черпят сведения за фолклорната култура на територия 5–6 пъти по-голяма по площ от Сакар, както и за формите на взаимодействие между културните традиции в границите на едно селище.

Данни за заселването на повечето от селищата в Сакар има от периода на османското владичество. Част от тях не променят местонахождението си през годините. Много от селата обаче се преместват по различни причини недалеч от старите си землища (Овчарово, Доситеево, Левка, Сладун, Димитровче, Черепово, Изворово, Сакарци, Маточина, Мустрак, Равна гора, Студена, Браница, Българска поляна, Дуганово, Михалич, Мрамор, Хлябово

---

ките на годишния календар и жизнения път, ритуализирани трудови практики, празници, музикална култура (песенна и инструментална), вярвания, представи, лечебни практики, приказна и неприказна проза, фолклорни речеви форми, детски фолклор и др. Представени са в следните номера: АИФ I 225, 226 – Черепово; АИФ I 227, 228 – Изворово; АИФ I 229, 230 – Овчарово; АИФ I 231, 232 – Богомил; АИФ I 233, 234 – Оряхово; АИФ I 235, 236 – Доситеево; АИФ I 237, 238 – Момково; АИФ I 239, 240 – Левка; АИФ I 241, 242 – Младиново; АИФ I 243, 244 – Сладун; АИФ I 245 – Варник; АИФ I 246, 247 – Маточина; АИФ I 248 – Михалич; АИФ I 249 – Щит; АИФ I 250 – Студена; АИФ I 251, 252 – Райкова могила; АИФ I 253, 254 – Мустрак; АИФ I 255 – Равна гора; АИФ I 256 – Димитровче; АИФ I 257, 258 – Радовец; АИФ I 259, 260 – Устрем; АИФ I 261 – Планиново; АИФ I 262 – Присадец; АИФ I 263 – Филипово; АИФ I 264 – Радовец, Планиново, Устрем. Зап. Н. Ников; АИФ I 265, 266 – Мрамор; АИФ I 267 – Дуганово; АИФ I 268 – Орешник; АИФ I 269, 270 – Хлябово; АИФ I 271 – Сакарци; АИФ I 272 – Българска поляна. Теренното проучване през 1986 г. има за цел да запълни някои празнини от предишните командировки. Материалите също са архивизирани по села със следните номера: АИФ I 273 – Овчарово; АИФ I 274 – Изворово; АИФ I 275 – Дрипчево; АИФ I 276 – Хлябово; АИФ I 277 – Устрем; АИФ I 278 – Радовец; АИФ I 279 – Райкова могила; АИФ I 280 – Мустрак, Равна гора, Михалич; АИФ I 281 – Левка; АИФ I 282 – Мрамор.

и др.). Някои села се създават покрай турски чифлици (Момково, Младиново, Райкова могила, Мустрак, Левка). Първата голяма преселническа вълна в Сакар е от селата в Одринско. Преместването на южната държавна граница след Междусъюзническата война (1913 г.) променя житейската съдба на това население. След опити да се установи във вътрешността на България то се заселва в сакарските села заради близостта им до родните места отвъд границата. Другата преселническа вълна е от Софлийско, Гюмюрджинско, Дедеагачко около 1924 г. Бежанците от двете вълни се заселват в изоставени гръцки и турски селища (Щит, Михалич, Присадец, Филипово, Дуганово, Орешник, Одринци, Маточина, Радовец – татарско село) или в махали в стари български села (Райкова могила, Устрем, Левка, Младинова, Варник, Сладун, Равна гора и др.)<sup>3</sup>. Местното българско сакарско население също се характеризира с мобилност. Жители от Дрипчево, Левка, Българска поляна, Хлябово, Планиново, Дервишка могила, Равна гора, търсейки по-добра земя и възможности за препитание, се установяват в други селища в района (Оряхово, Младиново, Райкова могила, Радовец, Мрамор). Съществуват и изселвания към Добруджа през 30-те години на ХХ в. (Изворово, Младиново,

<sup>3</sup> Хасковският район се превръща в едно от най-големите убежища на тракийските бежанци. По броя на приютените хора той се нарежда на второ място след Бургарския район. Най-много бежанци в Сакар се установяват за постоянно в Тополовград. Според сведенията в отделните сакарски села се заселват по-компактно бежанци от: в Орешник – от Дервент, Дедеагачко, и Сачанли, Карачкьой, Гюмюрджинско; Дуганово – от Македония и Тракия; Орещец – от Голям Дервент, Доганхисар, Домуздере, Лъджакьой и Кадънкьой, Одринско, от Ахъркьой, Одринско; Момково – от Домуздере и Доганхисар; Щит – от Делиелес, Испитли, Караагач, Кадъкьой, Мараш, Чермен, Одринско; Балькьой, Хасърли, Инджекьой, Дедеагачко, Домуздере; Левка – от Крушево, Димотишко, и от Бабаескьойско; Йерусалимово – от Пишман, Западна Тракия; Мрамор – от Дервент; Радовец – от Хаскьой, Хаджикьой, Смаилча, Одринско; Равна гора – от Възгаш, Одринско; Димитровче – от Испитли, Сачанли, от гюмюрджинските села Бейкьой, Домуздере; Синапово – от Еникьой, Узюкприйско (120 семейства), Кърсърджа и Сачанли, Гюмюрджинско; Костур – от Пишманкьой, от Мерхамли, от Балькьой и Доган хисар и др.

В Хасковския район преобладават бежанците от Беломорска Тракия и повечето от тях се заселват тук в по-големи групи. Най-много семейства се установяват в Свиленградско. В Ивайловградско те са около 100, в Харманлийско – около 600, в Хасковско – около 399 семейства. В Хасково се заселват предимно бежанци от 37 села на Беломорска Тракия, между които са: Гюмюрджина, Калъждере, Каракурджали, Карачкьой, Кушлаки, Къзлар, Манастир, Сарджа, Софулар, Чадърли, Шапчихане, Бадома, Балькьой, Дамето, Дедеагач, Дервент, Доганхисар; от Еникьой, Дедеагачко, както и от Хаджилар, Голям Дервент. В Харманли се заселват основно бежанците, дошли от Домуздере. В Любимец са настанени бежанци от Дервент и Домуздере. В Свиленград са заселени семейства от Башклисе, Мерхамли, Окүф, Чамерен, Чобанкьой, Фере, бежанци от Димотика и Софлу. В Свиленград и с. Сива река са заселени семейства от Караклисе, Каяджик, Крушево и Теке. В Свиленградския регион се заселват и бежанци от одринските села, намиращи се западно от р. Марица, влизаци в Караагачка околия (вж. повече Узунова 2012).

Българска поляна и др.). Така очертаният демографски облик на Сакар обуславя различията в локалните култури, междуселищните отношения и връзки, браковете и др.

\* \* \*

Разсъжденията тук се основават на теренните записи, направени от изследователския екип, осъществил проучването в Сакар през 80-те години на ХХ в., като акцентът е върху календарната обредност. Обредите и празниците от годишния културен календар се конструират най-вече въз основа на словесните им описания. Документирането на зимните обреди и празници е дело на Вл. Симеонов, а обредността в останалата част от годишния календар съм събирала основно аз. Ползват се само материалите на екипа, защото те дават по-реална представа за съхранената културна памет и картината на фолклорната традиция през 80-те години на ХХ в. По време на теренното изследване основната част от нашите събеседници бяха на възраст между 45 и 85 години. Най-възрастният информант е роден през 1882 г., а най-младият – през 1945 г.

Обредът е универсален социокултурен регулатор, но и част от личния опит, от житейската съдба на отделния човек. Разказите за обреди имат културнозначима функция да съхраняват и поддържат през поколенията родовата памет. Словесното описание акцентира и върху индивидуалните аспекти във възприемането и осмислянето на социалните и културните процеси, върху вътрешното виждане, оценяване и изживяване. Записите на изследователя са малка част от света на нашите събеседници, който ние се опитваме да разберем и тълкуваме, малка частица от един голям диалог. Обикновено разказите за обреди са за нещо, в което лично се е включвал респондентът; в което не е участвал, но е наблюдавал; което не е заварил като практика, но го предава по разкази на майка, баща и др. В словесните текстове винаги се преплитат описанията на конкретни ситуации с обобщено представяне на обреда. Характерно за тези описания е вмъкването на обяснения за смисъла и достоверността на дадена обредна практика.

По отношение на обредността в рамките на годишния културен календар Сакар предоставя едно богато многообразие. Въпреки разнообразието на конкретните местни традиции традиционната обредност на региона в същото време е съвкупност от повтарящи се модели и показва връзката на сакарската обредност с обредната система на населението в Тракия. Въз основа на музикалните характеристики и изпълнителския стил етномузикологът в екипа, Н. Рашкова, също формулира извода, че „сакарският музикален фолклор принадлежи към музикалнофолклорния диалект на Тракия“ (Рашкова 2009: 34).



С богата обредност се отличават важните за човека и стопанската година моменти, обвързани с големи християнски празници като Варваринден, Никулден, Игнажден, Коледа, Сурва, Йордановден, Ивановден, Бабинден, Атанасовден, Сирница, Тодоровден, Благовец, Свети четирсе, Великден, Гергьовден, Св. св. Константин и Елена, Еньовден, Петровден, Илинден, Голяма Богородица и др. Сравнително добре съхранена е традицията на маскарадните игри по Сурва и Сирница, на коледуването и лазаруването в региона. При коледуването според основните обредни действия се очертават няколко подтипа: „горносакарски“ (в североизточната част на района), в западната част на Сакар, „одрински“, „беломорски“, както и пренесената късно традиция на католическата „звезда“. При лазаруването също можем да говорим за няколко разновидности: моминско лазарско хоро през Велики пости; обредно обхождане по къщите на Лазаровден; лазаруване с кукла; училищен вариант (подробно вж. Ганева-Райчева 2002).

Емблематични за селата със старо местно население са **църквите** (курбаните), прикрепени към значими християнски празници, свързани с началото или приключването на определена стопанска дейност или с почитане на *стопанина* на селището: Гергьовска, Илинденска, Богородична, Коша, Димитровденска, Блага черква.

Специфична е картината на обредната култура на преселниците от Одринско и особено на тези от Дедеагачко и Гюмюрджинско. Тя е сравнително добре съхранена в селища, където има компактни групи от тези райони. Известни различия в песенния репертоар на селата Орешник и Дуганово, с преселници от тези райони, регистрира и Н. Рашкова (Рашкова 2009).

Със своите културни специфики преселниците обогатяват представата за традиционната култура. В празничния календар са съхранени старинни обредни практики и представи, традиционни форми на общуване между младите, между отделните поколения. Ще дам няколко примера.

**Сурва.** Традицията за маскарадни игри в Сакар е обвързана най-вече със Сирни Заговезни. В селата с преселници от Одринско и Дедеагачко вечерта срещу Сурва се правят маскарадни игри **Камила** (**Джамал** – Маточина, Михалич, Щит, Филипово, Орешник), в които участват момци и млади женени мъже (Сладун, Варник, Маточина, Михалич, Райкова могила, Димитровче – преселниците от Одринско, Устрем, Планиново, Българска поляна, Мрамор).

**Камилата** е конструкция от дървета и въже, покрита с чулове, черги, с окачени звънци, волски „петъли“. В нея влизат един или двама души. Освен **камила** и **камилар** (аджи баба) в маскарадната

дружина има *булка*, която носи бебе от парцали, *зет*, *поп*. *Зетят* е праметнал кросно като пушка. Някъде маскираните са с качулки от хасъри (рогозки) и с начернени лица. В Орешник са облечени в кожи и са със звънци на кръста. С групата върви гайдар.

Маскираните влизат във всеки двор. *Камилярят* пее песен на турски език (за песента вж. Рашкова 2009: 179–182). Диалогът също се води на турски език. Според нашите събеседници в Планиново специално са водили циганче, което може да говори на турски език, тъй като никой от българите не го говорел. Във всеки двор се повтарят едни и същи действия. *Камилата* и *камилярят* играят хоро. *Камилата* пада. *Камилярят* иска пшеница, „защото от ръжта *камила*та пърдяла, а от ечемика – полудявала“. Искат още вино, за да я свестят. *Булката* проси пари, за да купи дрешки на детето си, сапун – да го окъпе. Някъде *булката* мушка метла в печката, за да изгори. Стопаните гледат това да не се случи. Събралата си публика се стреми да открадне детето на *булката*. Като вземе житото, *камилярят* ръси из двора и казва „дува“ (молитва) на турски език. Стопаните даряват още луканка, пари, вино.

Маскираните обикалят къщите, докато съмне. После продават това, което са събрали, и се черпят. Пръчките от камилата се чупят и се слагат в курника за здраве на кокошките, на животните.

**Лазаруване.** Лазаруването с обхождане по домовете и богат песенен цикъл е характерно за селищата между р. Тунджа и планинското било на запад (Изворово, Черепово, Българска поляна, Хлябово, Сакарци, Мрамор, Устрем, Радовец, Планиново, Маточина, Сладун – вж. Рашкова 2009: 36). Училищното лазаруване е функционирало в югозападния край на региона – Доситеево, Оряхово, Момково, Младиново, Левка, Райкова могила, Димитровче, Орешник).

По-различно е лазаруването в с. **Дуганово** (от 1989 г. Капитан Петко войвода). Селото е заселено около 1924 г. с преселници от Одринско, Софлийско (Пишман – Чукурен), Дедеагачко (Дервент), Гюмюрджинско (Дерекьой). За населението от Софлийско е било характерно *лазаруване с кукла*<sup>4</sup>, което в новото село Дуганово е просъществувало съвсем за кратко и е било заменено с усвоеното от училище лазаруване.

Традицията е записана от жена, род. през 1914 г. в Чукурен. Моимте приготвят куклата *Лазар* от кросно, кръстосано с дебела черничева пръчка. Обличат я с бяла риза, сая и престилка, която вземат от жена без деца. Слагат вътре малко вълна. На главата (кросното) връзват за-

<sup>4</sup> Обичаят е практикуван в Ивайловградско, характерен е за български села в Беломорска Тракия, в Югоизточна Македония, в Мала Азия (вж. Миков 1993: 94; Кузманова 1993).

брадка. Деветгодишно момиче, от „цяла къща“, наречено *лазаркиня*, носи Лазара. Връзват за врата на детето цедило, с което цедят сиренето, пускат в цедилото Лазара и детето по този начин го държи. Момите, които ходят с Лазара, също се наричат *лазаркини*. Те са облечени в нови дрехи, приготвени специално за Великден. Обхождането започва в събота сутринта, в деня преди Цветница. Девоичките се събират в дома на малката *лазаркиня*, за да я приготвят. Всяка мома задължително трябва да иде на Лазара, иначе я подиграват. Започват да обикалят къщите отгясно наляво. Във всеки двор се пеят няколко песни – на стопанката, на млада булка, на малко дете, на мома и ерген, които скоро ще се вземат. Стопаните дават на *лазаркините* орехи, брашно, масло, булгур, мѐндоли. Като обхождат всички къщи, момите отиват на извор и там изпяват една песен. После се отправят към хорището. Там решават у кого и какво ще готвят на другия ден.

Лазаруването с кукла съхранява старинни представи и практики, свързани с култа към предците, социализацията на момите, продуциране на плодородие и здраве. Куклата Лазар притежава особеностите на магико-продуциращ образ, чието семантично единство се изгражда от взаимодействието между социализиращите, продуциращите и поменните елементи. Тя е както събирателен образ на лазарките, така и на атрибутивно равнище – маска (вж. Миков 1993: 97–98).

**Великден.** Изпълняваните обредни практики и предписания на обичая съхраняват заложените във великденския обредно-празничен комплекс идеи за преход в природен и социален план, поменалната семантика (бавните хора), елементи от социализацията на младите, представянето им пред обществото, формите и нормите на общуване между половете и др. Обогатяват представата ни за социализиращите функции на празника, за нормативната култура и разкриват нови ритуализирани детайли.

В **Дуганово**, ако има стодени, майката на момчето ходи у родителите на момичето и носи чехли или престилка, ново саханче със сирене, *колак* с три яйца, яйца в кошница. Майката на момичето ѝ връща колак с пет яйца и отделно няколко яйца.

В Сакар традицията за великденските люлки се свързва най-вече с люлеенето на децата за здраве. В **Орешник** (преселници от Дедеагачко – Дервент, и Гюмюрджинско) от Великден до Спасовден съществува традиция в неделя и на празник да се правят люлки за момите и момците. Всяка мома взема въже и след черква, като съберат от пет до десет въжета, спускат люлки по махали. Момите започват да се люлеят, но като дойдат момците, им отстъпват мястото си на люлката. Ергените се люлеят, а момите им пеят (за песните вж. Рашкова 2009: 323–325).

За Великден девойките си приготвят задължително три нови премени. В повечето села „газето“ (новата, най-хубавата премяна) се облича на втория ден на Великден. В **Орешник** в неделя момите са облечени в сини фустани и са с шарени престилки. В понеделник са с бели фустани с червени престилки и бял ръченик (забрадка). Във вторник са със сини саи.

В неделя на обяд всички са на хорото. Три дни се играе хоро до мръкване. Играят моми, момци, жени и мъже. Възрастните седят отстрани на „асърчета“ и гледат. В **Орешник** женените мъже и жени се хващат на хорото на третия ден. Пак в същото село в неделя и понеделник до обяд (при преселниците от Дервент, които са били повече и другите са правели като тях) играят „сурнати хора“: „Назад- напред, не го скокат, хванати са за кръста“. До понеделник на обяд „няма свирня“. На втория ден по обяд момите правят „Калин-порталин“. „От едното хоро стават две хора. Двете хора стават едно слядно (една зад друга са момите). Двете моми, които са водили двете хора, застават една към друга с лице, хващат червена кърпа и я държат. Двете пеят, другите моми минават под кърпата и отпиват (песента вж. Рашкова 2009: 319). Движат се в кръг, като три пъти обикалят едната мома. Като изпеят песента, едната мома отива в единия край на хорото, другата от другия и извикват „ихуу“. Разваля се хорото. Тогава момите вземат от майките си боядисани яйца и дават на всеки момък по едно жълто и едно червено и една китка. Китката е изработена с тел, паричка, с реснички от целволе, синьо мънисто, с шарени конци и червен цвят. Годеницата също дава на годеника си яйца. Момците се разделят на две групи и застават един срещу друг в редици. Започват да се „мерят“ с яйцата. Като хвърлят всички яйца, се дава начало на хората на гайда – „тръснатите хора“.

На великденското хоро повсеместно в селата се менят яйца. На втория ден на Великден в **Орешник** роднините на момъка подаряват на годеницата му по едно яйце и перо. „Цялата я накичват с пера по главата“. Подаряват ѝ и забрадки, които слагат на колана на престилката.

В **Дуганово** на третия ден на Великден годениците на преселниците от Дерекьой даряват всички на хорището – цялото село. „Лелята държи месаля, главеницата ходи. И всеки гледа по лев, по два, бакшиш да ѝ даде“.

В **Орешник** преселниците продължават традицията от с. Дервент, Дедеагачко, на излизания на жени и моми в периода между Великден и Спасовден до параклиси и раздаване на курбани („Св. Мария“, „Св. Илия“, „Св. Атанас“). На втория четвъртък след Великден ходят на черквата „Св. Илия“, която се намира на няколко часа път от

селото. Носят колаци, шарени със сусам и изрисуван кръст, яйца, баници, „кашници“ (подобно на палачинки), мляко, сутляш, курабии. Там се коли и курбан. Изпетите песни на връщане от църквите представят старинни фолклорни образци. Жените, от които са записани, са родени през 1904 и 1908 г. (вж. Рашкова 2009: 320–323)

**Еньовден.** Съхранени са старинни представи и практики. Вярва се, че слънцето „играе“, „върти се, докато се дигне два-три боя“ (**Орешник**). Пак там се търкалят по тревите за здраве и връзват на кръста си тревата повет, за да не ги боли, докато жънат.

За този ден са характерни редица гадания за здраве и живот, свързани с мантическата сила на растителността, с посредническите свойства на хляба и огледалото. В **Дуганово** срещу празника слагат бърз по керемидите за всеки член от семейството и сутринта в зависимост от това дали е свеж или увяхнал, гадаят кой ще бъде здрав и кой болен през годината.

Пак в **Дуганово** момите за женене един ден преди Еньовден ходят по къщите да събират брашно. То трябва да се „открадне“, да се вземе, когато стопанката я няма вкъщи. Вечерта момите и момците се събират в някоя къща и от брашното правят *солен колак*. Всеки откъсва парче от него и вечерта го слага под възглавницата си. Вярва се, че когото сънува, за него ще се ожени. Момите при преселниците от Гюмюрджинско в Дуганово срещу Еньовден слагат огледалце на керемидите. Вярват, че момчето, което ще вземат, ще дойде в съня им и ще им донесе огледалото.

\* \* \*

Богатството на фолклорната традиция в Сакар е съхранено най-вече като памет. Забраната за честване на празниците, свързани с християнския календар, за правене на общоселски курбани, седенки и дори общи хора в първите години след 1944 г. не отминава и сакарското население. През този период редица черкви са разрушени или са превърнати в обори и складове за сено. След масовизацията при кооперирането на земята през 1956–1957 г. значителна част от сакарското население се преселва в градовете или в пловдивските и старозагорските села. Постепенно крайграничните селища обезлюдяват. Така се стига до 22-ро постановление на ЦК на БКП и Министерския съвет през 1982 г., което не можа да изпълни своите цели – да засели отново и напълни с живот сакарските села.

През годините на социалистическото управление Гергьовден, Бабинден, Трифоновден и Къпек бей (маскарадни игри по Загевезни) са трансформирани съответно в Ден на животновъда, Ден на родилната помощ, Ден на лозаря, Ден на плодородието. Елементи от бога-

тата обредност на Сирни Заговезни се запазват в „куркувниците“ на Хлябово. С помощта на училището в редица села (Устрем, Радовец, Сладун, Мрамор) е възобновено коледуването и лазаруването. Другаде (Левка, Райкова могила) съвременните зимни седенки се превръщат в срещи на самодейните групи от различни села, на които се представят и обреди (годеж, Бабинден, Сирница, Бъдни вечер). Самодейните групи в селата от региона са създадени още в края на петдесетте години на ХХ в. Повечето от тях до средата на 80-те години са с редовни изяви в селата си и по фолклорните събори. През 80-те години влияние върху тяхната активност оказва и интересът на телевизията, заснела прояви на самодейци от Левка, Радовец, Младиново, Райкова могила, Устрем, Йерусалимово, както и записите на Радио София и Радио Стара Загора предимно от съборите.

Важна роля за запазване на културната памет имат краеведските проучвания на учители, летописните книги на отделните селища (Овчарово, Оряхово, Доситеево, Момково, Сладун, Мрамор, Хлябово, Радовец, Филипово, Присадец, Маточина), сведенията за историята на селището, съхранявани в кметствата, някои от които са изготвени още през 1934 г.

С изданията в последните две години се запълва една съществена празнина в етнологичното и фолклористичното изследване на региона. Налице е обемен масив от сведения за културната традиция на региона, който може да е полезен за местните културни политики.

Регионът се отличава с богати песенни цикли, танци и добре съхранена наративна култура. Сред записаните класически фолклорни текстове са и предания за Вълкашин, за Кара Кольо (за Каракольовата пещера в землището на Дрипчево, за строежа на манастира „Св. Троица“), за Вълчан войвода и поп Мартин, за заораване на селища (с. Дрипчево, Овчарово), които представят устната история на този край и съставят биографията на места, които могат да се превърнат в емблеми на региона при анимиране на наследството.

Важна роля в междуселищното общуване и културните взаимовръзки играят панаирите в местността Мая баир и на манастира „Св. Троица“, първият престанал да съществува след 1944 г., а вторият функциониращ и днес. Корените на панаира на Мая баир отвеждат към годините на османското владичество. Основанията за събирането на това място и коленето на курбан се търсят в архаичните времена, когато тук според съхранената легенда се явявал за доброволна жертва млад елен. Домакини на панаира през времето на неговото съществуване до 1944 г. са селата Черепово, Изворово, Дрипчево, Българска поляна.

Сакарският край е известен с интензивното си *зеленчукопроизвод-*

*ство* (домати, краставици, дини, пъпеши, бамя, рогльо и други бобови култури), с отглеждането на сусам, нахут, анасон, фъстъци, захарна тръстика, бадеми, памук, тютюн и др., с развитото си лозарство. Сред *местните марки*, местните производства може да се посочат:

- традиционно производство на млечни продукти (йогурт, масло, бърканица, извара, тулумско сирене, ахчак;

- традиционни тестени храни: трахана, зелник, баницы, баницы с печени кори на връшняк – тиквеник и *баница с булгур*, карталачета, гюзлемета, катми, катмери, погачи с богата пластична украса за празници и обредни практики, хляб от нахут;

- продукти от грозде: петмез (с тиква и патладжанчета), туршия от грозде (грозденица – от афуз);

- традиционно производство на месни храни: *кокошка с булгур*, каварма, тавалък (месо с праз лук), луканки (с праз лук по специална технология);

- традиционно производство на сладкарски деликатеси: тахън, счукан сусам с петмез, малеби, сладкиш с петмез, орехи с карамелизирана захар, кешкек;

- традиционно облекло – богати шевици на ръкави на ризи и поли на сукмани (*лъсняк, белкосняк, кариотски, полъник, шити*), на престилки.

Емблематично за района в миналото е *бубарството*, особено за Харманлийско и Свиленградско. Така стигаме и до индустриалното наследство. Харманли е известен с единствената в страната граньорна (за бубено семе). През 20-те–30-те години на ХХ в. в Свиленград и Харманли са създадени сушилни за пашкули, коприненотъкачни фабрики, а в Харманли се открива училище за подготовка на кадри в отглеждането на копринената буба и изработване на копринени тъкани. Харманли е познат и като единственото място в България, където има промишлено производство на тахън.

Изреждам всички тези неща, за да припомня културния ресурс на региона и означа места, дейности и производства, които могат да послужат при разработване на културен продукт и културни маршрути, разкриващи богатството не само на региона, а и на съседните, отвъд границата общини. Не смятам за нереалистична идеята за общ празник на две или повече общини (от двете страни на границата), който би могъл да съживи традицията на панаира в местността Мая баир и включи в нея околните села. Би могла да се разработи идеята за организиране на ежегоден Фестивал на изобилието, който да съчетава различни дейности: представяне богатството от плодове на земята, които се отглеждат в региона (дини, пъпеши, зеленчуци) и продажбата им от местни производители; фолклорен фестивал; из-



ложба на продукти местно производство и продажба на традиционни храни. С подходящи сценарий, анимация, с техники, които градът владее – театрализация и карнавализация, би могло да се сътворят два празника, които да се превърнат и в ресурс за местно развитие. Следваща стъпка са общите културни маршрути.

С помощта на ясна културна стратегия и партньорство поставеното през последните години добро начало на трансграничното културно сътрудничество между отделни общини в България, Гърция и Турция може да прерасне в традиция, да породи и други дейности, които да допринесат за развитието и популяризирането на региона.

## ЛИТЕРАТУРА

- Хр. Вакарелски. 1935.** Бит и език на тракийските и малоазийските българи. София.
- В. Ганева-Райчева. 2002.** Календарни празници и обичаи. – В: Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. София: АИ „Проф.Марин Дринов“, 324–371.
- П. Делирадев. 1953.** Принос към историческата география на Тракия. Ч. 1. София. **Енциклопедия 1974.** Енциклопедия А–Я. София: Издателство на БАН.
- Г. Кацаров. 1933.** Народни поверия от древно и ново време. – В: Известия на Българското географско дружество, 1, 191–196.
- В. Кузманова. 1993.** Лазаруване с кукла. – Български фолклор, № 1, 84–93.
- П. А. Петров. 1958.** Към въпроса за наказателното запрягане на българите и у съседните тям народи. – Известия на Етнографския институт с музей., 5, 179–237.
- Г. Попов. 1890.** Пословици и гатанки от Харманлийско. – СбНУ, 2, 219–222.
- Д. Попов. 1938.** Гърците в Елховско. – Архив за поселищни проучвания., № 3, 3–34.
- Л. Миков. 1993.** Антропоморфната пластична фигура Лазар от едноименния обичай в Ивайловградско. – Български фолклор, № 1, 94–99.
- Е. Мицева. (съст.) 2002.** Фолклор от Сакар. Ч. 1. Разказен фолклор. Сборник за народни умотворения и народопис. Кн. 62. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. 308 с.
- Ан. Разбойников. 1909.** Народни песни от Мустафа паша. – СбНУ, 25, 37–86.
- Ст. Райчевски. 2002.** Историческа и демографска характеристика. – В: Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. София: АИ „Проф.Марин Дринов“, 7–19.
- Н. Рашкова. (съст.) 2009.** Фолклор от Сакар. Ч. 2. Песни и инструментални мелодии. Сборник за народни умотворения и народопис. Кн. 62. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. 1301 с.
- Сакар 2002.** Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. Попов, Р., Сл. Гребенарова (ред. колегия). Авторски колектив: А. Анчев, В. Ганева-Райчева, М. Дечева, М. Иванова, М. Китанова, А. Лулева, Е. Мицева, Ив. Николов, Р. Попов, Е. Порталски, Ст. Райчевски, Св. Ракишева, Н. Рашкова, Й. Тянкова. София: АИ „Марин Дринов“. 479 с.
- Кр. Узунова. 2012.** Миграциите на българското население от Западна и Източна Тракия в Хасковския регион. – В: Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследство, идентичности, интеркултурни взаимодействия. Съст. В. Ганева-Райчева, М. Елчинова, М. Златкова, Н. Вуков. София: ИЕФЕМ – БАН, 130–138: [www.2sidesborder.org](http://www.2sidesborder.org); също в: <http://books.google.com/books?isbn=9548458411>.

## ФОЛКЛОРНА МУЗИКА КРАЙ ГРАНИЦАТА: ТРАКИЙЦИ В САКАР

НАТАЛИЯ РАШКОВА

Хълмистата територия, запълваща пространството между реките Тунджа и Марица преди сливането им на юг, носи названието Сакар планина. Историческите сведения посочват значимото ѝ стратегическо разположение от античността до наши дни – на централен път, свързващ Европа и Азия, неведнъж поделена между държави, с честа промяна в състава на населението<sup>1</sup>. Понятието граница е ключово за историческата, а и за културната характеристика на този регион, особено когато се наблюдава през по-новата балканска история. От Берлинския конгрес през 1878 г. южната граница на българската държава претърпява няколкократно корекции, които повлияват върху процесите на миграции на население и бежански вълни в района на Сакар от Източна и Западна Тракия (Одринско, Дедеагачко, Гюмюрджинско).

Първият ми изследователски досег с тракийски бежанци се състоя преди три десетилетия именно в Сакар – при цялостно фолклористично теренно проучване на екип от тогавашния Институт за фолклор при БАН, проведено през периода 1981–1986 г. В резултат от работата ни в 31 сакарски села бе архивиран материал в обем от 16 500 страници, който съдържа сведения за заселването, селищния живот и междуселищните връзки, пълни описания на календарната и семейната обредност, трудовите практики, фолклорната музика, приказна и неприказна проза и др. с акцент върху функционирането на фолклорната култура. В съответствие с този изследователски подход моята задача бе записването на песенните цикли, инструменталната музика и реконструирането на местната музикална култура. Като резултат бе издаден отделен том от най-престижната поредица за публикуване на материали от българското фолклорно наследство, Сборника за народни умотворения и народопис – „Фолклор от Сакар. Песни и инструментални мелодии“ (Рашкова 2009). Подборът съдържа 1568 нотирани песни и 104 инструментални мелодии и е част от документирания репертоар на 222 носители на фолклорна музика. Трийсет от тези певци, певци и свирачи са родени в Тракия

---

<sup>1</sup> Вж. по-подробно Райчевски 2002.

извън границите на днешна България или са с родители бежанци, заселени в 11 от проучваните сакарски села (Сладун, Михалич, Райкова могила, Варник, Равна гора, Щит, Маточина, Присадец, Филипово, Орешник, Дуганово – от 1989 г. преименувано на с. Капитан Петко войвода<sup>2</sup>). Въз основа на събрания в тези селища музикален материал ще очертава някои специфики в общата характеристика на локалната музикална фолклорна култура в Сакар.

Демографските особености на региона слагат отпечатък върху фолклорната култура и музика. По своята музикална характеристика и изпълнителски стил сакарският музикален фолклор принадлежи към тракийската фолклорна област. Поради значителните размествания на населението и преселническите вълни в сравнително неголяма територия се наблюдават известни различия в музикалния репертоар на селищата. Това проличава най-добре в песните на преселниците от Гюмюрджинско (Сачанли, Карачкьой, Дерекьой), Дедагачко (Дервент) и Софлийско (Пишманкьой, Чукурен), живеещи от 20-те години на XX век в селата Орешник и Дуганово. Техният музикален фолклор носи отпечатъка на по-различна локална музикална култура, съпътстваща специфичен за нея контекст на употреба, характерен за старите им селища. По-ранна преселническа вълна, формирала особености в облика на фолклорната култура в Сакар, идва от селата в Одринско. Преместванията на южната държавна граница предизвикват превратностите в житейската съдба на бежанците от одринските села, които след няколкократно смяна на местожителството във вътрешността на страната се установяват в селища от Сакар, понякога на няколко километра от родните си места отвъд границата, с неосъществена надежда за завръщане. Като цяло тяхната фолклорна музика притежава местните музикални белези на региона. Сложният демографски облик на изследваната територия обяснява и различията в езиковия диалект, в традиционното облекло и в други елементи на местната култура. Внимателното вглеждане в музикалните особености и репертоара на различните групи население също разкрива вътрешното локално културно многообразие.

Както беше отбелязано, музикалнодиалектните различия в локалната култура на сакарските селища са най-ярко изразени в обредните песенни цикли на преселниците от Беломорска Тракия. Лазарските песни, пренесени от тях в с. Дуганово, открояват специфично звучене с музикални белези, непознати за другите села в района – асиметрия в музикалното фразирание и в метроритмично отношение.

---

<sup>2</sup> По-нататък в текста употребявам старото название на селото, каквото е било в момента на проучването, но и поради използването му и до днес сред местните хора.

## Пример 1.

M. M. ♩ = 192

Ю- нак я- бъл- ка мя- та, ма- ри: — На ти, мо- ме,  
я- бъл- ка.

Юнак ябълка мята, мари:  
„На ти, моме, ябълка.“  
Не ми даде ябълка, мари,  
най ма хвана за ръка,  
5 праметна ме на коня,  
заведе ме у дома,  
че се виком извика:  
„На ти, мале, отмяна,  
тебе къша лепена,  
10 бащо вода студена,  
мене бяла премяна.“

© 1983 г.  
Д. Иванов, Н.Р.

Мара Грозева Петрова,  
р. 1926 г. в с. Дуганово.

Текстовете носят старинни диалектни форми и лексика, както е и в друга лазарска песен:

*Войник ми мина, девойке ле,  
през Овче поле,  
видя го мома, девойке ле,  
прислядила го.  
Войник хи дума:  
– Мари, върни се,  
не идвай с мене.  
Насреца има  
широка лъка,  
широка лъка,  
люти кучета.  
Я ще подмина,  
ти ще останеш  
китки да береш.  
– Съжаликиш ме, любе ле,  
заберакиш ме.  
Ази си нося, любе ле,  
на десна ръка  
дари големи,  
дари кичени.  
Одарикиш ще  
тойте олдаши.*

В с. Орешник се оформя цикъл от песни след Великден, съпътстващи обредни действия, непрacticувани от останалото население в сакарския район. Преселниците, дошли през 1924 г., продължават и на новото място традициите от старата си селищна култура в с. Дервент, Дедеагачко – момински игри на песен на втория ден от великденските празници, излизания на моми и жени и раздаване на курбани на „черквички“ (параклиси) извън селото, където между Великден и Спасовден в неделя моми и ергени правят люлки. По спомени на преселниците, родени в с. Дервент в първите години на ХХ век, край родното им село е имало три черквички – „Св. Мария“, „Св. Илия“ и „Св. Атанас“. (Последните две са споменати в книгата на Димитър Шалапатов<sup>3</sup>, а за „Св. Мария“ преселниците казват, че била „сред дерето и не беше покриена, само с камъчета“ – вероятно стар, полуразрушен параклис.) В Орешник бежанците заварили параклиси извън селото, останали от живялото тук гръцко население. Дали им същите имена на светци и продължили обредната традиция за пролетни излизания след Великден. Песни се пеели като съпровод на момински игри, на връщане от черквите и на люлките. Звученето им е архаично, в свободен ритъм, в двувременен и тривременен тактов размер, както и в изключително редкия за Тракия тактов размер 8/16.

### Пример 2.

М. М.  $\text{♩} = 112$

463

Ма-ри Миль- ке ле, Миль-ке де- вой- ке, о-тиш-ла

Ми- ль-кя на де- нин Та- нас.

Мари Мильке ле, Мильке девойке,  
отшла Милька на денин Танас,  
на денин Танас на бистра вода.  
Наляла Милька и се върнала.

5 На път посрещна тровица турци,  
тровица турци, царви люди.  
Попитаха я, разпитаха я:  
— Мари Мильке ле, Мильке девойке,  
главена ли си, женена ли си?

10 — Ой вие, турци, царви люди,  
ни съм главена, ни съм женена.  
— Мари Мильке ле, Мильке девойке,  
да ти откършим от явор вейка,  
от явор вейка, стрък бял босилек.

15 — Ой вие, турци, царви люди,  
ку била Милька така зимала  
от явор вейка, стрък бял босилек,  
та не ще Милька така ходила  
неоглавена, неोजенена.

16.07.1983 г.  
с. Орешник, Н.Р.

Стана Стамова Пачелиева,  
р. 1908 г. в с. Дервент, Дедеагачко.

Изпълнителките на този характерен песнен репертоар от Бе-

<sup>3</sup> Вж. Шалапатов 2011: 106–107.

ломорието са били участнички в обредността преди преселването и показват старинни фолклорни образци, допълващи регионалното музикално многообразие в Сакар.

Във връзка с характерните метроритмични форми в хороводните песни трябва да се отбележи, че почти всички песни на хоро в прочувания район, с незначителен брой изключения, са изградени върху тактов размер 2/4. Между стотиците мелодии на хороводни песни, записани в Сакар, има единични образци в неравнodelните тактови размери 5/16 и 7/16 с удължен трети дял и те отново се появяват съответно в двете села Орешник и Дуганово. Това отново е специфика на музикалния фолклор от Беломорска Тракия, съхранена от преселниците в Сакар. Друга уникална метроритмична формула (редуване на 8/16 и 5/16) съществува в две песни от Орешник, изпълнявани задължително при започването на великденското хоро. Обредният произход на тези песни прозира и в ограниченото развитие на мелодическата линия.

### Пример 3.

М. М. ♩ = 432

1223

Сто-вян-ко лъо, мо-я лъ-ще-ръо,  
от-как те май-ка о-гла-ви.

— Стовянко, моя дъщерьо,  
откак те майка оглави,  
черна Стоянка почерня,  
бяло ти лице повяхна,  
5 руса ти коса окапа —  
хай да му върним мишанът.  
— Мале ле, ти Стовянкина,  
върниш го, мале, не върниш,  
я веки няма да стана,  
10 да стана, да са пременя,  
на хоро, мале, да ида,  
със дружки песни да пея,  
със дружки хоро да игра.

Лим гледай, мале, лим слушай —  
кога ми дойде праматар,  
15 праматар, мале, безиргён,  
да ми откупиш, мале ле,  
до два ми ясни тунчове.  
20 Да ги прикачиш, мале ле,  
на нашта черна черница.  
Когато вятър подуха,  
тунчове ясно да пеят  
и ти да кажеш, мале ле:  
„Стоянка, с'иди от хоро,  
25 от хоро, от оръшето.“

16.07.1983 г.  
с. Орешник, Н.Р.

Стана Стамова Пачелиева,  
р. 1908 г. в с. Дервент,  
Дедеагачко.

Очевидно необичайният за сакарската част на Тракия тактов размер 8/16 е залегнал в музикалното съзнание на беломорските тракийци. В известния сборник на Васил Стоин „Български народни песни от Източна и Западна Тракия“ (Стоин 1939) е публикувана песен,

записана в с. Козлуджа (днешното с. Орешник) от преселник от с. Карачкьой, Гюмюрджинско. Пее се на трапеза и е с текст за Капитан Петко войвода, а мелодията е хороводна в размер 8/16. Това е пример за ползване на старинна мелодия за новосъчинен текст, който се е родил по повод на събития от историята на Беломорска Тракия.

#### Пример 4.

М. М.  $\text{♩} = 320$

Пет- ко йол- да- шим ро- мо- ня: 3 гюз- гюн ли

ти е тай- фа- та

Петко Йолдашим ромона:  
— „Гюзгюн ли ти е тайфата?  
Я съм провёл ячлия  
До Стамбол града голяма

До руска каймакамина,  
Какъф ше хабёр да дойде“.  
Той си Петкому ромона:  
— „Петко льо капитанине,

Утре ше минё, заmine  
Керима бяла кадъна  
Със тристотини иманё,  
Със петстотина сеймёне“.

Пълъ Стойло Михалевъ, 60 год., отъ с. Карачкьой, Гюмюрджинско — декември 1931 г., с. Козлуджа, Елховско.

Музикалната специфика на песенния репертоар е едно от основанията за съществуващото продължително време културно разделение между преселническите групи, дошли в сахарските села от различни места. Ако съществува близост в говора, облеклото, стъпките и музиката на хората, манталитета и т.н., се поражда нагласа за общуване, съгласие за женитби, формира се чувство за принадлежност към „своята“ земляческа група. Различията предизвикват отчуждение от групите на „другите“, избирателно общуване, което от своя страна спомага за запазването в известна степен на специфични етнокултурни белези на отделните групи население.

Чувството за родова и селищна принадлежност е много силно през първите десетилетия на преселването и се проявява в общностния живот. В с. Дуганово коледарите ходели само в къщи на своите преселници: „Ний сме от Пишман долу, Софлийско. Дерекъво е Гюмюрджинско, Дервенят — и той, гюмюрджински са тия села. И одринци имаме. И се деляхме на три коледарите. Тия, дет си имат одрински къщи, ходят си поотделно. Одринци ходят на одринските къщи, пишмянци ходят с тяхните песни — ний си ходим на нашите си, а дерекъвоци ходят на тяхните си. Всяки си пее песните“<sup>4</sup>. Недопустимо било да ходят в други къщи: „Не! Закон! Чуют ли се, каже

<sup>4</sup> АИФ № 267, с. 2. Инф. Грозю Петров Грозев, род. 1924 г., с. Дуганово.



ли се тва нещо – веднага бой става<sup>5</sup>. Хорото на коледарите било общо, но се карали кой да го води. За всяка група преселници на хорото на Коледа свирела отделна гайда на отделно хоро: „Три хорá играят. И като играят, играят, га се скарат, че един бой – избиват се. Който надвий. Че сяки си свири отделно – дерекъовци пеят други пясни, наште пеят други пясни. На Коледа тъй“<sup>6</sup>. На седенки пак ходели по своите къщи. Смесили се около 15 години след преселването. Хорáта се делели и на Великден, защото имали други носии, различни песни. Делението отново било на три групи: „дерекъовци“<sup>6</sup>, „пишмянци“ и одринци заедно с дервентци.

Илюстрация на такова отношение, свързано с фолклорна музика и танц, е изказването на преселник от с. Дервент, Дедеагачко, в с. Орешник: „Те са извиваха три-четири хорá тука: македонско, дорвенско, карачкъовско, одринско. Когато имаше празник, тъй бяхе – секи клоняше към неговото си хоро. Щото секи си знае хорото. Ний играем друго хоро, другите – друго. Македонците си имат други пясни, друго хоро. Доста хора имаше от тях. Те си играеха тяхно хоро отделно, на горния край. Ний повечето с карачкъовци го играехме. После смесено почнахме да го играем. Почнаха да са зимат, да са дават. Отначало една-две години не са зимаха. Щото смятаха, че пак ше са върнем. Първите години тъй бяхе. Сега веќе едно село станахме. А в началото са деляха на села, докато свикнат“<sup>7</sup>.

За специфичен вид обредно хоро, донесено от Западна Тракия, разказва гайдарят Петко Димитров Салъков, роден през 1902 г. в Пишманкъой, Софлийско, заселен в с. Дуганово. То не се среща никъде другаде в района на Сакар, нито сред одринските преселници. Това е специално „Нямско хоро“<sup>6</sup>, което се играе на Бабинден в дома на бабата: „Жените играят нямско хоро у бабата, в стаята. Казват: „Който е съгласен да играе нямско хоро, да остане!“ Другите излизат. Сичко облякано. Като заводи хорото, почнат да играят. Който води хорото, някоя жена, сваля чумбера и го показва на другите, да видят какво да свалят. После сваля аджамката, подаде я да видят сички и сяки сваля същото. Като сваля тя, и те свалят. Свалят чукмана, остават по риза. Има си жени, на сяка поотделно им събират дрейте и ги слазат настърни. Приказки няма, никой не приказва. Играят го за майтап. Га пи́нат малко, тогава играят нямското. Няма никой да ги гледа. Само бабата и аз, друг няма никой. Бабата не са фаца“<sup>8</sup>.

<sup>5</sup> Пак там.

<sup>6</sup> АИФ № 267, с. 21. Инф. Мара Грозева Петрова, род. 1926 г., с. Дуганово.

<sup>7</sup> АИФ № 268, с. 2. Инф. Никола Вълков Тингев, род. през 1903 г. в с. Дервент, Дедеагачко, преселен през 1926 г. в с. Орешник.

<sup>8</sup> АИФ № 267, с. 24. Инф. Петко Димитров Салъков, род. 1902 г. в с. Пишманкъой,

Разбира се, най-характерното за Беломорска Тракия хоро – „Слядно хоро“ – също е пренесено от бежанците в Сакар и е емблематично за техния фолклор. Играе се в колона от момичета и омъжени жени: *„Слагат лявата ръка отзад на кръста, следващата жена я фаща с дясна ръка. Сурват [плъзгат] десния крак напред, другия „следи“ – слядно хоро. Пристъпят бавно, стъпка по стъпка напред, една след друга, обикалят, завиват. Жените играят и пеят. Може да свири гайда“*<sup>9</sup>.

Въпреки че различията в музикалния фолклор на дошлите в Сакар тракийци от Одринско и на местното население не са така очевидни поради териториалната близост и сходства във фолклорната култура, съществуват отделни елементи, характерни за фолклора на преселниците.

Само в селища, преселени от Одринско, на Сурва (Нова година) маскирани мъже водят „камила“, пеят песен „на джамал“ и обикалят по къщите с музикант. Изпълнителите нямат обяснение за произхода на песента (тя е една за всяко село), пеят я с изопачени турски думи, а в с. Щит на гръцки език („на гръцкия джамал“), често без да могат да преведат точно съдържанието на текста. Преобладаващият брой песни е в тактов размер 3/8, има отделни образци в 2/4 и 5/16, с тонов обем между терца и квинта, в различни диатонични звукореди със и без подосновен тон.

Музикално разделяне на сакарската територия се осъществява и според още един показател от обредната музика – песенните мелодии в обряда за дъжд Пеперуда. Най-разпространени са две от осемте различни „пеперударски“ мелодии. Първата е известна и популярна в цяла Източна България. Втората мелодия се отличава по своята музикална характеристика – интонационен контур, тонов обем и ладова организация. Локализира се в села край десния бряг на р. Тунджа, които са заселени от Одринско (Сладун, Присадец, Маточина, Варник).

Фолклорната инструментална музика от Сакар в момента на прочуването бе представена от изпълнения на кавал и гайда. Според сведения на музиканти в селищата между Тунджа и Марица местните гъдулари са били рядкост, а гъдулковото свирене е привнесено в района. Преселниците от Одринско обаче си припомнят за гъдуларско свирене в тамошните села. Характерен момент за сакарските села с преселници от Одринско е задължителното участие на Коледа на свирачи (кавалджия или гайдар), които съпровождат коледарските групи.

Софлийско, преселен през 1924 г. в с. Дуганово; гайдар.

<sup>9</sup> АИФ № 267, с. 9. Инф. Петко Димитров Салъков.

Регионалните теренни проучвания винаги започват от изучаване на заселването и миграционните пътища на населението. Изследването на традиционната култура, включително и на музикалния фолклор, дава познание за произхода, културните взаимодействия, процесите на промяна. В локалната музикална култура на Сакар като специфични се отделят двете села Орешник и Дуганово с жители, дошли от Беломорска Тракия. Фолклорната им музика е пренесена от хора, преживели преселването в младите си години, когато вече са възприели напълно музикалния репертоар на старите си селища и са участвали в обредния и празничния живот. По този начин те са успели да запазят спецификата на традиционния си фолклор и да се разграничат от местното сакарско население. Обратен е процесът на взаимопроникване и синтез в музикалния фолклор на местното население и преселниците от Одринско. Обяснението може да се потърси в териториалната близост на напуснатите и новозаселените села и в предположението, че те са съставлявали повече или по-малко единни звена от общ фолклорен ареал. Населението в Сакар осъзнава общата си съдба на обитатели на крайгранична територия и е опазило паметта за травматичното минало. В местното сакарско село Левка дори е създадена песен за принудителното изселване на българите от Дедеагачко, изпълнявана на лятно хоро, със съчувствие към трудната съдба на бежанците.

### Пример 5

M. M. ♩ = 168

Ка-кво е чу-до ста-на-ло, мъ-ри, през двай-се й  
тр-та го-ди-на.

1 Какво е чудо станало, мъри,  
през двайсе й трета година.  
Нашите мили българи, мъри,  
какви са телта теглили  
5 от нусти гърци проклети.  
Гърци заповед издали,  
българите интернират.  
Първо Чобанка дигнали,  
после дървенци караха.  
10 Кога дървенци караха,  
земя и небо трептеше,  
порой дъждове валиха,  
а пък горките българи  
гладни и боси пътуват

15 и нощем във пренощуват.  
Бадан са село лежали,  
не било малко, не много —  
два часа скоро им дали  
дечица да си приберат,  
20 кой квото може, да земе,  
да го изнесе, изнесе  
на черковното хорище,  
хорище, още сбирище.  
Съмна се свята нидяля,  
25 камбани бият в черкови,  
а пък горките българи  
във вагони ги тваряха,  
в Дедеагач откарваха.

1 07.1982 г.  
с Левка, В.Г.

Елена Христова Андонова,  
р. 1912 г. в с. Левка.

## ЛИТЕРАТУРА

**С. Райчевски. 2002.** Историческа и демографска характеристика. – В: Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 7–19.

**Н. Рашкова. (съст.). 2009.** Сборник за народни умотворения и народопис. Кн. 62. Фолклор от Сакар. Ч. 2. Песни и инструментални мелодии. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

**В. Стоин. 1939.** Български народни песни от Източна и Западна Тракия. София, Тракийски научен институт.

**Д. Шалапатов. 2011.** Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия. Издателство „Български писател“.

## ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

АИФ – сигнатура на архивните единици в Националния център за нематериално културно наследство при Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН.

**„ТРАКИЙСКАТА“ ТАМБУРА –  
ПОЯВА И ВЛИЯНИЕ.  
ВРЪЗКА С ПРОЦЕСИТЕ  
НА МОДЕРНИЗАЦИЯ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ  
НА ФОЛКЛОРНАТА НИ ТРАДИЦИЯ**

**ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВ**

На пръв поглед заглавието на настоящото изложение би могло да прозвучи смущаващо и некореспондиращо с проучванията и знанията, които имаме за тамбурата в нашата фолклорна традиция. Голяма част от тях са конституирани в средата на XX век. И пречупени през призмата на изминалите десетилетия, вече не отразяват динамично променящата се съвременна фолклорна среда в България. Най-общо бихме могли да ги обобщим така:

- Тамбурата е типичен двугласен инструмент, вписващ се превъзходно в местната диафонна песенна традиция.

- Среща се предимно в Пиринския край, Родопите, малко в Средна Западна България, в някои райони на Северозападна България.

С поставяне началото на професионалното ни фолкорно изпълнителско изкуство, свързано с процеси като ансамбловото движение и професионалното фолкорно обучение, в народния инструментариум настъпват съществени промени. Те се изразяват в няколко посоки – уеднаквяване на строя, респективно интонацията; подобряване на акустичните качества и конструктивни промени, улесняващи изпълнителя в процеса на музициране.

Започнали едновременно своя път на развитие в средата на XX век, изпълнителските възможности днес вече изпреварват еволюцията на народните инструменти. След първоначалната огромна крачка в усъвършенстването им днес ние ги възприемаме като една даденост и връх в тяхното развитие, без да си задаваме въпроси като: *Как е станала тази промяна; какво я е повлияло; можем ли да подобрим още качествата на инструментите, така че да подпомогнем музикантите в изпълнителския процес?*

Или тук виждаме една страна от проблема, формулиран още през 80-те години от Доротея Добрева: *„Дали в стремежа си да запишем онова, което подлежи на изчезване, пропускаме да документираме живите и актуални форми за съвременно битуване на фолклора“*. С други думи, че изследователите на фолклора се съсредоточават върху събиране, проучване и реставриране на старата фолклорна музика и донякъде пренебрегват практиките и формите, чрез които става нейното преобразуване в модерен фолклор.

Част от тези неизяснени въпроси са възникването и утвърждаването на „тракийската“ тамбура. Тамбурата не е бил типичен инструмент за Тракия в миналото. За употребата ѝ тук бихме могли да съдим от някои текстове на песни, предимно от Странджа, в които се споменава за инструмент „булгария“. А също и от откъслечни сведения за „каснаклия“ тамбури в Хасковско, израз на по-нови влияния.

Днес, в началото на XXI век, все по-често се говори за „тракийската“ тамбура. За нейното официално представяне можем да приемем книгата на Краси Желязков – „Книга за българската тамбура“. Там авторът я описва като: осемструнен инструмент (с четири двойни струни), в строй: e1, h, g, d; стандартизирана по форма и размери.

Съществува известна неяснота по отношение на това как се достига до тази съвременна форма и вид на инструмента, различаващи се от тези на старобитните тамбури. Най-разпространеното твърдение е, *че с навлизането на тамбурата в народния оркестър тя променя функцията си. Това налага промени в конструкцията, а оттам и в настройката*. Едно твърде общо схващане, игнориращо всякакви интерактивности с други подобни инструменти, битуващи по това време в България, а и на Балканите.

Необходимо е да се отбележи и създателят на тази „тракийска“ тамбура. Това е габровският майстор Стефан Петров Стефанов (бай Стефан). Той сам по себе си представлява един своеобразен феномен, отличаващ се от другите майстори на народни инструменти по следния важен признак – разпространение и употреба на неговите тамбури.

Смело може да се заяви, че днес почти всички професионални изпълнители свирят на неговите инструменти. Те са предпочитани и от много голяма част от самодейците-тамбурджии. В подкрепа на последното твърдение бих превел изводите от проведените от мен теренни проучвания на XII и XIII Събор на народното творчество „Пирин пее“ 2010 и 2012 г. Там се установи, че около 80 % от изпълнителите свирят на габровски тамбури, изработени от бай Стефан. Като основни причини за този своеобразен „монопол“ може да се изтъкнат усъвършенстваните акустични и конструктивни качества на неговите „продукти“.

Върху еволюционните процеси, свързани с появата на „тракийската“ тамбура, известна светлина хвърля самият майстор Стефан Стефанов. Ето какво в тази връзка той споделя: *„Отбивах военната си служба в Харманли през 1948-50 г. Там, в поделението имаше едни инструменти – бисерници, брачове, булгарии, бердета, донесени някъде от Сръбско. Докато бях там, копирах формата и размерите им и направих няколко доста сполучливи модела. Така започнах да изработвам и моите тамбури“.*

Самоукият габровски майстор не е продължител на някаква установена местна традиция и до този момент има само няколко, недотама сполучливи опита с направата на китари. След като заимства моделите от чуждите инструменти, Стефанов започва да изработва и своите тамбури - „тракийски“ и „пирински“ (шестструнни). Естествено, с годините практика, те претърпяват някои несъществени изменения в устройството, резултат от търсенията на майстора в посока усъвършенстване на инструмента, а навярно и като опит да се дистанцира от копираните модели. Но по същество майсторът запазва вида и размерите на тамбурите си, доближени до първообразите им от хърватския оркестър.

В същото време габровският майстор продължава да изработва и целия инструментариум на хърватските оркестри. Факт, който допълнително обуславя неговата обвързаност и зависимост от чуждата музикална традиция.

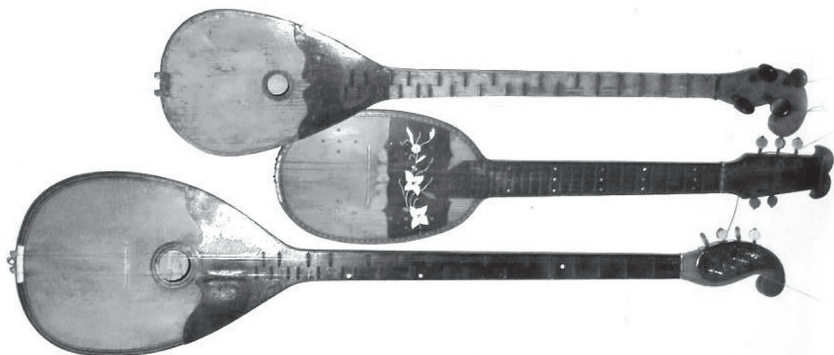
Тук е и мястото да се дадат и пояснения за тази недотама позната или пренебрегвана форма на музициране от началото на миналия век – градските тамбурашки оркестри. Те се зараждат в средата на XIX век в Хърватия и постепенно проникват в съседните балкански страни и в част от Западна Европа. Започването на серийно, фабрично производство на стотици унифицирани инструменти подпомага процесите на усъвършенстването и разпространението им. Носени от емигрантските вълни, те достигат до Австралия и Америка, като се превръщат в културен символ на хърватската идентичност, чрез който се противопоставят на различни асимилационни влияния.

Тази любителска форма на оркестрово музициране не подминава и България. Навлиза у нас около 1895 г. и в продължение на 15-20 години участва активно в музикалния живот на жадния за култура и отворен за външни влияния български град. От десетките такива състава в първата половина на XX век днес са останали само два тамбурашки оркестъра, продължители на чуждата традиция – Тамбурашки оркестър „Русе“ и оркестърът към ансамбъл „Илинден“ – София. Макар и да нямат пряка връзка с битуващи до този момент у нас музикални практики, следата и влиянието на тамбурашките ор-

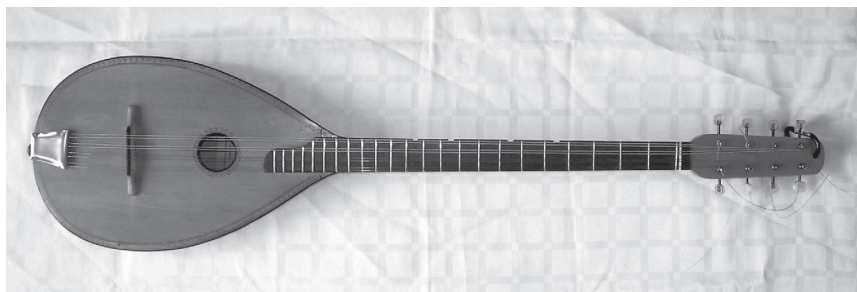


кестри може да се проследят и до наши дни в някои от съвременните проявления на музикалния ни фолклор.

Приемствеността между днешните български тамбури и хърватските им първообрази е по отношение на формата, размерите и редица други конструктивни особености. За подкрепа на това твърдение е необходимо едно по-детайлно сравнение и анализ на тези инструменти.



*Два автентични брача и бисерница*



*Осемструнна „тракийска“ тамбура*

Общите конструктивни елементи между двата инструмента са:

- Крушовидна форма на резонаторния корпус.
- Метален ключов механизъм.
- Метални позиционни прегради, подредени хроматично.
- Знаци за ориентир върху грифа.
- По-плитък резонаторен корпус.

- Голям резонаторен отвор.
- Резонаторна дъска, изработена от две симетрични половини.
- Кантоване с целулоид периферията на резонаторния корпус.
- Метален струнник за закрепване на стуните.

На следващата таблица се съпоставят в детайли конструктивните параметри на инструмента „брач“ (част от хърватските тамбурашки-те оркестри) и съвременната „тракийска“ тамбура.

Размери	Тамбури	Брач – I и II	Осемструнни „габровски“ тамбури
Пълна дължина		88 – 95 см	88 – 92 см
Дължина на корпуса		33 – 38 см	36 см
Широчина на корпуса		22 – 27 см	22 – 27 см
Дълбочина на корпуса		7 – 11 см	6 – 10 см
Брой позиц. прегради		23 – 25 бр.	23 – 25 бр.
Мензура на грифа		61, 63 или 65 см	61 см
Широчина на грифа при главата		2,8 – 3,3 см	3,2 – 3,4 см
Широчина на грифа при корпуса		3,5 – 4 см	3,7 – 4,1 см
Размер на резонаторния отвор		35 – 43 мм	39 – 40 мм

Както е видно, параметрите на двата инструмента са напълно идентични или много близки. Конструктивните разлики между тях са свързани основно с добавянето на още две двойки струни при съвременната ни тамбура. Във връзка с това се променят формата на главата и броят на металните ключове, налага се и незначително увеличаване широчината на грифа. Вследствие на това става възможна и основната функция на тамбурата в оркестъра от народни инструменти – акомпаниращата.

От казаното дотук бихме могли да заключим, че:

1. Появата на съвременната осемструнна „тракийска“ тамбура е подготвена от разпространената в градовете ни, в началото на миналия век, практика на хърватските тамбурашки оркестри.

2. Бързата и скокообразна еволюция на инструмента у нас през втората половина на XX век се дължи на факта, че той стъпва на основата на един вече усъвършенстван инструмент от семейството на тамбуриите – хърватския „брач“, а не на местните, предмодерни, инструментални традиции.

Именно поради „монопола“ в производството и разпространението на тамбури в България през последните 30-40 години инструментите на Стефанов представляват интерес от органиоложка гледна точка. Те биха могли да се причислят и към част от модернизацион-

ните процеси, трансформиращи старите селски, музикални практики и форми.

„Тракийската“ тамбура би могла да бъде съотнесена към някои от аспектите на тази модернизация, а именно:

- Озападняване – адаптиране на чужди музикални практики чрез промени в устройството, строя и функцията на инструмента.

- Огражданяване – от средата на миналия век, „тракийските“ тамбури битуват предимно в градовете (в ансамбли, школи и училища), като вследствие постепенно изместват старобитните образци и в селата.

- Рационализация – изразяваща се в стандартизация, температура и навлизане на иновативни технологии при изработката ѝ.

В ръцете на изпълнителите вече е един модерен инструмент с подобрени и стандартизирани конструктивни и акустични качества, който дава нов, мощен гласък в развитието на тамбурджийското изкуство, за извеждането му до нови творчески търсения и резултати.

Да, наистина, в настоящото изложение не се говори много за „тракийски“ маниер на свирене. С какво се отличава той и как се е развил – това са въпроси, изискващи по-дълбок и детайлен анализ и подходящи за отделна студия. Но убедено можем да посочим неговите носители: Димитър Колев, Александър Касиянов, Тодор Кортелев, Цветан и Ани Минчеви, Ангел Димитров, Николай Тодоров, Петър Захариев, Вели Чаушев, Ивелин Божанов, Николай Коджабашев и много други тамбурджии, заплениени от богатството на художествените възможности и виртуозността му. Причина за това доскоро да не се споменава широко за тракийски стил е, че повече шопски изпълнители тамбурджии са имали достъп до механизмите на популяризиране на музиката си в национален мащаб, като БНР и БНТ, а в малко по-ранни времена – „Балкантон“. Това донякъде отговоря и на Христофор Раданов, който възкликна с доза скептицизъм при първите ми записи за БНР: „Откъде дойде и кой го измисли този тракийски стил на тамбурата?“.

Анализирайки ареала на разпространение на „тракийската“ тамбура, виждаме, че днес тя не е ограничена само в пределите на Тракия. Използва се от най-изявените шопски изпълнители (Р. Сираков и Л. Владимиров), застъпена е във всички фолклорни ансамбли (без ансамбъл „Пирин“). Обобщавайки данните от теренните изследвания (споменати по-напред), се оказва, че съперници по употреба дори и на „пиринската“ тамбура в региона с най-голяма тамбурджийска активност – Пиринския край.

Това ни дава основание да обобщим, че инструментът, създаден от Стефанов и разпространен като „тракийска“ тамбура, далеч над-

хвърля рамките на локалното и местното, придобивайки национално значение.

Но разпространението на инструмента не се ограничава само в пределите на България. В своята богата практика като изпълнител и преподавател на същата тази тамбура срещам много чужденци, идващи в страната ни, за да овладеят този инструмент и търсещи начин да се сдобият с такъв, изработен от бай Стефан. Самият майстор споделя, че е продал десетки тамбури на любители и професионалисти извън страната.

Именно това е и една от формите и проявите на глобализация на фолклорната музика в България. А именно: чрез един здраво свързан с традицията ни инструмент, но с ресурс на диалогичност на полето на етномузиката. Диалогичност, подкрепена от неговата двойка функция – солираща и акомпанираща. Диалогичност, която може да го постави във фокуса на различни идеи и практики на интеркултурно взаимодействие.

### **Вместо заключение**

Ако бихме могли да определим втората половина на ХХ век като време на изграждане на парадигми и налагане на стереотипи в областта на фолклорното ни изкуство, то определено в началото на новия век назряват тенденции и условия за преосмислянето и реконструирането на част от тях. С цел извеждането на това изкуство в нови творчески полета и актуални форми и модели на развитие, отговарящи на променящите се нужди на днешното глобализиращо се общество.

С особена тежест това се отнася за съвременното тамбурджийско изкуство, нуждаещо се преосмисляне на неговото вчера, за да може днес и утре да успее да се впише в нови музикални явления, съчетаващи фолклорно и популярно, традиционно и модерно, локално и глобално.

### **ЛИТЕРАТУРА**

1. **К. Бураджиев.** Малка книга за тамбурата. АМТИИ – Пловдив, 2010.
2. **В. Димов.** Музика/и/ без граници – образователни хоризонти. – Годишник на АМТИИ – Пловдив, 2009.
3. **Д. Добрева.** Български материали от Освобождението до днес. – Български фолклор 7/2, 1981.
4. **К. Желязков.** Книга за българската тамбура. ИК „Кибеа“, София, 2005.
5. **Н. Кауфман.** Народната музика в Пиринския край. – ИИМ, кн.11, София, 1965.
6. **И. Качулев.** Тамбуриите в Разложко. – ИИМ, кн.1, София, 1952.
7. **Л. Пейчева.** Между селото и вселената. Старата фолклорна музика от България в новите времена. АИ „Проф. Марин Дринов“, София, 2008.
8. **W. Kolar.** A History of the Tambura. Vol. 1, DUTIFA, Pittsburgh, USA, 1975.

## КИРАДЖИЙСТВОТО В ДОЛЕН РУПЧОС

АНГЕЛ ЯНКОВ

Един от най-живописните райони на Средните Родопи от векове носи името Рупчос. Той обхваща водосборния басейн на река Чая<sup>1</sup> в горното и средното ѝ течение. Според местната топонимия тази планинска област се разделя на Горен и Долен Рупчос. Първата обхваща Чепеларското долинно разширение и околните планински скатове, а втората започва от тесния речен пролом на Чая при скалистия рид Бешолук и достига на север до местността Дълбина при водослива на Юговската река<sup>2</sup>.

В центъра на Долен Рупчос се намира Ропката или Хвойненската котловина. Тя е обградена от всички страни с планински вериги: на север – Белочерковския рид, от запад и юг – рида Чернатица, а на изток – Радьова планина<sup>3</sup>. Големият родоповед Стою Шишков смята, че тая хълтина е центърът на рупците<sup>4</sup>. В нея са разположени недалеч едно от друго селата Павелско, Хвойна, Малево и Орехово.

В миналото Рупчос е почти напълно откъснат и изолиран от света край. Планинското земеделие дава незначителни доходи, тъй като нивите са слаби и разпръснати на големи разстояния, а животновъдството – примитивно и несигурно, затова повечето рупци се занимават с кираджийство – превоз на стоки на самар срещу заплащане (*кирия*). В Ропката то се оформя като основен поминък още през XVIII в., запазва своята роля и значение след Освобождението и просъществува в новите условия почти до средата на XX век. Кираджийството заема първо място и е без конкуренция сред другите практикувани занаяти в Долен Рупчос като зидарство, въглищарство, катранджийство, гурбетчийство и пр.<sup>5</sup> Нещо повече, налагането на кираджийството като традиционен поминък в разглеждания район води до развитието на самарджийството, сарачеството, налбанството, а по-късно и коларо-железарството като поддържащи занаяти, свързани с превоза на стоки и хора<sup>6</sup>.

В Ропката кираджийството се явява почти единственият възможен изход за изхранване на многолюдните фамилии. Обикновено главата на семейството се занимава със земеделие, скотовъдство и кираджилък – от всичко по-малко и все слабодоходно. В този слу-

чай то се явява сезонно занимание, което започва след пролетната сеитба и завършва през есента. По-малко са онези кираджии, които могат целогодишно да следват своето занятие. Това става само в онези семейства, където другите членове имат сили и възможности да извършват сами полските работи. Много често жените поемат всички стопански и домашни дейности, защото мъжете са заети с кираджилък, чрез който са си плащали данъците и са имали пари за посрещане на други спешни нужди<sup>7</sup>.

При кираджийството няма стройна вътрешна йерархия, но и при това занятие са необходими години, за да се усвоят тънкостите на професията. В Ропката са регистрирани случаи на кираджии-чираци. Те обикновено стажуват при своите бащи, затова кираджийството се превръща в потомствено занятие, предавано от баща на син. В Павелско, Хвойна и Малево има цели родове, които се занимават с кираджийство. Повечето кираджии са собственици на няколко мулета (обикновено от 3 до 5), като често те се сдружават за извършване на определена работа, водени от драгоманин. Заедно с това са отбелязани и керванбашии, които притежават десетки мулета, въртят търговия, имат свои наемни работници – кираджии без собствен добитък<sup>8</sup>. В зависимост от това дали работят за чужда или за своя сметка, се различават два типа кираджии. Първите се пазарят само за превоза, а вторите търсят „кяр“ и от стоката, т.е. занимават се и с търговия на дребно или на едро<sup>9</sup>.

Първият керванбашия в Ропката е Димитър Будьо. Той има в Павелско голям обор за многобройните си мулета и стая за спане на кираджиите. Най-добри негови помощници са Елен Въргулев и Тодор Багинов от Павелско, и Тодор Крушков (Губера) от Хвойна. След неговата смърт павелци се отделят, а като негов наследник се налага Губера. Той притежава много от качествата на своя учител и скоро става тежък керванджия и търговец. С керван от 30 собствени и наети мулета Тодор Губера кръстосва пътищата. Издигнал се като пръв керванбашия, той търгува с всички еснафи в Пловдив, Станимака (дн. Асеновград), Татар Пазарджик и Беломорието. Друг прочут хвойненски кираджия е Кольо Рупеца (Никола Жалов), който прекарва целия си живот в кираджийство. Той обслужва рибарите от Боругьол и затова няма овчар, занаятчия или търговец в Ахъчелеби, който да не го познава<sup>10</sup>.

Основоположникът на род Терзийски в Малево – Росен, е кираджия и търговец. Червенациите са видни кираджии в Ропката, а Батинковски, освен със земеделие, се препитават и с кираджийство. Първият малевски свещеник Васил Згуровски, преди да се ръкоположи, е бил най-образованият рупски кираджия. В Орехово кира-

джийството също има стари корени. Още в края на XVIII в. Тодор Пелтека (Латинджиев) със сина си Баба Слав прекарват стоки на самар с мулета от Беломорието до Бургас и обратно<sup>11</sup>.

Да си кираджия, означава да имаш крака от *чилиќ* (стомана), да нямаш страх от разбойници. Единственото оръжие на кираджията най-често е яката дрянова тояга, която му служи и за *възтеѓарка* (подпирачка). Поради несигурността по пътищата, където нападенията и обирите са обичайно явление, кираджиите пътуват почти винаги групово, в кервани. Трогателна е солидарността между тях – помагат си един на друг, уважават се повече от братя, защото всички се „пекат на един огън“. Ако някому се „разсипе“ или умре добиче, събират пари помежду си и му купуват ново. Обичайно явление в Ропката е и заемането на работен добитък за определено време. Когато някой ще кара кирия, а няма достатъчно мулета или коне, взима добичето на съседа си, за да товари и него. В такъв случай той дава на съседа част от кирията, или пък сетне му услужва със свой добитък да го кара с кирия толкова дни, колкото е ползвал неговия<sup>12</sup>. Най-пригодно и предпочитано за лошите родопски пътища е мулето. Знае се още и като „сиромашка стока“, защото „яде малко, носи много!“. Мулета се купуват по пазарите и панаирите, предпочитани обаче са супите, отглеждани в Добралък. Между кираджиите има конкуренция само по отношение на живата стока – кой ще притежва най-хубавото муле. То наистина няма цена. Затова до неотдавна мулето е едно от най-разпространените и любими товарни животни в планината<sup>13</sup>.

През Рупчос върви най-късият път от Пловдив за Бяло море. По липсата на коларски пътища всички стоки са превозвани с мулета на самар. Кираджилъкът свързва селяните от Долен Рупчос с аги и бейове от Пловдивско, Пазарджишко и Беломорието, а също и с българите еснафи и търговци<sup>14</sup>. Основният път от Пловдив за Приморската равнина минава през селата Марково и Еникьой (дн. Цар Калоян), възлиза на поляната Юрук алан (при дн. хижа „Здравец“) и по вододела на реките Луковица и Дермендере се възкачва на Бяла черква, а оттам се спуска постепенно до с. Хвойна. Нагоре пътят върви все по левия бряг на река Чая до Чепеларе и след изкачване към Рожен се спуска към коритото на р. Арда, като минава през Долно Дерекьой (дн. Соколовци), Бостина, Устово и Палас (дн. Рудозем). След преминаване на прохода Елидже, слиза в Скеча (Ксанти) и се разклонява към Боруѓюл (Порто Лагос) и Кавала<sup>15</sup>.

Географското разположение на Долен Рупчос също допринася кираджиството да се превърне в едно от главните препитания за



мъжете в района. Село Хвойна, което заема средишно място в Ропката, открай време е главна спирка за всички, които се движат в двете посоки, тъй като е разположено по средата на пътя между Пловдив и Устово, който кираджиите изминават за около 18 часа. В Ропката се събират пътищата, идващи от Пловдив и Станимака за Бяло море. Затова още в началото на XIX в. са построени няколко ханчета, където пътници и кираджии могат да се нахранят и преспят<sup>16</sup>.

До началото на XX в. най-често се използва стръмният планински път през Бяла черква. Нерядко през зимата той е затрупван от големи преспи по високите места, особено на проходите Бяла черква, местността Червенà над Сините ханчета и Рожен. Съществува и стръмната и тясна пътека през Станимака – Наречен и Хвойна. Тя се вие високо над реката и пътуването по нея е с два часа по-дълго, отколкото по другия път. Предимството ѝ е, че през зимата не се затваря. Пътувайки по тези пътища, които се изравят след всеки пороеен дъжд, кираджиите много често са принудени да спират, за да ги поправят<sup>17</sup>.

През 1889 г. Пловдивският окръжен съвет взема решение да започне разширение на коларския път през Бяла черква. В течение на 4-5 години тук отбиват трудовата си повинност няколкостотин данъкоплатци, но не спорят. През 1893 г. жителите на Рупчос изпращат прошение до Народното събрание, в което настояват да се прави другия път – през Бачково, като обещават да работят по отсечката Станимака – Чепеларе по десет дни даром, докато се довърши. Окръжният съвет решава да продължи досегашната работа, но едновременно с това да започне и направата на втория коларски път. След две години обаче спират строителството по пътя през Бяла черква и засилват работата по пътя през Бачково. През август 1898 г. пътят Станимака – Бачково е окончателно завършен и тържествено открит. Работата продължава и след това, но напредва бавно главно поради липсата на достатъчно пари<sup>18</sup>.

Едва през 1903 г. след активната намеса на тогавашния министър Димитър Петков, който на място се убеждава колко бавно върви строежът, от „окръжен“ пътят е обявен за „държавен“ и за него са отпуснати средства. Извършено е ново проучване на трасето. Първоначалният план, високо над реката, е изоставен като неподходящ за модерно трасе и то минава близо до речното корито. До октомври 1907 г. пътят стига Наречен, на следната година – Хвойна, а през 1910 г. – Чепеларе и по него поемат първите каруци и фойтони. Прокарването му спомага за икономическото съживяване на Среднородопския край. Много кираджии намират препитанието си в превоз на дървен материал. По-късно пътят е разширен и подравнен и към края на Първата световна война става годен и за автомобили<sup>19</sup>.



През XVIII и XIX в. всички стоки и хранителни продукти се доставят на самар срещу заплащане на товар. За равнините кираджиите от Рупчоско изнасят за продан дърва, дъски, греди, въглища, катран, масло, сирене, вълна и малко аби. От Пловдив, Станимака, Карлово, Стара Загора, Татар Пазарджик, Саранбей (дн. Септември) и други селища возят жито, ориз, зеленчуци и бакалски стоки за вътрешността на планината. От Беломорската равнина – Ксанти, Гюмюрджина, Кавала, Драма, остров Тасос и другаде – рупските кираджии докарват сол, риба, сулини<sup>20</sup>, маслини, зехтин, лимони, портокали, смокини, стафиди, рожкови. Рибата карат направо от Боруголските езера. Зимно време кираджиите разтоварват рибата от кошовете и сандъците и я разхвърлят по снега, за да замръзне. Заледената по този начин риба могат да продават и по-далече от Рупчос. Най-голяма сметка обаче има в сулините, които се харчат много добре в Пловдив<sup>21</sup>.

За работа рупците стават много рано. Щом петлите пропеят три пъти, повечето вече са на крак. А кираджиите потеглят още като чуват първите петли. Най-често се ориентират по Зорницата или по звездите: „Ей там, като иде Ораницата, и ще товарим!“<sup>22</sup>. Рядко някой има часовник, и то турски, с капаци и ключ. Обикновено кираджиите тръгват на път на „лек“ ден, най-често – в понеделник. За благоприятни са смятани също сряда и четвъртък. И в Ропката се спазва общоизвестната забрана да не се започва нова работа във вторник и събота, които се мислят за „тежки“ или „кратни“ дни. Пътуват по цели дни и нощи след натоварения добитък, защото от Пловдив до Бяло море не може да се иде за по-малко от седмица, а някой път и по десет дни се прави един *сафèр* (курс)<sup>22</sup>. Стигат чак до остров Тасос, като мулетата със стоката качват на гемии и така ги превозват по море<sup>23</sup>.

Като занятие кираджилъкът е упражняван и на по-далечни разстояния. Известно е, че рупски кираджии са наемани от търговци от Варна, Бургас, Несебър и Поморие, откъдето тръгват за Ксанти и Гюмюрджина. Те се движат по стария път Кърджали – Мастанли (дн. Момчилград) – Гюмюрджина. Тогава кираджийството бележи своя разцвет. С построяването през 1872 г. на линията Бургас – Дедеагач и после до Солун товарите предпочитат релсовия път и много рупски кираджии отиват на работа в Странджа, откъдето превозват дъбови дърва за въглища, изнасяни с гемии за Турция<sup>24</sup>.

Когато се строят жп линиите Цариград – Белово и Търново Сеймен (Симеоновград) – Ямбол, кираджиите са особено ценени. От непристъпните места на Беловските гори и Коровския дъбак те возят траверси от дъб, бук и бор, бичени дъски за гарите. Докато в Корова (дн. Драгиново) павелци работят със свой добитък, то в Белово те са

аргати, т.е. кираджии, които работят с беловски мулета. Доволни от заплащането и отношението на чорбаджиите, в някои години павелските кираджии в Белово достигат до 150 души<sup>25</sup>.

По време на Освободителната руско-турска война през август и декември 1877 г. всичките коне и мулета от Долен Рупчос са реквизирани за нуждите на армията, а с всеки 3-4 мулета или коне забират и по един човек, за да кара разни военни потреби за турските войници при Хаинбоаз, Шипка и Плевен. Повечето добитъци пропадат, а мнозина от кираджиите измират от глад и студ по бойните полета. След турското отстъпление в Тракия селата в Ропката са съсипани, тъй като през тях преминават остатъците от армията на Сюлейман паша. Вечерта на 6 януари 1878 г. в Хвойна пристига многоброен аскер, а рупските кираджии са мобилизирани насила да карат едрия и дребен добитък на бягащите турци, да прекарват покъщнина, деца и болни към Беломорието. Всеки се спасява поединично, кой как може<sup>26</sup>.

След Освобождението цели кervани павелци, хвойненци и малевци сноват из родопските пътища. Те продължават масово да се занимават с кираджилък и търговия, като купуват от пазарищата в Пловдив и Станимака ръж, пшеница, царевича, ориз, зеле, пипер и други храни или потреби. Обикновено ги карат за продан в горните рупчоски села Чепеларе и Широка лъка, както и по пазарищата в Устово и Райково. През 1894 г. повече от 500 товарни добитъка седмично минават с храни от Пловдив за Средните Родопи. Разплащането става с лири, наполеони или грошове. На връщане от Ахъчелебийско докарват в Пловдив аби. Заедно с това продължава и старата търговия с Беломорието, откъдето кираджиите превозват за Маричината низина различни морски продукти и южни плодове<sup>27</sup>.

Поставените след Съединението митници на Рожен спират повече от половината от това циркулиране и създават големи спънки на местното население. *За безизходицата, в която попада то, глас издига и Стою Шишков: „Един кираджия, за да натовари добитъка си с храна или друга каква да е кирия, напр. от Пловдив за Ахъчелеби, или за Скеча, той трябва да мине през митниците, което може би му струва най-напред един ден път повече. След това трябва да премине и изпълни десетина формалности и за всичките да плати известни берши<sup>28</sup>. Така напр. най-първо трябва да си вземе задграничен билет, ако е за един, два часа навътре от границата, а ако е подалече, тогава паспорт: ще плати на две митници вносно и износно мито и за стоката си, и за добитъка си; ще плати и ветеринарно право на ветеринарния фелдшер за преглеждане на добитъка му и др. още такива. А за всичко това, като се направи точна сметка,*

ще излезе, че не само кирията няма да му стигне, ами и от сермията<sup>29</sup> трябва да навакхва<sup>30</sup>.

Тези многобройни митнически формалности и такси, въведени през 1886 г., са главната причина кираджиите от Долен Рупчос да спрат да минават границата. Затова турското правителство взема мерки да облекчи търговията от двете страни на Рожен, като през 1894 г. отново позволява на кираджиите да прекарват свободно добитъците си през граничната линия. Те се задължават да оставят само депозит или поръчителство за тях. Тази мярка, която остава в сила до Балканската война, посъживява търговията между Рупчос и Ахчелеби, при все че търговският оборот се затруднява от турските граничари, които „взимат от кираджиите особен данък в натура и спират рупците кога се връщат с празни мулета от Турско, за да им прекарват дърва от горите в казармите“<sup>4</sup>. Обикновено пътуващите минават границата лесно или с малко рушвет, защото и турците имат интерес от редовната доставка на храни от първа необходимост<sup>31</sup>. В кираджийския епос се срещат интересни спомени за малки или поголеми премеждия при преминаването на тази митница<sup>32</sup>.

Засилената експлоатация на горите след Освобождението допринася за съхраняването на кираджиството като поминък. Така например павелци продължават да извозват дървен материал от горите край Белово и Корова, както и в Странджа<sup>33</sup>. След войните те обикалят из целите Родопи, обикновено на групи по 20 души с 50-60 мулета и драгоманин. Кираджоват през цялата година, като през зимата изравят под снега гредите, складени на ракли в гората и ги товарят. По това време надницата на едно муле се равнява на надницата на шест жътварки<sup>34</sup>.

С прокарване на шосето Станимака – Хвойна – Чепеларе кираджиството бързо се трансформира в рабаджиство – превоз на стоки с каруци (*араби*) срещу заплащане. До 1936 г. по пътя денонощно минават по 150-200 каруци и талиги от Средните Родопи надолу към Асеновград, натоварени с греди и дъски, а от Асеновград нагоре към Рожен – още толкова с хранителни продукти и стоки. Най-често това са чували с жито, брашно, сол, бурета с вино и ракия, каси захар, сапун и газ, фаши цървули<sup>35</sup> и др. Само от Хвойна и Малево има около 100 рабаджии. За всеки е определен ден за тръгване и най-важното – време за пристигане, за да го чакат. Рядкост е кираджия да смени клиентите си, търговците и района на покупко-продажбите<sup>36</sup>.

Зиме и в лошо време рабаджиите спират за почивка или нощувка в хановете, разположени край шосето. Обикновено те са масивни постройки, със стаи за спане (чието единствено обзавеждане са дървените нарове) и обширни обори за добитъка. Във всеки хан има и

гостилница, където *мющерците* (клиентите) могат да се нахранят и почерпят. В Станимака най-посещавани са Хаджиянковият, Попкалиновият, Пепелановият и Бошковият хан. Оттук минават всички товари за планината. По пътя следват Юговските ханчета – четирипет постройките в интендантски стил в местността Дълбината (Барболовият, Кунчевият хан, на Васил Апостолов и др.), в Нареченските бани е ханът на Костадин Ламбрев. В Ропката най-многобройни са хвойненските ханове. Преди да влязат в селото, пътуващите са посрещани в Талюския и Губерския хан. След това в началото на Хвойна са наредени един след друг Папановият, Брунзаловият и Молловият хан, а в центъра е Арнаутовият хан. По пътя за Чепеларе следват Чиновият, Величковият и Тарашевият хан. На няколко километра още по на юг – в павелско землище, на десния бряг на Чепеларска река, се намират прочутите Сини ханчета – Пашевият, Вяговският, Аролският и Кисъвият хан. Трябва да се отбележи, че всеки хан си има свои постоянни клиенти. Въпреки че рупчоските ханджии се славят със своята любезност и гостоприемство, лете кираджиите избягват хановете, за да не правят разноски. Те разпрягат мулетата, пускат ги на паша и спят на открито. Тогава цялата планина е един огромен хан, в гостоприемството на който кираджиите се чувстват като у дома си<sup>37</sup>.

През втората половина на 20-те г. на XX век в Родопите масово се проправят коларски пътища. Добиването на дървен материал се превръща в доходно занятие. Една част от кираджиите се преустройват, като стават колари на волски и конски коли (каруци), докато другите продължават да свличат трупи на *маздн* (поединично) или да превозват греди и дъски от горите до шосетата. Притежателите на товарни мулета се оплакват, че тия пътища „ще им изядат хляба“, без да подозират, че след броени години и конската тяга ще отиде в историята. Кираджилъкът на самар изчезва още в довоенните години, а рабаджийството замира през 60-те г., когато моторните превозни средства изместват напълно каруците<sup>38</sup>.

Всяко време има своите герои. Кираджийството постепенно си отива, но неговите носители – славните рупчоски кираджии, оставят забележима следа в местната история и култура. Като хора, които непрекъснато пътуват на големи разстояния и знаят два-три чужди езика, те са връзката на местното население със света. Заедно с това те натрупват богат социален и търговски опит и на тази база градят своето самочувствие<sup>39</sup>.

Още през XIX в. кираджийството се явява не само препитание, но и занаят, с който кираджиите се гордеят. Те се явяват носители на нова култура и образование. Не случайно повечето кметове и об-

пещвеници в Ропката имат кираджийски стаж. По-горе е споменат Тодор Губера от Хвойна, който се е познавал с управниците на Пловдивската кааза. Използвайки авторитета си и доверието пред Хасан ага в Търмъш и пашата в Пловдив, през 1856 г. той взима от тях препоръка до султана и отива в Цариград, откъдето се връща с разрешение да построи черква в Хвойна. Едва ли е случаен и фактът, че със стария кираджия Иван Каналет пристига един от първите хвойненски учители, наричан поради своите лечебни умения – Хекиминът<sup>40</sup>. По-късно кираджиите са онези будни люде, които първи осъзнават нуждата от по-висока просвета и пращат децата си да учат извън тяхното населено място<sup>41</sup>.

Като кръстосват из Османската империя, кираджиите донасят със себе си много турски и гръцки думи, които стават част от речниковия фонд на местното население. Много нови земеделски култури намират благодатна почва за развитие в Хвойненската котловина благодарение на кираджиите. Например тяхна е заслугата за разпространението на овощните дръвчета, а около 1860 г. за пръв път в Ропката са засадени картофи, които днес там се смятат за даденост едва ли не от векове. Пак чрез тяхното посредничество в затънтения Рупчос се появяват и модните за времето европейски дрехи, т.нар. алафранга<sup>42</sup>. През Възраждането кираджиите са тези, които разнасят новините, а след Кримската война – българските вестници и книги. При липсата на редовни пощенски услуги те изпълняват и куриерски функции. Най-често, когато слизат на пазар в Пловдив, по тях пращат и писмата<sup>43</sup>.

Когато павелските кираджии тръгват на дълъг път, жените вървят с тях до черковището Св. Мина (южно от селото). До грамадата струпани камъни всички се кръстят и палят свещи. Жените прикадяват една боговица, после я *налѓмват* (разчупват) и раздават по комат на мъжете и по зальк – на мулетата, за „да ги разминава Св. Мина с лошото“<sup>44</sup>. Същата практика е засвидетелствана и при параклиса на Св. Никола, на възвишението край десния бряг на река Чая, между Павелско и Хвойна, тъй като се вярва, че този светец носи късмет<sup>44</sup>.

Кираджиите в Ропката празнуват много официално Никулден (6 декември). След празничната литургия хората от Павелско и Хвойна се отправят към това черковище. Малевци и ореховци пък се събират при старото оброчище Светек Никола – в землището на Малево (по средата на пътя между двете села). На светите места свещенослужителите правят водосвет („изкарват служба“), а кираджиите обезателно дават рибен курбан за св. Никола<sup>45</sup>. Те осигуряват рибата направо от Боругол. В котловината светецът се смята за покровител на търговците и се празнува за здраве, живот и успех в работата<sup>46</sup>.

Голям празник в миналото е Власовден, отбелязван всяка година на 11 февруари в местността Власова черква до с. Малево. Тук стават едни от най-шумните и големи сборове на четирите села в Ропката. Светецът е известен като покровител на животните и патрон на коларите с волски коли. При параклиса, изграден на мястото на древно езическо оброчище, се коли курбан и прави водосвет. Жените ломят и раздават боговици за здравето на добитъка. Тук се срещат млади и стари. До късно вечерта около черковището се вият няколко ката хора<sup>47</sup>.

Кираджиите са волни люде. Израз на това тяхно чувство са песните, които пеят, когато крачат по тесните родопски пътеки или когато вечер се спират да отпочинат покрай пътя или в хана. Песните от този кираджийски цикъл в Ропката са тематично разнородни. Преобладават историческите творби (най-вече хайдушки), любовните (мотивно свързани с кираджийския бит), както и семейните балади<sup>48</sup>.

В заключение може да се направи изводът, че кираджиството е специална транспортна форма за превоз на стоки, наложена от разрастването на занаятите, свързани със стокото производство, развитието на трансхуматното животновъдство и разпространението на подвижния наемен труд (гурбетчийството)<sup>49</sup>. Въпреки липсата на каквито и да е нормални условия за такава дейност, защото в Османската империя разбойничеството в планинските райони е било ежедневие, а шосейните пътища в Родопите са непознати почти до края на XIX в., кираджиите изпълняват с чест своята функция. Рупциите, занимаващи се с кираджилък, независимо дали го упражняват като основен или допълнителен поминък, стават част от онзи единен национален пазар, който свързва Тракия, Родопите и Беломорието. Те са част от онези сили, родени от потребностите на новото време, които на практика изнасят на „гърба“ си създаването на новите икономически контакти между равнината и планината. Нещо повече – кираджиството и неговите носители слагат отпечатък върху историята и културата на Долен Рупчос и имат сериозни заслуги за запазване на българския характер на района.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Река Чая е наричана също Чепеларска (в горното течение) и Асеница (в долното течение).

<sup>2</sup> Д. Събев. Рупчоските пещери. С., 1967, 8, 18; Г. Арнаудов. Светлини над Рупчос. С., 1989, с. 9.

<sup>3</sup> Г. Арнаудов. Цит. съч., с. 31; Г. Вулджев. Родопски песни от Долни Рупчос. Пловдив, 2002, 42.

<sup>4</sup> Ст. Шишков. Езикови бележки по рупския говор в Родопите. – Родопски напредък. Год. I, кн. VI, 1903, с. 202.

<sup>5</sup> **Хр. Попконстантинов.** Рупчос – едно българско краище в северните разклонения на Родопските планини. – Периодическо списание на БКД, кн. 23-24, 1888, 671-672; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., с. 64; **Г. Вулджев.** Цит. съч., с. 42.

<sup>6</sup> Инф. Илия Павлов Дамянов, с. Малево, 87 г. (2006); Петър Атанасов Дочев, с. Павелско, 86 г. (2009).

<sup>7</sup> **Пасманик, Д. С. Д-р.** Санитарно описание на Рупчоската околия. – Славиеви гори. Год. I, кн. III, 1894, с. 26; **Ст. Шишков.** Годежни обичаи в с. Орехово, Рупчоско. – Славиеви гори. Год. I, кн. I, 1894, 37; **Ил. Запryanов.** Историята на Малево (ръкопис). 1960, 49; **Ат. Калинов.** Орехово. С., 1988, с. 238.

<sup>8</sup> ТДА – Смолян, ф. 467к, оп. 1, а.е. 35, л. 3. – Препис от първия регистър на с. Малево, с бележки от Н. Жалов (ръкопис); **Г. Пашев.** От далечността. Пловдив, 1983, 133; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., 38-39, 84; **Т. Бонева.** Професионални групи. – В: Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. С., 1994, 233-234.

<sup>9</sup> Инф. Петър Ат. Дочев, с. Павелско, 86 г. (2009).

<sup>10</sup> **Ан. Примовски.** Бит и култура на родопските българи. – СБНУ, кн. LIV, 1973, С., с. 129, 336; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., 38-39.

<sup>11</sup> ТДА – Смолян, ф. 467к, оп. 1, а.е. 35, л. 1-2, 14. – Препис от първия регистър на с. Малево, с бележки от Н. Жалов (ръкопис); ТДА – Смолян, ф. 467к, оп. 1, а.е. 38, л. 29. – Н. Жалов, Село Малево, история на селото (машинопис); **Ат. Калинов.** Цит. съч., с. 50.

<sup>12</sup> **Хр. Попконстантинов.** Рупчос – едно българско краище в северните разклонения на Родопските планини. – Периодическо списание на БКД, кн. 58, 1899, с. 586; **Ат. Калинов.** Цит. съч., 238-239; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., с. 84; **Г. Вулджев.** Цит. съч., с. 347.

<sup>13</sup> **Ан. Примовски.** Цит. съч., с. 532; **Г. Пашев.** От далечността..., 133; Ласа. – В: От Рупчос до Рожен. Чепеларе, 2006, с. 61.

<sup>14</sup> **К. Златанов.** Разказ за моя живот и старото време в с. Хвойна. – Родопи, кн. 5, 1987, с. 34.

<sup>15</sup> **Хр. Попконстантинов.** Рупчос – едно българско краище в северните разклонения на Родопските планини. – Периодическо списание на БКД, кн. 59, 1899, с. 784.

<sup>16</sup> **Ан. Примовски.** Цит. съч., с. 531; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., с. 38, 65.

<sup>17</sup> **Хр. Попконстантинов.** Рупчос..., кн. 59, 1899, с. 784; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., 64-65.

<sup>18</sup> **Славиеви гори,** год. I, кн. V-VI, 1894, 40; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., с. 65.

<sup>19</sup> **Г. Арнаудов.** Цит. съч., 65-66.

<sup>20</sup> Сулини – Solen – Le manche de cauteau, ou solens (Вж. **Ст. Шишков.** Из Беломорската равнина. Пътни бележки и впечатления. Пловдив, 1907, с. 50; В плитките крайбрежни води на Беломорието се вдят миди във вид на масури, дълги около 10 см. Те са заровени в пясъка и се изваждат оттам с телени шишове. Народът ги нарича сулини. – Вж. **Х. Етакчиев.** Загочението. Ранни и по-късни спомени на един тракиец. С., 2004, с. 45.

<sup>21</sup> **Хр. Попконстантинов.** Рупчос..., кн. 59, 1899, 781-782; **Ил. Запryanов.** Цит. съч., с. 29, 72; **Ан. Примовски.** Цит. съч., с. 366; **Ил. Георгиев.** Село Малево, Смолянски. Исторически бележки и спомени (машинопис). Асеновград, 1978, 88; **Г. Пашев.** От далечността..., с. 132; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., с. 84.

<sup>22</sup> **Ил. Запryanов.** Цит. съч., 29-30, 72; **Г. Пашев.** От далечността..., с. 230; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., с. 82.

<sup>23</sup> Инф. Илия П. Дамянов, с. Малево, 87 г. (2006); Петър Ат. Дочев, с. Павелско, 86 г. (2009).

<sup>24</sup> **Ил. Георгиев.** Цит. съч., с. 88; **Г. Пашев.** От далечността..., с. 132; **Ат. Калинов.** Цит. съч., с. 51.

<sup>25</sup> **Г. Пашев.** От далечността..., 68-69, 132-133.

<sup>26</sup> **Хр. Попконстантинов.** Рупчос – едно българско краище в северните разклонения на Родопските планини. – Периодическо списание на БКД, кн. 60, 1899, с. 895; **Г. Арнаудов.** Цит. съч., с. 44.

<sup>27</sup> **Славиеви гори,** год. I, кн. V-VI, 1894, 40; **Хр. Попконстантинов.** Рупчос..., кн. 59, 1899, с. 781; **Ил. Запryanов.** Цит. съч., с. 72; **Ил. Георгиев.** Цит. съч., с. 88.



<sup>28</sup> Берий – данъци (Вж. Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Левков, Ст. Стойков, и Цв. Тодоров. Български тълковен речник. С., 1963, с.45.

<sup>29</sup> Сермия (перс.-тур.) – пари, вложени в дадена работа; капитал (Вж. Ал. Милев, И. Братков, и Б. Николов. Речник на чуждите думи в българския език. С., 1970, с. 658.

<sup>30</sup> Ст. Шишков. Няколко думи по изселването на помаците из Родопите. – Славиеви гори. Год. I, кн. V–VI, 1894, с. 35.

<sup>31</sup> Славиеви гори, год. I, кн. VII, 1894, 39-40; Хр. Попконстантинов. Рупчос..., кн. 59, 1899, с. 781; Ил. Запрянов. Цит. съч., с. 72.

<sup>32</sup> Дядо Илия Мечеров от Малево разказва, че веднъж десетина кираджийци като минават поста на Рожен, са спрени от турски войник, черен и як пехливанин, който им поставя условие, че ако искат да минат границата – един от тях да излезе да се бори с него. Ако нашенецът го победи, той ще пусне всичките, без нищо да им вземе. Но ако не може, той щял да им вземе стоката и кираджиите няма да видят вече Рожен. Никой не смее да излезе да се бори срещу този страшен пехливанин. Всеки се страхува. Тогава останалите придумват дядо Илия, той да излезе срещу турчина. Застават един срещу друг. „Другите войници му дават кураж да държи здраво, а моите другари ги е страх, мълчат и чакат какво ще стане. Борбата беше голяма. Той знаеше чалъми (хватки), ама аз бях много як и за малко време го съборих и така го притиснах, че той ми рече „евала“. Подари ми един нож с канията и ни пусна“. По-късно, като отиват пак на граничния пост, пехливанина вече го нямало. Турските митничари споделили, че му било много мъчно, че един каурин го надвил и затова помолил да го преместят далече от Рожен. (Вж. Ил. Запрянов. Цит. съч., 73-74).

<sup>33</sup> Тодор Сиркеджиев, който през зимата на 1910 г. карал с баша си от Странджа до Черно море черен дъб (карапелит), разказва: „Месо, зехтин, риба, маслини! Как ще устетиш студ? Изпечеш паламуд, скумрия, в дъбака е закрепена бъчва с вино, сипеш, пиеш, нарамиш брадвата, опънеш мулетата. Яхнеш – песни! Едно бе лошо: в дъждове земята става на туктал и отпара петалите на мулетата...“ (Вж. Г. Пашев. От далечността..., с. 133).

<sup>34</sup> Г. Пашев. От далечността..., 133-134.

<sup>35</sup> Фъши цървули – сурови кожени цървули. Суровите кожи се продавали на ивици, нар. *фъши*, достатъчни за направата на един или няколко чифта цървули; *фъша* – дълга кожена тасма от гърба на животно (Вж. Н. Геров. Речник на българския език. Ч. V, С., 1978, с. 472).

<sup>36</sup> Ил. Георгиев. Цит. съч., с. 78; Г. Пашев. От далечността..., с. 230; Г. Арнаулов. Цит. съч., с. 66, 84-85.

<sup>37</sup> Г. Пашев. От далечността..., с. 227, 229-232; Г. Арнаулов. Кираджийството в Рупчос и рупчоските ханове. – Родопи, кн. 1, 1994, 18-19.

<sup>38</sup> Ил. Георгиев. Цит. съч., 88-89; Ат. Калинов. Цит. съч., с. 239; Г. Арнаулов. Кираджийството..., с. 19.

<sup>39</sup> До нас достигат много имена на кираджии от Ропката, които са известни със своята отдаденост и постоянство към това занятие. От Павелско това са Иван Венински, Цветан и Костадин Цветанови, Апостол Сотиров, Петър Кърнев, Ангел Аролски, Христо Какев, Тодор Сиркеджиев, Ангел Тодорински; от Хвойна – Тодор Крушков, Никола Жалов, Иван Каналев, Вълчан Вулджев, братята Иван и Васил Будевци, Георги и Петър Лешеви, Никола и Димитър Простови; от Малево – Нико Андреевски, Михал Еленов, Величко Качоров, Петко Терзийски, Кръстан и Костадин Сивакови, Марин Радъв Катранджията, Спас Величков, Петър Червенаков, Петко Калчев, Илия Мечеров, Костадин Кисьов; от Орехово – Мирно Златков, Илия Росенов, Атанас Керкелов, Илия Андреев, Филип Черпоков и др. (Вж. по-подр. ТДА – Смолян, ф. 467к, оп. 1, а.е. 35, л. 1-3, 8, 12-17; ТДА – Смолян, ф. 467к, оп. 1, а.е. 38, л. 39; Ил. Запрянов. Цит. съч., с. 72; Ан. Примовски. Цит. съч., с. 129, 366; Г. Пашев. От далечността..., с. 133; Ат. Калинов. Цит. съч., 50-51; Г. Арнаулов. Кираджийството..., с.19; Г. Вулджев. Цит. съч., 346-347. Родени през XIX век, практикували кираджилъка преди и след Освобождението, когато той е в разцвета си, те са носители на новия дух, завладял Долен Рупчос през българското Възраждане.



- <sup>40</sup> ТДА – Смолян, ф. 467к, оп. 1, а.е. 38, л. 29, 39; **Г. Арнаудов**. Светлини..., с. 9.
- <sup>41</sup> Инф. Петра Маринова Груева, с. Малеве, 79 г. (2008); Петър Ат. Дочев, с. Павелско, 86 г. (2009); Стойчо Василев Жалов, с. Хвойна, 85 г. (2007).
- <sup>42</sup> Инф. Петър Ат. Дочев, с. Павелско, 86 г. (2009).
- <sup>43</sup> **Ат. Калинов**. Цит. съч., 261; **Г. Арнаудов**. Светлини..., с. 82, 94.
- <sup>44</sup> Инф. Неделя Христова Вулджева, с. Хвойна, 85 г. (2007); Петър Ат. Дочев, с. Павелско, 86 г. (2009).
- <sup>45</sup> Инф. Неда Атанасова Дамянова, с. Малеве, 74 г. (2007); Неделя Хр. Вулджева, с. Хвойна, 85 г. (2007); Петър Ат. Дочев, с. Павелско, 86 г. (2009).
- <sup>46</sup> **Каникова 1978**: Цв. Каникова. Оброчища, параклиси и църкви в района на Долен Рупчос (дипл. работа). ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, В. Търново, 1978, с. 33.
- <sup>47</sup> **Родоп**, год. XXII, бр. 4, 1943, 8; **А. Янков**. Свети места в землището на село Малеве, Долен Рупчос. – В: Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. История. Т. 1, Пловдив, 2006, кн.1, 305-306.
- <sup>48</sup> **М. Чернева-Бибелекова**. За народната песен от Долни Рупчос. – В: Родопски песни от Долни Рупчос. Съст. Г. Вулджев. Пловдив, 2002, 33-34.
- <sup>49</sup> **Т. Бонева**. Цит. съч., с. 233.

# Част VI

## БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА И ИДЕНТИЧНОСТТА НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

### БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ В ЗАЩИТА НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

ВАНЯ СТОЯНОВА

В началото на май 1925 г. от канцеларията на Българската екзархия в Цариград е изпратено писмо до Тивериополския епископ Никодим в Одрин с инструкция към българите в града, записани в довоенните турски регистри като „рум“ (т.е. „гърци“ по религиозен принцип), които турските власти се опитват да изселят, прилагайки към тях конвенцията за задължителна размяна на население между Гърция и Турция<sup>1</sup>. Въпросните семейства, българи по етнос и християни по вяра, междувременно са се отказали от принадлежността си към Вселенската патриаршия и са преминали под ведомството на Българската екзархия, от която очакват подкрепа срещу опитите да бъдат изселени – нещо, което нито те самите желаят, нито гръцките власти са склонни да приемат. Екзархията съветва засегнатите да изпратят възражение до централната турско-гръцка комисия, като попълнят формуляр по образец:

*„Г-не председателю,*

*Подписаният... със семейството си състоящо се от ..., сме българи по народност и произход. Майчиният ни език е българският, духовно сме свързани и подведомствени на Българската екзархия. Нямаме нищо общо с гърците. За българи ни призна и смесената подкомисия, която мина по-рано през Одрин...“<sup>2</sup>*

Ситуацията, в която попадат през май 1925 г. малцината останали български семейства в Одринско, действията на Екзархията и най-вече самият текст на писмото предлагат в синтезиран вид цялата палитра от проблеми по българския църковно-народен въпрос. Тук прозира историята на етнорелигиозното припознаване и осъзнаване на българите в Османската империя (определението „рум“ препраща към системата на милетите, а изричното подчертаване на принадлежността

към Екзархията и отграничаването от гърците загатва за църковно-народните борби); очертава се и новото им положение в републиканска Турция, която със санкцията на международно признато споразумение се освобождава от немюсюлманските елементи на територията си. Самият документ е показателен за разбиранията на Екзархията за това що е български етнос, ясно посочвайки маркерите за разпознаването му – произход, език, християнска религия, църковноведомствена принадлежност, придружени от волеизявление и външно признаване. А действията на екзархийските власти в този момент се явяват продължение на дългогодишната мисия на църквата от Възраждането насетне за духовно-националната еманципация на българите и израз на стремежа ѝ да запази позицията си на фактор, изразяващ и защитаващ националността и след войните от 1912-1918 г., вододелни в развитието на нацията. Фактът, че текстът на формуляра, както става ясно от една шифрограма, е консултиран от Симеон Радев, по това време пълномощен министър в Турция и главен преговарящ от българска страна за сключването на българо-турски договор за приятелство<sup>3</sup>, не отменя ролята и значението на Екзархийския институт за закрилата на българското население в Турция, а полага още един шрих към неговата история – сътрудничеството и подкрепата, която българската светска власт предлага на църквата след 1878 г. тогава, когато тя е единствената институция, подходяща да изпълни тази функция, по правило – вън от границите на България<sup>4</sup>.

Действително българското църковно движение през Възраждането е в същината си преди всичко борба за национално признание и освобождение. Това разбиране, възприето от мнозинството български духовни и светски дейци от предосвобожденската епоха, се споделя от обществено-политическите среди в България и след Освобождението. Именно за това след създаването на националната българска държава за тях църквата е изпълнила основната си задача, но е запазила първостепенното си значение на националноидентификационен и спояващ фактор преди всичко за българите, останали под чужда власт. Разпокъсването на Санстефанска България от решенията на Берлинския конгрес и желанието на българите да запазят националното си единство ражда член 39 от Търновската конституция, който провъзгласява: *„Българското царство, от църковна страна, като съставлява една неразделна част от Българската църковна област, подчинява се на Св. Синод – върховната духовна власт на Българската църква, дето и да се намира тая власт. Чрез последната. Княжеството съхранява единението си с Вселенската въсточна Църква във всичко, що се отнася до догмите на вярата“*<sup>5</sup>. Формулата за единството на нацията чрез православната българска

църква или за неделимостта на църковния и народен диоцез става един от основните идейни постулати на Българската православна църква, носещ силен мобилизиращ и пропаганден заряд, особено в месеците на печална равностетка след Първата световна война или в приближаващата нова, неблагоприятна за българското обединение развързка в края на Втората световна война<sup>6</sup>.

Войните от второто десетилетие на XX век унищожават резултатите от националносъзидателния процес сред българите извън границите на българската държава, към който най-съпричастна е Българската екзархия. Териториалното преразпределение на бившите турски владения в Македония и Западна Тракия откъсва от диоцеза ѝ по-голямата част от паството ѝ (там, където не е прогонено) и го оставя на грижите на гръцкото и сръбско духовенство. Поетите задължения от страна на правителствата на СХС Кралство/Югославия и Гърция за покровителство на малцинствата обаче остават нереализирани по отношение на българите – техни поданици, а постоянното им нарушаване дава повод за широко петиционно движение, в което в началото на 30-те години на XX в. се включва и Българската православна църква чрез избраните от българското население в Македония архиереи<sup>7</sup>.

Българите в Турция, оцелели след големия етнодемографски срив от 1913 г., имат статут на малцинство, уреден след Първата световна война от Ангорския мирен договор. Всъщност за българско малцинство там са признати само християните, чийто майчин език е българският. Именно на тях се гарантира „ползуването от всички разпореждания за покровителството на малцинствата“, уговорени респективно в Ньойския договор за мюсюлманското и в Лозанския договор – за българското население<sup>8</sup>. По този начин наследството от милетската система в Османска Турция, което в Лозанският договор се проявява по отношение на гърците, арменците и евреите, единствените признати малцинства в него<sup>9</sup>, чрез Ангорския договор се простира и върху българското население, а двата основни етноразграничителни маркера за българите – език и религия – са фиксирани юридически в международноправен документ. По сведения на българските дипломатически служби, събрани чрез екзархийското ведомство, в края на 1923 г. броят на подопечните му българи – турски поданици, е едва 3320, концентрирани в Цариград (1840), Одрин (370), Лозенград (950), Караагач (160) и още две села край Царигард – Деркос и Курфалъ.<sup>10</sup>

Въпреки усилията на преговарящия в Ангора Симеон Радев да извоюва специален статут на Българската екзархия<sup>11</sup>, в приложенията към сключения на 25 октомври 1925 г. договор името и статутът на българското духовно представителство в Цариград не са из-

рично посочени. Това отваря възможност за различно тълкуване от българска или турска страна според предварителните намерения и виждания на всяка от тях – или като запазване на статуквото, или като потвърждение на турското становище, според което в Цариград се намира не „Българската екзархия“ или „Българското екзархийско заместничество“, както се нарича то от българската държава и църква, а Архиепископия за българите в Турция, чието ведомство се простира само в границите на турската държава, макар по-късно турските власти да признават на българския митрополит и качеството му на Екзархийски наместник<sup>12</sup>. На наименованието „Българска Екзархия“, а не „екзархийско заместничество“ с цялото достойнство и значимост на влаганя в него смисъл особено държи епископатът на българското духовенство в Турция<sup>13</sup>, в който, освен Екзархийският заместник, влизат още Одринският митрополит и Лозенградският митрополит<sup>14</sup>. Реалните прерогативи на институцията обаче са твърде ограничени и тези ограничения произтичат, на първо място, от общата политика на новата турска държава към чуждите духовни и просветни учреждения. Те са в унисон и с политиката на лаицизъм, възприета от републиканския режим, който отнема правото на всички духовни лица да се разпореждат с училищата, в това число и малцинствените, и да се застъпват пред властите за правата на своите пасоми. Все пак отношението към българското духовенство в Турция като покровител на българското население там е двойствено и търпи развитие. В рамките на общите стеснителни мерки и строго прилагане на разпоредбите се допускат и изключения като жест на добра воля и респект към традицията, но и като законна, макар и числено асиметрична реципрочност, произтичаща от поетите ангажменти от двете страни в мирните договори – българите в Турция са нищожно малцинство спрямо мюсюлманската общност в България<sup>15</sup>. Търпимостта се редува с рестрикции, под които през ноември 1928 г. попада и епископ Никодим, отстранен от служба под предлог, че е отслужил молебен за здравето на Н.В. цар Борис III<sup>16</sup>.

Екзархийските духовници в Турция запазват правото си да назначават формално българските учители (иначе подчинени на турските образователни закони и институции), през касата на Екзархията се изплащат заплатите им, Екзархийският заместник и управляващите епархииите получават доклади от училищните директори и присъстват на годишните училищни актове и в качеството си на основатели на училището (като напр. Никодим Тивериополски) влизат в отношения с местните просветни турски власти<sup>17</sup>. Присъствието им на място, като част от структурата на Българската православна църква и като личности с дълги години граден авторитет, наред с пропове-

дта на български език, действа окуражаващо на местното българско население. Сами по себе си обаче те не са в състояние да преодолеят последиците от етнодемографския колапс или икономическата мизерия, които наред с политическия натиск, стимулират изселването на все още останалите острови от българи<sup>18</sup>.

\* \* \*

Историческите обстоятелства, в които протича Българското възраждане, правят от БПЦ основен фактор за изграждане на българската нация в допълнение и преимушествено над нейните конфесионалните функции. За останалите под чужда власт българи след 1878 г. тя продължава да бъде националноконсолидиращ фактор. С ясно формулирани и защитавани от нея маркери на идентичността, по силата на традициите и на договорените малцинствени права, църковните институции се опитват да отстояват етнорелигиозните и културни права на българите, останали в границата на Република Турция, при значително стеснени параметри и ограничени спрямо предходната епоха цели.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Конвенцията за размяна на население между Гърция и Турция е подписана в Лозана на 30 януари 1923 г. и предвижда задължителното изселване на гърците християни от Турция и на мюсюлманите от Гърция. От действието ѝ са изключени единствено турското и останалото мюсюлманско население в Западна Тракия и гръцкото население в Истанбул. – Вж Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Population. – <http://www.hri.org/docs/straits/exchange.html>

<sup>2</sup> ЦДА на РБ, ф. 1139к, оп. 1, а.е. 5, л. 124. На 17 май 1925 г. Консулството в Одрин известява Българската легация в турската столица, че всички тукашни българи, застрашени с принудително изселване, са започнали да изпращат заявления до Смесената комисия в Цариград, написани на турски език и обгербвани, с подробни обяснения, съгласно дадените упътвания. – Пак там, ф. 176к, оп. 5, а.е. 102, л. 86.

<sup>3</sup> С шифрограма, изпратена от Цариград до МВРИ в София на 29 май 1925 г., С. Радев съобщава, че турското правителство е привършило списъците на българите от Тракия, записани като патриаршисти и има намерение да ги изсели. Чрез вицеконсула в Одрин и Екзархията той е препоръчал на тези българи да заявят на властите, че ще чакат да им се издадат паспорти, както е предвидено в турско-гръцката конвенция за изселването и същевременно да подадат заявления до Смесената комисия в Цариград, че са българи по произход и език. От неутралните членове на смесената комисия е получил уверение, че тя ще откаже да даде паспорти на българите патриаршисти, като счита, че те не подлежат на размяна, а гръцката делегация ще заяви, че Гърция няма да ги приеме. – ЦДА на РБ, ф. 176К, оп. 4, а.е. 2974, л. 255.

<sup>4</sup> С. Цанков. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. ГСУ. VI. Богословски факултет. XVI. 1938-1939. София, 1939, с. 8.

<sup>5</sup> Български конституции и конституционни проекти. Съст. В. Методиев и Л. Стоянов. София, 1990, с. 24

<sup>6</sup> През 1919 г., в очакване на мирния договор, Иван Снегаров публикува поредица от уводни статии в „Църковен вестник“, в които развива идеята за единството на църква, държава и нация: „Българското население, макар и вековно изтезавано, не се бои

да заяви на своите угнетители, че е българско и иска да се съедини със свободните си братя в една държава и една църква, както е било при славните български царе...“ – **И. Снегаров**. Многострадалният чада на българската църква. – Църковен вестник, бр. 6, 15 март 1919, с. 42. С убеждението, че българската идентичност се изразява и гарантира от българската църква, през юли 1919 г. той пише за българската делегация в Париж: „Не се съмняваме, че тя ще използва с такт всички аргументи, за да се признае църковноучилищна автономия и ведомство на Българската църква в тези български краища, които конференцията не би отстъпила на България или не би им дала право да се самоопределят“. – **И. Снегаров**. Версайл и България. – Църковен вестник, бр. 16, 19 юли 1919 г. Четвърт век по-късно, през лятото на 1944 г., във връзка с перспективата за промяна на правителствената политика към „новите земи“ и евентуалната готовност за напускането им, в разискванията в Светия синод недвусмислено се прокарва идеята, че такава промяна ще бъде неприемлива за църквата, защото волята ѝ да задържи Македония и Тракия не е каприз, а исторически дълг и тя трябва да продължи да поддържа „неделимостта на нацията и църковния диоцез“ пред лицето на настъпващите военно-политически промени. – ЦДА на РБ, ф. 791к, оп. 1, а.е.72, л. 6.

<sup>7</sup> **T. Delchev Dimitrov**. La Bulgarie et la protection internationale des minorités nationales 1920-1939. Geneve 1994, 189-210. Сред духовниците от „вдвостващите“ македонски епархии е и тогавашният Екзархийски заместник в Цариград Борис Охридски.

<sup>8</sup> В забележката към преамбюла на протокола, приложен към Договора за приятелство, подписан между България и Турция, се казва: „Считат се като принадлежащи към българското малцинство турските поданици от християнско вероизповедание, чийто матерен език е българският.“ – Държавен вестник, бр. 110, 17 авг. 1926 г.

<sup>9</sup> **S. Toktasi**. Citizenship and Minorities: A Historical Overview of Turkish Jewish Minority. – In: Journal of Historical Sociology, Vol. 18, Issue 4, 2005, p. 395.

<sup>10</sup> ЦДА на РБ, ф. 176К, оп. 1, а.а. 2574, л. 18.

<sup>11</sup> В обстойно изложение до Министерството на външните работи и изповеданията С. Радев излага възгледите си за възможните функции на Екзархията като институция за покровителство на българските малцинства зад граница, при условие че българската страна съумее да затвърди положението ѝ пред турското правителство и се възстанови предишното ѝ положение на „върховно духовно началство на всички българи“. Макар и развити с размах, разсъжденията остават обърнати повече към възможностите на миналото, отколкото към реалностите на настоящето, доминирано от национализма на балканските държави. – ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а.а. 2974, 188-189. Вж. също **В. Стоянова**. Българската православна църква и българският национален въпрос (1919-1939). – В: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. Съст. Костадин Грозев и Тодор Попнеделев. София 1999, 137-138. По подробно за преговорите в Ангора вж. **М. Куманов**. Възстановяване на дипломатическите преговори между България и Турция (1923-1926 г.) – И Пр, 2, 1971, 69-83; **К. Пеева**. Пътят към Анкарските спогодби или за основите на българо-турското приятелство (1920-1925) – Известия на ТНИ, кн. 6, 2005, 117-156; Същата. Протоколът за уреждане на бежанските и малцинствени въпроси в българо-турските отношения. – В: Известия на ТНИ, кн. 7, 2006, 40-57.

<sup>12</sup> **М. Куманов**. Цит. съч., с. 80. В Цариград след оттеглянето на Екзарх Йосиф през 1913 г. пребивава „Заместник на екзарха“. Първоначално това е Велешкият митрополит Мелегий, а след смъртта му през август 1924 г. – митрополит Борис Охридски, наследен през 1936 г. от епископ Климент Главиницки, а след смъртта през 1942 г. – от Андрей Величк. От тях само епископ Андрей е български поданик, което създава проблеми с признаването му от турските власти. – **В. Стоянова**. Българската православна ..., 138-139; Същата. Статутът на Българската екзархия 1913-1925 г. – В: ИТНИ, кн. 3, 2001, 56-71.

<sup>13</sup> На 28 април 1926 г. Екзархийският заместник Борис изпраща възражение до МВРИ и до СС срещу „една погрешна според нас практика – да се адресират понякога писмата не до Българската Екзархия, а до Екзархийското Заместничество в Цариград“. – ЦДА, ф. 166К, оп. 1, а.е. 633, л. 20.



<sup>14</sup> Начело на Одринската епархия от 1911 г. до смъртта си през 1932 г. стои Никодим Тивериополски, а на Лозенградската митрополия – Иларион Нишавски – от 1922 г. до 1924 г. и Неофит Скопски – от 1924 г. до 1936 г., като от 1932 г. той управлява слетите в едно епархии – впрочем официално непризнати от турските власти. Впоследствие грижите за религиозните нужди на българите в Одрин са оставени на свещеник Мартирий. – **В. Стоянова.** Лозенградската българска митрополия (1922-1932 г.). – В: Толерантния националист. Паметен сборник. София 2009, 215-230.

<sup>15</sup> В началото на март 1924 г. епископ Никодим е предупреден от началника на политическото отделение на полицията да не употребява никъде в официални документи титлата „Одрински митрополит“ и да предаде официалния печат на митрополита в полицията, тъй като официално Одринската българска митрополия не съществува. След застъпничеството на консула Драндаров пред директора на спорните въпроси във вилаета с доводите, че в България мюсюлманите си имат мюфтия и са третирани добре от българските власти и затова и българският владика тук трябва да получи същото отношение, макар и да не е признат официално и ако е възможно, засега този въпрос да не се повдига, а да бъде запазено старото положение, отговорът е – нареждането идва от Анкара; ние ликвидирахме нашия халифат и за в бъдеще няма да признаваме никакви патриаршии. „Тези религиозни учреждения си изиграха вече своята роля. Но за да се уверите, че към вас, българите, гледаме с друго око, със снизхождение, вашият владика за българите и със своето началство, нека се отнася и титулува постарому, само когато ще се отнася до нашите официални учреждения, да не поставя своите титули, които ние не можем да признаем“. – ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а.е. 103, л. 3. В същото време обаче други турски чиновници признават правото на църковните институции да защитава българите като етнос. Такъв е приятелският съвет, даден на споменатия консул на 12 март 1924 г. от директора на нофузите по повод опита за изселване на българите, записани като „рум“: „Той приятелски и поверително ми каза, че не ще бъде зле, ако за всички българи с гръцки нофузи нашият Митрополит подаде едно заявление до председателя на комисията [смесената комисия по приложението на гръцко-турската изселвателска конвенция – б.а.] в което, като изтъкне, че са чисти българи, да моли да бъдат оставени на спокойствие. Този разговор предадох на управляващия Одринската епархия Епископ Никодим, който ще направи това, щом комисията пристигне тук“. – 176к, 5, 103, л. 1. Една година по-късно митрополията вече насърчава българите да подадат индивидуални молби със същата цел, тъй като предишните постъпки са останали без резултат.

През 1942 г. обаче, когато след смъртта на поредния Екзархийски заместник епископ Климент. Св. Синод изпраща на негово място българския поданик епископ Андрей Велички, Дирекцията на вакъфите в Цариград отказва да го признае и се обръща към Главната дирекция на вакъфите в Анкара за инструкции. Назначението на епископ Андрей дава повод на Вакъфското управление да направи преоценка на своето становище към Българската екзархия и имотите ѝ. В края на март 1944 г. епископ Андрей съобщава, че на Дирекцията на вакъфите в Цариград е наредено да престане да се занимава повече с Българското екзархийско заместничество, църкви и институции, защото вече са изгубили първоначалния си характер на малцинствени и към тях Законът за вакъфите е неприложим. Занапред те трябва да се третират като агенти на чужда държава и да останат под надзора на Министерството на вътрешните работи. – АМВНР, оп. 11п, а. е. 551, л. 52.

<sup>16</sup> ЦДА, ф. 336К, оп. 1. а.е. 179, л. 18.

<sup>17</sup> **В. Стоянова.** Лозенградската ..., 226-227.

<sup>18</sup> По повод изпращането в Одринско на многоброен персонал от просветни и духовни служители от земеделското управление през 1923 г., неадекватен на малкия брой българи, българският генерален консул в Одрин Т. Марков отбелязва: „Да следваме обратния път, ако допуснем за момент даже, че това би било възможно – чрез откриване на училища и черкви да създаваме народ – е равностойно да сеем жито в морето“. – ЦДА, ф. 336К, оп. 1, а.е. 424, л. 24.

# МОЛБИ НА БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ ОТ СОФЛИЙСКО, ДИМОТИШКО И ОРТАКЪОЙСКО ЗА ПРИОБЩАВАНЕ КЪМ БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ, ДАТИРАНИ ОТ 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

ГЕОРГИ МИТРИНОВ

Отхвърлянето на зависимостта от гръцката патриаршия и приобщаването към новосъздадената Българска екзархия е важна страница от новата история на българския народ. Тоя акт се превръща в основна стъпка по пътя му към национално освобождение. Това особено важи за българското население в южните краища на българското етническо землище, в Одринска Тракия, Беломорие-то, Родопите и Егейска Македония, където позициите на гръцката патриаршия са били много силни. Там също в борбата срещу българщината е включено гръкоманството – едно явление, създадено и умело направлявано от местните представители на гръцката патриаршия в районите, населени с българско население. Срещу беззащитното българско християнско население се действа чрез икономическа принуда, а нерядко и с физическо насилие, водещо до унищожение (убийства), като се използват въоръжени чети, съставени от българи гръкомани, от гърци и от мюсюлмани наемници. Често срещу българите екзархисти се действа и чрез органите на местната османска власт, които налагат забрани, затварят училища и църкви, хвърлят в затвори по-изявените българи. Целта е да бъде гърцизирано местното българско население. Но дори и насилствените методи на гръцкото духовенство не спират започналото приобщаване към Българската екзархия. Това е един процес, започнал с учредяването на тая институция, в началото на 70-те години на XIX в., и продължил току до навечерието на Балканската война от 1912 г. В запазените отчасти архив на Българската екзархия са съхранени множество документи, главно молби от населението на отделни села и на групи села, за отказване от гръцката патриаршия и преминаване под ведомството на Българската екзархия. Обичайно текстовете на молбите са били стандартни, писани от местни обра-

зовани хора, учители, свещеници. Така например учителят Георги Зимбилев, родом от с. Либяхово (дн. Илинден), Неврокопско, изтъкнат български възрожденски деец и активен участник в църковно-националните борби в Източна Македония, ведно с друг деец – Хаджи Димко Хаджииванов от с. Горно Броди, Сярско, обикалят през 1869-1870 г. близо 140 български села в района и изготвят прошения (махзари) за присъединяването им към Българската екзархия. В отделни документи са включени общи молби на населението от две и повече села. Там където гърцизмът е със силни позиции, предпоставка за отхвърляне зависимостта от гръцката патриаршия се явява Младотурската революция от 1908 г., след която в Османската империя се прогласяват нови права на неосманските народи в империята.

Езикът на документите е важен. Текстовете са на български език и са изписани с кирилско писмо. В редки случаи има текстове на молби, които са на друг език (турски – главно като копие на документа, написан на кирилица, или гръцки). Така например, молбата на жителите на с. Пенека, Визенско, датирана от 28. 08. 1904 г., отчасти е написана на гръцки език, като най-отдолу има гръцки текст (Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 258, л. 270). Прошението на жителите на с. Синекли, Силиврийско, датирано от 19. 09. 1909 г., е написано от българския учител в с. Кючюк Сеймен, тъй като те не знаели да пишат на кирилица (Ф№ 246К, оп. 1а.е. 391, л. 96б). Дори един ксантийски грък Диаманди, „отчаян от сънародниците си“, иска да премине под ведомството на Българската екзархия, която обаче да го покровителства при осъществяване на търговската му дейност в Скече (гр. Ксанти) (Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 392, л. 6). Вероятно в случая молбата му за преминаване към Българската екзархия е свързана с чисто икономически подбуди, но тя е факт.

Предмет на изследване са подписите на местното българско население (най-често първенците на селата). В случая става въпрос за изписване имената на хората (антропоними), най-често лично име (ЛИ) и бащино (БИ) или фамилно име (ФИ). Понякога в един документ те са изписвани с един почерк, може би на писача на текста. Но често се откриват различни почерци. Друг начин за подписване е поставяне отпечатък от личния печат, но употребата на личен печат не е била масова. Тя е била по-характерна за по-заможните българи и за представители на съсловия като търговци и занаятчии. Все пак прошенията на населението от българските села Баятли и Сарджа, Гюмюрджинско, датирани съответно от 25. 08. 1908 г. и от 28. 08. 1908 г., са подпечатани изцяло с лични печати, чиято графика е османотурска (Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 392, л. 56б,

57). Антропонимите в първата молба са изписани изцяло с гръцка графика. Откриват се молби и на население от други български села в Източна Тракия и Егейска Македония, подпечатани само с печати с турска графика. Но има и печати, оформени с кирилски буквени знаци, а преобладаваща е употребата на лични печати с гръцка графика.

Интерес представляват самите изписани имена. Една част от тях са по български образец, с кирилски буквени знаци. Срещат се изписани по небългарски образец, с кирилска графика. Друга част са отбелязани с гръцка графика по български и небългарски образец.

В случая се разглеждат молбите на населението на няколко български села в Софлийско, Димотишко и Ортакойско (дн. Ивайловградско), датирани от 90-те години на ХХ в., когато българското население от Източна Тракия и Беломорието активно се включва в борбата за приобщаване към Българската екзархия. За периода от 1890 до 1898 г. общо 63 български села в Одринско и в Западна Тракия преминават под ведомството на Българската екзархия: в Одринска каза - 4; Мустафापашанска - 1; Димотишка - 4; Ортакойска - 5; Узункюприйска - 3; Дедеагачка - 5; Софлийска - 7; Лозенградска - 5; Гюмюрджинска - 17; Ахъчелебийска - 6; Малгарска - 5; Кешанска - 1 (Карайовов 1903: 149).

Молбата на населението на с. Каяджик, Софлийска каза, за преминаване под ведомството на Българската екзархия е датирана от 10. 08. 1896 г. (ЦИА, Ф246К, оп. 1, а.е. 128, л. 34-35). В текста на писмото се споменава за желанието на каяджиклийци да бъдат подведомствени на Българската екзархия, а също се моли екзархът да направи нужното, за да се забрани на димотишкия гръцки владика да посещава селото им. При подписите най-отгоре е отбелязано, че селото има 2 кмета, чиито имена не са изписани, а са поставени 2 печата, които са с османотурска графика и най-вероятно са селските печати. Не става ясно защо не са изписани кметските имена. По-отдолу са отбелязани имената на 4 старей, като три от имената са на кирилица, а едно е на елиника. От имената, изписани на кирилица, две са оформени по турски образец, със съставка *оглу* 'син' (1. *Димитри оглу Михаль*, 2. *Стайко олу Георги*) и едно - по български образец, с наставка на бащиното име *-ов* (*Христакъ Вълчовъ*). Името, отбелязано с гръцка графика, също е оформено по български образец (*Христо Тодороф*). Може да се предположи, че старейте умишлено са оформили имената си по турски образец, за да засвидетелстват лоялност към турската власт. Близко 7% са например двукомпонентните имена от този тип на българи от гр. Ловеч, включени в списък от 1847 г. (Ковачев 1987а: 155), което показва, че те са били в употреба.

От общо включени 118 имена на жители на селото преобладаващата част са изписани с кирилско писмо, по български образец, със суфикс на бащиното или фамилното име *-ов*: *Д. Ивановъ, Христо Ангеловъ, Вълчо Чанковъ, Кирякъ Ангеловъ, Стайко Атанасовъ* и др. По-рядка е употребата на бащини и фамилни имена, окончавачи на *-ев*: *Димо Георгиевъ, Дяко Георгиевъ, Вълко Георгиевъ, Атанасъ Стоевъ, Яни Христовъ, Георги Христовъ, Петъръ Василевъ, Атанасъ Яневъ, Ангелъ Грозевъ*. Налице е непоследователност при изписване на БИ. Например освен разговорния вариант *Георгиев*, употребен 4 пъти, се среща и облик *Георгиев* – 5 пъти.

Интерес представлява изписването на БИ и ФИ с наставка *-ев* вм. *-ов* (облик *Христов* вм. *Христовъ*, *Христовъ*, който се употребява и в Среднородопието). Засвидетелстван е облик *Стоевъ* (*Стою Стоевъ Атанасъ Стоевъ*), наред с облици *Пеювъ* (*Христо Пеювъ*) и *Вълчов* (*Георги Вълчовъ, Яко Вълчовъ, Христак Валтсоф*), като е видна непоследователността при употреба на наставки *-ов* и *-ев*, без да се приема за критерий мекостта или твърдостта на предходната съгласна.

Срещат се и имена на кирилица, оформени по нетипичен за новобългарската именна система образец: *Яванъ Власаки, Стоянъ Атанасъ, Стою Пројко, Андонъ Георги, Рали Димитри, Рали Петри*. Такова изписване е стара българска практика, засвидетелствана в писмени документи от старобългарския период на езика ни, продължена през Възраждането (Ковачев 1987а: 154). Но има и БИ и ФИ имена, изписани с гръцка графика, по български образец: *Христак Валтсоф, Георγη Δημητροвъ, Панаиот Ζετίκοφ, Δίμου Μιχαλοφ, Јоан Διαкоф, Христо Тодороф* и др. При тях като цяло в краесловие се отбелязва графема за беззвучна съгласна *φ*, което е характерно за гръцката графична система.

В отделни случаи ЛИ е изписано по гръцки образец, като е прибавена краесловна наставка *-ос*, а БИ е по български образец, с краесловна наставка *-оф*: *Δημήτριος Ζλατίλοφ, Πετκος Αγγαλοφ, Βουλτζου Χρίστοφ*. Рядкост са имената, оформени изцяло по гръцки образец: *Άγγελος Δημητρίου, Αθανάσιος Στάικου, Τιάγκοι Προϊκος*. В някои случаи обликът на ЛИ не е типичен за разговорния език, а има черковнославянски характер: *Јоан Διαкоф* вм. *Иван Дяков*.

Откриват се имена, изписани комбинирано с кирилски и гръцки букви: *Георγη Димитровъ, Ζ(ст)αηκο Ангеловъ*.

Понякога в българските имена, написани на кирилица, е включен и гръцки буквен знак за звук *t* с удължен нагоре ствол и вълнообразна хоризонтална черта наляво в горния край (7): *Христо Русковъ, Стайко Ангеловъ, Тянко Георгиевъ, Дими7ръ Атанасовъ*.

При имената на кирилица, макар и рядко, е налице изписва- не първо на БИ, следвано от ЛИ: *Сотировъ Димитъръ, Ангеловъ Петръ*, вместо типичната последователност: ЛИ + БИ.

Срещат се и ЛИ с окончание *-й, -ий*, което е типично за книжовните им форми (Ковачев 1987а: 140), небитуващи в разговорната реч: *Василий Тодоровъ, Георгий Христовъ*.

При отделни имена са отбелязани особености, характерни за местния тракийски говор, като редукция *о > у*: *Диму Димитровъ, Танасъ Русувъ, Русю Атанасовъ, Христу Русковъ, Кустаден Ангел...*; *Діѡν Μιχαλορ*.

Засвидетелстван е и типичният за тракийските говори в Западна Тракия, в т.ч. Димотишко и Софлийско, якав изговор на ЛИ *Дяко, Тянко*. ЛИ *Дяко* – от *Дялко* (Ковачев 1987), съкратено от ЛИ *Недялко*, е засвидетелствано в писмени документи от XVIII в. (Заимов 1988): *Ангелъ Дяковъ, Дяко Ангеловъ, Дяко Георгеѡ*.

Мъжко ЛИ *Тянко*, умал. от ЛИ *Стоян* е с териториално разпространение в Беломорието и Родопите: *Тянко Георевъ*.

Специфично е изписването на ЛИ *Иван* в облик *Яванъ* с йотувана гласна *а* в началословие: *Яванъ Михаловъ, Яванъ Тодоровъ, Яванъ Тодоріовъ*. Това може да се обясни с високата степен на йотация на гласните в тракийските говори (Кочев 1978: 127-133; Бояджиев 1991: 50-51), макар облик *Яван* да не е с широка употреба.

Засвидетелствано е ЛИ *Танас, Танаиш* – съкратено от *Атанас*, което се открива в писмени документи от XV в. (Заимов 1988): *Танасъ Русувъ, Христо Танасовъ, Димитъръ Танасовъ, Димитри Танасовъ, Танаишъ Тодор...*

ЛИ *Руско* е засвидетелствано в писмени източници още в XI в. (Заимов 1988): *Руско Димитровъ, Христо Русковъ, Христу Русковъ*. Обликът се употребява и в Среднородопието.

ЛИ *Стайко* е отбелязано в писмени източници от XIII – XIV в. (Заимов 1988): *Петъръ Стайковъ, Стайко Маргаритовъ, Стайко Атанасовъ, Стайко Ангеловъ, Стайко Димитровъ, Георги Стайковъ*.

ЛИ *Славил и Русю* са засвидетелствани в писмени документи от XV в.: *Славилъ Миха-...; Русю Атанасов, Танасъ Русувъ* (Заимов 1988).

БИ *Пројко* се открива като ЛИ в документи от XIV – XV в. (Заимов 1988): *Стою Пројко*.

Среща се и типичното за българската именна система ЛИ *Димо*, съкратен вариант на ЛИ *Димитър* (Ковачев 1987), засвидетелствано в писмени източници от XV в. (Заимов 1988): *Диму Димитровъ, Димо Илиевъ, Димо Георгеѡ*.

Открива се мъжко ЛИ *Рали*, вариант на ЛИ *Рале*, *Ралъ*: *Рали Димит...*, *Рали Петри*.

Засвидетелствани са ЛИ с общобългарска употреба: *Стоян*, *Иван*, *Вълчо*, *Вълко*, *Драган*, *Пею*; *Ангел*, *Атанас*, *Георги*, *Димитър*, *Петър*, *Христо* и др.

Интерес представлява ЛИ *Власак* - от ЛИ *Влас* (по име на християнски светец), образувано с наставка *-ак*: *Власакъ Вълковъ*, *Яванъ Власаки*. С такава наставка е и ЛИ от гръцки произход *Ставрак*: *Ставракъ Михалевъ*, но в документа се среща и побългарен облик *Ставри*: *Ставри Ангеловъ*.

Налице е успоредна употреба на ЛИ *Яни* от гръцки произход и на побългарен морфологичен вариант *Янко*: *Янко Ангеловъ*, *Яни Христевъ*.

Интерес представлява молбата за преминаване под ведомството на Българската екзархия на населението от с. Малък Дервент, Софлийска каза, датирана от 23. 05. 1894 г. (ЦИА, Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 91, ч. II, л. 101). В нея се отбелязва желанието на местните българи да отхвърлят ведомственото си подчинение на гръцката патриаршия, като заявяват: „Ний настоящи ся жители отъ с. Малък Дервент, родом Българи, които до днесъ сме били подъ ведомството на гръцката патриаршия, отъ днесъ нататъкъ горещо желаемъ и всички коляно-пряклонно припадаме и притичае в обятията на Св. Екзархия... “. Изтъкват още, че искат да се издаде документ от турските административни власти, с който да се забрани на димотишкия гръцки владика да посещава селото им: „...като молимъ Ваше Високопреподобие да се направи нуждното пред Негово Високопрывасходителство и ся даде нуждния такрирь тъй щото да ся забрани на Димотишкия гръцки владика отъ да не посещава и не стои вече в селото, че ний за напредъ сме чеда на Св. Българска Екзархия “. Най-отдолу е отбелязано, че молбата включва подписи на 108 местни жители, „удостоверени с подписите на стареите и печата на кмета “. Може да се съжалева, че тоя ценен антропонимичен материал от с. Малък Дервент не е запазен, като липсват списъците с имената и селските печати.

Молбата от с. Караклисе, Димотишка каза, е датирана от 05. 10. 1897 г. (ЦИА, Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 146, ч. II). Тя е от името на стареите и кметовете на селото, които със съгласието на всички жители молят управляващия одринската епархия архимандрит Софроний да ходатайства, „за да се приематъ въ лоното на родната ни Св. Екзархия като Българи, които до днесъ се намирахме подъ вядомството на гръцката патриаршия “. В писмото те отправят още едно свое искане: „нъ тъй като не ни се проповядва на матерния ни български езикъ, покорно молимъ Ваше Високопрыводобие да благоволите и ни испра-



тите учителъ, за който за сега селото ни отпуска 8 л., който да ни учи и възпитава рожбите ни, съ което ще се гордеемъ при светлите дни на Н.И.В. Султана и че ния ще се удостоимъ да се приемемъ и ще чуемъ да ни се проповядва на матерния български езикъ “. Накрая са дадени имената на първенците. От общо 12 антропонима, 8 са изписани на кирилица. Една част от тях са с подредба, при която първо е БИ, следвано от ЛИ: *Димитровъ Ангелъ, Яновъ Стаматъ, Петковъ Петъръ, Димовъ Дойчо*. Само в два примера подреждането е ЛИ + БИ: *Лигоръ Петров, Гергьо Ставревъ*. В единичен случай името е изписано по турски образец, с добавка *оглу* 'син': *Стаматъ оглу Стоянъ*. Тъй като това е първото име в списъка и между двете му съставки *Стама-тъ оглу* и *Стоянъ* е поставен печат с текст с османо-турска графика, може да се предположи, че е името на кмета. Също в единичен случай турска съставка *оглу* 'син' се открива и в име, изписано с гръцка графика: *Γεωργη ογλυ Σταματ (!)*. Две от имената с гръцко писмо са отбелязани по български образец, като бащините имена имат окончание *-оф*: *Γροζιο Αγγελοφ, Βα...ω Δημητροφ*. В един случай името, изписано с гръцка графика, е без наставка *-оф*: *Ταυασε Καραφιλ*.

Интерес представляват ЛИ *Лигор* < от *Глигор* - *Григор*; *Дойчо* < от ум. *Радойчо*; *Гергьо* < съкр. от *Георги* (Ковачев 1987).

Молбата на жителите от с. Горно Суванли, Ортакьойска каза (дн. с. Горно Луково, Ивайловградско) е с датировка от 14. 07. 1896 г. (ЦИА, Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 128, л. 41). В нея се предлага да се отпусне помощ за заплата на местния учител върху петте турски лири, които могат да дадат, като се отбелязва че селото, състоящо се от 40 къщи, е с бедно население. Кметът и помощник-кметът са поставили печати, които са с османо-турска графика, но е изписано и името на кмета с гръцка графика – *Петар мίτρουφ*. Отбелязани са имената на двама селски старейшини и на двама първенци. Имената на старейшините са изписани с гръцко писмо и са без наставка *-ов*: *χρηστου αθανασιυ; δημου μανόλ*. От имената на първенците, първото е изписано с гръцка графика, по български образец, с окончание *-уф*: *Петро νικόλουφ*, като е засвидетелствана характерната за местните източнoбългарски говори редукция *ο > у* (Стойков 1993: 97). Второто е на кирилица: *Ангелъ кам...*

Редукция *ο > у* е широко застъпена при изписване на имената: *Петар мίτρουφ, χρηστου αθανασιυ, δημου μανόλ*.

Списък с имената на подписалите се жители липсва.

Молбата на жителите на с. Гьокче бунар, Ортакьойска каза (дн. с. Сив кладенец, Ивайловградско) е датирана от 25. 08. 1896 г. (ЦИА, Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 128, л. 57). В нея се упоменава, че селото се състои от 130 къщи, населени с българи. Отправя се също молба за

ходатайство от страна на Българската екзархия пред властите да се забрани на димотишкия гръцки владика да посещава вече селото. Двамата кметове са поставили свои печати с текст на арабица в документа. Изписани са имената на трима старей, като първото име е с гръцка графика, по гръцки образец (х. *Κοσταντη Διμίτριου*), а другите две са с кирилско писмо и по български образец (х. *Ив. Тодоровъ; Христо Ангеловъ*). Името на свещеника също е изписано на елиника и по гръцки образец: *Свящ. Κωνσταντίνος*.

Отдолу, под начален текст „Подписи на населението“ са изброени 33 имена. От тях 22 са с кирилско писмо. Всички те са оформени по български образец, с наставка *-ов* на бащиното име: *Атанасъ Николовъ, Ангелъ Вълчовъ, Димитаръ Грозевъ, Петаръ Атанасовъ, Георги Петровъ* и др.

Интерес представляват антропонимите, изписани на елиника. Само в единичен случай бащиното име е отбелязано с наставка *-ов*, но пък ЛИ е по гръцки образец: *Αγγελον Στουιανοβ*. В повечето случаи имената са без наставка *-ов*: *βασηλ χρηστου, Αναγνώστη Αλεξανδρή, νετελτιν Αλεξανδρή*. Често бащиното име е оформено, с добавка *оглу* 'син' от турски произход: *διμιτρη ογλου Κοσταντη; Δημο ολυ θαναας; βασιλιολυ χρηστου; στοεν ολυ νηκολα, Πετρη ογλου Γηωρη*. Прави впечатление, че това не са имена на първенци. И тук е налице успоредна употреба на гръцко и кирилско писмо, като ЛИ е изписано на елиника, а бащиното на кирилица: *Пафел Златиловъ*.

В графичното оформление на някои антропоними се откриват диалектни особености като наличие на: редукция *o > y*: *Иванъ Янкувъ, Иванъ Димувъ, Нидълку Стоянувъ, νετελτιν Αλεξανδρή*; редукция *e > i*: *Ниделко Георгевъ, Нидялку Стоянувъ, Πετρη ογλου Γηωρη*. ЛИ Христо е изписвано с графема *ю* в краесловие, като се отбелязва редукция *o > y* и мекост на предходната съгласна: *Христю Грозевъ, Христю Панайотевъ*. Обликът е характерен и за антропонимичната система в Среднородопието. Същевременно е засвидетелстван иоблик *Христаки*, по гръцки образец.

Интерес представлява фонетичният облик на БИ *στοεν ολυ νηκολα* – *стоен олу* със засвидетелстван преглас *йа > е* и без редукция *o > y*. За местните български говори е типичен ятов преглас *йа > йѐ*: *пийάν* – *пийѐни*; *йа̑слъ > йѐслъ* (Бояджиев 1991: 39, 215).

В друг случай прегласът е характерен за застъпник на стб. Ў: *Ниделко* вм. *Нидьалко*, като за говорите в Софлийско и Димотишко е характерен преглас *'а > ѐ*: *б'ал – бѐл*; (Бояджиев 1991: 214). Все пак е засвидетелстван и типичен за местните говори облик *Нидьлку*.

Налице е употреба на начална гръцка графема *Н* в имена, изписани на кирилица: *Никола Христовъ, Ниделко Георгевъ*. При БИ

*Георгиев* е предпочетен народно-разговорен вариант с изпадане на краесловна гласна *и* пред наставка *-ев*.

Като графична приумица може да се приеме замяна на графема *ъ* с *а* в ЛИ *Димитър, Петър: Димитаръ Грозевъ, Петаръ Атанасовъ, Димитаръ Стоевъ*.

Общото за текстовете на посочените молби е, че не са адресирани директно до българския екзарх, а до Негово Високопреподобие Отец Архимандрит Софроний, управляващ одринската епархия. Например молбите на населението от някои райони на Югозападна Македония са адресирани директно до българския екзарх, навярно поради отдалечеността от Цариград, а и от липса на местен български епархийски център със силни позиции, който да отстоява правата на българското християнско население. От това може да се съди, че одринската епархия е била българската институция, която е защитавала правата на българското християнско население в Одринско, колкото и непосилна да е била борбата ѝ с представителите на гръцката патриаршия. Отделно ръководителите ѝ е трябвало да се съобразяват и с действията на официалната османска власт, която открито е защитавала позициите на гръцката патриаршия. Съответно молбите са препращани с придружително писмо до канцеларията на българския екзарх, след което са били връщани по съответния редотговорите.

В повечето разгледани молби се отбелязва, че местното българско население настоятелно моли да бъде направено необходимото от страна на Българската екзархия, за да не посещава повече селата димотишкият гръцки владика. Явно той се е явявал основен проводник на гърцизма в края и важен представител на гръцката патриаршия. А посещенията му из българските села в съседните кази: в Ортакъойска (с. Гьокче бунар) и в Софлийска (с. Караклисе) несъмнено са били свързани с издевателства над местните българи християни, вопитите му да ги откаже от идеята да преминат към Българската екзархия. Освен това в борбата срещу стремежа на местното българско население да отхвърли зависимостта от гръцката патриаршия, гръцкото духовенство е използвало и местните турски власти. Така по данни на Т. Карайовов от началото на ХХ в. „Ортакъойският каймакамин прави всички възможни пречки на българите в с. Драбишна, а черквата стои затворена от 3 години насам, защото една нищожна част патриаршисти искат това“ (Карайовов 1903: 152). Трябва да се отбележи, че димотишкият гръцки владика е играел важна роля в съдбините на местното българско християнско население. Несъмнено българите са искали с приобщаване към Българската екзархия да свалят от плещите си и непосилните данъци, с които са били облагани от гръцкото духовенство. Изследователят на борбите на българите в Димотишко

срещу гръцката патриаршия Ан. Разбойников споменава за „методично ограбване на българското население в Димотишко“ от страна на гръцкия владика Дионисий и на неговите приближени през 60-те години на XIX в. (Разбойников 1970: 269).

Що се отнася до употребата на определен вид графика при писане на молбите, обща е тенденцията да се използва кирилско писмо. На кирилица са написани самите текстове. Употребата на гръцка графика се открива при изписване на антропоними в молбите. Тя е преобладаваща в молбата на населението от с. Горно Суванли, Ортакьойско (дн. Горно Луково, Ивайловградско). В молбите от с. Гьокче бунар, Ортакьойско (дн. Сив кладенец, Ивайловградско) и от с. Каяджик, Софлийско, някои от селските първенци са изписали имената си с гръцко писмо. Това обаче не е критерий за отстояване на българщината от местното българско християнско население. Може да се предположи, че по онова време все още е имало местни българи, които не са били усвоили добре писмено българския език или поточно преимуществено са употребявали гръцка графична система. Също тъй може да се предположи, че отделни местни българи чрез употребата на гръцко писмо са показвали добро владее на гръцкия език, който им е бил необходим за осъществяване на търговска и друга дейност, тъй като са били принудени да общуват с богати гръцки търговци в Одрин, Цариград и в близките по-малки градчета. Без добро владее на гръцки език те не са могли да вършат тая своя дейност. Но и в двата случая е налице гръцко езиково влияние въпреки преимущественото обучение на български език, провеждано в местните училища.

Накрая трябва да се отбележи, че в лицето на Българската екзархия местното българско население, останало под турска власт, е виждало един защитник на интересите му, а също поддръжник и опора в борбата му за църковна и национална независимост. Поради това то с такова въодушевление се стреми да се приобщи към нея въпреки отрицателното отношение към тоя акт от страна на гръцката патриаршия и на официалните турски власти по места.

## П Р И Л О Ж Е Н И Е

Текст на молбата от с. Каяджик, Софлийско

До Негово Високопръподобие  
Отца Арх. Софрония управляющи  
Одр. Епархия въ  
Гр. Одринъ

Ваше В. Прѣподобие,

Долоподписанитѣ жители отъ / с. Каяджикъ (Суфлийско) колѣнопрѣклонно / припадаме прѣдъ Ваше В. Пряподобие / и най-покорно молимъ за слѣдующето / Селото ни състояще отъ 130къщи / чисто българи, до днесъ водими отъ слѣ- / пота бѣхме вѣдомственни на патриаршия / та, а отъ днесъ нататѣкъ притичае / въ обятията на Св. ни родна Екзархия / затова молимъ Ваше В. Прѣподобие / да направите нуждното и се запрѣти / на Димотишкиятъ Гръцки Владика / отъ да посещава селото ни. / Увѣрени, че отъ днесъ нататѣкъ / сме чада вѣдомственни на Св. ни / Бълг. Екзархия, остаяме на Ваши- / тѣ топли молитви и благословения //

като всички долоподписанни / цалуваме Св. Ви дѣсница / Ваши О-Христѣ дух. чада / с. Каяджикъ 1896 г. / 10 Августъ.

Текст на молбата от с. Караклисе, Димотишко.

До Негово Високопрѣ- /  
Подобие О. Архимандрита  
Софрония управляющий  
Одринската Епархия  
Въ г. Одринъ

Ваше Високопрѣподобие,

Долоподписанитѣ старей и кметове / на с. Кара-Клисе (Димотишко) съ съгласието / на всички ни, най-покорно молимъ да благово- / лите и ходатайствувате за да се пр[и]емимъ въ / лоното на родната ни Св. Екзархия, като Бъл- / гари, които до днесъ се намирахме подъ вѣдомство- / то на гръцката патриаршия; нѣ тѣй като / не ни се проповѣдва на матерния ни български языкъ, / а на гръцки, когото языкъ не – разбираме, затова / покорно молимъ Ваше Високопрѣподобие да / благоволите и ни испратите учителъ за които / за сега селото ни отпуща 8 л.т., които да ни учи / и възпитава рожбитѣ ни съ което ще се гордѣимъ / при свѣтлитѣ дни на Н. И. В. Султана и / та ния ще се удостоимъ да се приемемъ и / ще чуемъ да ни се проповѣдва на матерния ни //

български языкъ / Увѣрени на Ваше Високопрѣ- / подобие че Вия ще благоволите да ни приемете за Ваши Духовни чада и че / ще ходатайствувате при Св. ни Екзархия. / Оставаме съ цалувка на Св. Ви десница. / Ваши О-Христѣ най-прѣдани / Духовни чада / с. Кара клисе 1897 / 5 й 8 / врий.

Текст на молбата от с. Малък Дервент, Софлийско

До негово Високопрѣподобие Отца  
Архимандрита Софрония, Управляю-  
щий Одринската Епархия –  
Въ Одринъ

Ваше Високопрѣподобие,

Долоподписаното население / старѣи и кметове на с. Малък-  
Дервентъ, / Суфлийска околия притичае днесъ и / колѣнопрѣклонно  
припадаме прѣдъ Ва- / ше Високопрѣподобие и най-покорно мо- /  
лимъ за слѣдующето: / Ний настоящия жители отъ с. / Малък-Дер-  
вентъ родомъ Българи, кои- / то до днесъ сме били подъ вѣдомство-  
то на / Гръцката патриаршия, отъ днесъ нататъкъ горешо желяемъ и  
всички колѣнопрѣклонно / припадаме и притичае въ обятията / на  
Св. Екзархия, като молимъ ваше / Високопрѣподобие да ся напра- ви  
нуждно- / то прѣдъ Негово Високопрѣвсходителство / и ся даде  
нуждния такрирь тъй щото / ся забрани на Димотишкия Гръцки вла-  
/ дика отъ да не посещава и не стѣпва вече //

въ селото, че ний за напрѣдъ сме чада / на Св. Българска Екзар-  
хия. / Като сме пълно уверени, че не ще / откажете на сторената ни  
просба / и че настоящето ни ще получи немедленно / отговоръ удо-  
влетворителень, остаяме съ / рѣкоцѣлувание Ваши О Христѣ чада: /  
с. Малък Дервентъ / 23 ий май 1894 година.

Слѣдватъ подписитѣ на (108) / сто и осемъ души, удостовѣрени съ  
/ подписите на старѣите и печата на / кмета / Вѣрно съ  
пѣрвообразното / Писаръ при Митрополията / Сп. Ивановъ

Текст на молбата от с. Горно Суванли, Ортакойско

До Негово В. Прѣподобие  
Отца Архим. Софроний Упр.  
Одринската Бълг. Епархия  
Въ гр. Одринъ.

Прошение

Ваше В. Прѣподобие,

Долѣподписанитѣ първенци, / кметъ и старейшини отъ с. Горно -  
/ Суванли, ката[о] съзнаваме къмъ коя / народность принадлежимъ и

къмъ / коя черква трѣбва да бъдемъ зачисле- / ни обръщаме ся къмъ Васъ, като Ви / крайно молимъ, щото да благоволите / и причислите и споменатото село / въ списъка на селата, които принад- / лѣжатъ къмъ Бълг. православна черква. / Съ настоящето също крайно Ви молимъ / да ни изпратитя и единъ учителъ, който / да зная и черковния редъ, нъ понеже се- / лото ни се състои отъ 40 къщи и при / това населението ни е бѣдно, затова крайно //

Ви молимъ, ваше В. Прѣподобие, да хода / тайствувае на надлѣжното място, за да / ни се отпусне помощъ за заплата на / учителя върху 15- то лири турски, които / можимъ да дадемъ и то не че сме въ състояние, нъ отъ горѣщо жалание да / бъдемъ причислени къмъ народната ни / черква и да слушаеме Божеств. Служба и / дѣцата ни да се учататъ на матер- / ния ни езикъ. / Като се надѣвима, чя молбата ни / щя бѣдя удовлетворена, оставаме Ваши покорни чада: / с. Горно Суванли / 14. 07. 1896г.

Текст на молбата от с. Гьокче бунар, Ортакъойско

До Негово Високо-  
Прѣподобие Отца Архиман-  
Софрония Управлѣющъ  
Одрин. Епархия  
Въ Одринъ

Ваше В. Прѣподобие,

Долоподписанитя жители / на с. Гьокче бунаръ (ортакъовска околия, / колянопрѣклонно припадаме прѣдъ Ваше / Високопрѣподобие и най-покорно мо- / лимъ за слѣдующето: / Селото ни състояще около / (130) сто и тридесетъ къщи чисто бъл- / гари до днесъ водими отъ слѣпота / бѣхме подчинени на Гръцката Патри / яршия а днесъ всичкото население / желае и тича въ обятията на род- / ната ни Св. Екзархия, ния като под- / чиненени вѣрни слуги на Негово / Им. Величество Султана и / вѣрния му прѣстолъ, горѣщо желяемъ / и подчинението на родната ни / Екзархия. / Покорно молимъ Ваше / В. Прѣподобие да благоволите //

и ходатайствувае на надлѣжно / то мѣсто, като се заповѣда на / Гръцкия Димотишкия Владика / да не посещава вече селото ни. / Увѣренни въ пълне на ва / шата готовность, че ще приза- / вете (!) надъ насъ Архипастирски / тѣ Ви молитви и благословии / остаюеме съ цалувка на Св. / Ви дѣсница. / Ваши О-христѣ Дух. Чада / с. Гьокче бунаръ 1896 г.



## ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 1991: **Т. Бояджиев**. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София.
- Заимов 1988: **Й. Заимов**. Български именник. София.
- Карайовов 1903: **Т. Карайовов**. Материал за изучаване Одринския вилает. – СБНУ, т. 19.
- Ковачев 1987: **Н. Ковачев**. Честотно-тълковен речник на личните имена у българите. София.
- Ковачев 1987а: **Н. Ковачев**. Българска ономастика. София.
- Кочев 1978: **Ив. Кочев**. Общославянското значение на някои фонетични явления в югоизточните български говори. – Славянска филология, № 15.
- Разбойников 1970: **Ан. Разбойников**. Из борбите на българите в Димотишка епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Тракия. – Известия на Тракийския научен институт, кн. 2., 1970.
- Стойков 1993: **Ст. Стойков**. Българска диалектология. Под редакцията на М. Сл. Младенов. София.

# ДНЕВНИКЪТ НА СВЕЩЕНИК ИВАН ДОЧЕВ КАТО ИЗВОР ЗА ЕТНОКУЛТУРНИЯ И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОФИЛ НА ИЗТОЧНА ТРАКИЯ

ЛИЗБЕТ ЛЮБЕНОВА

Дневникът на военния свещеник Иван Дочев след появата си на книжния пазар предизвиква оживен интерес както сред учените, така и от страна на медиите. С право мнозина отбелязаха богатството на въпросите, отразени в него. Неподправеният разказ, липсата на допълнителна редакция на текста след войната позволяват той да бъде използван като първоизточник за случващото се в лазарета на трета полева болница, обслужвала ранените на Одринския фронт. Тук ще се опитаме да маркираме етнокултурния и социално-икономически профил на Източна Тракия през погледа на това духовно лице, защото данните в Дневника не съдържат и сянка на съмнение относно достоверността на сведенията по този въпрос.

За отец Иван Дочев няма значение от каква народност са селяните, които среща изтерзани по пътищата на войната. Той показва състрадание еднакво към всички, защото християнското му чувство надделява при вида на страдащото население. Веднага след преминаването на границата пред погледа му се изпречва някакво горящо турско село недалеч от с. Кайбалар, чието име така и не узнава. *„Цела пустош. Цели къщи, плевни пращят и горят. Горят и хамбари, пълни с храна. Останали само кучета и котки. Те бягат по хълмовете и грозно вият. Неописуема картина! Брашно, жито, домашни покъщини разхвърлени“* – описва той първият си сблъсък с пожарите на войната.

По пътя между селата Петра и Енидже се вижда отдалеч друго горящо село – Куюн Гяур<sup>1</sup>. *„Изгорели са къщи и двете църкви, икони, църковни дрехи – всичко свято изгорено и на това отгоре поругано с човешки извержения. Господи, спаси християнина! Дай сила на него да победи неприятеля си! Дай мощ на правдата си!“* – моли се свещеникът. Аналогична е картината на горящото село Чонгара<sup>2</sup>, на изток от Караагач, което цялото е превърнато в пепелище. *„Сума къщи изгорели, а други продължават да горят. Гръцката църква изгорела.*

*Българската подпалили, но само един стълб изгорел. Останалото стои. Сума светини разхвърляни. Дрехи, книги, икони по пода. Разпятието на Спасителя счупено и сложено на престола. Кандилата и те разхвърлени и счупени. Каква гавра с Божия храм“ – възмутен е отецът от турските поругателства.*

По шосето за Бунархисар лазаретът попада на разхвърляни шрапнели, гранати, патрони, палатки, книжа, оставени от панически отстъпващата турска армия. Цели върволици от бедни селяни разграбват запустелите села, натоварвайки колите си със зърнени храни и всякакви домашни принадлежности. В турското село Казълушко дере<sup>3</sup> не е останала нито една жива душа. И тук кучета и котки се движат из улиците и грозно вият за своите господари. „*Тъжна гледка! Какво унищожение на народите. Каква зверщина!*“ – констатира свещеникът, независимо, че става въпрос за неприятелите.

Достигайки с. Субашкьой лазаретът не може да намери пътя през мочурливите места и неравностите. Тогава на помощ идват местни гърци, които спокойно пасат наоколо стадата си, необезпокоявани от нашата армия. Те предлагат услугите си и стават водачи на болничните линейки. Още по-трогателна е срещата му с гръцки селяни при р. Арк. Там до моста са потърсили подслон жителите на с. Аклама: „...*жени, деца и мъже със своите домашни потреби. Чуват се плачове детски. Жалка картина. И те слушат и наблюдават движенията на войските ни. Те са гърци. Жените носят градско облекло, мъжете – тъкани гащи, а някои и панталони. Аз отидох при тях. Те веднага ме посрещнаха. Мъже, особено жените дойдоха и искат благословията ми. Аз се усетих в това положение като пастир. Всекиму си подавах десницата. Говорят ми гръцки. Аз им отговарям по турски. Оплакват ми се от войната, че три дни стоят с малки деца тук. Аз ги утеших. Казах им, че тази вечер ще е свободно селото и ще си идат. Не се мина час, дойдоха техни селяни и им казаха да си вървят. Бързо запрегнаха и на върволици си тръгнаха. Мене ми стана весело, като ги виждам, че радостно си отиват“.* Тези редове не се нуждаят от коментар, но те за жалост не дават отговор на въпроса, защо гърците унищожават системно българското население именно в същата тази Балканска „сюзническа“ война.

Не такава е съдбата обаче на българското село Чанакчи<sup>4</sup>. То е разрушено цялото, а населението забягва към Чаталджа и Аврен. Отецът споменава за хубавото трикласно училище с шест учители, църквата и архиерейския наместник, с когото се запознава. Всичко това е безвъзвратно унищожено от пожара на войната. Странен е етническият състав на с. Ерменикьой, което се намира вляво между селата Бекерли<sup>5</sup> и Кабакча<sup>6</sup> по жп линията към Цариград. Името си

носи от арменски заселници, които после се изселват в Силиврия. Когато лазаретът достига селото, то наброява около 120 къщи гръкомани. Старите жени и мъже обаче говорят на чисто български език. В смесените бракове гъркините до такава степен надделяват, че малките деца изобщо не знаят български. Облеклата им също са повлияни от етническата принадлежност – „жените носят рокли, а мъжете – тъкани дънести гащи“.

Пътят на войната е пълен със **страдание**, особено за българското население, което е подложено на етническо прочистване от страна на отстъпващите турски войски и бандите на мухаджирите. Отец Дочев не пропуска да хроникира зверствата, на които става свидетел. Така напускаяки с. Куюн Гяур, лазаретът среща на пътя си дрипава жена, която държи в ръцете си кърмаче, а след нея върви 3-годишно момиченце, мръсно и чорлаво. В първия момент майката не знае как да реагира при срещата с непознати, но при вида на духовника тя се успокоява. От нея научават, че през нощта цялото село е изкляно от турците. „*Какъв писък е било! Какво бегане! Просто не може да се опише. А горящите къщи и църкви? Те дено и ноще са осветявали небосклона*“ – пише отецът с надежда това да бъде последната жертва на османското отмъщение.

При навлизането в Лозенград срещу казармите „*в хендека на шосето*“ отец Иван вижда двама стари селяни, заклани и захвърлени. Той предполага, че те или са взети насилствено за водачи на турската армия, която, за да прикрие пътя на отстъплението си, ги ликвидира, или случайно са попаднали на пътя на отстъпващата неприятелска войска. Като истински духовник той полага грижи старците да получат поне християнско погребение. „*Не можеха да видят свободата на Македония*“ – пише състрадателно той.

В село Чонгара<sup>7</sup> в църковния двор лежат 10 убити войници, а до тях и двама селски старци. До тях неутешимо плачат техните дъщери. „*Грозна картина. Клани старците като агнета*“ – пояснява летописецът. При вестта за навлизането на българските войски селяните започват да се завръщат. „*Едни носят на ръце децата си, други водят волове, трети нарамили чували с брашно или жито. Други – запрегнали кола, на тех деца плачат от студ и вървят към селото. Горките! Не знаят, че техните къщи са изгорели. Къде ли ще се подслонят тази зима?...*“ – загрижено споделя свещеникът. Още пострашна е картината в един турски чифлик край Демирлери. Летописецът препредава разказите на местните селяни: „*На един дъщеря му отвлекли, на друг – жената изнасилвана пред очите му, а в друго село – изклани биле жени, деца и мъже около 300 души*“. Към тази грозна гледка няма какво да се добави. В студените декемврийски

дни на 1912 г. особено драматично е положението на жп станцията Кабакча. Слана и гъста мъгла се стелят наоколо, а гарата е пълна с кола, коне, волове, войници, мъже, жени и деца. Това са селяни от Чанакча, Тарфа<sup>8</sup> и другаде, които чакат поредния влак, за да отпътуват към вътрешността на България. Повечето от жените и децата са боси. Те напускат родните си домове завинаги, загубили покъщнина и средства за препитание с една-единствена цел – да спасят живота на своите деца.

Отец Иван изпитва състрадание не само към българското население. Той проявява загриженост и към двама дезертъори гърци, млади момчета между 18 и 23 години, които успяват да избягат от турската армия и още при Демирлери да се предадат на нашите войски. Те са облечени слабо, треперят от студ и дни наред се укриват в плевни, хранейки се само с царевица. „*Ние ги прибрахме. Успокоихме ги. Дадохме им чай и хляб*“ – доволен е отец Иван. Подобно е отношението и към други доброволно предали се турци и гърци на станция Кабакча.

Колкото повече българската армия се приближава към Одрин, толкова по-жестоки стават турските погроми над местното население. В края на януари 1913 г. жителите на Ерменикьой и Кабакча масово се отправят към България, за да избегнат участта на с. Кестеник, където турците „*изклали мъжете, а взели жените със себе си*“. Станция Кабакча ще се помни от местното население с това, че тук „*турците са запрели жени от селото Кавакли и ги безчестили*“.

В някои нови изследвания има опит да се внуши на читателите, че ако беше победителка във войната, нашата армия щеше да се държи с местното население по същия начин, по който постъпват турци, гърци и сърби спрямо българските села, окупирани от тях. Затова заслужава да проследим какви са **взаимоотношенията на самите войници с жителите на селищата**, през които преминават.

Най-знаковото място за християните е храмът. В с. Енидже офицери, войници и селяни се отправят заедно в неделния ден, за да се черкуват на празника на Св. Параскева. Църквата, разположена в долния край на селото макар да е висока и удобна, прави впечатление на свещеника с опушения си вид заради некачествените свещи от церазина<sup>9</sup>, които употребяват тук. Отец Иван е добре дошъл и сам взема участие в богослужението. В това чисто българско село, наброяващо 300 къщи, има трима свещеници. „*Населението е приветливо. Радват се на нас и следят дали ще бягаме, та и те да бягат*“ – пише той.

Чисто помашкото село Мандра<sup>10</sup> обаче не само че напада тило-

вите части на армията, но убива български войници. В отговор на това няколко селяни са разстреляни. *„Сега Мандра кротува. Пасат си овците спокойно край линията и широките полета, които тук са в изобилие“* – пише отец Дочев, което показва, че независимо от враждебността останалото население не е подложено на никакъв геноцид.

Село Кавакли посреща армията в една пасторална обстановка: *„...виждат се деца да играят на боклуците, свини, кокошки. Петли пеят... Въобще – селски шум и гълчава... Некак ни става и нам драго и весело“* – споделя духовникът. След литургия в църквата на чисто български език всички се отправят към селския мегдан. *„Там хоро се вие от селски моми и момци, смесено с наши войници“*. По мръкнало селяните се прибират в домовете си, а край палатките *„гайдата продължава да свири на ръченици. Наши войници се редят и играят до умора. Други им става мъчно, че са далеч от своите тази вечер. Забелязвам у някои и сълзи“* – четем в Дневника.

Още по-знакова е обстановката в Одрин. Християните почтително поздравяват с *„добре дошли“*. Българите бързат да махнат омразния фес и поставят на главите си кой каквото е намерил – сламена шапка, калпак. *„Дюкяните са отворени и пълни с войници, а кафенетата – с турци. Последните ни изглеждат плахо“*. Дори в този велик ден на победата турското население необезпокоявано си пие утринното кафе. В градската болница персоналаът се състои от гърци, а *„прислугата – турци с оригиналните си фесове. Гледат ни учудено“* – пише свещеникът. Не липсват и прагматици: *„Някои пък турци вързали на ръката си български трикоълор... Малки деца еврейчета и гърчета носят знамена български и продават из улиците... Интересно е, че всички гърци и турци са услужливи, вежливи към всички ни и се мъчат да учат езика ни. Колко бърже се приспособяват“* – чуди се отецът.

В Дневника могат да се срещнат изключително ценни **описания на хора от местната интелигенция** или дори обикновени тракийски българи, с които свещеникът разговаря, в чийто дом отсяда или утешава в неволите им. Така в Ески Полос той ношува у поп Василий, когото описва по следния начин: *„Той е среден и слаб човечец. Добродушен и любезен. Тия му качества ме накараха да го обикна повече. Той ни посрещна много добре“*. В с. Петра негов домакин е поп Иван.

Не особено ласкаво е описанието на свещеник Костадин от с. Ерменикьой. Иван Дочев намира къщата му *„доста мръсна“*. Децата му правят впечатление с лошото си възпитание. Очевидно това се дължи на попадията – *„жена неука, проста, гъркиня“*.

В с. Фенер той се сприятелява с поп Антон, когото описва като „стар, слаб, с побелели коси и брада. Той бил грък, а попадията му – българка, също и снахата му от село Курфали. Направи ми впечатление, че ако и да знаят отлично български, те се въздържаха да говорят с нас на български език. Фанатизъм имат и те присаден“ – констатира отецът.

Като у дома си обаче той се чувства в дома на поп Никола от Кавакли. Тук приемът на свещеника и неговия син – младият учител Димитър, е изключително радушен. Заедно с домочадието и техни близки обсъждат бъдещето на свободна и просперираща България, мечтаят за модернизация и културно обновление на региона.

Това, което особено удивлява свещеника при досега му с тракийското население, е **чистотата на българския говор**. На станция Синекли той среща „местен, гологлав, млад селянин“. Когато го запитва за положението, човекът му отговаря на „чист, без провинциализми, български език, че селото им е изгорено от мохаджирите“<sup>116</sup>. Част от съселяните му успяват да избягат по горите, но при завръщането си заварват опустошените си домове и разграбена храна и покъщнина. При отстъплението на турците българското население веднага изхвърля омразните фесове, затова тези нещастни гора ходят гологлави в студа и „няма с какво да си покриват главите“. „Аз, слушайки ги, се учудвам на техния говор, на кротостта им, на симпатичните им физиономии. И чудя се още, колко българина е пръснат! Не предполагам, че и в Цариградския вилает да има чисти българи. Мислех, че 500 г. робство е унищожило всичко. Но убедих се, че българина не се поддава тъй лесно на чуждо давление“ – разказва отецът.

**Описанието на селищата**, през които преминава полевата болница, е от изключителна важност, тъй като в движение може да се проследят някои обекти в началото и в края на войната. Гръкоманското село Ески Полос например по това време наброява около 300 къщи, разположени върху южна камениста стръмнина. В него има църква и училище с трима свещеници и един учител. „Къщите – двуетажни. В горния етаж живеят семействата, в долния – добитък. Дворовете са каменисти. Затова нема овошки. Жените носят тъкани вълнени рокли, а мъжете – черни вълнени гащи, пояси и салтамарки. Ходят повече гологлави“ – свидетелства отец Дочев.

След Енидже лазаретът навлиза в Лозенград. Отец Иван описва новите здания, покрити с червени керемиди. Добро впечатление му прави „чудесната архитектура“ на новата болница, където под грижите на българските лекари са не само наши, но и турски войници. Българското население посреща своите освободители „с добре дошли и усмивка на уста“. Селяните, потърсили убежище и сигур-



ност в града, започват да се завръщат по домовете си, което радва свещеникът.

За село Яна отбелязва, че е „хубаво и красиво“. Според описани-ята, село Караач по това време наброява стотина къщи, разположени по брега на малка река със същото име. Населението тук се занимава главно със земеделие. Наблюдателното око на летописеца забелязва дъсчените дюшета по подовете, пълните хамбари с храна, сено и покъщнина, което показва, че тук хората са богати. Село Черкез-кьой му се струва „чудесно“ - обрасло с ниски плодови дръвчета, с широки дворове, с хубави по план и архитектура къщички, с голяма джамия. То наброява около 200 къщи. Чаталджа, напротив, оставя неприятно впечатление с калните си и криви мръсни улици, с неу-гледните дървени здания. По това време градът наброява около 5000 жители – повечето гърци и турци. Нашите войници кръстосват из улиците, наблюдавани с интерес от гъркините, които надничат из прозорците, за да ги оглеждат.

Независимо от големите църква и джамия, Баба Ески<sup>12</sup> е поставе-на в категорията на „голямо село“, а не на „някакъв град“. Много от къщите там вече са съборени, когато лазарета пристига. Само новата жп станция се откроява на фона на разрухата. Село Кавакли прави впечатление със своите 200 чисто български къщи, сред които изпък-ват голямата и хубава църква и училището, разположено в църковния двор. Мъжете, според него, носят черни вълнени дрехи, които при-личат на габровските носии, а жените – „сукмани и бели кърпи на главата и таке от фес. На ръст са нисички“ – уточнява летописе-цът. Иван Дочев разпитва оцелелите и научава, че селото е било оби-тавано от повече нашенци, които поради турския гнет постепенно се изселили в други краища. Той е убеден, че след освобождението наличните духовни сили ще се развият още повече.

Лазаретът преминава и по шосето през лозята на Лозенград, а свещеникът се радва на хубавите плодни дръвчета. „Хиляди дека-ра с лозя, настлани просто едни до други без ограда, чакат проле-тта да се развият и раззеленят. Каква чудна и живописна карти-на ще представлява всичко това, когато се съживи и раззеленее. Каква хубава природа! Какви хубави места и да лежат под турски гнет“ – споделя той. Самият град по това време е разположен висо-ко на платото, откъдето къщите му се белеят от далеч<sup>13</sup>. Северната му част Иван Дочев оприличава на Търново, заради амфитеатрално разположените сгради. Това, което радва окоето на свещеника обаче, е разположената на изток от града Странджа планина, чиито скло-нове „пъплят и се разстилат надлъж и шир“. Чаршията като на-всякъде е заета от малки дюкянчета, „наредени от двете страни

на улицата“<sup>14</sup>. Поради многобройните клиенти бакалските стоки вече се продават с повишени цени. Търсенето е толкова голямо, че дори стари и счупени предмети се изкупуват за спомен. В центъра на града са разположени хотелите, сред които изпъква хотел „Централ“, аптеките, банята, джамиите, „от които една едва-що съборена и ѝ продават материала публично“ – свидетелства отецът. Той бърза да се възползва от градската баня, която е „голема, светла, но студена“. При старите казарми могат да се видят всякакви военни трофеи. Навсякъде, дори в турската махала, цари ред и тишина, въведен от българските войничета, които патрулират по улиците.

Потегляйки на юг, лазаретът достига района на Аркар дере. Никъде в околността не се вижда гора – тук-таме се забелязват само драки. Затова войската не може да си набавя вода за пиене. Селото със същото име е мохаджирско, заселено преди години от босненски турци, известни с жестокостите си над християнското население. Всяка къща е разделена на две отделения – мъжко и женско. В близост до него е българското село Мусуч, наброяващо само 20 оцелели къщи<sup>14</sup>.

Отец Иван задължително описва **къщите**, в които лазаретът отсяда, като привежда много подробности за обстановката както на заемните, така и на бедните обитатели – дори се опитва да отгатне какви хора са живели в тях. В с. Синекли той и неговите другари лекари си избират квартира за нощуване. „Личи по иконата (книжна) Св. Арх. Михаил и Св. Дева Мария, която е облепена на стената и по тамяна до нея, че тук са живели хора християни“ – констатира духовникът.

Къщите на Ферад бей в с. Черкезкой го поразяват с изоставените на произвола „празни сандъци, тюфлеци, юргани, лампи, скринове, гардероби, маси и канапета“. Това са масивни двуетажни сгради, боядисани в червено, с хубави прозорци и пердета. Чифликът край село Кабакчикой, разположен до реката, също има внушителен вид с високата си каменна ограда. Красивата жилищна постройка се отоплява с „порцеланова печка“. Необичайно за турския бит тук в стаите има кровати и дори умивалници.

По-бедните къщи в с. Черкезкой обаче са кирпичени, едноетажни и обърнати на изток. Обикновено се състоят от две големи стаи, разделени със салон, пред входа на който има сундурма, покрита с керемиди. Извън това има кухня и килер. Стаите са обзаведени със стенни долапи, а в някои от тях има дори огледало. В дворовете, които са заградени с плет, има покрити нужници. Къщите на село Кавакли са двуетажни, покрити с керемиди, измазани отвън с глина.

Особено интересно е описанието на богатата къща на д-р А. Джемил в Одрин – двуетажно здание с широки прозорци, на които има поставени дървени решетки. Въпреки бързото ѝ изоставяне и тършуването на градските бедняци из нея лекарите намират *„неколко канапета плюшени, маси, шкафове, детска хубава люлка, разкошен пиринчен мангал. В мазата му намерихме част от библиотеката му, повече немски съчинения. От това личи, че е немски възпитаник. Има сума книги и домашни потреби из мазата разхвърлени“* – пише отец Иван. Той се заема с почистването на дома, поставя стенния часовник на мястото му и за негова изненада той *„веднага тръгна и къщата ни се съживи от неговото дрънкане и чукане“*. Българските лекари обаче предвидливо се отказват да ношуват в този изискан дом заради страха от дървеници в него.

Независимо от екстремните условия на фронта **битът на населението** винаги прави впечатление на любознателния духовник и той не рядко го отразява на страниците на Дневника си. В село Енидже той е удивен от чистото легло, хубавите и удобни постелки, *„меки дюшеци, пухови възглавници“*. Той е убеден, че свободата ще допринесе още повече за просперитета на това трудолюбиво население.

На самия фронт в землянките войниците се отопляват с печки. Отец Иван отбелязва, че мекият климат тук е подходящ за *„бедни хора“*, защото местните се отопляват с мангали, за които не са необходими много дърва. *„Хубави, големи печки, каквито има у нас, тук ги нема. Къщите са с тънки стени. Изглежда местното население да се съобразява с природата тук“*.

Човек с изградени навици, отец Иван Дочев не може да свикне с мръсотията, която се среща на всяка крачка из тракийските села. Той е особено горд от това, че където и да мине българската армия, нейното цивилизационно присъствие веднага се усеща. В Кавакли войниците не само цял ден чистят селото, но принуждават и *„селаните да изхвърлят боклуците си и да си изкопаят ями за нужници“*. На станция Кабакджа веднага с пристигането си армията се залавя с почистване на гарата. Командването взема сериозни мерки за дезинфекция на стаите, за изкопаване на *„ями за изходи“*, за изравяне трупове на убити животни и за отстраняване на всякакви боклуци. Навсякъде, където лазаретът е принуден да пренощува, особено ако селата са турски, заради мръсотията в тях задължително стаите се измазват с вар за дезинфекция.

Неразделна част от интериора на селата са **градините**, на които Иван Дочев искрено се любува. Любител на **цветята**, той ни е оставил описания както на градински, така и на горски и полски цветя от околностите, край които е преминавал. На редица места в Дневника

си той дори хербаризира цветя, които са съхранени и до днес в отличен вид. Село Черкезкьой го очарова с това, че макар къщите да са кирпичени, под прозорците се вият растения или има саксии с цветя, което придава особен уют на дома. В градинките на с. Бекерли се виждат *„малки дръвчета от смокени, сливи, череши, тръндафили, между които се търкалят тенекета с цветя, увехнали и изсъхнали. В тях има корени от ружа, стъркове от карамфили, ажийче и пр.“* – описва старателно отецът всяко живо растение, изпречило се на пътя му.

Недалеч от с. Олакли отец Иван обхожда малка горичка, в която поляните са осеяни с *„малки бели и червени парички, цвете, което ние сеем из градините си“*, а тук расте в диво състояние. Около жп станцията Кабакча растат явор, бряст, тополи, повет и големи черничеви насаждения. Сливи, дюли и черници могат да се видят в землището на с. Курфали. По пътя за Черкезово растителността става все по-буйна. В гората около Кавакли *„големи дъбови дървета стоят унило и чакат да се раззеленят“*.

В с. Субашкьой силно впечатление му правят дълбоките извори и огромните дървета от диви кестени, чиито дънери могат да бъдат обхванати само от 5 души. Клоните им са толкова дълги и дебели, че се допират до земята, където отново пускат корени. За жалост наоколо вее само смърт, защото тук са разположени тортуозните на холерично болните, които нямат сила да се радват на тези природни красоти.

Навсякъде по пътя отец Иван описва природните забележителности на местностите, през които преминава. В близост до р. Арк свещеникът забелязва възвишение от дясната страна, под което има голяма скала с издълбани в нея огромни дупки. Според наблюденията му те са естествени образувания, които допълнително са моделирани от човешка ръка. Това му дава основание да предположи, че тук в стари времена е имало „заселище“.

Професионален пчелар, Иван Дочев обхожда Змийското дере до с. Курфали, където наблюдава поведението на едно диво пчелно семейство, което си е направило гнездо в дънера на вековно дърво. Той с умиление се „любува“ на това кошерище, оцеляло сред ужасите на войната. На редица места в своя Дневник свещеникът описва песента на чучулигата, която сутрин оглася простора, без да се смущава от топовни и пушечни гърмежи. Дори при атаката на Одрин, където артилерията с дни наред не спира, сутрин петлите кукуригат навреме, а птиците не млъкват сред грохота на шрапнелите. Мравки, паяци, гущери лазят спокойно по зелената трева, несмущавани от грохота на близките батареи. Той се мъчи да си обясни липсата на страх у

птиците и животните, което му прави силно впечатление. „Гаче ли със своята песен, с волността си иска да се надсмее над човешката касапница – войната“ – пише той.

Като всеки енорийски свещеник отец Иван е свикнал да наблюдава **поминъка на населението**, селските неволи и радости, на които самия той не е чужд. Макар и озовал се на територия, която не познава, той я преценява от позицията на стопанин. Когато лазаретът излиза на пътя Одрин-Цариград, той е поразен от широките и равни полета, които са съвсем голи и необработени. „Колко села могат да се заселят! Колко души могат да се прехранят“ – възмушава се той на това разхищение на природни ресурси и заключава: „Деспотизмът не позволява напредък“.

В с. Ерменикôй населението се занимава освен със земеделие и с отглеждане на тютюн. Съставът на лазарета си поръчва доста и от хубавото вино на с. Кавакли, защото този край е известен с хубавите си лозя. „А колко повече щеше да напредне селото, ако нямаше гнет!“ – убеден е свещеникът. Край Лозенград, независимо от войната, в края на февруари копачите започват обработката на лозниците, които обаче са на умиране. „Филоксерата и тях заяля“ – притеснява се като истински стопанин Иван Дочев. Преминавайки по пътя за Сивливрия, той не пропуска да отбележи, че тук лозята се копаят с „двузъбци“. Освен това, за разлика от неговия край, тук не засаждат никакви плодни дръвчета между редовете. Правейки сметка как след освобождението този район трябва да напредне икономически и да просперира, отец Иван със загриженост отбелязва, че земята около Одрин например е много песъчлива и затова тук ще бъде наложително нейното залесяване.

Позиционната война деморализира армията. Като гледат от окопите как селяните през пролетта на 1913 г. излизат по нивите, как плуговете порят земята, на българските войници „*стяга им се сърцето за работа и само въздишат, че и те не могат да идат по своите си нивя и лозя, че ще останат необработени*“. Някой шегаджия започва да пее жетварска песен, а „*другите след него се провикват също тъй като на жетва. Какъв е българина! Това показва, че той е готов да сложи вече оръжието, след като си постигна идеалите с него и да се предаде отново на работа*“. И когато жеравите потеглят от юг към север, всеки мълком праща по тях „*здраве на домашните си. Скърбим, че не сме свободни като тях и ние да плъзнем към родните си места*“ – въздиша свещеникът. Едно е всеобщото желание: „*Да замирише на България*“ – както казват войниците.

Необичайна гледка за българския войник са често срещаните по-

стройки, задвижвани от силата на вятъра. Изложена на постоянни ветрове от двете морета, Източна Тракия дава възможност на населението в миналото да използва тази екологична енергия. Край Лозенград „ветрения водопад“ прави силно впечатление на летописеца. В околностите на Силиврия например „при всяко село стърчат по няколко вятърни воденици“. Затова когато приближават с. Фенер, отец Иван и сподвижниците му специално се спират, за да разгледат една такава постройка. Изкачват се по стъпалата на горния етаж, където е разположен голям камък за мелене на брашното. „Върти се от зъбато колело, свързано с друго, прикачено о оста на перките, които отвън се въртят от силния вятър. Перките са от платно, обтегнати на дървени колове и образуват колело. Брашното, по канал от дъски, пада в долния етаж право в торба. Житото не е съвсем пречистено. И няма с какво. Брашното е остро и дребно. От него, естествено, става чер хляб и хруска от песък – хляб, какъвто често сме яли по селата из Одринско. Горният покрив, ведно с въртелката се обръща според вятъра на основа във вид на колело. Цялата воденица има изглед на конус. Покрива е дървен, а останалото надолу – от камък“ – описва подробно всеки детайл отецът.

Неразделна част от селския поминък са **животните**, които тук са доста различни от онези, които нашата армия познава. Затова появата на керван от камили, водени от магаре, неизбежно предизвиква интерес и смях. Услужливите водачи – понякога деца, карат животните да коленичат, за да могат желаещите да се покачат на тях и да се фотографират. Мнозина войници с удоволствие се снимат с екзотичните животни, за да изпратят снимки на близките си.

Грамадните волове също са характерни за тракийското скотовъдство и нашият летописец се сблъсква с един от тях в доста комична ситуация. Недалеч от Чатаалджа нашите войски старателно изкопават землянки, готвейки се за презимуване. Ненадейно обаче един грамаден вол, разхождайки се свободно наоколо, пада в една от землянките. При всеобщ смях войниците с усилие го измъкват невредим, спасявайки го от нараняване.

В чифлика Фортуна всяка вечер се прибира „едно стадо овци, едно – кози и цяла чарда от едър добитък. Между тях има агнета, кози и малки теленца“ – четем в Дневника. В с. Бекерли сънят на войниците редовно е смущаван не само от грохота на оръдията, а и от тропота по сундурмата<sup>15</sup> на стада от кози и овци, търсещи подслон. „Една овца доби своето малко пред очите ни, сред студа и виелицата. Горките животни! И те се измъчват от нашата война. Не могат да се нарадват на своите малки от лошо време“ – споделя тревогите си на домовладелец отецът.



По селските пътища на Тракия най-често се срещат магарета. По-някога три от тези животни теглят коли, натоварени с големи бъчви вино – картина, необичайна за района на Добруджа, откъдето идва духовникът. Затова той с учудване наблюдава *„как малките и скромни животни, увесили уши, се мъчат да теглят тежестта, която им е пряко силата“*. Независимо от преминаването на огромни маси народ езерото, което образува р. Еркене, е *„пълно с диви патици и юрдечки“*. Наблюдателното око на духовника бърза да коментира и повтарящото се навсякъде поведение на домашните любимци – за разлика от своите стопани, кучетата и котките никога не напускат своя роден дом.

**Стопанските истории** също могат да почерпят сведения за цените на стоките и услугите, които се предлагат в различните населени места. Така чаша чай в Чаталджа например, струва 10 ст. Специалитетът в Силиврия е киселото мляко, което е толкова гъсто, че се сервира в чинии. За всяка от тях във военно време се заплаща по 40 стотинки. Скъпогитята е вдигнала цената и на товарните камили, които могат да се закупят по 30 лири едната.

**Инфраструктурата на региона**, през който преминава нашата войска, също е част от стопанския облик на Тракия. Иван Дочев ни е оставил описания на състоянието на всички пътища, по които самият той преминава. Като цяло пътищата в областта са в лошо състояние. В късната есен на 1912 г. положението става особено критично, защото проливните и продължителни дъждове пречат на редовния превоз на храни и боеприпаси за армията. Калта, която се образува, е толкова дълбока, че убитите стоят с дни на фронта, без да може някой да достигне до тях. Линейките и каруците затъват до главините, а армията газии в локви и мочурища. Затова галошите и сапунът са най-често купуваните артикули. Само жп транспортът, където го има, продължава да обслужва превоза от вътрешността на страната.

В тази изтощителна ситуация потърпевши са не само хората, но и конете. *„Горките добичета! Не стига, че им липсва храна и от това са станали живи сенки, но при това тегло и липса на удобни пътища. Едни артилерийски ракли 5 цифта коне ги теглят и пак заpirат. От това може да се види колко са намалели конските сили. Какви бяха, когато ги изпрацахме в Преслав – снажни, силни, игриви, а сега – просто сенки, потопени в кал. Ако има холера за войниците, има зло и на добитъка. Затова войната е еднакво убийствена както за човека, тъй и за животните“* – пише с особено състрадание военният духовник.

Освен конете едрият добитък също става жертва на войната. За броя на тези животни на фронта съдим по една бележка, че подпо-



ручик от Пети артилерийски полк е изпратен при Чаталджа да иска от лазарета 60 чифта волове за снемане оръдията си от позициите. Тези едри животни теглят тежките и тромави „линейки“ през цялата война. Едва през пролетта на 1913 г. някои коли са заменени с по-леки руски линейки, чиято проходимост е по-добра в неравния и кален терен. Понякога в трудно достъпни места за пренасяне на оръдията се използват и катъри.

**Мостовите съоръжения** също предизвикват любопитството на свещеника. Той отива специално на станция Кабакджа, за да разгледа счупения от турците мост при отстъплението. *„Той е голям и хвърлен с динамит. Две ракли<sup>16</sup> са паднали долу. Има на една ракла несчупена невъзпламенен динамит. Моста мъчно ще се поправи. Той по конструкция е скъп. Обаче турците не са го пожалили“* – ядосва се на този вандализъм свещеникът. Той не пропуска да ни остави описание и на мостовете на р. Марица край Одрин. Те са *„сводообразни, чисто каменни, здрави и стари. На Марица има 12 гърла“*.

**Прехраната на фронта** е друга отличителна подробност, която може да се открие доста често в коментарите на духовника. Така научаваме какво се произвежда в дадено населено място и кои продукти се радват на предпочитание заради добрите си вкусови качества. Чаят сутрин обичайно е с *„хубавото лозенградско мазно сирене“*. На сфрата често присъства и чаша натурално вино – тригодишно или дори осемгодишно, което се разлива като *„балсам по жилище ни, сгорещи ни, направи ни словоохотливи“*. Кафето сякаш се сервира по-рядко и то е предпочитано повече от офицерския състав, наред с коняка и локума. Чай и коняк обаче се дава и на ранените, за да успокои болките от раните. Интересното е, че в тези времена бирата е лукс. Тя се доставя от България в ограничени количества и рядко достига до обикновения войник. В Дневника отец Иван отбелязва, че едва на 22 март 1913 г., на 185-я ден от войната, *„пихме на обед шуменско пиво, изпратено ми от Шумен по Червения кръст. Може би за пръв път се пие тук шуменско пиво. Изглеждаше на развалено, но ние го изпихме, защото не сме пили бира от 6 месеца насам“*.

Обичайното меню за армията е чай, захар, сухари, сладка, постен боб, сирене, кашкавал, маслини, сурова сланина. Месото изобщо не липсва – кюфтета, пържоли има достатъчно, а понякога те дори омръзват. Не се сервират пилета и кокошки – след напускането на Шумен едва през февруари 1913 г. отец Иван за първи път опитва пилешко при посещението в Синекли. Това, което липсва на българина, е хляб, тъй като полковите фурни понякога изостават далеч в тила на армията. После обаче, когато войната става позиционна, Иван Дочев казва: *„Сума хляб и ядене артисва<sup>17</sup> и се хвърля“*.

През пролетта на 1913 г. все повече се усеща нуждата от зеленчук. Хората от лазарета се отбиват по селата, за да купуват лук, чесън и спанак. При влизането в Одрин за отец Иван най-големият деликатес е втасало зеле, посипано с червен пипер и олио. Другата войнишка храна щедро се раздава на местното изгладняло население. *„Много жени и деца дойдоха при нас и със сълзи на очи ни молеха да им заемем нещо за храна. Ние им дадохме кой хляб, кой сирене, кой каквото имаше и гълтаха гладно пред очите ни. Населението в града действително е гладувало. Хляб им се давало чер, смесен със сламки от метла и приготвен от ячмик. Този хляб, тежащ ½ кг се давал на 24 часа на едно семейство. Давало се е и конско месо срещу скъпо заплащане...Хляба се продавал 40 ст.“* Не така стои обаче въпросът с прехраната на турската армия, отбранявала Одринската крепост. В казармите българските войници намират *„тенекета със сирене, чували с ечмик, ориз, боб, грах и месо, закачено на дървета, приготвено за готвене“*.

Поради продължителната война армията е принудена да посреща различни празници на самия фронт. За Коледа в лазарета се приготвят свински пържоли, ориз със сланина и хубаво „винце“. Това обаче не прави празника тържествен, защото всичко се изяжда набързо и залъкът засяда в гърлото при вестта, че се очаква турско нападение именно заради този свят християнски празник и вероятността бдителността на армията да е намаляла. На Заговезни трета полева болница е разположена в Кавакли. За заговяване се купува колективно прасенце. Тъй като отец Иван е близък с местния свещеник, попадията разточва баница с масло и сирене, което лекарите ѝ предоставят. На софрата не липсва и шише с червено вино. Когато обаче седат и духовникът благославя трапезата, всички започват да се хранят сякаш насила. *„Някои се помъчиха да попеят, но вътрешната тъга не им позволи. Тъгата надви на виното хубаво. Всеки от нас въздишаше и мислеше за дома си. Всеки гаче ли виждаше как неговите жена и деца ядат и ронят сълзи за него. Война! Колко е убийствена в такива времена и моменти“* – просълзява с думите си духовникът.

При срещи с руските полеви болници на импровизираните софри се срещат също салам, кондензирано мляко и по чашка руска водка, с които те са заредени. Нашите лекари ги гощават с баница, мляко, сирене, понякога с агне и вино. Началникът на болницата д-р Стойчев дори раздава на сестрите шоколад за черпене.

За храната на местното население съдим от един разказ, в който отец Иван и някои военни са поканени на кръщение в село Ерменикьой. Щастливите родители гощават гостите си с *„ракия и портокал. Слагат ни ядене. Нахранваме се домашно хубаво с боб, картоф и*

яхния, точено и вино“ . По време на примирието някои от войниците убиват времето си, като ловят риба с импровизирани въдици. Иван Дочев свидетелства, че някои реки са толкова бистри, че рибата се вижда през тях. Очевидно тя присъства и в менюто на селяните от околните места.

Колетите, които пристигат от България, са със съвършено друго съдържание от менюто на фронта. Обикновено в тях има бисквити, локум, за Великден боядисани яйца, шоколад, бонбони, наденици и др. Независимо, че е духовно лице, Иван Дочев не устоява на предизвикателствата на войната. На фронта той започва да пуши и затова неговата попадия му изпраща понякога и „папирози“ в колета. Сам той признава на страниците на своя Дневник: „*Запушихме и по една папиросо. Пуснахме му края. Научихме тютюн да пушим, вино да пием и пр. Войната води и свои пороци*“.

Макар да е завършил само трикласното богословско училище в Самоков, отец Иван има чувство за знакови **исторически места** и там, където види такива, старателно ги отбелязва. При приближаването на с. Узун Хаджи и р. Еркене той с гордост пише, че тук е била границата на Санстефанска България, която нашата славна армия вече е преодоляла, напредвайки във вътрешността на Тракия.

На път от Синекли за Бекерли пред лазарета се изпречват прочутите Анастасиеви стени.<sup>18</sup> Свещеникът е разочарован от вида им: „*Не са нещо особено. Заринати стари зидове с пръст, от каманете на които прави местното население вар. На времето си какви ли високи зидове са биле? Какви ли кули са имали за стрелба? Какви ли сараи за големци! Тук е посрещал Анастасий българете. И доколкото си спомням, тук е бил разбит Самуил от гръцкия крал Василий-Българоубиец. Тези стени са свидетели на цяла история, но сега, затиснати от пръст, мълчат*“ – демонстрира той познанията си по история.

Край с. Субашкьой свещеникът разглежда останките на голяма и величествена римска баня, чиито зидове все още стърчат над повърхността. Няколко пъти той обхожда гробищата на с. Фенер, защото забелязва по тях каменни надписи. „*Видях, че са важни тия надписи и ги преписах*“ – казва той, като прилага старателно копираните текстове. „*Колко хубаво ще е, ако тия камъне се вземат и пренесат в България, в Народния музей. Там те ще се изучат подробно и обстоятелствено. А тук ще загинат безследно, както са загивали много*“ – загрижен е духовникът за това българско културно наследство.

Макар и духовно лице, свещеник Иван Дочев не проявява никакъв верски фанатизъм по отношение на населението или **култовите сгради**, които вижда. Село Топчикьой например е „гръкоманско“,

т.е. принадлежало към Цариградската патриаршия, а не към Българската екзархия. Въпреки това той е възхитен, че неговите бедни жители, наброяващи едва 60-70 къщи, поддържат хубаво боядисана и украсена църква „Св. Атанасий“. Когато влиза да я разгледа, той е ужасен от това, в което са я превърнали отстъпващите османски войски: *„О, ужас! По дюшемето слама, кокали, парцали, свеци, счупени кандила, кръстове, книги църковни. Средните врата отворени. По иконостаса има счупени икони. Престола е открит. Има само една постилка. Върху него и под него – слама, кокали от изедени животни. До него е кладен огън. Какво поругание със светинята! Не може да се опише...“*

Интерес у свещеника предизвиква направата на камбанарията в Чаталджа, която представлява четири железни греди, *„високи около 30 метра, отгоре кубе, под което стои камбана“*. Той намира този стил на градеж „особено икономичен“. С християнско отношение, а не с поведение на схизматик, се държи българският свещеник при посещението си в патриаршистките църкви на Силиврия („Св. Харалампий“), в с. Курфали и др., в описанието на които той цени „марангозовите“ изработки, мощите на светците, ако има такива, живописата. В гръцката църква в с. Фенер не пропуска да се вгледа в старобългарските надписи на иконите – сигурен белег за последиците от елинизацията на населението. Той не се притеснява да запали свещица и да се прекръсти благоговейно, защото знае, че Господ е навсякъде, независимо от политиканстването на Вселенската патриаршия и нейните деформирани представи за православно братолюбие.

**Джамиите** също не са подминати в страниците на летописа. В с. Еркене например му прави впечатление, че къщите са покрити със слама, а само джамията е измазана в бяло и е с керемиди. В Одрин Иван Дочев има повече свободно време да обхожда града и да разглежда неговите културни забележителности. В Дневника има подробни описания не само за състоянието на българските църкви и митрополия след бомбардировките, но и за гордостта на града – джамията Селимие. През неговия поглед тя е *„голяма и величествена постройка. Има 4 минарета, много високи, с по 3 викала. Вътре е боядисана и преобладава пембения цвет<sup>19</sup>. Навсякъде – изречения от Корана. Крепи се на 8 стълба. Кубелия. Големи разкошни полилеи и кандила. Постлана с келими. Образцова скулптура. Особно „амвона“*. Той посещава няколко пъти тази забележителност – *„дълго време я изглеждах отвън и отстрани, любвах се на нейната красота, артистичност“*. За правите „като свещ“ минарета казва, че *„в тях има естетика, ум, строеж“*. И макар да е инвалид, изкачва

с помощта на бастунчето си 168-те стъпала на първото викало, за да види града отгоре. На фона на разрушените от турците християнски храмове и поругаването на светините няма място за сравнение с това високо културно и цивилизовано отношение на българското духовенство към иноверното храмово строителство.

По същия начин се отнася Иван Дочев и към католиците в града. Той посещава тяхното мъжко училище в европейския квартал<sup>20</sup>, където „братята ни посрещнаха учтиво, почерпиха ни с чаша вино и вода“. В женското католическо училище<sup>21</sup> приемът също е добър. „Сестрите калугерки са учтиви. Паднала една граната, която само тавана пробила, без да причини човешки жертви. Разгледахме спалните и учебните стаи. Образцови в чистота. Посетихме и църквата им“ – регистрира всяка своя визита свещеникът.

И сякаш за да е пълен етническият и верски калейдоскоп, той приема и поканата на руския консул в Одрин. „Той е млад, с очила и симпатичен човек.“<sup>22</sup> Малко сух. Прие ни любезно. Покани ни на верандата си. Показа ни, где е паднала граната. Паднала е в салона, пробила е спалнята и счутила лампата. Изкачихме се на верандата. Там града се вижда цел. Консула ни подаде бинокъл в ръка за по-добро разглеждане града и крепостите. Ние около час се любувахме на тази цяла панорама, която се откриваше пред нас като на длан“.

Още много информация може да се извлече от Дневника на свещеник Иван Дочев за етнокултурния и социално-икономически профил на Източна Тракия. Обединителната линия, пресичаща неговите гледни точки, е добронамереност, братолюбие, състрадание и много човечност. Няма да звучи пресилено ако кажем, че в досега си с населението на този изостанал регион отец Иван вижда месианската роля на българския войник, който ще обнови тези нови земи. Обхождайки тесните и мръсни улици на Одрин, Иван Дочев отсича: „Ориенталщина, с една дума. В бъдеще ще стане втора София“. И когато се питаме какво понесе българският войник на щита си, не трябва да пропускаме и тази страна на войната – мечтата за превръщане на Източна Тракия като част от културна и цивилизована Европа.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> За сраженията при Куюн Гяур (Куюн Гаур), западно от Лозенград, вж. **Балканската война 1912-1913**. Военните действия в Тракия до Чаталджанското примирие. Изд. Генерален щаб на германската армия. С., 1914, с. 57.

<sup>2</sup> За сраженията при Чонгара (тур. Джевизкьой) вж. **Балканската война 1912-1913**. С., 1961, с. 254 и сл.; **Българската армия в Първата балканска война 1912-1913 г.** Енциклопедичен справочник. С., 1997, с. 88.

<sup>3</sup> **Казьлушко дере** – село по пътя Лозенград – Йенидже – Бунар Хисар.

<sup>4</sup> Село Чанакчи (Чанакча), разположено североизточно от Чаталджа, в 1912 г. има 250 български къщи.

<sup>5</sup> Бекерли – жп станция на линията Черкезкой – Чаталджа, югоизточно от гр. Странджа.

<sup>6</sup> Кабакча – жп станция на линията Одрин – Цариград, южно от едноименно село.

<sup>7</sup> За сраженията при Чонгара (тур. Джевизкой) вж. **Балканската война 1912-1913**. С., 1961, с. 254 и сл.; **Българската армия в Първата балканска война 1912-1913 г.** Енциклопедичен справочник. С., 1997, с. 88.

<sup>8</sup> Село Тарфа е разположено западно от ез. Деркос до Черно море. При атаката на Чаталджа тук действа III армия. Ср. **Балканската война 1912-1913**. С., 1961, с. 263 сл. Вж. и спомените на Спиридон Казанджиев, който също участва в тези боеве. **Сп. Казанджиев**. Есета. Из архива. С., 1999, с. 208.

<sup>9</sup> „Церезин“ (лат.) – твърд, крехък парафинов восък, заместител на пчелния. Обикновено се използва в състава на бои и лакове, а в случая – за осветление.

<sup>10</sup> Мандра – жп гара на линията от Одрин към Чорлу.

<sup>11</sup> „Мохаджири“ (ар.-тур.) – бежанци, преселници от Анадола, от Босна или други райони в Македония и Одринско.

<sup>12</sup> Баба Ески – град югоизточно от Одрин и западно от Люлебургаз.

<sup>13</sup> Лозенград в момента е разположен в ниско място, лишен от прохладния и свеж въздух на възвишението, където малкото оцелели автентични къщи стоят в развалини и чакат реализирането на програма с европейски средства за възстановяване на старото културно наследство.

<sup>14</sup> С името „патриаршисти“ са се означавали селата и хората, които не са преминали към диоцеза на Българската екзархия след 1870 г., а са останали към Цариградската патриаршия.

<sup>15</sup> „Сундурма“ – пруст, коридор.

<sup>16</sup> „Ракли“ – става дума за зарядни ракли за артилерията.

<sup>17</sup> „Артисва“ (разг.) – остава в повече, излишък.

<sup>18</sup> Анастасиевата стена е строена от византийски император Анастасий (491-518) през VI в. с цел да спре нашествията на българи, славяни и други варварски народи. Тя започвала от Черно море при ез. Деркос и достигала до Силиврия на Мраморно море. Дължината ѝ била 280 стадия (40 км). Остатъци от нея войниците видели източно от гр. Странджа. Ср. **В. Н. Златарски**. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 1. С., 1918, с. 48.

<sup>19</sup> „Пембен“ (тур.) – крещящ розов цвят.

<sup>20</sup> Създадено от отците възкресенци, поляците Карол Качановски (отец Игнат) и Марцин Янус, които по поръка на папа Пий IX в 1863 г. се установяват в Одрин. Постепенно училището се разраства и се превръща в прословутата Българска католическа мъжка гимназия.

<sup>21</sup> Женското католическо училище е създадено от милосърдни сестри, дошли от Загреб. Преподаването в него се извършвало на немски и български език.

<sup>22</sup> Управляващият руското вицеконсулство в Одрин Клименко приема архивата на българското и гръцкото консулства след изгонването на техните консули на 6.10.1912 г. Той покровителства и българските поданици в града. На 11 ноември поради учестената българска стрелба той напуска дървената сграда на вицеконсулството, която е близо до джамията Султан Селим и премества архивите в каменното здание на бившето гръцко консулство в християнския квартал Кале. В същото време останалите чужди консули се настаняват в женския католически манастир „Institution Marie Lurdes“. На 16 ноември в 12,43 ч. един 15 см български снаряд удря стената на вицеконсулството, разрушава наполовина горния етаж, където са и спалните помещения. За щастие няма жертви. Тогава Клименко се премества в католическия манастир „Pères Rëssurrectionnistes“, където остава в бетонните му изби до 21 ноември. На 26 януари снаряди разрушават старото здание на руското вицеконсулство в квартала Каика. Ср. подробностите в **Балканската война** или руската оранжева книга. С., 1914, с.50-55.

# Част VII

## РОДОПИТЕ И БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

### РОДОПИТЕ – КРЕПОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОДНОСТЕН ДУХ...?!

МАКСИМ МИЗОВ

Родопите – планина с неземно приказни красоти и съкровищница на огромни природни богатства; люлка на древни цивилизации и свещена обител на безсмъртни герои и митове; родина на легендарния Орфей, който слязъл в подземното царство, за да спаси и върне в живота своята Евридика, но и на литналия в безкрайния космос Дельо хайдутин; неръкотворен пантеон на културно-историческа памет; арена на исторически тежки сблъсъци на различни цивилизации и култури; сцена на възходи и триумфи, но и на погроми и трагедии, на кървави бунтове и метежи, на народни възторзи и покрусии; сакрален топос на героични подвизи, ала и лобно място на трагични развързки; земя-кърмилница на горди, непокорни, свободолюбиви, независими и славни български чада, които по протежение на върволица от векове непреклонно са опазвали и неотстъпно са развивали уникална и самобитна народностна и културна идентичност, които са били могъща крепост на българщината или са отстоявали народностния дух и вярата си срещу безбройни попълзновения и въпреки черното робство на безпощадни нашественици; рядко красиво светилище на невероятно мъдри и омайващо чудесни обреди, ритуали и традиции, устояли на всевъзможни напори и премеждия в пространството на историческото време; безпримерна, но и безподобна опора на народната сваят, на копнежите и бляновете на българския дух и на чутовната сила на родопския характер; свята амвон, от който в просторите на времето се е носел и не е пресеквал гласът на българското; свещен природен олтар, където непреклонни глави са полагали свята и смъртоносна клетва, където са везали бунтовни знамена и са се писали кървави писма до потисниците, където са правели неизплатимите си жертвоприношения лъчезарно светли, безмерно доблестни, безстрашни и всеотдайни люде; дивен пейзаж с необгледни и непристъпни гори, които са давали радушен подслон и мащабен терен



за набезите и действията на хайдушки чети и партизански отряди; свещена територия, която е родила, но и пренесла през мътните бродове и пороища на времето нашенския комшулук и т.н. – сякаш вече съвсем не са това, което доскоро са били в многострадалната ни, преизпълнената с безбройни премеждия наша отечествена – национална и културна – история.

В историята на нашия народ, в драматичната биография на българската нация Родопите винаги са били твърдина на българското, величествена крепост, която е съхранявала и развивала в своите пазви най-висши български добродетели, ценности, идеали и традиции. А народът ни е знаел и непоколебимо е вярвал, че загубата на Родопите е равностойна на гибел за българското, за съхранението и пребъдването на нацията ни. Не е случайно, макар и да е спорно, че именно в нейните дебри се е опазил, а и все още действа най-чистият български говор и роден език, говорен преди много, много векове.

В продължение на почти половин век след 1944 г., с цената на неимоверни усилия на целия българския народ, както и на местното родопско население, благодарение на грижите на държавата и обществото този – приказан по природните си прелести – край се превръща от неоспорим център на безгранична политическа, стопанска, икономическа, социална и духовно-културна изостаналост, на огромна безпросветност и почти 100 % на неграмотност, на неопикуема по размерите и трайността си мизерия и липса на солиден поминък, на безусловно господство на патриархално-битов консерватизъм и безпрепятствено вилнеещи вековни предразсъдъци в коренно нова, съществено преобразувана територия, където се появява и развива напълно нормален и съвременен социален и персонален живот, на обществено-исторически променящи се общности и индивиди, които рязко и бързо израстват в духовно-практическо отношение, а и дават свой значим принос за икономиката и стопанството на държавата, за нейната национална и социална сигурност и духовна култура, т.е. за многостранното ѝ утвърждаване, развитие. В резултат на целенасочената и последователната държавна политика в сферата на просветата, образованието и културата само за няколко десетилетия местното население променя своя духовно-културен статус и се превръща в равностойна и равноправна част на народа ни. Предишната почти пълна неграмотност и културна изостаналост са бързо преодолені. Родопите се превръщат в обител на жадни за просвета, наука, култура и изкуство човешки същества и общности, които оставят и свой собствен, уникален почерк в национално-културната ни духовна биография, а прелестите и тайнствата на родопския фолклор стават известни далеч зад родните ни граници. На мястото на напълно

липсващи в буржоазното минало, в новото общество се появяват и утвърждават редица културни средища, театри, кинозалони, читалища, музейни галерии и пр. в редица населени места от родопските краища. Електрификацията дава шанс за навлизане на нови производства, но и на радиофициране, а по-късно и за разпространението на телевизията в тези краища, където преди това единствено думите са създавали образи. Индустриализацията, миграцията и урбанизацията превръщат тези затънтени краища на Родопите от изостанала територия на стари занаяти, примитивни производства, архаичен бит и желано място за социален отдих и курортен туризъм в привлекателен топос за дълготрайно пребиваване, заселване и професионална кариера, за сносен и достоен човешки начин на живот, душевно благополучие и материално благоденствие. Политическите, икономическите, социалните и културните преобразувания коренно променят живота на местните хора. Неслучайно в резултат на всеотдайния подем и доходите на трудово заетото местно население са сред най-високите за страната, а изграденият нов жилищен фонд няма нищо общо с предишния (неугледен колибарски) вид от миналото.

В Родопите се създават мощни и съвременни индустриални и културни средища, каквито нейната предишната история изобщо не познава. Създават се и се развиват индустриални производства, известна част от които са свързани и с върховете на научно-техническата революция. Благодарение на подземните си богатства Родопите се сдобиват с минни галерии, прокопани в недра на земята. В този край обаче се разполага и астрономическа обсерватория, отправила поглед към тайните на космоса. Създават се енергийни мощности, язовирни и мелиоративни съоръжения, каквито преди липсват. Променената икономическа и социална база дават съвсем нови възможности в Родопите да се появят и функционират редица спортни средища и съоръжения, да се създадат и утвърдят много олимпийски, световни, европейски, балкански и национални шампиони по редица спортни дисциплини – нещо, което в миналото е и абсолютно непознато.

Пришълците – различни инженери, технически или изпълнителски кадри, новопристигнали учители и културни дейци, дислоцирани военни кадри и срочнослужещи ускоряват и умножават процесите и тенденциите на растеж и на смесените бракове. В аграрната сфера и животновъдството настъпват колосални преобразувания, постигат се (непознати за миналото) рекорди в добивите и приплодите. В този неописуемо дивен край обществено-историческият кипез и живот раждат и своя собствена интелигенция, която по абсолютно нищо не отстъпва на тази от другите краища на отечеството ни. От нейната всеотдайна и многостранна дейност се разгръща неимовер-

но бурен социален и културен живот, който носи печата на родопската уникалност и духовна самобитност.

Всички тези грандиозни обществено-исторически промени и процеси неизбежно и постепенно ограничават, а някъде напълно премахват предишните влияния и тежкото бреме на всевъзможни етно-религиозни графарети, които дълготрайно и мащабно са изолирали местните от обществото, но и тотално са регулирали техния начин на живот. Те дават невероятни – исторически и социални – възможности за местното население, особено за младите поколения да се включат и активно да участват в обществения живот на страната. Преградните стени между отделните верски общности постепенно се разпадат и вместо тях се изграждат комуникативни територии на споделяни жизнени светове. Комшулукът се превръща от арсенал на стария бит в ярък символ на превръщането на границите между отделните религии в отворен хоризонт на човешката солидарност, добронамереност, толерантност и взаимна подкрепа между хората в този край.

Като изключим целенасочено и непрестанно солидно подпомаганияте от външни сили и предизвиканите от подстреканията на протурски националисти или ислямистки фундаменталисти социални напрежения и екстремистки прояви, също както и тези покрай вълните на възродителните процеси след 1944 г., социалната атмосфера и взаимоотношенията между българите християни и мюсюлмани, а също тези с турците или с циганите са съвсем нормални, спокойни, добронамерени, търпими, дори и толерантни. Постепенно и бавно, но последователно и неотстъпно държавата съумява да приобщи нехристиянското или небългарското (по етнически корен) население към нашата нация. От мюсюлманското – българомохамеданско, турско и циганско – население от родопските краища се създават и оформят редица забележителни фигури и високи професионалисти в различни сфери на стопанския, социалния и културния живот на отечеството. Някои от тях се отличават и стават емблеми на тогавашния обществено-исторически живот, знакови фигури в съответни отрасли на икономиката, социалното дело, медиите, просветата, образованието, науката, културата, изкуството и спорта. Техните безспорни таланти и високи постижения са несъмнена гордост и чест за цялата държава, за българското общество, а и неразривна част от тогавашната ни национална идентичност.

Разбира се, времето преди 10.XI.1989 г. не бива да се идеализира, но дори и при един обективен анализ или безпристрастно сравнение със случващото се в настоящето тъкмо онази духовност и битие сякаш са *златното историческо време на Родопите*.

За жалост с пришествието на втория български – див и периферен – капитализъм Родопите са подвърнати на неимоверно сложни исто-

рически предизвикателства и на трудни изпитания и премеждия. Много от тези огромни и безценни съкровища, които нейното население е съхранило и пренесло на неопикуемо жестоки цени и сурови жертви през вековете, сега са безпощадно подложени на културно-историческа ерозия, но и на безпримерен грабеж, на небивало разрушение и целенасочена разруха, унищожение. Вече не родопчаните или българите, а чужди бизнесмени, предприемачи или концесионери са тези, които се облагодетелстват от богатствата на този неземно приказен край.

Разрушаването на държавните и кооперативните селски стопанства, погромът и криминалната приватизация на преди това печеливши, а сега все повече затъващи или загиващи производствени отрасли и предприятия, преднамереното разбиване на предишните социални, икономически и културни структури и нрави, завръщането и разгулт на историческите призраци на мизерията, неграмотността, разпадът или вакуумът на ценностите, нормите, бездуховността, безработицата, липсата на поминък, екзистенциалното отчаяние и професионалната безбъдност за местните хора, особено за младите поколения и пр. коренно преобразуват цялостния социален пейзаж, драстично и драматично преобразуват аксиалния ландшафт на иначе приказно красивия родопски край.

В продължение на почти половин век Родопите се оформят като историческо и социално пространство на духовно-практическото възплъщение на най-драгоценни ценности и идеали – свободата, равенството, справедливостта, солидарност, мира между индивиди и общности с различен етнически произход или религиозна принадлежност. Осъществяването на тези социални ценности е съставна част и от тогавашното обществено-историческо извайване и изразяване на националната идентичност на родопчани. В годините на радикалния преход Родопите се превръщат в топос на рязко ограничение или дори на отнемане правото на живот, действие на много от тези социални ценности, с което се поставят под въпрос или в затруднение националната и културната битност и битийност на местното население. Днес е повече от очевидно, че родопското население не е нито по-свободно, нито по-солидарно, нито изобщо равнопоставено на това от други краища на родината, че то вече не живее в прежния мир и спокойствие, а и едва ли може да се каже, че тази му съдба е справедлива от социално-историческа гледна точка. Сега то вече е поставено в друга ценностно-нормативна система, която има доста малко общи неща с онези аксиално-прескриптивни негови особености отпреди 10.XI.1989 г.

Щом е променен ценностно-нормативният ландшафт на родопския край, значи са настъпили много сериозни промени и в смисловата тъкан на живота на общностите и индивидите, които населяват

и обитават този дивен край. Животът на родопчани е променил до неузнаваемост своя смисъл и предназначение и вместо да се синхронизира с този на най-добрите страни на нашата съвременност, глобализацията и преходът са му дарили единствено проклятието да се върне с повече от половин век назад в развитието. Сега животът в немалко селища на Родопите не наподобява по нищо на този от ХХІ в., а сякаш е олицетворение на началото на ХХ век, с всичките негативи на онова време.

Непонятно и дори печално е да гледаш помашките селища или китните някога родопски градчета, в които се издигат няколко етажни прекрасни къщи, чиито притежатели обаче сега са безработни, загънали в оскъдица, нищета, мизерия и безнадеждност, или едвам-едвам оцеляващи на социални помощи. В тези населени места вече няма работа и поминък, затова и мъжете като цяло са оставили само старите, жените и децата, а те са отишли да търсят работа нейде на гурбет – вътре или извън родината си. Настъпили са невероятно дълбоки и страшни промени в човешките взаимоотношения. Борбата за оцеляване е изопнала и изострила докрай социалните връзки между хората. Като никога в миналото те са станали недоверчиви, предпазливи, обезверени, унили и отчаяни, а човешкото им достойнство е дълбоко накърнено, гордостта им е сломена. Сякаш нищо от предишния горд и непреклонен характер на родопчани, от ведрината и широтата на техния дух, от вярата им в доброто у хората или обществото не е останало! Твърде малко като че ли е останало и от волната и гранитна родопска душа, към която българите винаги са изпитвали уважение, респект, преклонение и голямо възхищение. Духът и душевността на днешните родопчани сякаш е изваян по някакви други матрици в сравнение с това, което винаги сме откривали и признавали, че са техна същност. Тревогите, опасенията, смутовете, страховете са пренаселили техните души, живота им. Не дръзка решителност и огромна сила, а очебийна колебливост, обърканост и плахост вече се чете в очите, разпознава се в думите/постъпките на тези някогашни горди хора, които сега са със смазано самочувствие, с убито самоуважение, липса на вяра в себе си. Родопчани вече не мислят за връзките между времената и епохите, за заветите и дълговете си пред предците, а само как от ден на ден да оцелеят, как да спасят малкото, което все още им е останало, от вълчия апетит на времето на неолибералната глобализация и на всичките промени и последици в техния зловещ живот, който тя е предизвикала. Радикално променена е цялостната ценностно-нормативна аура в подобни поселения, преобърнат е векторът на смисъла и предназначението на човешкия живот в Родопите. Няма я вече предишната

социална среда, духовна атмосфера в тези населени пунктове. Няма го в тях вече предишният глъч, весел говор. Липсват предишният оптимизъм или ведрината и увереността в стойността на човешките отношения и ценности. Вече ги няма предишните весели и усмихнати лица на спокойни за ежедневието и бъдещето си хора и социални общности. Вместо тях сега царят потискаща тишина, унили говори, чужда реч и тревожни разговори. Навред се виждат твърде объркани, унили, посърнали, обезверени, тъжни човешки лица, мрачни, отчаяни и безнадеждни погледи, горчиви, ядни гримаси или жестове на хората. Животът вече неузнаваемо се е променил и сякаш е излязъл извън своите предишни нормални релси. Сякаш се е появило някакво страшно знамение или кошмарно пришествие, което из основи е променило всичко, и което злостно е пречупило характера и съдбите на местното население в родопските краища.

Случва се нещо покъртително и потресаващо, което тотално променя обществено-историческия и персонално-екзистенциалния релеф. Много населени места се оказват само бледен спомен на тяхното предишно – сносно и дори цветущо икономическо, социално и културно – минало. Попаднал в някои – толкова радикално променени – поселения, пришълецът неволно/принудително изпитва чувството, че сякаш се е оказал нейде в Ориента, а не в територия на съвременния български живот, в родни реалности, понеже вече нищо в социалния пейзаж, в културната атмосфера не му напомня за българските нрави и обичайни, всекидневни, екзистенциални логики, техники и практики. Вместо предишния кипящ живот сега той забелязва само отломки, руини от миналото, както и замръзнал или безкрайно забавен в своите ритми стопански живот в тези места. Единствено шумни и населени с човешки същества са местните пазари, на които вече не родните, а чуждите стоки господстват съвсем безпрепятствено, с безгранична власт. Някогашната сносно поддържана инфраструктура вече напълно отсъства, а за благоустрояване на населените места липсват дори и най-наложителните финансови ресурси. В мразовити дни и при люти снежни виелици селища, които се намират високо в планината, се оказват откъснати от света, без ток и телефон, без вода и грижа от страна на областните и държавните институции, а хората бедстват и се оправят както могат сами. Опазването на всичко и на всички е сложило своите зловещи печати върху съдбите и лицата на местните хора. Всички разговори се въртят само около, за липсата на пари. На мястото на предишните радиоточки, на регионалните радио- и телевизионни центрове сега са се настанили незаконно, в противоречие с международните клаузи, чужди радио- и телевизионни станции. Все повече турска, а не бъл-

гарска реч оглася Родопите. Вместо някогашната мода на четене на художествена или научна литература, днес хората, ако им остане малко време, се забавляват предимно с турски сапунени сериали. На мястото на запустелите културни домове и читалища, на затворените или на превърнати в складове и магазини киносалони, на силно занемарените или обезлюдени училища първото, което „бие на очи“, е мощното настъпление на исляма, осезаемата поява на безброй нови джамии, минарета, пръснати навред по територията на Родопите. Мюсюлманската религия от векове се е опитвала да царства в тези краища, но днес сякаш тези нейни упорити старания и настойчиви усилия се увенчават с осезаеми успехи. Всичко друго като че ли е застинало или забавено, само ислямът е напреднал, превзел е неочаквано и безцеремонно отново душите и житие-битието на част от това население. Не само облеклото, но и всичко останало – всичко в погледите и настроението, в говора и в поведението на местните хора – започва да говори, че се е случило нещо колосално, което все повече променя, ала и отдалечава живота на хората от предишния им статус, което ограничава, препятства, дори прекъсва връзките им с останалото население у нас. Предишните разкрепостени родопски духове и души сега отново са вкарани в ярема на мюсюлманската религиозност, а пък сякаш с покорство и смирение ѝ се подчиняват – така, както е било преди десетилетия и в продължение на няколко черни века за народа. Премахнати са не само граничните кльонове, но също военните поделения, които преди това са били бдителен, солиден страж на държавната неприкосновеност и суверенност. Граници сякаш не съществуват, ала техните бразди са прокарани в душите и сърцата, в умовете и поведенческите логики и техники на всекидневния живот на местните хора. Само за две десетилетия Китайските стени на етнорелигиозни предразсъдъци и трафарети, които преди това са били исторически изоставени, потънали в нафталина на забравата, сега отново издигат своите непристъпни или разделителни стени между хората. Предубежденията към, дистанциите, отчуждението, страховете и опасенията от „чуждите“ безпрепятствено и неударжимо започват да растат и да властват в житие-битието. Предишните връзки между хората с различна вяра или етнически корени сега отслабват или се променят в доста нежелателна, неблагоприятна или крайно отрицателна посока. Местните стават все по-предпазливи, затворени, колебливи в доверието си към другите. Предишното им спокойно и оптимистично настроение сега е тревожно или минорно. Вместо някогашната местна индустрия сега Родопите се превръщат в територия, която се оказва подвластна на безпрепятствения – легален или нелегален – внос на чужди стоки, на



всевъзможни ментета, които убиват и малкото останали местни предприятия. Вместо предишната държавно гарантирана финансова стабилност, сега турски и гръцки капитали се разпореждат, контролират икономическия живот в тези изоставени селища. Подобно на джамиите и минаретата, филиалите на турските или на гръцките банки никнат като гъби след дъжд в изоставения от държавата, а и потънал в руини родопски край. Чуждите предприемачи се държат като безмилостни и безогледно алчни господари, като робовладелци, не спазващи никакви закони, професионални, морални кодекси. Местните предприятия – заводи или фабрики, вече са затворили врати или агонизират. Безработицата сред младите и жените е потресаваща по своите размери, а единственият пазар на труда е свързан или с гурбет към вътрешността и извън границите на страната, или с оскъдно заплащане при 12–16-часова ужасна експлоатация в цеховете за ишлеме. Отчаяните хора са готови да аргатуват на местни и чужди богаташи без всякакви трудово-правни взаимоотношения, само на честна дума, но често са и цинично излъгвани. От предишния доста богат и пъстър спектър на професии сега местното население може да разчита единствено на няколко нискозаплатени, но и физически тежки професии. От някогашните разнообразни земеделски култури, които са били отглеждани в бившите ТКЗС-та и ДЗС-та, сега вече само тютюнът и картофите се оказват животоспасителни за поминъка и оцеляването в продължилата над две десетилетия криза за местните хора. Вместо трактори сега земеделието възкресява ралото и мотиката. Вместо техниката местните обеднели стопани и стокопроизводители разчитат на мулето и магарето. Изтощителният ръчен и физически труд от преди изгрев до късно нощем е единствен шанс, който остава за местните. А малкото, което се оказва плод на изнемогващ и денонощен черен труд, сега се оказва изкупено почти на безценица от алчни прекупвачи. Тютюнът – някогашното зелено злато на Родопите, сега вече носи само неволи и ядове, а насажденията и добивите му са несравнимо по-малки от тези преди две десетилетия. Разбита, разграбена или продадена за жълти стотинки на чужди бизнесмени е тютюневата промишленост. Това прави нерентабилен и безперспективен и тютюневият бранш. Предишното солидно животновъдство също е напълно унищожено. Няма ги някогашните огромни стада от млекодайни крави и овце по родопските баири и тучните ливади. Няма ги предишните мандри и цехове, произвеждащи висококачествено сирене и кашкавал, а и потъналото в нищета и мизерия родопско население не може да си позволи скъпите натурални сирена и кашкавали, а се задоволява с всякакви сурогати и ментета. Потреблението на местните хора е свито до неузнаваемост,

само колкото да се оцелее. Населението може да разчита най-вече на „сиромашките крави“ – козите, за да се изхранва и препитава някак. Закрити и унищожени са селекционните станции, като чистопородните стада са изнесени в съседните страни или са отдавна изпратени в кланиците. Останали са само дръгливи и с нисък млеконадой крави, овце и кози. Вместо някогашните високопроходими камиони, сега по склоновете, билата и хребетите на Родопите се виждат керваните от мулета и катъри, натоварени с дърва или чували с всякакви стоки. Натуралното стопанство отново е възцарено, ала този път е със силно орязани капацитети: доходите са малки, възможностите – ограничени, потребностите – свити докрай! Цели селища се обезлюдяват сезонно или за продължително време, понеже населението им тотално отива да търси поминък и препитание в по-близки и в подалечни държави. Миграцията към вътрешността на страната и емиграцията бележат непознати рекорди. Някога нейните посоки са водели на север и изток – към вътрешността на страната, към индустриалните и културните центрове на родината, или към бившите страни от СССР, където доста родопчани са отивали на работа за няколко години. Днес те вече са ориентирани на юг и югоизток – към Гърция и Турция, или най-вече на запад – към София, или даже отвъд западната граница – към различни страни на Европа, към САЩ, Канада. Глобалните „оси на напрежение“ са придобили особени възпльщения в Родопите: оста „север-юг“ тук е представена като бедния и изнемогващ родопски юг, който изпраща своите чада, талазите на своите миграционни или емиграционни потоци, или великото преселение на родопския народ, за да търсят залък и поминък на север – към Пловдив, Бургас, Варна и София, а оста „изток-запад“ се олицетворява с прокудените от родните им места родопчани, които са заставени да търсят своето спасение и щастие по-далече – дори отвъд западните граници на отечеството. И ако някога младите родопчани и родопчанки никога не са забравяли, а и постоянно са се завръщали в родните си краища, сега немалки части от мигриралите или от емигриралите може и никога повече да не се върнат в бащините си огнища, да си спомнят за тях понякога само с горчива носталгия. В много селища вече са останали само по няколко стари хора, чиито прегърбени силуети са кошмарен символ на онова, което придошлото историческо време е сторило тук. С престъпната масова и касова приватизация са отнети почивните домове или бази на някогашните предприятия, така че вече социалният отдих е само спомен за местните. За родопската душа вече сякаш няма развлечения и забавления, всичко е само труд, мъки. А и детските лагери от социалистическо време вече ги няма, тъй че за децата и младежите няма

смислени развлечения, никакъв ползотворен и духовно-обогатяващ ги отдиш. Младежките и културните домове са затворили врати отдавна. Само кафенетата са мястото, където младите още могат да се събират и да си губят времето в празни приказки. Поради липса на субсидиране от държавата или от местните власти са затворени или унищожени и спортните училища, бази, стадиони и други съоръжения, на които преди това масово са се включвали значими сегменти от местната младеж. Спортът е замрял. Така обаче заглъхва или се погребва животът в селищата, който преди това е имал по-друг облик, радвал се е на по-друг ритъм и други характеристики на процесите в него. С това и българското смаява своите духовни и битийни територии, своята реална или символна власт в живота на все още останалите тук объркани, обезверени местни хора. Новите реалности и нрави сякаш нямат нищо общо с онези, които са били валидни само преди две десетилетия, а и хората сякаш са се променили драстично, до неузнаваемост. Все по-малко и все по-одиозни шрихи на българския обществен – политически, икономически, социален и културен – живот виждаме в тези забравени или неугледни места.

Извършва се огромна, същевременно и трагична обществено-историческа *реверсия* от едно бивше модерно настояще, което сега все повече се превръща в умишлено изличавана памет и в избледняващи спомени за „*доброто старо време*“, към бездните на едно (преди това радикално отхвърлено) историческо и злощастно капиталистическо минало, което се е смятало, че никога повече няма да се повтори. По ирония на историята и съдбата, или поради хитростта на разума това злочесто и злощастно минало отново се завръща в метежното ни настояще, а дори сякаш си обещава резервирано място в бъдещето. След почти половинвековно изгнание някогашното примитивно, назадничаво минало (като прекалено смушаващи и дори отблъскващи реалности и нрави) сега се възражда (като Феникс) от пепелта на социалната забора за неговите дух и битийност. Някога отхвърлено, сега това възкресено историческо минало, чиито кошмарни силуети все по-могъщо се възправят и почват сякаш безпрепятствено и безогледно да се разпореждат, започва да властват в обществения и в културния живот на местните хора. На мястото на някогашната политика, фаворизирала Идеологическия проект, сега политиката обслужва и дори насърчава религиозния възход и реванш на исляма по тези земи. Перверзията на глобализацията и цинизмът на неолиберализма са наложили като приоритет фалшивата тема за човешките права и свободи, от която повече се губи, отколкото се печели – особено от индивиди или общности, намиращи се в трудно положение. Днес родопчани не са придобили нито повече права, нито повече

свободи, колкото и каквото друго да им казват политиците и техните сервилни прислужници – псевдоучени, пишман културтрегери, вечно проституиращи журналисти, експерти и анализатори. Фасадният и демагогски плурализъм и перфидната политическа коректност изискват уж отворени общества и свободни пазари за всякакви идеи, ценности и стоки, но реално допускат и легитимират селектираното производство и възпроизводство на все повече затворени – религиозни, етнокултурни и други – идентичности общности и общества. Някои социални и верски общности сякаш са се върнали с битността и битийността си към онова, което е било привично и прилично за техния начин на живот през XIX век, капсулирали са се в себе си и за себе си, без всякаква връзка с околния обществен свят. От вехтошарския кош на историческата непотребност и от плесента на забравата пак са изровени и върнати за живот архаични родови мрежи на зависимости и обвързаности, реанимирани са отново прекалено патриархално-консервативни манталитети, маниери. Успоредно с това възхваляваната и силово налаганата невидима ръка на уж привидно свободната конкуренция отстранява всички пречки и противници на силните на деня, като по такъв начин ограничава, затормозява и направо загробва местните икономики, а дребните собственици и предприемачи се гърчат в сизифовски опити и танталови мъки.

Псевдосвободата на избора на мнения, вяра, самосъзнание и идентичност дава царски път на зловредно и смъртоносно нашествие на всевъзможни чужди религиозни и духовни практики в териториите на Родопите. Държавните и местните власти не правят необходимото, даже спомагат за легализация или поне за безпрепятствена дейност на всевъзможни религиозни фондации и сдружения, част от които са законово забранени и преследвани в други – европейски и съседни – страни. Емисарите на небългарския и антибългарския ислям свободно шетат по Родопите, вършат пъкленото си дело срещу националния суверенитет и културната ни идентичност. Политиците се правят на слепи, глухи и неми за исканията на цялото общество или на значими части от местното родопско население да поемат сериозни и стабилни ангажменти за ограничаване или за пълно премахване на подобни опасности. В много райони на Родопите върви не само ескалация на ислямизацията на населението, но и на неговото поредно – този път вече с демократично позволение, отвъдгранично, или дори вътрешнодържавно – *потурчване*. Не само българомохамедани, а и значителна част от местното циганско население вече са претопени в казана на безогледната и безпрепятствена ислямизация и турцизация. Не е случайно, че в родопски селища се появяват и апели за създаване на региони или на държава на шари-

ата, които да не се съобразяват и с конституционно установения ред.

Като естествена защитна реакция на тоталното ислямско въздействие и репресивността на освободените от всякакви ограничения „правоверни“ някои лица и фамилии от Родопите решават отново да се върнат към християнската религия, православната църква. Това приобщение обаче е несравнимо с талазите на безконтролната и безогледната ислямизация на местното родопско население, оттам с отродяването му от неговите етнически и етнокултурни корени. Получава се нещо небивало и доста страшно: младите поколения се оказват по-силно ярващи и даже по-яростни защитници на мюсюлманската вяра, на нейното повсеместно или битово практикуване в сравнение с идейните и поведенческите позиции на техните родители и прародители. Това изобщо не е и чудно, след като религиозните училища или курсове работят на пълни обороти. Вместо част от младежите да търсят бъдещето си в университетите на България, за да израстат като висококласни професионални специалисти, те съзират своя единствен шанс в теологическите университети в Турция, в Близкия изток и в страни от Магреба. С подобни, завърнали се и действащи безпрепятствено у нас, религиозни кадри обаче се променя естеството, характерът и култово-обредната, т.е. прагматичната феноменология на традиционния български ислям. Сега вече в него постепенно, но прекалено целенасочено се инфилтрират съставки на чужди, дори на радикални ислямистки практики. Това предизвиква смущения, тревоги, напрежения и опасения сред нашите мюсюлмани. Те осъзнават, че това ги отдалечава и от българския народ, от нацията и обществото, че то ги превръща в социален архипелаг, на който не винаги се гледа с добро око.

Заради форсираната, репресивната ислямизация обаче невинаги хората намират достатъчно сили за съпротива, макар да осъзнават нейната съдбоносна наложителност. Известна част от тях мимикрира, инструментално се вписва в силно изменения пейзаж, като благоприлично започва да спазва наложените от конюнктурата духовни промени. Друга част от тях обаче заради оцеляването на техните семейства или поради коренно променената социална среда и религиозна атмосфера тотално се поддават, предават и дори стават привърженици и защитници на опасните за държавата и националната ни идентичност верски нововъведения. Държавата бездейства и примерено допуска в тази територия да нахлуват и действат представители, емисари и функционери на различни ислямистки, радикални, екстремистки и дори на забранени (в европейски или арабски държави) организации и структури. Все повече и по-често публично или в доверителни кръгове започва да се говори за „спящите клетки на терористичния ислям“ в страната.

Допуснатата в разрез с конституцията политическа партия ДПС се превръща в безспорен и едноличен властелин в обществено-политическия, оттам и в икономическия, социалния и културния живот на редица населени места в различни краища на Родопите. Нейните – национални, регионални и местни – лидери функционират и контролират всичко в тези селища, а кадруването на всичко се съгласува с и се определя само от тях. Взаимните реверанси и взаимодействия между политическите и духовните лица в тези райони или селища вече са отдавна публична тайна, която тормози местното население със своите многостранни и дори страшни измерения и последици. Така животът на местните хора е поставен под тоталния контрол или произвол на ДПС. Другите политически партии в тези краища досега са само мизансцен. Пълновластното господство на ДПС в родопските краища позволява на някои нейни – крайни в мненията и проявите си – местни лидери или функционери брутално и нагло да делегитимират българското. Не е случайно, че тъкмо в Родопите активисти на ДПС, възползвайки се от полемиката или държавно допуснатите форми на обучения на майчин език, грубо се опитаха на оповестят на публични мероприятия, че вече само турският език, а не българският, трябва да господства в този край, че турската идентичност е господстващата и тя ще определя и предопределя днес и в бъдеще какво може/трябва да се случва тук, че българите-гяури трябва да се примирят с това положение или дори да напуснат районите.

Десекуларизацията на родопския регион е повече от тревожна или потресаваща. Такава обаче е и радикалната реконфесионализация, завръщането и тоталното господство на исляма над душите и живота на местните хора. С настъпилите колосални промени и реверсии към исляма, като единствена пътеводна звезда в съзнанието и битието на вярващите, естествено приизждат и прекъсвания на връзките и взаимодействията, както и се възраждат изолирания и затваряния на хората само в тяхната среда, духовно и битийно капсулиране на „правоверните“ от християнските им съседи, ескалиращо ценностно-нормативно отдалечаване, социално, духовно или културно отчуждаване между хората с различна религиозна идентичност или с нееднаква етническа принадлежност.

Новите реалности и нрави няма как да не смушават или тревожат местното население. Те го карат непрестанно да прави сравнения между отишлото си минало и нахлулото и властващо настояще, или с очакванията за едно още по-злощастното бъдеще. Неслучайно именно в тези краища носталгията по социалните придобивки от времето на социализма бележи и най-високите равнища сред консумиращите я човешки групи, независимо от техния етнически, етно-

културен или религиозен произход. Тук липсва какъвто и да е политически или идеологически привкус в тази носталгия, но социалната компонента, екзистенциалният диференциал не може прекалено лесно да се отхвърлят.

В родопските краища се осъществява не само декапитализация на икономически и производствени мощности и структури, но и декапитализация, или даже разгром на символните капитали и структури, които са поддържали, гарантирали пребъдността на българското, които са възпроизвеждали националната или културната ни идентичност. Там се осъществява невероятна, драматична, даже доста опасна подмяна на ценностно-нормативните структури и йерархии, мотивиращи жизнените светове на местните хора. Стожерите на българския дух и бит все повече биват разклащани и отмествани, като вместо тях сакралността се съизмерва с представяното от чужди култури или практики. Българската идентичност, българското самосъзнание и начин на живот все повече ерозират или дори руинират в немалко родопски селища. Вместо тях ускорено и безпрепятствено се създават, възпроизвеждат, утвърждават антибългарски нагласи, практики. Това особено силно се забелязва в драстично променящия се манталитет и поведенчески маниер в селищата, в които преобладава население от българомохамедански произход. Сега тези селища все повече биват и турцизирани посредством рязката ислямизация. Огромната отговорност и вина за тези одиозни процеси и тенденции се пада на политиките, които, увлечени в своите тясно партийно-политически ламтежи и битки за власт, са готови на всичко и дори да преиначат, обезобразят или да изтрият най-светлите страници/места от историята на тези величествени, приказно красиви родопски краища.

Преди обект на държавно поддържана и персонално избирана миграция на етнически българи в тези райони, сега Родопите стават център на емиграция към вътрешността на страната или в търсене на поминък и препитание в близки и далечни страни. Това обезлюдяване е най-драстично и фатално тъкмо сред български етнически сегмент, а с него неизбежно се подриват и духовно-културните, социалните и другите основи на българското, създават се предпоставки или условия за обезбългаряването на тези места. Секуларното все повече смалява своите жизнени и властови територии и правомощия, като вместо него на сцената и в господстваща позиция излиза и властва религиозното. Така обаче вече коренно се променя социалният климат, духовно-културната атмосфера, битността и битийността на представителите на различни общности или поколения. Социалното все повече – естествено или преднамерено, изкуствено, а дори и политико-инструментално – се етнизира или конфесионализира, като



променя социалния релеф на обществените, междуобщностните или междуличностните връзки и взаимодействия. В резултат на това националната идентичност в тези краища бива подлагана отново на мощни процеси на обезличаване или разрушаване, на подмяна на българското етнокултурно идентичностно съзнание и поведение на част от местните от иноетнично, чуждо. Вместо както в миналото Родопите са били твърдина на българското, днес те се превръщат в слабото звено или в уязвимата брънка на проблемната ни национална битност, дори в недостатъчно защитена от държавните институции и политики родна територия. Тук не иде реч само за политизирано премахнатите военни поделения в тези райони, което ги превръща в потенциално напълно незащитени при евентуална чужда агресия, а най-вече за драматично променящия се дух и самочувствие на местното население, за неговото спадащо доверие и лоялност към държавата, която се оказва неспособна да се грижи за него, да го защитава от всякакви посегателства над изконната му идентичност.

Немалка част от Родопите сякаш вече са се превърнали в без бой преотстъпени територии, гдето на мястото на хилядолетно или вековно царстване на изконно и автохтонно българското оттук на сетне вече трябва да властват инородни и иноверски модели и социални логики и практики, неимоверно чужди и даже смъртоносно гибелни на настоящето и бъдещето на българщината. Съвсем не са случайни безцеремонните и абсолютно неоснователните опити тези изконни български територии да бъдат представяни и обяснявани в различни учебници, научно-популярни и научни издания и атласи, издавани в Турция, Гърция и други страни, като автохтонна земя на небългарски етноси и нехристиянски култури, като неотделима, но в бъдеще непременно възвърната част на нейните „истинските и първоначалните“ обитатели, т.е. на Турция или на Гърция. Няма защо да се учудваме, че сянката на неосманизма е най-дълбоко простряна върху живота и душевността на родопското население, че тъкмо то бива мефистофелски съблазнявано и манипулирано, за да се отроди колкото може по-скоро от своите български корени.

Похищенията върху изконното и автохтонното връвят и по линия на съвременна спекулация с истините за, с инструментална политическа „приватизация“ на лингвистичните практики на местните общности. Турски и гръцки учени и политици отдавна са се произнесли, но и неотстъпно продължават да твърдят и разпространяват фалшификати, че диалектните говори или езици на местното, най-вече на помашкото, население нямат нищо общо с българския език, с националната ни книжовност, битност, култура. Сред българомохамеданското население безпрепятствено се разпространяват всевъз-

можни писания за небългарските му корени, за неговата принадлежност към други етноси, цивилизации или култури, които са чужди и далечни на изконните му дадености.

По този начин и след като държавата е тотално абдикирала от ангажиментите си към родопския край се създават благоприятни, но и опасни общественно-исторически и социокултурни предпоставки, условия, механизми и стимули за изкуствено преформатиране на етническото самосъзнание и битовата култура на част от местното население. Българските съставки и багри на това етническо самосъзнание и на битовата култура на подложено на обработка местно население все повече се проблематизират, смаяват.

Противопоставеността, явните или завоалираните противоречия, колизии, конфликти или сблъсъци между държавата и гражданското общество набират мощна сила. В продължение на почти половин век (преди настъпването на радикалните промени) местното гражданско общество се старае да подкрепва българската национална и културна идентичност във всички сфери на многооликия обществен и всекидневен живот. Дори и когато държавата и управниците в нея нехаят, винаги се намират пламенни родолюбци и истински родопски патриоти, които да вдигнат глас, да понесат факела на съпротиви и борби срещу представителите, наследствата и процесите на антибългаризма, които да увлекат след себе си много хора, за да осъзнаят и да се приобщят те към своите корени. В новите реалности, при настъпилите драматични промени след 1989 г. в социалните нрави местното гражданско общество се оказва сякаш все по-безсилно да се съпротивлява на нахлуващите реконфесионални, инокултурни инвазии в живота по тези места.

Един от най-ярките върхове на българското гражданско общество е свързан с драматичната история и великото дело на *Дружба „Родина“*. Никъде другаде в пределите на нашето скъпо отечество не се е родило, нито се е осъществило нещо подобно. Ние и до днес все още нямаме друг подобен исторически и граждански величав почин, роден от самите недра на народа, без каквито да са протекции на властта и управниците, без намеса отвън или отгоре, който да спечели на своя страна, за каузата си държавата, дори да я принуди за известно време тя да му съдейства мащабно в неговото дело. Свещеното дело на Дружба „Родина“ няма исторически аналог, поради което се оказва не само безпримерно, но и безценно като общественно-исторически опит и като иновация. За жалост и по времето на социализма, а и след голямата промяна от 10.XI.1989 г. това велико дело не получава подобаващата му се и съвсем заслужена положителна оценка, нито неговото осъвременено възкресение и практическо осъществяване в

коренно променените реалности и нрави от края на ХХ и в първото десетилетие на ХХІ век. А то е част от величавата епопея на борбите за българския дух, българщината в този край.

В преизпълнената с всевъзможни премеждия, драми и трагедии отечествена историческа биография на пръсти се броят примерите, които олицетворяват и выплъщават такава безграничната всеотдайност, стигаща и до непонятна за обикновения човешки разсъдък самоотверженост и самопожертвователност, такава безпределно чиста безкористност при неподобното историческо възкресение, непоколебимото и решителното отстояване на българското. Делото на Дружба „Родина“ е увенчано и с рой светли примери, които отразяват и выплъщават безпримерни подвизи на човешкия дух, непокорната и неустрашимата човешка воля, на очовечаващото другите свято дело на създателите, пионерите на и техните последователи в Дружбата. Това е свещено дело, с което от мрака на исторически натрапените лъжи, насилствено наложените традиции и практики се възраждат светли истини и се прави нужното, за да се утвърдят и пребъдат (исторически и културно) автохтонни и автентични български корени, народностният дух, самобитността и националното самосъзнание на местното население. Това е свято и безпримерно дело, с което се възкресяват българското национално съзнание и уникалната ни културна самобитност, в което се увличат десетки хиляди люде, решили да се завърнат в сакралното идентичностно лоно. Нещо повече – свещеното обществено-историческо дело на Дружба „Родина“ е не само истински народополезно и пълнокръвно родолюбиво начинание. То е дълбоко демократично, неимоверно егалитарно и несъмнено хуманно по смислово-ценностен си патос и етос. То разтваря вековната местна духовна, културна и битийна изолираност и капсулираност, като вместо това създава предпоставки, условия и стимули местното население по дух и бит плътно да се свърже с целокупния социален и културен живот на тогавашната българска държава и нейното гражданско общество. Това е пробив към прогреса и модерното за онова време битие, към върховете на културата и духовността на изостаналото в своята битност население.

Свещеното дело на Дружба „Родина“ прокарва пъртините на нов светоглед и на нова – историческа и всекидневна – практическа стратегия, поведенска философия и екзистенциална съдба на верните си последователи, които осъществяват на дело, в живота принципите и ценностите на равенството, свободата, справедливостта, солидарността и единението между хората, независимо от и въпреки техните различия по социален, полов, поколенчески или някакъв друг статус. То прокламира и мощно прокарва исторически дотогава непознати

„слънчеви“ обществено-исторически шансове за радикална еманципация на родопчанките, за тяхното пълнокръвно включване и участие в целокупния обществен (политически, икономически, социален или културен) живот. Това свято дело е свързано с премахване на неграмотността и отчуждението, с преодоляване и изкореняване на редица вековни религиозни и етнокултурни предразсъдъци, на битови трафарети и социални „техники“, които са историческа рожба и последица от вековни и насилствено наложени от някогашния поробител традиции, нрави, практики. То води към разкрепостяване на човешкия дух, до нови „полети“ на персоналното, общностното и националното (историческо и социално) въображение и до коренно нови отношения с, отговорности и задължения към съкровищницата на историческата памет.

За да се възроди българското, а и за да възтържествуват спотаените в смислово-ценностната матрица на това свято дело демократизъм, егалитаризъм и хуманизъм обаче, е потребно да се превъзмогне огромното и мрачно бреме на патриархално-битовия консерватизъм, на инорелигиозния обскурантизъм и да се разчупи изкуствено и жестоко наложения в историята и с ислямизацията на местните хора етновеверски херметизъм. Духовната капсулация и социалната дистанция на местното население от пулсацияте и посоките на новия обществено-исторически живот трябва да бъдат сериозно редуцирани, в перспектива – дори отстранени. Силово и векове наред нагтрапвани предразсъдъци и предубеждения трябва да бъдат атакувани и взривени, да бъдат прокудени от съзнанието и поведението на населението, за да може на тяхно място да се възродят и укрепят автентично български нрави, българска идентичност и национално самосъзнание. Изумителните пробиви и постижения в това отношение на Дружба „Родина“ са съвсем неоспорими и напълно достойни за историческо признание, почитание и преклонение. Същевременно обаче и по онова историческо време, а и след него, тези пробиви и постижения не се посрещат от всички с радост, удовлетворение и с подкрепа. Това особено важи за онези среди и институции, които не искат българското да се възкреси в Родопите, които желаят на всяка цена местното ислямизирано население да е отродено от автентичния и автохтонния си български (етнически или религиозен) произход и корен, или поне да е вмъкнато в закулисните планове и сценарии на политически лица и сили. Тъкмо те пораждат и всячески поддържат остри публични или затворени в свои среди полемики и драстични произшествия със съдбите на апостолите и последователите на Дружбата, някои от които дори са фатални. Родинци няма как да не срещнат срещу себе си преградните стени, злостните и безпощад-

ните атаки на завист, ярост и омраза, на гняв и страх, на твърди съпротиви, на усукани, гъвкави, всевъзможни изопачения и отрицания на истинската същност и предназначение на тяхното велико историческо дело. Реакциите срещу тях произтичат най-вече от средите на туркофилско настроени групи, на ислямски фундаменталисти или протурски настроени националисти по онова време.

Естествено в бурното публично отрицание, охулване, опозоряване, в бруталното преследване или дори елиминиране на част от родинците участие взимат не само такива – протурски или проислямистки ориентирани или ангажирани – лица и организации. За жалост и етнически българи също се подвеждат и дори съвсем умишлено и користоно се оказват на страната на хулителите и преследвачите, на реалните и символните мъчители и инквизитори на лидери, функционери или последователи на Дружба „Родина“. Както в историческото по-далечно или по-близко минало, така и днес това безпримерно и безкористо историческо дело е подвергнато на умишлено потушване, спекулативно изопачаване и преднамерено премълчаване, на безцеремонно смислово преиначаване, на брутални и цинични фалшификации, обругавания и на кощунствени осквернявания. Най-кошмарното е, че неговите отрицатели, критици, хулители и противници произхождат не само от средите на потомци на насилственото и аморално потъпкване и унищожаване светлата памет и тотално отричат приносите на Дружбата, дори да го представят като свързано с фашизма. Подведени от тях държавни и партийни най-висши структури заклеймяват несправедливо дейците и последователите на тази родолюбива организация и дори ги преследват.

В този ракурс историческият реванш на втория български див и периферен капитализъм не само че не стори каквито и да са наложителни и справедливи корекции спрямо вините, прегрешенията и престъпленията на първия ни капитализъм, а и срещу грешките и закононарушенията по време на социализма, но дори и повече ги увеличи. Сега вече не само туркомани и ислямисти, но и етнически, космополитно и постмодерно ориентирани българи и български, добре платени отвън и от вътрешни формации граждански сдружения и уж правозащитни организации са заемат да обругават и обезсмислят великото родолюбиво дело на родинци, да го представят в изопачен и отблъскващ вид, прекомерно да го политизират и идеологизират, да го пренаписват съгласно изискванията, или в съответствие с платеното им от техните чужди донори и спонсори. Днешната българска, прекалено омаломощена отвън и отвътре, държава и нейните политически елити не са сторили нищо, за да възкресят наново родолюбивото свято дело на

Дружба „Родина“, за да популяризират неговите приноси и драми сред младите хора. Обратното, те правят всичко, с което да опетнят или да заличат неговите исторически и културни следи, да пречат за отстояването на българското и българщината в Родопите. Разпокъсвана от политикански баталии, преотстъпила властовите позиции и институции на компрадори, родоотстъпници, тя е изоставила напълно на произвола на съдбата местното българско (християнско и мохамеданско) население, което днес пак е хвърлено в обятията на мизерията, безработицата, липсата на поминък, преотстъпено и подложено на гнета на чужди и на местни експлоататори и духовни проповедници, на ислямистки емисари, етнокултурни колонизатори и мъчители на многострадалния му народностен дух. То отново е потурчвано, насилствено и безконтролно, без съпротива отчуждавано от своите автентични исторически корени, при това с помощта и безхаберието, пасивността и протекциите на държавата или на купени отвън неправителствени граждански структури, които по всякакъв начин изопачават и фалшифицират истините и целенасочено прокарават трагични отродителски нагласи в идентичността и в битието на това население.

Родопите, с нейните приказни природни и човешки богатства, с нейната драматична историческа биография са били винаги символ на гордост и слава за всеки истински и родолюбив българин. Те са били негова вековна грижа и болка, съдба и свещено място, към което са се насочвали и полагали саможертвено даровете на защитниците на българското и на българщината. Така би следвало или би трябвало да бъде също и днес, ала за жалост – не е така, положението коренно се е променило, и то към най-лошото!

Всеки български гражданин – мъж или жена, на различна възраст, с различен социален, религиозен или друг статус – трябва колкото се може по-скоро и по-дълбоко да проумее, че без Родопите ще я няма и истинска България, ще е накърнен и ошетен нейният народностен дух, национален идентитет и суверенитет, нейната самобитна култура. Трябва да мислим, да болеем, да се грижим и да правим всичко необходимо, щото Родопите да не престанат да бъдат част от българската територия и история, от нашето културно съкровище, от целокупния български народ през следващите десетилетия. За да не се случи подобно историческо злощастие, трябва да положим всички потребни, своевременни и ефикасни грижи и дела, щото да осигурим не само в настоящето, а и за бъдещето, че Родопите ще са и ще останат завинаги крепост на българщината, символ на свободния и непреклонен български дух, устоял в миналото на всички премеждия. В това отношение ролята на Тракийската организация е несъмнено от огромно значение.

## ЕТНОКУЛТУРНИ АСПЕКТИ НА ТУРЦИЗИРАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ МОХАМЕДАНИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ ХХ ВЕК

ИВАЙЛО ХРИСТОВ

Един от първите опити да се разиграе т.нар. „помашка карта“ са спекулациите относно ролята на българите мохамедани в потушаването на Априлското въстание. Те начеват със съчинената от турското правителство (и поддържана от някои платени европейски журналисти) теза, че кървавите изстъпления по време и след Априлското въстание са дело единствено на българите мохамедани, а самият бунт е едва ли не междуплеменна саморазправа, в която турските редовни военни части не играят никаква роля. Желанието на официалната турска власт (подложена на сериозен международен натиск) да снесе вината от себе си, прехвърляйки отговорността за кървавите изстъпления на местните башибозушки водачи, е отбелязано още от Макгахан през лятото на 1876 г., който в едно от своите писма от Пловдив пише следното: *„Говорят, че всички зверства в България са направени от нередовни войски, над които турското правителство нямало никакъв контрол и затова Портата за тях не е отговорна, а напротив, би била радостна, ако можеше да удържи башибозука. За зла чест множеството факти показват лъжливостта на един подобен поглед“*<sup>1</sup>.

Същото твърди и Методий Кусев в писмото си (от 16 септември 1876 г.) до Драган Цанков и Марко Балабанов: *„Те (правителствените чиновници от съставената през лятото на 1876 г. анкетна комисия, чиято цел е да посочи причините и виновниците за Априлското въстание. Води я Саадула бей. В нея участват и Уолтър Беринг, и Юджийн Скайлър – секретари в английската и американската легация в Цариград – б.м., И. Х.) отиваха да съдят главатарите на башибозуците, които уж без правителствено позволение опустошиха страната, но работата ще излезе, както бях ви писал в последното писмо. Те се изпращат не да издирят, а да прикрият, да потъпчат истината“*<sup>2</sup>.

Вярно е наистина, че страшното баташко клане е извършено от мобилизираните среднородопски помаци, водени от Ахмед ага Барутанлията, и то когато въстаниците са се били вече предали, без да



имат грам оръжие. Саморазправата обаче е „благословена“ от пазарджишкия каймакамин Али ага Каванозоглу, който заповядва: „Да се пресуши коренът на батачени“. Нещо повече: в началото на миналия век родопският писател Христо поп Константинов публикува в Сборника за народни умотворения, наука и книжнина (СБНУНК) анкета с някои от живите участници в изпепеляването на Багак. Между тях е и ходжа Хасан Тумбев, който твърди, че не само „второто клане“, но и „първото“ е заповядано от турската административна власт. Това са „ключови подробности“ за разкриването на истината, засягаща както „подбудителите“, така и „палачите“. Защо продължаваме ли да мислим и повтаряме, че родопските българи мохамедани са палачи и потушители на Априлското въстание, те няма скоро да бъдат пълноценна част от българското общество. Тези напластени с времето волни и неволни грешки или недоразумения ще продължават да оказват своето негативно психологическо въздействие, продължавайки противопоставянето на едните родопски българи на другите (мохамеданите).

По същество става дума за една противобългарска пропаганда, за опасността българите мохамедани да бъдат обявени единствено за братоубийци, ликвидирайки по този начин възможността за тяхната пълноценна интеграция в обществото: един комплекс, който периодично ще напомня за себе си.

Доказателство за това са политическите игри с родопските българомохамедани. Те започват с метежа на майор Сенклер по време на освободителната Руско-турска война от 1877–1878 г. Зародил се преди подписването на Санстефанския мирен договор, той цели ревизия и разпокъсване на Санстефанска България, използвайки между другото и довода за „надеждна закрила на попадналото в нея мохамеданско население“.

Жесток пример за непромислената и непоследователно водена държавна политика (с фатални за националната ни сигурност последици) към родопските помаци е тяхното „покръстване“ и „разкръстване“ от страна на българската административна власт в периода 1912–1914 г. Началото на тази драматична „сага“ се слага с масовото им покръстване през Балканската война, което цели решаването на националния въпрос в Родопите. Това не е случаен акт от страна на правителството, нито пък самоцелна проява на насилие, а отпор на диверсионните акции, подготвени от турското командване, но осъществени не от военни части, а от паравоенни формирования, съставени от българи мохамедани. Оттук и решението за покръстването на помациите, реализирано при един знаменателен факт: без нито едно кръвопролитие по време на „кръшавките“!

Причините за това са различни. Заедно със стреса, който изживяват помаците след оттеглянето на османската армия от Родопите, не са за пренебрегване и съхранените у тях (до голяма степен) християнски традиции и български език, както и желанието им да се освободят от своето неравнопоставено (спрямо българите християни) икономическо и социално положение и, разбира се, от редица исторически предубеждения и „тежести“, свързани най-вече с печалната им слава на „палачи“ на Батак и Перушица. Българските власти тогава са били достатъчно далновидни (за разлика от тези през 80-те години на XX век) да ограничат покръстването единствено и само сред българите мохамедани, без да засягат етническите турци, даже и в плацдарма на военните действия в Кърджалийската покрайнина. „Разкръстването“ започва две години след това – през 1914 г., когато Васил Радославов, за да спечели изборите (трябвали са му около 150 000 гласа – на турци и помаци), с декрет обявява връщането на турските имена, поставяйки (за кой ли път) родопските българи мохамедани пред съдбоносен избор.

Съпричастността на родопските помаци към българската национална кауза проличава и при участието им в революционното движение в Средните Родопи от началото на XX век. Така например Альо Мехмедов от с. Габрово (Ксантийско) е съгледвач и ятак на организацията в Смолянско, за което е жестоко преследван от турските власти. Същата съдба има и пъдаринът Мехмед Алиев Мехмедов от Исьорен. Отначало той е куриер, а по-късно се включва в четата на Тодор Хвойнев. При една схватка с турците е ранен, емигрира в България и се установява в Пловдив<sup>3</sup>.

Голямата драма на българите мохамедани е свързана с дейността на родопската просветна организация „Родина“, която пропагандира възродителния, без всякакви кавички, процес в Родопите, започнал още в края на XIX век. На тази тема бе подчинена значителна част от творчеството на Николай Хайтов, на нея обръщат специално внимание проф. Стоян Михайлов, проф. Димитър Филипов, Стоян Райчевски, акад. Георги Марков, а през 2009 г. излезе и документалният сборник „Дружба „Родина“. Спомени за бъдещето“, извадил найвече ценен автентичен материал за саможертвата и патриотизма на дейците на Дружба „Родина“

Както е известно, понятието „възродителен процес“ се лансира за първи път от каменския учител Стою Докумов, който основава през 1884 г. в Чепино първото у нас българомохамеданско ученическо дружество „Просвета“. Започнало скромно – с цел да оgramоти няколко помачета (сред които е и синът на ходжа Хасан Тумбев – участник в баташкото клане), неговата главна цел е да съгради сред

българите мохамедани с помощта на културата и просветата, чрез знания и грамотност едно подчертано с българската си насоченост самосъзнание. Характерна е първата му прокламация, начеваща така: „*Братя българе, в доспатските склонове на Родопите, в прочутата Чепинска котловина искрата на народното самосъзнание насоро светна*“<sup>44</sup>. Главна причина за възникването на просветителското движение сред помаците е именно страхът от евентуалните бъдещи прояви на фанатизма: „*Имало е умни хора, надживели въстанието (Априлското – б. м., И. Х.) и кланетата, които осъзнават още след 1878 година, че историята може да се повтори, ако помаклькът остане все така в плен на невежеството и фанатизма както по време на кланетата в Перуцица и Батак и веднага след Освобождението решават, че трябва да се работи за тяхното свестяване*“<sup>45</sup>. Показателна в това отношение е статията на Рашко Маджаров, отпечатана във в. „Марица“ още през 1879 г.: „*Ние трябва да забравим – пише той – за тяхното (на помаците – б.м. И. Х.) минало, за което естествена причина е невежеството, да гледаме да го отстраним и тогава ние вместо неприятели ще имаме еднокръвни братя*“.

Резултат от този процес е създаването на българомохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“, основана на 3 май 1937 г. в читалището на град Смолян. „*Група младжи български мохамедани в гр. Смолян, четем в учредителния протокол на „родинци“, ръководени от чисто вътрешни подбуди и ясно съзнание, че е дошло време и ние да заживеем културен живот в духа на новото време и дадем подтик към народностно пробуждане на нашите съверци... решихме да скъсаме с вековното невежество и поведем народа към един нов и културен живот за благото както на нас, българите мохамедани, така и на целокупното ни отечество България*“<sup>46</sup>. Нейни родоначалници са: Юсеин Кадиров Якубов, Ариф Бейски, Мехмед Ишарлиев, Ахмед Хусков, Адил Ходжаджиков, Сюлейман Фисенски, Асан Шехов, Осман Ходжаджиков, Сали Узунов, Незиф Речников, Юсеин Челебиев, Сали Бошнаков, Асан Фисенски, Юсеин Бейски, Зюйди Челебиев, Ахмед Куцев, Исеин Байрямов, Мехмед Карахусев – 19 на брой, всичките българи мохамедани и само един християнин – нейният секретар Петър Анастасов Маринов. Програмата и задачите (отпечатани в книга първа на „Сборник Родина“) на дружба „Родина“ са следните: „*Културното издигане на българите мохамедани; приравняването и приобщаването им с българите християни подобно на българите католици, българите протестанти и др. народностното им осъзнаване и разсейване на заблудата, че мохамеданската религия определя народността; очистване живота и бита*

*от всички чуждици, които спъват издигането им, и изравняване с българите християни и пр.“*

Пътищата за постигане на целите са мирни, зачитащи личното достойнство на хората. Накратко те се свеждат до: *„Устройство на срещи, вечеринки, представления, беседи, сказки, изложби и др.; откупуване и издаване на книги и други печатни издания с подходящо съдържание за проучване миналото и настоящето на Родопската област; предоставяне помощи на нуждаещи се членове, бедни, но народностно пробудени и осъзнати българи мохамедани, а така също на молитвени домове, намиращи се в крайна нужда; да влиза във връзка с всички културни дружби в Царството, които работят за Родопския край и търсят съдействието им“.*

От цитираните документи се вижда, че акцентът в дейността на дружба „Родина“ се поставя върху единението между българите християни и българите мохамедани, както и на стремежа да се изкоренява всичко небългарско в техния бит и нрави. „Едно от най-забележителните постижения на родинци, подчертава Стоян Михайлов, в идейно отношение е дълбоко осъзнатото и богато аргументирано разбиране на принципната разлика между ислямското вероизповедание, от една страна, и българската етнонационална принадлежност, от друга“<sup>7</sup>.

Това се вижда и от признанията на самите родинци. *„Мнозина са ни смятали – казва Камен Боляров (Ариф Бейски) в словото си на една вечеринка в Смолян на 4 февруари 1939, – пък и сега ни смятат за турци само за това, че по вяра сме мохамедани. Ние може да сме мохамедани, но по кръв сме чисти българи и това трябва всеки добре да знае. Религията си е религия, но тя няма нищо общо с нашата народност. Ние трябва да бъдем правоверни мюсюлмани, но преди всичко трябва да знаем, че сме прави българи, защото говорим на български език, пеем български песни, отечеството ни е България и в жилите ни тече българска кръв“*<sup>8</sup>.

За българския облик на дружба „Родина“ е оставил ценна бележка и синът на Христо Караманджуков, Александър Караманджуков: *„Това беше в истинския смисъл на думата възрожденско движение, което си поставяше за цел да реши някои от задачите, които не можеха да бъдат решени от епохата на Възраждането. Родинското възрожденско движение започна като борба за приобщаване на българите мохамедани към българската светска национална култура, за издигане на културното и образователното равнище на тези хора. То се разви като борба за премахване на външните атрибути на разделянето между българите мохамедани и българите християни – фесове, фереджета и пр. То стигна до идеята, че трябва да се*

*преодолее наложеното от исляма различие в имената между българите от двете вероизповедания*<sup>9</sup>.

Възникването и разпространението на възродителния процес в Средните Родопи през 30-те и 40-те години на XX век е закономерно явление. То е резултат от желанието на българите мохамедани да се разграничат от „помакълка“, да преодолеят психологическата преграда между тях и християните, обусловена и от различното материално и финансово положение на двете верски групи. Според Стоян Михайлов, създаването на дружба „Родина“ е мотивирано от натрупаните икономически, социални, етнически и битови противоречия сред българите мохамедани. С течение на годините те дават значителни насоления. А именно: *„От една страна, свобода в национална държава, а от друга – пълна откъснатост от вътрешността на страната, да не говорим за света; раздвоеност на съзнанието: с българите небългари, с турците нетурци; господство на простотията, на религиозния фанатизъм, небългарщината, безкрайната битова изостаналост; жестоката сиромашия и безработица – огромна част от населението с неимоверни усилия скърпвало двата края*<sup>10</sup>.

Оттук и неравностойният статут на поислямчените – изолирани, гледани с криво око и от турци, и от българи, наричани „дъонмета“, т.е. хора вероотстъпници. Неслучайно едно от етимологическите обяснения на думата „помак“ е човек помъчен, на когото е отнета вярата. Като в случая помъчването не се изчерпва с процедурата по изверяването, слагането на чалма на мъжете и т.н. Помъчването е болка, която не стихва, или по-иначе казано – проточен във времето процес.

Основна територия на дружба „Родина“ става районът на Смолян, а чрез различни обществено-книжовни прояви: забави, вечеринки, сказки, художествено творчество, тя развива самоотвержена и родолюбива дейност, насочена към утвърждаване на българското национално самосъзнание сред помаците в Родопите. Наред със свалянето на фесовите и фереджетата, рухването на решетките по прозорците на българомохамеданските къщи започва и отделянето на отделните мюфтийства от турското влияние (изразено най-вече в желанието Коранът – свещената Книга на мюсюлманите, да се чете на български), за да се стигне до масовото и спонтанно побългаряване на имената, започнало от началото на 1941 г. и продължило до 9 септември 1944 г. Запазвайки вярата си, оставайки „правоверни мохамедани“, в този период хиляди заменят турско-арабските имена с български, демонстрирайки българско народностно съзнание, не желаейки да смесват своята национална самоличност с религиозни-

те си убеждения. Възлов момент в утвърждаването на българската идентичност сред помаците е борбата богослуженията да преминат на български език, за да могат религиозните послания да бъдат разбираеми и да достигат до населението.

Изправена срещу „два фронта“, гледана с подозрение и недоверие както от българите мохамедани (виждащи в нея откъсване от турцизма и средство за вероотстъпничество), така и от българите християни (смятащи я за излишна, ненужна, че дори и вредна), съществуването и дейността на дружба „Родина“ са посрещнати на нож от „вътрешните“ и „външните“ врагове на възродителното движение в Родопите.

Отрицателно и хладно се възприема тя и от комунистическата власт след 9 септември 1944 г., която подлага на репресии и гонения родинци. *„Ние – комунистите – пише Станислав Сивриев – още от самото начало се отнасяхме към дружбата с неприязън: поради незрелост не можахме да очертаем разграничителната линия между нея и другите националистически организации, които през периода на войната бързо придобиха фашистки профил. Постепенно тази неприязън прерасна в преки действия. Стана тъй, че нашият възглед за „Родина“ съвпада с позицията на туркофилите към нея и колкото и да е тежко за признаване, ние се оказвахме съюзници с тях. Ние с лекомислие обяхме дружба „Родина“ за фашистка организация, а много от членовете ѝ бяха подложени на политически натиск. Така с най-добри намерения свършихме работата на английската и турската политика по отношение на българомохамеданското население в Родопите и я свършихме с вдъхновение.*

*Аз бях един от хората, които проведоха този курс в Златоградска околия, и се срамувам от това. В Златоград повече отвсякъде другаде по-късно се развихри открита антибългарска стихия, която продължава и днес, приела нов образ.*

*Нямам никакви колебания в мнението си, че на 9 септември 1944 г. ние върнахме назад развитието на българомохамеданския въпрос и трябва да имаме мъжеството да го признаем. Целта и главните практически задачи на дружбата са били възвръщане на загубеното българско национално съзнание на българите мохамедани, освобождаването им от суеверие и реакционни религиозни предразсъдъци, с което дружбата е играла обективно прогресивна роля<sup>41</sup>.*

Негативното отношение на комунистическата партия към дружба „Родина“ има обаче любопитна предистория. На 4 август 1940 г. на връх Студенец се провежда нелегална регионална партийна конференция на БКП. Основни докладчици са Братан Шукеров за вътрешното положение и Кирил Маджаров за международното поло-



жение. В хода на заседанията се обсъжда и въпросът за отношението на БКП към дружба „Родина“, като оценката е положителна. През лятото на 1944 г. обаче настъпва пълен обрат, резултат от клеветническата и антинационалната политика на част от родопските антифашисти към линията на „Родина“. На 19 юни на Черни връх в навечерието на 9 септември започва конференцията на Смолянската околийска партийна организация, която поставя началото на разгрома на родинското движение. В нея освен местното ръководство взел участие и Иван Радев, командир на Втора въстаническа оперативна зона и пълномощник на Областния комитет на БКП в Пловдив. *„Под влиянието на Никола Палагачев, Кирил Василев и други, които правели усилия да изместят Братан Шукеров като секретар на околийския комитет, тази конференция изработила отрицателна оценка за „Родина“ и фактически дала линия не само да не се подкрепят нейните начинания и дейност, но и да се води борба против нея. Иван Радев като външен човек, който не познавал местните условия, не е могъл да бъде инициатор за такава оценка. Очевидно тя му е била внушена от местни дейци. Това са били на първо място Никола Палагачев и Кирил Василев.“*<sup>12</sup>

Към тези лични конфликти и противоборства трябва да отбележим и контактите на част от родопските партизани с по-заможните аги и бейове, които стават ятаци, получават „антифашистка самоличност“, но заедно с това поставят и определени условия, едно от които е унищожаването на „Родина“ и родинци. Конференцията на Черни връх завършва с приемането на специален позив към българите мохамедани: доказателство за тоталното пренебрегване на българските национални интереси от страна на БКП (още преди да вземе властта), както и на интересите на самите помаци. В него се казва: *„Българското правителство в стремежа си да ви претопи и направи покорни слуги на своята власт предприемаше и продължава да предприема редица мерки към вас, с които оскърбява вашите най-светли чувства, обичаи и традиции. Така то с едно грубо насилие забрани носенето на вашето облекло. Българското шовинистично правителство ви създаде, без вие да щете, дружество „Родина“, назначи за ръководители на същото хора, които мислят за себе си и изпълняват нарежданията и целите да изковат от вас покорни слуги. Но подигравките не спряха до тука. То предприе напоследък с нахалство и грубост промяната на вашите имена, нещо, което предизвика възмущението на всеки честен българин“*<sup>13</sup>.

Независимо от патриотичното си дело за утвърждаване на българщината в Родопите (или може би именно за това) на родинци се гледа като на „профашистки“ елементи. След 9 септември 1944 г.



част от тях са подложени на репресии и физическо унищожение: председателят на организацията Ариф Бейски е обвинен в шпионаж и разстрелян, а секретарят ѝ Петър Маринов – предаден на Народния съд и в крайна сметка оправдан! Едва ли може да се даде по-красноречиво и недвусмислено доказателство, че дейността на дружба „Родина“ не е била антинародна, а смяната на имената е извършена доброволно, без насилия, кръвопролития и изстъпления: *„Можете ли да си представите през есента на бурната 1944 година, когато, да набедиш някого за фашист и да го застреляш, беше играчка, Народният съд да пусне току-тъй един човек, изпратен им от Околийския комитет на партията? Такава „грешка“ никога не би станала, ако да имаше Петър Маринов дори най-малка вина“*<sup>14</sup>.

Погромът над дружба „Родина“ (подет и осъществен, както стана дума, от партийни функционери в Смолянския околийски комитет на БКП) през есента на 1944 г. е „второто хакари“ над помаците след предишните „заигравания“ на Васил Радославов с тях. Така се стига до самоубийствения факт преименувалите се наскоро помаци отново да бъдат заставяни да възстановяват своите турско-арабски имена къде доброволно, къде с помощта на новосформираната тогава народна милиция. Съставя се формуляр молба, в който пише следното: *„Молба за промяна на българското име. Господа съдии, помак съм от мохамеданско вероизповедание. Моля да постановите да се промени собствено ми име от Огнян на Асан“*. По този начин постигнатото с толкова усилия и мъка е провалено най-безцеремонно и безотговорно, обезсмисляйки придобитото от „родинци“ през изминалите години.

Нищо ново и продуктивно няма и в провежданата политическа линия на БКП след Априлския пленум (1956 г.) по отношение на родопските българи мохамедани. За съжаление тя не се отличава съществено от предходната. Преобладава държавническото късогледство и липсата на последователна, приемствена и ясно дефинирана позиция, видима в зигзагообразното подемане и изоставяне на идеята за възстановяване на българските имена.

През 1961 година отново възниква инициативата (за трети път!) за възвръщане на българските имена сред родопските българомохамедани. Тя идва от секретаря на околийския комитет в гр. Девин Гаврил Василев, който отхвърля „протурската“ политика към помаците и подема процес за националното им осъзнаване.

Три години по-късно обаче „махалото“ отива в коренно противоположна посока. За първи секретар на БКП в Смолян е назначен Никола Палагачев. Известен с „антиродинските“ си настроения, той започва поредната реставрация (този път) на турските имена сред

помаците. На 26 март 1964 г. се организира пленум на ОК на БКП, Смолян, с основна точка в дневния ред „Състояние и главни задачи на окръжната партийна организация в областта на културната революция“<sup>15</sup>. Специално внимание е отделено на оценката на дружба „Родина“ – позиция, съгласувана с ЦК на БКП. Присъстващият на пленума Митко Григоров (тогава член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП) също застава зад „новата“ характеристика на „родинското движение“, която не се отличава на практика от тази, изказана в първите години след 9 септември 1944 г.

Главното в тази оценка са следните точки:

*Първо.* Дружба „Родина“ е била създадена от фашистките управници. Те ръководели подготовката и начинанията на младите българи мохамедани за нейното образуване.

*Второ.* Дружба „Родина“ изцяло се подчинила на фашистката власт. Фашистите проникнали в нея още при нейното образуване. Тя била поделение на фашистката власт, антикомунистическа организация. Ръководителите на дружба „Родина“ дават своя принос в грозното дело на фашизация на страната.

*Трето.* „Родинци“ свързвали истината за националната принадлежност на българите мохамедани с една омраза към другите нации, с възпитание на народа в дух на преданост към царя и фашизма, с отрицателно отношение към комунистическата партия, към всички демократични прояви.

*Четвърто.* Родинци правели апологетика на царя.

*Пето.* Родинци извършвали масови насилия.

*Шесто.* Фашистката политика, провеждана чрез ръководството на дружба „Родина“, имала за крайна цел да създаде условия за покръщаване на българите мохамедани. Смяната на имената и облеклото били етапи към похристиянчване.

След Никола Палагачев идва нов първи секретар: Димитър Димитров, който е привърженик на идеята за опазване българската национална самобитност на родопските помаци. Така започва четвърта вълна по възродителния процес, която обхваща целите Родопи и завършва около 1976 година с почти пълното преименуване на българите мохамедани.

Един от фундаменталните проблеми на българската национална идентичност през последното десетилетие на XX век е съдбата на родопските българи мохамедани в контекста на съвременните геополитически промени и сътресения – проблем от изключително значение за съхраняването на българската държава. Ключов въпрос в предстоящата „битка за помаците“ са спекулациите относно националното им самосъзнание (как да се пишат и назовават) в неговото

определяне или като „българско“, или като „турско“. Още повече че в момента тече демитологизация на историята, особено тази свързана с Османската империя. Генезисът на тенденцията тръгва от аксиомата, че нацията и национализмът са нещо вредно и архаично, което европейският хуманизъм трябва да разобличи и дискредитира. За неолибералният свят *„войната срещу миналото, е война срещу идентичността по принцип, а в случая срещу идентичността на българина“*<sup>16</sup>.

Тук опираме до тезата за „османското присъствие“ в България, която беше дълго експлоатира в политическото и духовното ни пространство през 90-те години на миналия век и подновена сега във връзка с амбициите на неосманизма. Резюмирана тя звучи така. В Османската империя всички етноси са равнопоставени и живеят в мир и съгласие с османските турци. Бунтовете са предизвикани от пропагандата на руския империализъм. Следователно освобождението на българския и на останалите християнски народи е излишно, както е лишено от основание и Българското възраждане. По този начин изчезва мотивацията за възстановяване на българската национална държава през 1878 г. и последвалите войни за национално обединение.

Независимо че още Митхад паша посочва пред френския вестник „Ла ревью сиантifik дьо ла Франс е дьо летранже“, че „помаците са българи мохамедани, наследници на потурчените българи“, манипулациите в това отношение продължават и до днес, свързани преди всичко с опитите за преобразуване на тяхната религиозна общност в малцинствена, за обособяването им като „небългари“, говорещи някакво специфично родопско наречие.

Истината изисква да кажем, че тази отродителна операция започва с опитите на някои съвременни български езиковеди и етнологи да докажат версията за небългарския произход на помаците (оттук разстоянието до етническият сепаратизъм е една крачка), опираща се на различни псевдонаучни аргументи, включително и на твърдението, че българският език, на който говорят помаците, не е достатъчен да ги определим като „българи“. Конкретен израз на тази претопителна езикова и историческа доктрина са поредицата от научни семинари, проведени в началото на 90-те години, продължаващи с различен интензитет и днес. Така например фондация „Фридрих Науман“ и Центърът за изследване на демокрацията организират от 8 до 10 ноември 1991 г. семинар на тема „Аспекти на етнокултурната ситуация в България“. Той е последван от две международни научни конференции. Първата (състояла се в родопското село Ковачевица от 6 до 9 август 1992 г.) е организирана от Българско общество за реги-

онални културни изследвания под наслов „Проблеми на помашкото малцинство“, а втората е проведена в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, обявена като „Проект за етнически взаимоотношения“. Те завършват с отпечатването на докладите в луксозна книга със заглавие „Етническата карта на България“. Изводите са, че помаците се усещат като „етнически междинна група, граничеща с турците и българите“ и представляват „етнически обособено малцинство“ – всички те изхождащи от презумпцията, че религията е основен народностен признак. Още на пръв прочит личи, това е манипулация, имаща за цел да изгради сред международната общност невярната теза, че българите мохамедани се смятат за турци и нямат българско национално самосъзнание

Произволно е и т.нар. сондажно етноложко проучване от 1992 г. То е правено в района на Чеч (Западните Родопи), в селата Брезница, Лъжница и Корница, където през 1973 г. възниква сблъсък между жителите на тези села и властта поради натиска за сменянето на имената, а резултатите от него са обявени валидни за целите Родопи. Още повече че помаците в Чеч са около 50 000, а общият брой на българите мохамедани в Родопите е 200 000. При това не може да не е известно на изследователите и на техните организатори, че българите мохамедани от Среднородопието в Смолянския край по светоусещане, битови навици, традиции и възгледи коренно се различават от българите мохамедани в Неврокопския район. Различават се те и по облеклото, и по традициите си, по грамотност и по отношението си към българщината. Доказателство за манипулативния характер на тези данни е и преброяването в Средните Родопите през същата 1992 г., в което над 140 000 души се определят като българи мохамедани (това са 2/3 от общия брой), а не турци, т.е. не се отричат от своя народностен произход и не се предават пред опитите да бъдат турцизирани.

В статията си „Снимка изобличава фалшификациите с „помашкия етнос“ Николай Хайтов привлича вниманието на читателите върху направената в началото на ХХ век снимка на правнучката на среднородопския феодал Агуш ага. В нея се откроява най-вече старинната българска носия, с която е облечена потомката на този помак: *„Вижда се ясно: няма в тази носия най-традиционната принадлежност в облеклото на мюсюлманската жена – шалварите. Няма фереджета, фесове и фесчета. Носията представлява образец на общоупотребяваното от среднородопската жена традиционно българско облекло“*<sup>17</sup>. Легитимирането на повечето от родопските помаци като българи проличава и в новонамерените християнски базилики и надгробни камъни – с форма на чалма, но в основата им седи поставен християнски кръст. Те са свидетелство за запазената национална самобитност

у българите мохамедани и силата на традициите им, превърнали се в пазители на старите нрави, облекло и ред, останали почти непроменени и след потурчването през XVII век. Същото е и с езика: най-категоричното доказателство за съхранената българщина в повечето от родопските мохамедани независимо от прибързаните опити да се обяви турският като майчин език на помаците.

Според Николай Хайтов опитът да се подмени истината за възраждането на българщината сред помаците в Родопите е една от най-големите и щедро финансирани спекулации, преследваща дебългаризацията на родопските мохамедани. Защото тъй нареченият „възродителен процес“, протекъл в края на 1984 г. и началото на 1985 г., който се изразява в насилствена кръщавка на етническите турци (извършена главно в района на Кърджали, Лудогорието и някои селища на Добруджа – *б.м., И. Х.*), е едно, а истинският възродителен процес, започнал отпреди сто години (началната дата, като става дума, е 1885 година), е съвсем друго! Смесването в момента на двата процеса се прави нарочно, за да се опорочи и опозори истинският възродителен процес, протекъл главно с помощта на просвещението и културата.

Няколко са причините, които „замъгляват“ дълготрайния и плодотворен възродителен процес в Родопите.

Преди всичко, малко са хората, които разграничават етническите групи „турци“ и „помаци“. За тях през последните 40 години се говори и пише сравнително малко.

Втората причина е страхът сред журналистите от това, че ако пишат положително за възродителните процеси, да не бъдат сметнати за глашатаи на партийната номенклатура, която прекръства етническите турци през 1984 – 1985 г.

Преименуванията на българите мохамедани е част и от борбата между двете основни политически сили – БСП и СДС през 90-те години, където те заиграват ролята на „разменна монета“. Така през 1990 г. се повтаря поучителният, но безполезен пример от „разкръщаването“ през 1914 г. Отново „последен коз“ за изборна победа стават гласовете на помаците, подмамвани с щедри обещания за възстановяване на имената, след като е добре известно на всички (и на „сини“, и на „червени“), че голяма част от тях приемат доброволно преименуването, а младежите не са имали други имена освен български.

В този контекст е нужно да видим създаването и излъчването на филма „Гори, гори огънче“ през 1995 г. Той си е чиста проба „мистификация“, внушаваща невярна и цинична визия за живота на помаците в България, за техния етнически произход и корени и по същество представлява злостна клевета срещу българската държава и българите, описани като подбудители и извършители на „геноцида“

върху турци и помаци. Предназначен главно за чужбина, изпълнен с лъжи и груби манипулации, филмът е приет отрицателно както от българите, така и от самите помаци и турци, ставайки лост в механизма по обявяването на помациите в малцинствена група и пример за това как се осъществява технологията на подлостта и продажността в творческото ѝ превъплъщение.

В заключение: вън от съмнение е умереният характер на българския национализъм, както и религиозната търпимост между християнството и исляма в страната ни. И всеки опит за сблъсък между мохамедани и християни е преднамерен, а „отглеждането“ на изкуствено създадени малцинства е мръсна политическа игра, проведена от „проповедници-шпиони“ и „шпиони-проповедници“, целяща дестабилизирането на българската държава. Защото ако у нас се проявят етнически напрежения, те ще бъдат предизвикани не от турците или от помациите, а от отделни политически интереси. И днес в районите със смесено население конфликтите са рядкост. Българи, турци и помаци заедно празнуват Великден и Гергьовден, заедно си гостуват на Рамазана. И това не го направи Европейският съюз или самозваните ни глобалисти, а най-вече моралът на българите, както и моралът на турците, евреите, помациите. Защото етническото спокойствие, етническият разум и мир трябва да бъдат задължително запазени като едно от най-ценните завоевания на нашата народопсихология. И като една от най-ценните ни атестации за достойнство на входа и изхода на обединена Европа.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Дж. Макгахан. Турските зверства в България. С., 1880, с. 6.

<sup>2</sup> Цит. по: А. Вълчев. Тъмраш. С., 1973, с. 157.

<sup>3</sup> Вж. книгата Родопските комити разказват. С., 1972, с. 56.

<sup>4</sup> СбНУНК, 1896, № 15, с. 23.

<sup>5</sup> Н. Хайтов. Време за разхвърляне на камъни. С., 1994, с. 66.

<sup>6</sup> П. Маринов. Българите мохамедани. С., 1994, с. 24..

<sup>7</sup> Ст. Михайлов. Възрожденският процес в България. С., 1992, с. 274.

<sup>8</sup> Пак там, с. 276.

<sup>9</sup> Родопски сборник, т. 4, С., 1976, с. 156-157..

<sup>10</sup> Ст. Михайлов. Възрожденският процес в България, С., 1992, с. 133..

<sup>11</sup> Ст. Сивриев. Бележки върху доклада за дейността на бившата културно-просветна дружба „Родина“.

До ЦК на БКП, 18 септември 1960 г. Ръкопис – непубликуван.

<sup>12</sup> Ст. Михайлов. Възрожденският процес в България. С., 1992, с. 68.

<sup>13</sup> Из миналото на българите мохамедани в Родопите. С., 1958, 147-148.

<sup>14</sup> Н. Хайтов. Време за разхвърляне на камъни. С., 1994, с. 2.

<sup>15</sup> Окръжен партиен архив, Смолян, ф.1, оп. 4, а.е. 19.

<sup>16</sup> Ст. Станилов. Новият османизъм и българите. С., 2012, с. 37.

<sup>17</sup> Н. Хайтов. Троянските коне в България. С., 2002, кн. 1, с. 271.

# Част VIII

## СЪВРЕМЕННИ ПРОБЛЕМИ НА ТРАКИЯ И СЪХРАНЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

### ЗНАЧЕНИЕТО НА ВЪНШНАТА ЗАВИСИМОСТ НА ТУРСКИЯ КАПИТАЛИЗЪМ ЗА ТРАКИЯ КАТО ЕЛЕМЕНТ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

ЕМИЛИЯ-БОРЯНА СЛАВКОВА

Схващането, че българската народност е сформирана от сливането на няколко основни етнически елемента, като основният от тях е автохтонната тракийска етнокултурна общност, може да се приеме за най-реалистично и най-близо до научно установеното. С определените условности, с които е съпроводена, от политологично гледище днес такава постановка придава нужната устойчивост за разкриване етническия произход на развилата се от Средновековието насам българска нация, с нейните исторически перипетии. В този смисъл географската област Тракия в различните ѝ части и с разделенията и етнополитическите промени по политически причини следва да се разглежда като прародина на българите и конкретно – на българите от съвременна Тракия. Поради това тя е неразделна част от исторически сложилата се българска идентичност.

В нашето съвремие в южната част на днешната област Тракия, т.нар. Южна Тракия, разделена от своя страна, също по политически съображения, на Източна и Западна, българи тракийци с българско самосъзнание почти няма. Като изключение от това трябва да се разглежда компактното население българи мюсюлмани в Източна, турска, и в Западна, гръцка Тракия, националното съзнание на които, също по политически и културно-религиозен път, е доста сложно формирано и е нееднозначно, колебливо. Това състояние е следствие от силовите и насилнически действия през османското средновековие, а в най-ново време – предимно от провежданите във втората половина на XIX и през XX век двустранни, кървави многостранни балкански и световни войни, в резултат на които съдбата на местните народи е решава-



на от гледна точка преди всичко на интересите на Западните „велики сили“ и върху основата на отношенията „господство и подчинение“. Като следствие от много сложните политически и етнически процеси днешната географска област Тракия е поделена, разделена между България, Гърция и Турция, три балкански страни, които имат специфични и далечни, дори в не едно отношение противоположни етнокултурни, национални и политически характеристики и структура. Българското християнско население от Южна – Източна и Западна – Тракия е насилствено премахнато, като въпросът с неговото присъствие и с недвижимото му и движимо имущество се смята уреден на основата на международното право в Западна Тракия. Въпросът за българското присъствие и движимото и недвижимото имущество на прочистеното българско население и извършения над него геноцид в Източна Тракия е предмет на двустранните българо-турски отношения и продължава да е неуреден, откакто е възникнал, вече 100 години. В южната част на Тракия има поставено под условие българско присъствие, което е предмет на упорито народностно и национално отродяване, главно по линията на нехарактерното за българската общност мюсюлманско религиозно-културно развитие, но и на промяна на етническото самосъзнание. Когато се разглежда въпросът за Тракия в българската национална идентичност, трябва да се изхожда, най-малкото, от изброените предусловия и дадености. Силно драматичното образуване на тези дадености позволява да се твърди, че изгубените български територии и насилственото, почти пълно лишаване на Южна Тракия от българския национален елемент са част от причините за определена травматичност на българската национална самоличност.

При настъпилите от края на 80-те години на XX век и продължаващи и днес кардинални политически, а и културно-цивилизационни промени с планетарен характер, в България и в Балканския регион междудържавните отношения на България, Гърция и Турция, между които е поделена днешна Тракия, придобиха нова динамика, а може би са на път да придобият и нов характер. Причина за това е коренно промененото съотношение на международните сили, както и променената същност на обществения ред, на първо място в България. Новото съотношение на силите изтласка на Балканите на преден план Турция. Във връзка с тези процеси първостепенно значение придобива въпросът за характера на турския капитал, турския капитализъм и на турската политическа система.

Възникнал и развил се като обществено явление късно, в епохата на империализма, турският капитал и капитализъм поради икономическата си слабост бързо и лесно изпада под влияние и в зависимост от западноевропейската империалистическа буржоазия. Външната среда

– междукapиталистическите противоречия в епохата на империализма на предела между XIX и XX столетие – го тласка към съглашателство с последния. По посочените и аналогични причини и във връзка с утвърдилия се расистки уклон в националистическата ѝ идеология и вътре в държавата, турската буржоазия се ориентира към авторитарен метод на управление и бързо прибегва до насилствените пътища за утвърждаване над другонационалните, немюсюлманските етнически и религиозни общности. Така още в началото на XX столетие тя много скоро вече е „изживяла“ своята по презумпция градивна за установяване на капиталистическия ред класическа функция в обществото. Тази нейна особеност много ясно се наблюдава в отношението и политиката спрямо другите националноетнични и религиозни групи както вътре, така и извън националните граници. Още със самото завладяване на командните позиции в държавата по времето на Османската империя нейните действия са агресивни, потиснически и хегемонистични. За ориентирането към такъв подход тогава и впоследствие, до към края на 30-те години, определено значение имат и империалистическият натиск и агресия, насочени към подялбата на обезсилената империя.

Изброените характеристики са манифестирани в провежданото спрямо българите националноетническо прочистване и геноцид, особено по време на Междусъюзническата война и след нея, през 1914 г., а също и при сключването на Ангорския договор през 1925 г. В края на XIX и началото на XX столетие османско-турската управляваща класа е свързана с Германия, най-много във военно, но и в политическо отношение. Османската армия се реорганизира и обучава от германски специалисти като фон дер Голц паша, които имат роля, не само в идейното оформяне на расистко-шовинистичните схващания на младотурците от първата овладяла държавното управление партия „Итихад ве Тераки/Единение и напредък“, но и практически насочват действията им при прочистването на българите от Източна и Западна Тракия. През 1914 г. чрез османско-германски съюз младотурците регистрират дори в писмен вид обединението на авантюристичните си туранистки амбиции с германския империализъм. Посочените подходи се затвърждават с клането, изгнанието и геноцида над арменците, за пореден път през 1915 г., а и по-натък, с нападението на кемалистката армия срещу независима Армения през 1920 г., с административното насилствено изселване от родните им територии на почти всички малоазийски гърци чрез турско-гръцкия договор след победната за Турция гръцко-турска война от 1921–1922 г., с кървавото смазване на няколко големи бунтове и въстания и масовото разселване на кюрди и алиани до края на 30-те години от традиционната им територия и в много други още факти преди и след Втората световна война.

С посочената линия на поведение турският капитал продължава традициите на господстващата османска феодална върхушка на асимилиране, гнет, насилие и физическо премахване на чуждите на турско-мюсюлманското народообразуващо ядро общности, осъществявана твърдо и безкомпромисно и до появяването на капитала на политическата сцена.

При очертаване границите на Турската република след Първата световна война и подготовката и подписването през 1923 г. на основополагащия за републиката Лозански договор изключително голяма е ролята на Великобритания, основен фактор при очертаване границите на Балканите и на новата тогава Турска република. Нейна е решителната намеса за компенсирание в тези процеси на Турция с предадената на Гърция дотогава Източна Тракия, заради откъсването от османската територия на югоизток на богатите на петрол кюрдски земи, останали под британски мандат. Фатално завършилата за Османската империя Първа световна война създава условия за настъпване в новата Турска република отново, особено ясно очертало се в навечерието на Втората световна война, на влиянието на Великобритания. През същия период, през 1939 г., при снизходителното отношение и дори натиск на Англия, съюзничката ѝ Франция отстъпва на Турската република сирийската област Александрета / Хатай / Искендерун, получена от нея при подялбата на разгромената през Първата световна война Османска империя.

Малко по-късно, в самото начало на 40-те години, с победите на немската армия на Източния фронт, особено много отново се засилва германското влияние, което стимулира възникването и развиването на фашизирани организации и готовност за нахлуване в Кавказ, осуетено от съветската победа при Сталинград. Приема се изцяло расисткият закон за т.нар. данък „имущество“, в съответствие с който християнските и юдейското малцинство 4 години по време на войната заплащат между 31 и 47 пъти повече в сравнение с турците данък върху общия доход, с което малцинствената буржоазия окончателно е лишена от икономическите ѝ позиции. А отклонилите се или неспособни да изплатят задължението си са изпращани чрез специална инструкция в концентрационни лагери. Това представлява засилено градирано в расистка посока продължение на провежданата през 30-те години политика на Ататюрк за асимилиране на иноверските малцинства чрез твърди икономически мерки, като законова забрана да се работи в определени сектори и да се практикуват определени професии в турското стопанство. Тези забрани имат особено голямо значение за националната идентичност на цариградските българи, броят на които драстично намалява.

Още с появата на ясни признаци за поражението на Германия във

Втората световна война турското държавно ръководство в края на 1943 г. установява контакти с държавните ръководители на САЩ и Великобритания. Тесните отношения с новия тогава възходящ хегмон в света, Съединените щати, формално се оформят с включването на страната в „доктрината Труман“ през 1947 г. През този период вече много отчетливо е изразен съгласителският, компрадорски характер на турския управляващ капитал, който в периода на блоковото противопоставяне представлява верен „преден пост“ на Западния блок до краха на Източния. Обвързването със САЩ от тогава насам се развива изцяло във военно-политическа посока. С малки колебания отношенията бележат постоянно възходяща градация.

Единението и взаимодействието със западния империализъм създават условия още в първоначалния етап на национално-държавния им път турската буржоазия и капитал да поставят и държат под своя зависимост други национални общности, борещи се за независимо съществуване и развитие, както и на един по-късен етап отново да насочват агресивния си инстинкт и амбиции въвн от държавните граници в регионалната външна политика. Още с първоначалното утвърждаване на капитализма в национално-държавния обществен организъм турският капитал проявява империалистически реакции, които в последващото му развитие укрепват и придобиват все по-изразена и нарастваща хегемонистична същност.

От началото на 60-те години ясно се очертава преминаване към по-висока степен на концентрация на турския капитал, по-висока степен на развитие на производителните сили и капиталистическите производствени отношения. Това е етап на развитие на монополистичните тенденции в капиталистическия процес в условията на зависимост, и по-нататък, от края на 70-те години, етап на утвърждаване на промишлено-финансова-военна олигархия. Нейните възможности за политическо управление в полза на цялото общество вътре в страната все повече се стесняват и постепенно се свеждат до военно-авторитарни, диктаторски и по-нататък – прикрити или по-открити антидемократични и превратаджийски профашистки режими, които все повече компрометират многопартийната система с обявената ѝ демократична форма. Те все повече изобличават турската демокрация като фасадна и ненасочена към създаване на социална и правова държава. А във външната политика – все по-агресивно и дори авантюристично ориентирана към външни пазари в прилежащите райони, вместо преимуществен стремеж към премахване на наличния регионализъм и доизграждане и балансиране равнището на националния пазар.

Чрез дейността на известния политик Тургут Йозал в навечерието на крайно десния профашистки преврат, извършен от висшата воен-

на върхушка през 1980 г., в турското стопанство започват широко да навлизат неоконсервативните правила на монетаризма и свободния пазар, абсолютизиращи печалбата и капитала и напълно пренебрегващи труда. Върху основата на все по-тясното сътрудничество и взаимодействие на военно-олигархичния капитал с транснационалните корпорации и американския глобализъм правителствата на Тургут Йозал и военното ръководство след преврата от 1980 г. се опитват на мястото на постепенно изпразнилата се от съдържание национална идеология – кемализма – да внедрят в практиката нова „държавна идеология“, своеобразен механичен „синтез“ от американските неоконсервативни и неолиберални концепции, турския традиционен национализъм и „ислямските ценности“, който приема названието „турско-ислямски синтез“. Ролята на религията в турското капиталистическо общество не е еднозначна и има много голямо значение за процеса на турската национална интеграция. Целите на исляма и на панислямистката идеология, според която нацията е религиозна, а не национална общност, са недвусмислената реставрация на господстващото положение на религията в обществото и държавата и изграждане всеобща (и всесветска) ислямска общност – юмет (тур.). В този смисъл ислямистката идеология противостои на нацията и националната идея. Но тя е много удобна обвивка на турския национализъм, особено за твърдото отричане, потискане и въоръжено унищожаване на кюрдското националноосвободително движение, което в Турция има демократично лява характеристика и което на етапа на възникване на този „синтез“ става главната опасност за турския капитал.

Всъщност тази нова „държавна идеология“ от 80-те години на XX век е механичен „турско-ислямски натовски синтез“, тъй като именно в НАТО, която от края на 90-те години вече по същество е американски военен блок, Турция още от присъединяването си през 1950-1952 г. е един от най-верните американски съюзници и реализатори на американските световни цели чрез тази организация. Апологетите на идеологическия „синтез“ се стремят да изтъкнат на преден план „световната роля на турската нация“ – основополагащо начало на реакционния агресивен пантюркизъм и дори внушават, че такава, а не „пълната независимост“ е идеята и на кемалистката национална идеология. Всъщност „турско-ислямският синтез“ може да бъде единствено механична комбинация, тъй като ако чрез „турски“ се цели внушаване характеристика на турската нация, то тя е в несъвместимо противоречие с крайната цел на исляма, световната умма-държава-халифат. Идеологията на този „синтез“ е нов вариант на национализма на олигархията, която се стреми единствено към развитие на страната като имперска военноикономическа регионална суперсила и дори

като световна сила и този стремеж е ясно деклариран още в края на 80-те години. В новия период след 1980 г., когато поради много силното социално противопоставяне кемализмът отдавна вече не е в състояние да изпълнява функцията на национален обединител, олигархичната и корпоративна капиталистическа върхушка отрежда тази роля на религиозния фактор. Затова ислямът като стабилно допълнение на хегемонистичния национализъм и глобалистичните ценности е предназначен да солидаризира членовете на обществото и да бъде „възкресен“ в обществения живот тъкмо по този начин. В условията на втората половина на 80-те и началото на 90-те години на XX век първостепенното политическо предназначение на исляма обаче се определя преди всичко от необходимостта да бъде средство за деполитизиране на социално-политически и национално крайно противопоставеното турско общество чрез прикрита терористична диктатура, средство за потискане и борба с демократичните му сили и с идеологията на класовия антипод, за борба с националноосвободителното и демократично движение на потиснатата кюрдска общност. Управляващата военно-олигархична върхушка до към края на 90-те години на XX век се стреми да предотврати евентуалното самостоятелно домогване на теократичните кръгове до властта и към средата на 90-те години на практика се отказва да експлоатира ислямския принцип за целите на държавното управление. Тя вече се мъчи да подчини на класовите си цели преобразяващата някои от външните си белези ислямска идеология, без да допуска нейната политическа реставрация и през този период залага все повече само на турския държавен национализъм.

Идеологическият „синтез“ между национализма и исляма в Турция още при замисъла му е механичен и вътрешно противоречив чрез противовеса „нация – ислямска общност“. Дирижираното популяризиране и налагане на исляма от най-високи държавни позиции през 80-90-те години на XX век и след това дава чрез неотрадиционализма и неолиберализма възможност за американска намеса за уеднаквяване и обединяване на реакционните цели на американския империализъм и турската олигархия относно еволюцията на турската обществен процес. Но освен това към него се присъединяват целите на т.нар. атлантическа солидарност. Затова той в своята същност е „турско-ислямски натовски (американски) синтез“, който има за цел възпирането на нарастващите демократични, леви и национални течения, върху които след 1980 г. е поставена административна забрана и те са посечени. Този „синтез“ и целенасоченото популяризиране и възкресяване на политическата и икономическата роля на религията се намират под контрола на турската държава, която самата от 80-те години на XX век насам е почти изцяло под контрола

на НАТО и американския неолиберализъм и неоколониализъм. Чрез взаимодействието на „турско-ислямския натовски синтез“ с американската държавна олигархия политиката на Турция намира удобно русло за външна експанзия.

Още от времето на включването в доктрината „Труман“ постоянната значителна военна, преди всичко безвъзмездна, помощ и военни доставки от САЩ рязко се увеличават с началото на въоръжената кюрдска антитурска борба през 1984 г. Те достигат своя връх през 1997 г., като само за година надхвърлят сумата за целия период 1950-1980 г. Близо 80% от военната техника на Турция са произведени в САЩ, включително тежко въоръжение – реактивни самолети, танкове, ракети. Краят на десетилетието – 1999 г. – бележи пик в антикюрдската война. Заедно с това, краят на 80-те – 90-те години е период, в който турската армия е ориентирана към системни „трансгранични“ действия като, нарушавайки всички правила на международното право, навлиза многократно и до днес в иракска територия. А по време на междуетническия конфликт и след формалното му урегулиране през 1995 г. в Босна и Херцеговина, в Югославската война на САЩ и НАТО в края на 90-те години, както и в създадената впоследствие държава Косово Турция има специални функции в съответствие със съвместните американско-турски цели. В България тези цели се реализират чрез създаването на противоконституционната турска етническа партия Движение за права и свободи и провежданата от нея съвместно с останалите български партии на олигархията политика на неолиберализъм в полза на САЩ и Турция.

Все в посока на пълно сближаване и припокриване интересите и целите на турската с американската олигархия, през втората половина на 90-те, през 1998 г., в Турция става изключително важно събитие, което определя развитието на страната до днес и има проекция в бъдещето. Със своеобразна „мека“ намеса на армейския генералитет в политическия живот, този път без класически военен преврат, от власт е свалена и забранена обвинената в нарушаване на конституционния принцип на секуларизма коалиционна Партия на благоденствието, която е неприкрито ислямистка и се стреми да преориентира страната от тясното обвързване със Запада към интегриране с ислямските страни. Като модел за модернизиране тя все повече възприема богатите арабски шейхства. В онази епоха партията поставя искания за пълна религиозна свобода, извоювана по пътя на придобиване на основните човешки права и свободи, станали политическо верую в света още в края на 80-те години. Под ръководството на председателя ѝ Неждметин Ербакан е организирано движението на „Националния възглед“, събрало в редовете си значителен брой граждани



на Турция вътре в страната и в емиграция и ратуващо за единение с останалия ислямски свят на основата на прокламираните от партията идеи, които са добре подплатени и с турския национализъм. След преврата срещу партията нейният основател и председател е осъден на ефективен затвор.

Ислямистката политическа идея почти веднага обаче отново придобива организационна форма и дава живот на няколко нови теократични партии. Една от тях е създадената през 2001 г. от Реджеп Тайип Ердоган Партия на справедливостта и развитието (ПСР), която се отрича от движението на „Националния възглед“. Появила се в общественото пространство на крилете на широко прокламираните в посткомунистическия свят от неолибералисткия Запад демократични ценности и на първо място правата на човека и личността, в условията на дирижирано налагания в насилствено деполитизираното турско общество ислямизъм, партията бързо получава популярност и експлоатирайки религиозните чувства на гражданите, печели парламентарните избори през 2002 г. и създава еднопартийно правителство. За това доста много допринася и дейността на двама от нейните знакови личности, които печелят през 90-те години кметските постове в двата най-важни града, съответно Реджеп Тайип Ердоган в Истанбул и Мелих Гьокчек в Анкара. На тези длъжности те се справят сравнително успешно и са приети с одобрителна изненада дори от антиислямистки и светски настроената част от гражданството на тези най-развити за турските условия градове.

Най-същественият и злосторен от перспективата на днешния ден момент в идването на власт на ПСР са тесните връзки още поне от средата на 90-те години на нейни дейци и ръководители с американската неолиберална върхушка и американските специални служби. Напоследък в медиите открито се публикуват материали, изобличаващи основния идеолог на тази партия – мюсюлманския проповедник на „мекия“, „модерен“ турски политически ислям и ръководител на сектата „Нурджу“ Фетулах Гюлен, притежател на междуконтинентална пропагандна империя, а само в България – на три медресета, версията за нашата страна на в. „Заман“ и веригата училища „Дружба“ – в много близки отношения с ЦРУ и неговите мозъчни тръстове в САЩ. Той е прогласен за идеолог на „модерния ислям“, в който се предвижда да се обедини и развива съвременната демокрация в целия ислямски свят. Прави известни опити, при които се среща с папата, с вселенския патриарх и с израелския сефарадски главен равин, за посредничество за междурелигиозни и межкултурни толерантност и диалог с цел сътрудничество между трите основни монотеистични религии – християнство, ислям и юдаизъм. Тези опити са напълно в духа на стремежите на амери-

канския глобализъм за идеологически и политически контрол над световните религиозни и културно-цивилизационни разновидности. Има всички основания да се твърди, че „модерният“ и „мек“ ислям на ПСР е съвместно американско-турско творение, създадено изцяло логично умозрително по вдъхновение от управляващите САЩ неолиберални среди. Фигурата Фетулах Гюлен играе съществена роля, съдействайки на армейската върхушка, за преврата срещу предишната ислямистка Партия на благоденствието с председателя ѝ Неджметин Ербакан, за да могат последните да бъдат под- или за-менени от един нов глобалистки и ислямистки неолиберален американско-турски проект. Много скоро след този преврат, използвайки като повод издадената от турски съд наказателна присъда срещу него във връзка с неясен и тъмен финансов съдебен процес, Фетулах Гюлен заминава за САЩ и никога до днес не се завръща в Турция. По официални сведения от бивши служители на ЦРУ той получава американско гражданство именно чрез съдействието на това американско разузнавателно ведомство. Всеизвестни са и големите симпатии, с които се ползват министър-председателят Р. Т. Ердоган и министърът на външните работи А. Давутоглу сред американските управляващи и президентът А. Гюл<sup>1</sup> сред управляващата върхушка в Англия.

Вътре в страната периодът на втория мандат на правителството на ПСР, от 2009 г. насам, когато и за външен министър е назначен дотогавашният съветник по външната политика и международните въпроси на премиера Ердоган – професорът по международно право Ахмет Давутоглу – се характеризира с лансиране за обществено обсъждане и консумация на „нова“ „демократична“, „кюрдска инициатива“ за решаване на декларативно признатото наличие на основния вътрешен парлив от десетилетия кюрдски въпрос в обществото, каквото всички предишни правителства от Тургут Йозал насам на практика отричат, но частично и временно боязливо признават, т.е. демонстрират крайно непоследователна линия. Една година след обявяването на „демократичната кюрдска инициатива“ вече е демонстрирана абсолютна неспособност за конструктивни демократични стъпки и действие в тази посока и в условията на разширяване на някои наложени от външната среда, главно ЕС, човешки права инициативата се обръща в своята противоположност, като наново приема съвършено потиснически силов и военен подход за „решаването“ на националния въпрос по посока интересите на олигархичната държава.

Неприкрито проамериканският курс във външната политика на Турция ясно се проявява през същия втори мандат на правителството на ПСР от 2009 г. насам. Първата негова амбиция е хегемонистична и агре-

сивна експанзия на турския капитал и налагане в прилежащите страни и най-вече на Балканите, на турско-ислямска цивилизация. Още почти веднага с назначаването му за външен министър А. Давутоглу огласява имперската доктрина на „неоосманизма“, изложена най-подробно в книгата му от 2001 г. „Стратегическа дълбочина“, която „обосновава“ възможностите и правото на Турция като център на „модернизирането, мощта и развитието“ да постави под свой контрол населението и териториите на бившите османски владения, днес прилежащи на Турция суверенни държави на Балканите, в Близкия изток и Кавказ, намиращи се повече или по-малко продължително време под османско владичество. С претенциите за първостепенна регионална и дори световна военноикономическа сила Турция увеличава всеотрядния агресивен натиск, все повече и повече по посока „неоосманизма“. Политиката с това название на партията на „модерните“ ислямисти е натрапчиво самоуверена, суперактивна и амбициозна. Но „неоосманизмът“ не е просто и само политика – той е идеология, построена върху турския манталитет, начин на мислене и светоглед. Той извежда легитимността за активните си и експанзионистични действия от присъщото на Турция „османско наследство“, което тя била „призвана“ културно и политически да обнови в съвременните условия, като действа с модерни политически, икономически, ако потрябва, с военни и всички други разполагаеми средства и се възползва от благоприятните условия, предоставяни ѝ от дадена регионална и по-широка международна конюнктура. Става дума за прагматичен съвременен проект, с органични идейни и емоционални корени в манталитетната почва на имперската османска носталгия, която у средния турчин е много изразена и силна. Разглеждан като идеен проект и ценностна система, той, също като „турско-ислямския синтез“ от предходния период, е механичен коктейл от принципно и логично несъвместими по произход, естество и цели идеологии, комбинация, която обаче в известна степен функционира успешно. Две важни характерни особености на политиката по този проект са: 1) прагматизъм с тактически гъвкаво реагиране и чувство за момента; 2) последователно добре прикрито самоидентифициране, особен вид проява на мимикрия, която би трябвало да има легитимно оправдание и която може да се свърже с класическото ислямско явление „такъйе“ (тур.) – въздържане от буквалната истина в полза на ислямския интерес, оправдано от вътрешната и външна политическа среда на борба при възникването и развитието на „неоосманизма“. Вероятно оценили или почувствали, че Турция е достатъчно силна, за да може по-открито да афишира интересите си, висши и най-висши турски официални лица в по-ново време прибегват по-смело до неоосманистката реторика, при което най-категоричен и ясен е министърът на външните работи Ахмет Давутоглу. Независимо

от това и въпреки недвусмислените им собствени публични изявления Давутоглу и други турски политици продължават решително да отричат съществуването на неоосманизма! 3) Свързана с първите две, но особено с втората, една трета основна характерна черта на политиката на неоосманизма е системното прилагане на двойни стандарти. В това отношение турското поведение е парадигматично и временно може да донесе някаква полза на Анкара, но намалява желанието от нея капацитет на регионален лидер и демаскира неспособността ѝ за автентично лидерство. Всъщност, Балканите са твърде сложен и вътрешнопротиворечив регион, за да могат двойните стандарти да постигнат трайни резултати, като например устойчива стабилност. Дейците на ПСР се опитват да реализират своята политическа и културна програма и го правят обмислено и последователно вътре в страната, като привидно зачитат съществуващите закони и институции на светската държава, но и като отгоре ги напояват (и потапят) с прилив на ислямски ценности.

Претенциите за „напреднала, прогресивна демокрация“ и „мирно“ регионално надмощие на турската суперсила се дискредитират от ниското равнище на развитие на държавния демократичен механизъм. Управляващата върхушка не се стреми към създаване на масова съвременна средна класа и ориентира стопанското развитие към задълбочаване в противоположената социална структура – тънка олигархична прослойка и широки слоеве на другия полюс, ножицата на доходите между които постоянно се разтваря все повече. Правовата система е зависима от управляващите и няма стремеж към деполитизиране, а обратното. Политическите и човешките права също са в зависимост от волята на политическото ръководство на държавата. Многобройните политически престъпления не се изваждат на бял свят, прикриват се чрез съда, а огромните проблеми с нетурската кюрдска национална общност се „решават“ преди всичко по силов път с оръжие. Демокрацията има фасадна същност. Ясно се очертава домогване към диктаторски, фашистки режим. В културнообразователната сфера се дава категоричен превес на ислямско-турските и дори османските ценности. Такова държавно-обществено равнище не е в състояние по естествен път да приобщи толкова сложно и в много отношения по-високо структурираните общества специално в балканските страни.

Рационализирането на вътрешно противоречивата идеологическа формула на „неосманизма“ удивително добре се съгласува и удобно допълва неолибералния глобализъм на най-последното поколение американски капитал – финансовата олигархия – с цел да изпълнява важна функция в осъществяване целите на последната в ислямския и останалия свят.

Активната „световна“ роля на „модерния мек“ ислям на най-ново-

то поколение турска ислямистка олигархия, към което за десет години се присъединяват и всички по-големи олигархични кръгове, възникнали в предишни периоди, се демонстрира много ясно и настойчиво във верижната „арабска пролет“ в света от края на 2010 г. насам, в която му е отредена уникална роля. „Модерният мек“ ислям на турската ислямистка ПСР е лансиран като алтернатива на авторитарните режими в североафриканските и други арабски страни в Близкия изток, в които за изключително кратко време последователно се разразяват еднотипни бунтове и „революции“, призоваващи към демокрация. На вълната на тези обществени пертурбации популярността в посочените страни на председателя на партията и премиер на страната Р. Т. Ердоган като създател и носител на „ислямската демокрация“ се увеличава неимоверно много. Междувременно косвената и пряка американска и на отделни страни от НАТО намеса там носи разруха, смърт и хаос. И точно това е състояние на обществото, много целесъобразно за установяване на контрол върху процесите и ресурсите му от страна на глобалните играчи и сили. Всичко това се вписва в контурите на проекта на американския финансов капитал за „Големия близък изток (ГБЛИ)“, прокламираната цел на който е бързо изграждане по правилата на неолиберализма на нововъзникващ пазар на територия с големи местни запаси и източници и евтина работна ръка, един от проектите на неолиберализма за излизане от глобалната криза, увеличаване печалбите и осигуряване динамика в ръста на брутния вътрешен продукт на САЩ, както и елиминиране пазара и значението на Европейския съюз. Чрез проекта ГБЛИ Турция и турският „модерен“ политически ислям активно участват в осъществяване целите за печелившо преодоляване от страна на глобалния капитал на деструктивните за него последици в неолибералния глобален пазар, последици, явен признак за хроничната криза на системата, демонстриращи нейния неизбежен завършек.

Всеизвестен факт е, че още преди създаването на ПСР и дори преди намесата на военните от 28 февруари 1998 г. израслите под крилото на създателя на Партията на благоденствието Неджметин Ербакан нейни ръководители и особено Р. Т. Ердоган и А. Гюл са били в определени отношения с политически среди в САЩ. Дори самият Ербакан през 2008 г. заявява, че „Тайип Ердоган създаде ПСР по заповед от САЩ“. Заместник-председателят и депутат от опозиционната в Турция Народнорепубликанска партия Умут Оран отправя в Турското национално събрание много изобличаващо питане към Р. Т. Ердоган, в което излага конкретни факти. В цитиран от него доклад още от 1996 г. на известния американски мозъчен тръст РАНД Корпорейшън, финансиран от ЦРУ, се казва, че президент в Турция трябва да стане А. Гюл, а министър-председател – Р. Т. Ердоган. От 2002, годината на овладя-

ване държавната власт, партията не е взела и едно решение, което да е против интересите на САЩ. По искане на Джордж Буш-младши и държавното ръководство на САЩ в разстояние на 4 месеца Ердоган коренно променя подхода си към войната в Ирак и се мъчи да убеди своята партия да вземе решение за присъединяване към американската агресия в нея. В доклад на Кристоф Лемън, един от съветниците на Нелсън Мандела, като един от важните пунктове на „арабската пролет“ се посочва преобразуването на турската политическа система и на Турските въоръжени сили (ТВС). Предвидено е преобразуване, което да се развива на принципа на лаицизма<sup>2</sup> и да позволи ТВС да работят в координация с „Мюсюлманските братя“ и движенията на салафитите. За тази цел турската военна върхушка е обезглавена от властта по най-противозаконен начин.

Днес ръководството на тази партия и на турската държава действа в съгласие със сценариите и проектите на американските мозъчни тръстове и това е още едно доказателство че всъщност самата тя и нейната политическа доктрина е американо-турски проект. В започналите през 2011 г. вътрешносирийски бунтове, прераснали във война срещу диктаторското управление с искане за демокрация в Сирия, на Турция от много време се отрежда ролята на подизпълнител на политиката и стремежите на САЩ за косвена, а ако се налага, и за пряка агресия. Тя извършва много усилен подривни действия, с всички финансови и материални сили съдейства на диверсионните антисирийски армии и следва крайно опасна и авантюристична външнополитическа линия на поведение. Днес президента на Сирия Асад Р. Т. Ердоган нарича „враг“, а само преди година го нарича „брат“, летува заедно със семейството му и организира заедно с него „съвместни министерски съвети“, каквито прочее организира и с българския министър-председател Борисов през март 2012 г.

Тези турски действия и подходи в Близкия изток не само са проектирани за осъществяване целите на глобалния американски неолиберализъм, но и съвсем добре и точно съответстват и съвпадат с целите на „неосманизма“. „Неосманизмът“ е силова неолибералистка доктрина, насочена в единодействие с американския силов глобализъм единствено към максимално и всестранно разширяване и разрастване ролята на съвременната турска олигархия за сметка на външни, нетурски ресурси с амбицията за прекрояване чрез пълзяща ислямизация културно-политическата карта на Балканите за силово налагане на турския капитал като регионална и дори световна суперсила и максимално засилване и разширяване турско-мюсюлманската култура. В неговите рамки и политика не

се предвижда решаване на нерешени и висящи двустранни въпроси на турската държава върху справедливата и реципрочна основа на международното право. Той изисква висящият в българо-турските взаимоотношения имуществен въпрос на тракийските бежанци да бъде пренебрегнат и оставен, най-малкото, да виси или да бъде „решен“ по друг, изцяло силов начин. Този друг, силов, представляващ своеобразен реваншизм, начин би бил в пълно съответствие със стремежа за налагане ролята на турския олигархичен капитал като начало в рамките на страните от разпадналата се Османска империя.

Всички тези изключително сложни процеси на коренна динамична промяна и проблеми с огнище в непосредствено съседство в Балканския регион налагат оделотворяване на много ясна и трайна национална линия във всички сфери на общественото развитие, която да спре процеса на национално раздробяване, разпад и опустошаване в резултат от вътрешноикономическия и вътрешнополитически нихилизъм на политическата олигархия в България и под въздействие на европейския и глобален фактор. Те налагат също коренна промяна в подхода към представляващата част от българската самоличност тракийска идентичност, която трябва да бъде сплотена в пределите на българската нация, на първо място чрез активна защита на общите национални интереси и чрез твърдо противопоставяне на новите методи на чуждата религиозно-идеологическа пропаганда и диверсия, последователно насочвани към територията на българското национално съзнание, в това число и по каналите на междудържавните връзки.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Позициите, които посочените турските политици заемат към момента на представянето на настоящия текст (27 октомври 2012 г.) – *бел. ред.*

<sup>2</sup> Термин от френски език, с който в турския обществен живот се обозначава разделеното съществуване и ненамесата на исляма в дейността на държавата.



## ГЛОБАЛНИ И РЕГИОНАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ В ТРАКИЯ

ДИМИТЪР АЛ. ЙОНЧЕВ

Изследователите могат да проучват и отделните събития от историята, онези малки „отрязъци“ от времето, които имат свой облик, атмосфера и значение. И това е естествено. Колкото и да са значими за своето време и място, те не могат да се разглеждат отделно. Те са в причинно-следствена връзка с нещо по-голямо, даже част от нещо „безкрайно голямо“, те са неделими от глобалните процеси и тенденции.

Тези тенденции, ако не се търсят и разкриват, то техните изследователи могат да се оприличат „както яденето и пиенето [да] минават за по-разбираемо занимание, отколкото мисленето и схващането на нещата в техните понятия“<sup>1</sup>. Нещо повече, „съставителите на такива истории могат да се сравняват – отново ще се позовем на Хегел – с животни, които са изслушали всички тонове на една музика, но до слуха на които не е стигнало единното, хармонията на тези тонове“<sup>2</sup>.

Целта ни в това изложение е да се опитаме да разкрием, *първо*, това „безкрайно голямо“, и да се постараяме да очертаем глобалните процеси и тенденции. *Второ*, най-общо да открием някои регионални процеси и тенденции. И *трето*, да се постараяме да видим тяхното влияние в (върху) Родопите, Тракия и какво произтича от това за България.

### Глобални процеси и тенденции

В днешния свят текаат редица процеси, които е трудно да се обхванат в едно сравнително кратко изложение. Днес, в най-общ план, има един основен фактор, който доминира при формирането на глобалните процеси. Това са САЩ. Според *Робърт Каплан*: „За да се запази, могъществото на Съединените щати трябва да бъде налагано с по-нисша форма на алтруизъм, отколкото тази на глобалното общество, което то има за цел да създаде“<sup>3</sup>. Как се стига до това, *първо*, САЩ да се сдобият с това могъщество, и *второ*, стремежът им да запазят това могъщество, чрез което се надяват

да създадат глобално общество, или по-скоро да наложат такова глобално общество, каквото те го виждат? Що се касае до *първото*, за сдобиване с могъществото, ще го изложим по-накратко. А за *второто*, за запазването му, ще се наложи да отделим малко повече внимание.

Базил Харт, след като посвещава голяма част от живота си в изследване на Втората световна война, в труда си за нея обобщава, че: „...усилията, които бяха хвърлени за разгрома на хитлеристка Германия, в крайна сметка доведоха до една опустошена и отслабена Европа, чиито съпротивителни сили бяха намалени значително пред лицето на нова, по-голяма заплаха – Великобритания заедно с европейските си съседи се превърна в беден васал на Съединените щати“<sup>4</sup>. Тук ще си позволим да не слагаме Великобритания на една плоскост с нейните европейски съседи. На друго място съм изложил своето виждане как принудена от обстоятелствата, Великобритания извървява пътя на стратегическо отстъпление в полза на САЩ<sup>5</sup>. Затова Великобритания не е васал на САЩ, а те се намират в състояние на скачени съдове, които и в годините след Втората световна война развиват и синхронизират своите действия. От васали европейските съседи на Великобритания, включително и тези, воювали срещу нея и САЩ, със създаването на НАТО стават съюзници. Но този път съюзът, не само с Великобритания, но и със САЩ, отново се превръща по думите на Талейран (бележит френски политик и дипломат от XIX век) *“на съюз между човек и кон”*. НАТО е създаден от САЩ и Великобритания и „обязден“ от тях в преследване на целите за световно господство. За установяване на това господство е необходимо отстраняване на поредното препятствие – Русия, вековният британски, превърнал се и в американски съперник. Битката срещу този съперник започва само половин година след приключването на Втората световна война.

На 5 март 1946 г. Уинстън Чърчил в реч, произнесена във Фултън (САЩ), заявява, че Европа е заплашена от спускащата се над нея „Желязна завеса“ – обхващаща района от „Щечин на Балтика до Триест на Адриатика“, отвъд която се разпростира „комунистическият тоталитаризъм“<sup>6</sup>. Посочва се, че това изказване на Чърчил е предшествано от аналогично изказване на Сталин. То е съпроводено и с аргументи за продължаване на американското присъствие в Европа. Идеологическото противопоставяне е налице, но въобще е несериозно да се допуска, че Съветският съюз има възможности (икономически, военни и демографски) и оттам намерение да предприеме действия за война със САЩ и своите (или вече бивши) съюзници. Независимо от идеологическата мантия, която се разпростира

над международните отношения, логиката е съвсем друга. Битката срещу Русия (вече СССР), последната пречка пред САЩ и Великобритания за световна хегемония, започва с „разпалване“ на „Студената война“.

Русия губи тази война. Отделен въпрос е, дали Русия печели и предишната „Гореща война“, независимо от всичко, което произлиза от „День Победы!“. Като се отчитат колосалните човешки и материални загуби по време на Втората световна война, като се прибавят към тях и жертвите от Първата световна война, тези от времето на Гражданската война с невиджаната братоубийствена касапница, жертвите през трийсетте години на XX век, отговорът е друг. Путин може да смята, че руснаците са нация победителка. Това може да е било до края на XIX век, но с встъпването в XX век Русия се нарежда сред губещите нации.

В края на XX век загубите на Русия се увеличават. На пръв поглед се остава с впечатление за известно стабилизиране на руската държава. При по-внимателно дълбочинно вглеждане се вижда, че и в началото на XXI в. в руската федерация и в руското общество продължават сериозни ерозивни процеси. Въпреки това Русия е все още с колосални военни и икономически възможности. Тенденцията се запазва. Русия продължава да стои на пътя на САЩ и на стремежа им да създадат (или наложат) проектираното от тях глобално общество. Стременията на САЩ за налагане на глобално общество предизвикват процеси за противодействие. Независимо от цивилизационните различия, а бих казал и политически противоречия, Русия търси взаимодействие с Китай (а и обратно Китай към Русия), но и с други „актьори“ на световната политическа сцена.

В преследване на тези си стратегически цели САЩ се стремят да подчинят и Европейския съюз. Но и САЩ, и ЕС не са в хармонично единство. Може да се приеме, че ЕС е „обязден“ от САЩ, но все още не в желаната степен. Робърт Каплан, на който се позовавахме и по-горе, и който определят за един от най-ярките и влиятелни съвременни мислители в САЩ, посочва, че: „Ако Европа някога се сдобие с военна мощ, която наистина да е независима от Съединените щати, Америка ще ѝ противодейства, като се сближи с Русия и други големи сили. Следователно една бъдеща европейска армия може да бъде привидно независима от НАТО“<sup>7</sup>. Този извод на Каплан не е случайно „изтърван“ и е многозначителен с всички произтичащи от него въпросителни. Редно е той да се разглежда и осмисля, като се имат предвид и формулираните, пак от Каплан, „Десет правила“ в борбата на Америка за световно лидерство<sup>8</sup>, които се налага да отчитаме в нашите размисления.

Америка ще се стреми да възпрепятства Европа „да е независима от Съединените щати“, като „ще ѝ противодейства“. За целта тя може да „се сближи с Русия и други големи сили“. Но това сближение не става току-така, този завой в политиката не може да се направи в кратък период от време. За да се подготви този политически завой, е необходимо „технологично“ време. Към тези комбинации от ходове за хипотетично сближение с други сили добре ще е да се отнасяме внимателно. Те не бива да се подценяват, но и да не се надценяват. Разиграването на варианти на дипломатическата шахматна дъска си имат свое логическо обяснение. Те са необходимо в дипломацията. В случая с американската политика те се вписват в логиката за преследване на нейните стратегически цели, за налагане на глобалното общество. Въпросът е как това може да стане, т.е. да се очертае пътят. Този път минава на първо време през Европа и Русия. Ако приемем, че Европа чрез НАТО е „обяздена“, или е на път да бъде „обяздена“, то с Русия този процес не е приключил. Всички ходове по отношение на Русия са подчинени на тази цел. След това може да се върви към създаване на глобалното общество, т.е. да бъде „обязден“ и останалият свят.

Съединените щати водят последователна политика за запазване на позициите си на супер сила при създаването на глобално общество, така както те го разбират. Несъмнено човечеството е устроено така, а и историческото му развитие го потвърждава, че да се стреми към свое глобално устройство. Въпросът е, по какъв път това да стане, дали с концепция, формулирана от една супер сила, която несъмнено ще отчита на първо място своите интереси, (а защо не, или по-скоро, интересите на тези, които управляват тази супер сила), или с *еволюционна концепция* за развитие на човечеството (бих казал днешната глобална земна цивилизация), чиято еволюция да се „разгръща“ с мирно и диалогично решаване проблемите на Земята. Несъмнено при това еволюционно развитие ще има и пасионарни тласъци. Като цяло генезисът на човечеството ще отчита историческото развитие, но и ще развива достиженията на отделните култури и цивилизационни общности (цивилизации).

Каптан става по-конкретен, казвайки: „В крайна сметка наличното на над двеста държави, плюс още стотици влиятелни наддържавни сили означава борба за толкова много тесни интереси, че общият интерес не би надделял без организиращата сила на големия хегемон“<sup>49</sup>. Това на практика е осъвременен революционен подход в преобразуването на днешния свят. Има замяна на „организиращата сила на пролетариата като хегемон“, от теорията и практиката на марксизма-ленинизма, с днешната „организиращата сила на големия

хегемон“ – САЩ. Когато разглежда процесите от края на ХХ век, Каплан от конкретен, става по-конкретен. Според него: „Наградата за победата ни в Студената война се оказа – уви! – не само възможността за разширение на НАТО или за провеждане на демократични избори на места, където това не се е случвало никога дотогава, но и една много по-голяма отговорност. *Не друг, а ние ще пишем законите на интернационалното общество*“<sup>10</sup>. Но това бе и стратегическата цел на САЩ в Студената война, **именно те да пишат законите на интернационалното общество**, за превръщане на Америка в глобална супер сила. След постигане на тази си цел САЩ набелязват нова, а именно: запазване на своето могъщество, която цел е логически подчинена на тенденцията на американската политика. Това е целта за създаване на една нетрадиционна империя, управлявана от Америка, с която да се установи „нов имперски ред, [който] ще произлиза от факта, че той няма да бъде официално обявяван, което ще го избави от церемониална показност, с която се залъгват Обединените нации“<sup>11</sup>. При това „утвърждаването на този мултиетнически американски имперски ред трябва да става чрез гъвкав подход“<sup>12</sup>. Колко и да е гъвкав предлаганият от Каплан подход, по най-дълбоката си същност той е конфронтационен. Според Самюъл Хънтингтън, „универсалистките претенции на Запада все повече го въвлечат в конфликт с други цивилизации, което се проявява най-сериозно по отношение на исляма и Китай“<sup>13</sup>.

Самюъл Хънтингтън говори за универсалистките претенции на Запада. По-скоро това са претенции на САЩ, налагани на Запада като цяло в стремежите си за световно господство. САЩ освен че въвлечат Запада в конфликти, и то на два „фронта“, но и отслабват съпротивителните му сили, за което ще стане дума след малко. Интересни са анализите на Александър Дудчак, където и цитира някои откровения на Хенри Кисинджър в негово интервю от 27 ноември 2011 г., според който: „САЩ системно отслабват Китай и Русия, а последният пирон в ковчега ще стане Иран... Контролирайте петрола и ще контролирате държавите, контролирайте продоволствието и ще контролирате хората... Навремето казахме на нашите военни, че трябва да поставим под контрол седем държави от Близкия изток, за да си гарантираме ресурсите им. Тази задача е почти изпълнена... Остана последната стъпка, а именно Иран, което тотално ще промени баланса... От пепелищата ще създадем ново общество, в което ще има само една свръхдържава и едно световно правителство. Не забравяйте, че САЩ разполагат с най-доброто оръжие, ние имаме неща, за каквито другите не могат и да си помислят. И ние ще демонстрираме всичко това, когато му дойде времето“. Както се казва, продължава Александър Дудчак, коментата

рите са излишни. Можем само да добавим, че наскоро САЩ приеха закон, според който всички договори, подписани с иранската Централна банка, се смятат за нелегитимни. Тоест излиза, че американското законодателство се е превърнало в основа на международното право, заключава анализаторът<sup>14</sup>.

Може да се приеме че днешните реалности са битката за ресурси и че тя се ожесточава. Александър Дудчак очертава в тази битка два важни основни подхода.

„Първият е „китайският“. В основата му е стратегията на икономическа и културна експанзия. При този подход достъпът до ресурси се гарантира с инвестиции, сътрудничество и осигуряване лоялността на местното население към чуждестранните инвеститори чрез създаването на работни места, повишаване на жизненото равнище, изграждане на училища, пътища и болници за държавите-партньори<sup>15</sup>. Това е една прецизно изградена глобална „стратегическа операция“, ако си позволим военна терминология. Тази операция се реализира с преследване и изпълнение на поредица тактически задачи. По-нататък в изложението ще се спрем на икономическите и културните аспекти в тази глобална експанзия.

„Вторият е „американският“. В основата му е военната мощ и създаването на територии на „управлявания хаос“, съпътстван от рязко понижаване жизненото равнище на местното население. А също организацията на „демократични“ преврати и революции, след които предишните инвеститори биват прогонени от страната, а новият проамерикански режим преразглежда сключените от предшествениците му договори в полза на САЩ и най-близките им съюзници<sup>16</sup>. И тук има освен икономически, но и културни аспекти в американската глобална експанзия.

Въпросът не е толкова до дразненето на дракона, а до нещо много по-съществено и важно. Драконът наблюдава хладнокръвно и укрепва позициите си. Той умело реагира на промените и се стреми да печели време в преследване на целите си. Драконът не декларира и едва ли ще декларира геополитическите си претенции и амбиции, но методично ги преследва. Китайците перфектно прилагат изискването на Сун Дзъ, „че най-твърдата стратегическа позиция е неопределената: това е позиция, която враговете не могат да атакуват, защото тя е навсякъде и никъде“<sup>17</sup>. Американците се заблуждават, взимайки желаното за действително, че са в състояние по-добре от китайците да прилагат теоретичното наследство на Сун Дзъ за *Изкуството на войната*. Опасностите за бъдещето на Западната цивилизация, при изграждане архитектурата на днешния глобален свят, са много поголеми, отколкото на пръв поглед изглеждат.

## Получава се цял възел от проблеми

Този възел е труден за разплитане, но той не е и за разсичане, понеже не е гордиев. Решението на тези проблеми е във формулираната от Запада обозрима *стратегическа цел*, която да отчита и отношението към исляма и Китай. Като основа за нейното формулиране може да се възприемат разсъжденията на Самюъл Хънтингтън, според когото: „Оцеляването на Запада зависи от преутвърждаването на западната идентичност на американците от нагласата на страните от Запада да възприемат западната цивилизация като уникална, а не като универсална и от способността им да се обединят, за да я съхранят пред лицето на предизвикателствата на незападните общества“<sup>18</sup>. В тази, бих казал, фундаментална мисъл има няколко момента. Първо, американците (САЩ) са пред съдбоносно за Западната цивилизация изискване – преутвърждаването на своята западна идентичност, че американците са презокеанско продължение на Европа<sup>19</sup>. Американските политици, през втората половина на XX век и особено в неговия край, направиха поредица от грешни ходове, *биещи* не само в основите на Америка, но и на Западната цивилизация като цяло. С политиката си те залагат и разгръщат мултикултурна тенденция, а през 90-те години администрацията на Клинтън провъзгласява поощряването на културните различия за една от основните си цели. Още основателите на САЩ разглеждат културните различия като реалност и като проблем. Америка оцелява и се въздига, след като американските политици реагират на повика „обединете ни“ и превръщат постигането на национално единство в своя главна отговорност. „Единствено абсолютно сигурен начин да се унищожи тази нация, да се предотврати всякаква отговорност за съществуването ѝ като нация въобще – предупреждава Теодор Рузвелт – е да се позволи тя да се превърне във възел от враждебни помежду си националности.“ След разсъжденията и позоваването си на Рузвелт Хънтингтън заключава, че: „През 90-те години обаче лидерите на Съединените щати не само позволиха, но и усърдно поощряват различията, вместо единството на народа, който управляват“<sup>20</sup>.

Мултикултурната тенденция в американската политика още работи. В политиката случайности няма. Тази тенденция е недалновидна, смъртно опасна, не само за Америка, но и за Западната цивилизация. Затова американците в преутвърждаването на своята западна идентичност би трябвало да *ликвидират* тази политическа тенденция, от което зависи и оцеляването на Запада.

Следващият момент от мисълта на Хънтингтън е, че Западът



(Хънтингтън допуска голяма грешка, като изключва Православието от Западната цивилизация – *Д.И.*) следва да възприеме своята цивилизация като *уникална*, а не като *универсална*. Западът, отказвайки се от *универсалността* и в стремежите си да я налага, дава своя принос в преодоляването на конфронтацията с исляма, а и с Китай и други културни общности.

Налага се да обърнем малко по-голямо внимание на някои процеси в САЩ и влиянието им върху състоянието на Западната цивилизация. Според Хънтингтън: „Видни интелектуалци и учени атакуват национализма, предупреждават за опасностите от насаждаване на национална гордост и върност към Америка у студентите и поддържат тезата, че националната идентичност е нещо нежелателно. Подобни схващания показват до каква степен някои хора от американските елити, били те групи от бизнеса, финансовите среди, интелектуалци, специалисти и дори правителствени фигури се денационализират и развиват традиционни и космополитни идентичности, които изместват националната“<sup>21</sup>. От разсъжденията на Хънтингтън произтича, че в Америка текат *два* процеса, които са в съперничество, да не кажем в противоборство. Единият е процес на утвърждаване или по-скоро отстояване на американската национална идентичност. Другият, противоположен на него, е целящ денационализация и развитие на космополитна идентичност, изместваща националната. Тези процеси текат и в други части от Западната цивилизация. Тяхната констатация е важна, но по-важното е да се разкрият причините и силите, движещи тези процеси, да се определят техните цели и стремежи. Още по-необходимо е да се разкрие тяхното влияние върху глобалните и регионални тенденции.

Посочихме, че САЩ са тези, които най-осезателно влияят или най-настойчиво се стремят да се наложат при оформянето на глобалните тенденции. Тази тяхна политика е производна от вътрешни процеси или по-точно от американската вътрешна политика по отношение на идентичността. Забележете: “Ако Съединените щати – посочва Хънтингтън – са преди всичко сбор от културни и етнически групи, тогава техният национален интерес се състои в подкрепа на целите на тези групи и ние би трябвало да водим „мултикултурна външна политика“. Ако Съединените щати се дефинират предимно от гледна точка на своето европейско културно наследство като западна страна, тогава те следва да насочат усилията си за укрепване на връзките със Западна Европа. Ако имиграцията превръща Съединените щати в по-скоро латинонация, ние трябва да се ориентираме най-вече към Латинска Америка. Ако нито европейската култура, нито латинокултурата имат основно значение за американската

идентичност, тогава може би Америка би трябвало да следва външна политика, освободена от културните си връзки с други страни. ... Споровете по въпроса как трябва да се държим навън се коренят в конфликти по въпроса кои сме ние в собствения си дом<sup>422</sup>. Така изброените четири варианта за развитие на американското общество принципно могат да се групират в два. Първият е, че мултикултурното общество изисква мултикултурна външна политика. Другите три са ориентирани към единна (било то европейска, латинокултура или изграждане на специфична американска) културна политика. Неслучайно Хънтингтън задава въпроса: „Кои сме ние?“. Докато Америка може да си задава подобен въпрос, то Европа, като ядро на Западната цивилизация, много добре знае коя е тя, и кой в нея кой е. Но когато става въпрос за влияние върху глобални тенденции, въпросът става още по-важен. И тук е големият въпрос. Силата, която иска да съхрани своето могъщество и се стреми да налага тенденция за развитие на света, не знае кой в нея кой е?

Проблемът за идентичността е твърде голям. Засягаме го дотолкова, доколкото ни е необходимо, за разкриване зараждането и действието на тенденциите в Западната цивилизация. Веднага се откроява парадоксът. Америка, която има сериозни проблеми с идентичността си, се стреми да налага тенденции на Западната цивилизация, които за нея са неблагоприятни и ерозивни. САЩ се стремят да привлекат Европа или да я „обяздват“ в усилията си да налагат тези тенденции и на света.

Но и в самата Западна цивилизация са налице сериозни различия. Те водят началото си от стремежа на протестантите, били те от Англия, Шотландия или от Уелс, за самоопределение, борещи се за оцеляване срещу доминиращата световна католическа сила. Именно конфронтацията с тази сила ги стимулира колективно да се определят срещу нея. В продължение на векове са и различията, прераснали в противоречия, на Православието както с Католицизма, така и с Протестантството. Но в тях и между тях има нещо общо. Това е Християнството. Именно Християнството е в основата на Западната цивилизация.

С помощта на Америка Протестантството увеличава своя ареал, а и мощ. Но идва момент, когато централната роля на англопротестантската култура за американската национална идентичност се пропуква. Освен това английският език, който в продължение на цялата американска история е бил от централно значение за американската национална идентичност, от 60-те години на миналия век започва да губи своите водещи позиции. В края на XX век осезателно се засилва подкрепата на малцинствените езици, особено на испанския,

което довежда до омаловажаване на английския. Това става ключов елемент в политиката на американските държавни администрации и на други институции, които насърчават субнационални идентичности. Федералните власти на Америка и техните администратори тълкуват законите по такъв начин, че да легитимират и да осигурят подкрепата на държавата за другите езици<sup>23</sup>. Казано по-ясно, този процес се стимулира от държавата, което не е случайно! Въпросът е, защо става това и как се стига до него? Какво се цели? Възниква още един много важен въпрос: Как се вписва тази политика на Америка в глобалните тенденции, които тя се стреми да налага? Отговорът му е, че американската политика се вписва в изграждането на мултикултурно общество, което изисква и мултикултурна външна политика. По-горе посочихме, че има и друга алтернатива. Това е политиката за единна култура, в случая американска. Тя е заимствана или по-скоро е повлияна от европейската единна култура. Това изисква защитата ѝ и развитието на нейните достижения. Но с това не се отговаря на въпросите: как се стига до тази американска вътрешна политика за изграждане на мултикултурно общество, от което произтича и мултикултурна външна политика и какво се цели с нея?

По първия въпрос „как се стига до нея“ има не малко литература, в която се проследява генезисът на американската мултикултурна политика. Вижда се и ролята на идеологите на мултикултурализма и различието, водещи до подкопаване идентичността и културното ядро на американското кредо. Неслучайно се посочва, че „народът – според Айвъър Дженингс – не може да решава, докато някой не реши кои са народът“<sup>24</sup>. Веднага възниква още един въпрос: Кой е този някой? Клинтън в качеството си на президент заявява, че Америка се нуждае от трета „голяма революция“ (след Американската революция и Революцията за граждански права), която „да докаже, че ние буквално можем да живеем без доминираща европейска култура“<sup>25</sup>. Но това не е само дистанциране на Америка от европейската култура. То се превръща в атака срещу нея и подкопава породеното от нея кредо, продукт на англопротестантската култура. Това води до появата, дори стимулира различни движения за утвърждаване на групови срещу индивидуални права. Може да се приеме, че това е очаквано от Клинтън, Америка да изгуби своята същностна култура и да се превърне в мултикултурна страна. Това е **един процес**, при който „народът не може да решава“. Но едва ли е и Клинтън този, който решава. Този **процес** върви и преди него, и с още по-голяма сила, и след него. В случая не е толкова важно каква е ролята на Клинтън в ускоряването на **този процес**. Въпросът е в *идеологията на мултикултурализма* и тази за *единна култура* на нацията. Вижда

се, че в спора (защо не и борба) между идеологиите за *единната култура* и на *мултикултурализма* осезателен превес в Америка има втората .

Стигнахме до идеологията, която най-общо може да се приеме като понятие, или по-точно, като система от възгледи, с исторически променящо се значение и неясно определени съдържателни граници. Вярно е, че идеологиите се ползват с относителна самостоятелност, но върху еволюцията им оказват влияние редица фактори. Някои от тези фактори придават на развитието им не толкова еволюционен характер. Може някой да иска да разглежда идеологията в политически неутрален смисъл, но едва ли това е издържано. В случая виждаме, че въпросните идеологии (на *мултикултурализма* и тази за *единна култура*) са със съответна политическа практика. Няма да се впускаме и разсъждаваме за произхода, ролята и същността на идеологията. Имаме по-конкретна цел. Затова ще се придържаме към политическата практика, за да се опитаме да разкрием факторите, за да видим какво е въздействието им при формирането на тенденциите.

Посочихме по-горе, че САЩ доминират при формирането на съвременните глобалните процеси. Освен това в Америка властва, или е с осезателен превес, тенденцията за налагане на концепцията за *мултикултурализма*. От това логически произлиза, че *мултикултурализмът* е в основата на глобалната тенденция, която САЩ се стремят да наложат. За формиране и стимулиране на *мултикултурализма* в Америка има определени обективни предпоставки. Започналата през 60-те години на XX век голяма имигрантска вълна води в Америка хора предимно от Латинска Америка и Азия и по-малко европейци, за разлика от предишните две вълни. Тези имигранти запазват контактите с родните си държави и културната си идентичност. Ако при предишните имигрантски вълни процесът на американизация и асимилация протича безпроблемно, не е така след 1965 г., когато притокът на имигранти постоянно се увеличава. За това съдействат държавни администрации и други институции, които подкрепят малцинствените езици. С поредица от законодателни инициативи се стимулира омаловажаването на английския език и насърчаване на субнационалните идентичности. Това става ключов елемент в политическата практика на федералните администратори, които тълкуват законите по такъв начин, че да легитимират и да осигурят подкрепата на държавата за другите езици. „Техните тълкувания – според Хънтингтън – като цяло се ползват с одобрението на федералните съдии. Конгресът на свой ред гласува нови закони, разширяващи подкрепата за други езици и ограничаващи ползването на английския.“<sup>26</sup>

Случайно ли е, „хора от американските елити, били те групи от бизнеса, финансовите среди, интелектуалци, специалисти и дори правителствени фигури [да] се денационализират и развиват транснационални и космополитни идентичности, които изместват националната“<sup>27</sup>. Естествено че не! Денационализацията на значими части от американските елити, според Хънтингтън, се дължи на „популярността сред някои елити на доктрината за мултикултурализма и различието ... които поставят акцент върху расовата, етническата, половата и други субнационални идентичности за сметка на националната“<sup>28</sup>. Тази популярност „сред някои елити“ не идва току-така. По-горе посочихме, че „народът не може да решава, докато някой не реши кои са народът“. Така е и при елита, някой трябва да формира популярността на *мултикултурализма*. Тази популярност може да е в услуга, да облагодетелства определен елит, но тя може и да е в интерес на „някои елити“. Това е сериозен въпрос. Отговорът му ще покаже кои са тези елити, или елит. Логично е да търсим отговора в политическите практики на идеологиите на *мултикултурализма* и тази за *единна култура*, т.е. тези идеологии чии интереси защитават.

Налага се отново да се върнем за малко към идеологиите. За Карл Маркс идеологията е продукт на реалните материални отношения между хората и на „историческия процес на техния живот“. Фридрих Енгелс посочва, че: „Идеологии от още по-висша сфера, т.е. идеологии, които още повече се отдалечават от материалната, икономическата основа, приемат формата на философия и на религия. Тук връзката на представите с техните материални условия на съществуване стават все по-заплетени, все по-замъглени от междинни звена. Но все пак тази връзка съществува“<sup>29</sup>. За „тази връзка“, за икономическата основа, за материалните отношения, за материалните условия тук няма да говорим и да се спираме<sup>30</sup>. Че тази връзка съществува, това е така, но доколко и до какъв етап? Отчитайки теоретичното наследство на Маркс и Енгелс и техните възгледи за „пролетариата да се издигне до положение на национална класа, да се конструира като нация“, че „националната особеност и противоположност между народите изчезва все повече с развитието на буржоазията“, както и че „заедно с противоположността между класите в нацията ще отпадне враждебното отношение между нациите“, то техният подход се отразява върху обективността при изследване и осмисляне на историческите процеси и явления<sup>31</sup>. Или по-скоро „връзката на представите с техните материални условия“ до такава степен се заплитат и замъгляват „от междинни звена“, че започват да не се забелязват поне с „просто око“. А когато тези „междинни звена“ са етноси и нации, етнически и национални взаимоотноше-

ния, нещата стават още по-сложни. Колкото и да стават сложни, материалните условия не изчезват. Не изчезвайки и присъствайки, те не бива да се абсолютизират, защото това влияе върху свободата на мисълта, а оттам на необходимостта от нейното съдържание.

И идеологиите на *мултикултурализма*, и тази за *единна култура*, както при всяка друга идеология, веднъж възникнали „се развива[т] във връзка с цялата съвкупност от съществуващите представи, като ги подлага[т] на по-нататъшно преработване“<sup>32</sup>. За вникване в „съществуващите представи“ и как става тяхното „по-нататъшно преработване“, следва да се прилага интегрален подход<sup>33</sup>, който да включва и този на Маркс и Енгелс. Подходът, отчитащ икономическата основа, материалните отношения, материалните условия, или обобщено казано, икономическият подход, засилващ се, или заплашващ се, и замъгляван „от междинни звена“, губещ се за „просто око“, той продължава да присъства подобаващо, да не кажем в определени случаи и доминиращо. Ще се опитаме да използваме този подход заедно с други подходи, (да ги обобщим под името интегрален подход) при „разконспириране“ на въпроса чии интереси обслужват и защитават идеологиите на *мултикултурализма* и тази за *единна култура*, трайращи и съответните тенденции.

По-горе посочихме, че в днешния свят текат процеси и е трудно всичките, дори повечето от тях, да се обхванат, още повече в едно кратко изложение. Тези процеси оформят и определени тенденции. Тенденцията на *мултикултурализма* и тази за *единна култура*, не действат изолирано, а по-скоро в единство с други тенденции. Може да се каже, че те се „ввраждат“ (и влияят за задълбочаване или за разрешаване) в (на) ***главното противоречие на днешната епоха, противоречието между двете тенденции в живота на днешната земна цивилизация.***

**Първата тенденция е:** *неразумното отношение на човека към непосредствената /естествената/ си природна и социална среда.* Тази, бих казал, разрушителна сила, произтича главно от действията на консумативните общества. Тя е резултат от тяхното разточителство. Резултатът е все по-голямата поляризация на днешното близо седеммилиардно население на земята, където, от една страна, богатите стават все по-малко и все по-богати, бедните все по-бедни. И от друга страна – отрицателната перспектива за съхранение на природата, унищожението на природните ресурси, отравянето на околната среда. В глобален мащаб се забелязва все по-голямо изоставане на съвестта от интелекта, с всички произтичащи от това опасности за бъдещето на днешната земна цивилизация.

**Втората тенденция е:** *борбата на човечеството за своето оце-*

ляване и по-нататъшното му развитие – екологично, биологично, социално и духовно.

Тези две най-общо изложени тенденции се намират в постоянна борба за развитие във всички структури на гражданското общество и в световното обществено-икономическо развитие. Днешната епоха се характеризира с това, че кризата в началото на XXI век е тотална, глобална и няма равна на себе си в досегашната история на човечеството.

И при подхода към идеологиите на *мултикултурализма* и тази за *единна култура* следва да се отчита главно противоречие на днешната епоха. Това противоречие, извеждайки го като главно и заключавашо се в противоречието между посочените две тенденции, е тясно, неразделно свързано с идеологиите на *мултикултурализма* и тази на *единна култура*. По своята най-дълбока същност тези две идеологии обслужват съответни политически практики. *Мултикултурализмът* – първата тенденция, а тази за *единна култура* – втората тенденция. Но за да проличи по-ясно, защо така тези две идеологии се обвързват със съответните тенденции, е добре да видим каква е връзката им с нациите и малцинствата. Колкото и да изглежда парадоксално, но не и случайно, и по въпроса за нациите и малцинствата се оформят две тенденции.

**Първата тенденция** е насочена към световно единство като наднационална общност. Това предполага дезинтеграция на нациите, тяхното разпадане на племенни, етнически, етнокултурни и конфесионални фрагменти, чрез насаждане на безогледен индивидуализъм. Този процес е резултат от идеологията на мултикултурализма, която пък обслужва интересите на общество, което по-горе най-общо нарекохме „консумативно“. Тази тенденция, по-конкретно казано, се формулира и стимулира в глобален мащаб от една порочна част от днешната земна цивилизация, която се стреми към безусловно световно господство. Тя цели пълно унифициране, за да се отвори пътят за световните монополи, към изграждане на една глобална йерархия, на върха на която да стоят транснационалните финансово-икономически групировки. Това е в основата на първата глобална тенденция в днешния свят, водеща човечеството към неговото самоубийство.

**Втората тенденция** е: възраждането на европейската идея<sup>34</sup>, в чиято основа е идеологията за единната култура. Тази тенденция се изразява в борба за една нова глобална етика, освободена (или стремяща се към освобождаване) от порочността, разрушителността, античовечността и несправедливостта. Необходимостта от тази нова глобална етика, чиито идеи са родени в Европа, с право и логично е да бъдат обобщавани с наименованието Европейска идея. Въпросът



е в позицията на Европа - ще предаде или ще спаси и издигне на качествено ново ниво една от най-светлите идеи, родени някога от самата нея. От това зависи не само бъдещето на Европа, но и на света.

Бъдещето на света в значителна, да не кажа в решителна степен зависи от тенденциите в развитието на Западната цивилизация. Все по-ясно става, че „осъществяваната под американско ръководство, според Добрин Спасов, неолиберална глобализация, вече е трудно да се отрече, че – макар и с различна скорост в различни страни и среди – си пробива път трайно отвръщане (и отвращение!) от нея. Днес то не обединява само тъй наречените „антиглобалисти“<sup>35</sup>. Това „отвръщане (и отвращение!) от нея стимулира увеличаване ролята на религията. Неслучайно „ислямът се превръща в религията, обединяваща бедните и онеправданите хора, независимо от расата, езика, етническата им принадлежност... Ислямът става религиозна обвивка на един глобален класов конфликт, подхранващ процес на глобално ислямско възраждане“<sup>36</sup>. Ролята на икономическия фактор е важен, но според мен той не е решаващ в така дефинирания глобален конфликт и особено за по-голямата динамика на реислямизацията, която значително изпреварва рехристиянизацията.

Разсъждавайки в тази насока, Добрин Спасов е по-обстоен, като се позовава и на лондонския равин Тони Бейфийлд, че „Като осъждаме порочното отклонение (*the wicked aberration*) на тероризма, не бива да сме слепи за дълбокото историческо, икономическо и религиозно стълкновение между постхристиянския охолен и демократичен Запад и милионите в света извън него“<sup>37</sup>. Ние, българите, може да сме в Западната цивилизация, но не сме от „охолния демократичен Запад“. Българите сме потърпевши от неоимперски аспирации и действия на радикален ислям, но за това след малко.

Със силата на своята логика, социална съпричастност и гражданска ангажираност Добрин Спасов още преди десетина години очерта пагубната тенденция в днешния свят. Още по малко – посочва той – към т.нар. антиглобалисти принадлежи такъв капацитет като Джефри Сакс, според който Съединените щати, макар и да дължат благосъстоянието си на търговията, финансовата система и технологията, „третираат останалия и по-специално развиващия се свят така, като че ли той почти не съществува“. Сакс предупреждава, продължава Добрин Спасов, че всички са заплашени от безредие, ако не се вземат мерки (например под формата на „план Пауъл“, по подобие на плана Маршал) срещу „порочния кръг болести, бедност и политическа нестабилност“. Според Добрин Спасов, истинско откровение за истинската роля на САЩ в света може да се прочете две седмици по-късно в *TLS*. Там американската общественост е представена като

„най-големия длъжник в човешката история“ (14 трилиона долара!), който обаче нито фалира, нито се издължава, защото е наложил такава валутна система, която му позволява „да внася повече реални стоки и услуги, отколкото изнася“ и „да експлоатира своите „партньори и по-специално бедните от Третия свят“<sup>38</sup>. Българските правителства, и особено днешното, са сред най-сговорчивите правителствени партньори на САЩ. Това не пречи България да е все по-зависима от САЩ и да е сред „експлоатираните партньори“.

Според лондонското Сити към август т.г. държавният дълг на САЩ достигна рекордната сума от 16 трилиона долара. Федералното правителство за денонощие взима кредити от 3,5 млрд. долара. Според експерти, ако се запази сегашната бюджетна динамика, към юни 2013 г. държавният дълг на САЩ ще достигне 17 трилиона долара, а към 2014 г. 18 трилиона долара. Психологическият праг от 20 трилиона долара може да бъде преодолян през октомври 2015 г. В тези сметки не се включват задълженията, натрупани от частния сектор в САЩ и американските домакинства, които в момента са 9,7 трилиона долара<sup>39</sup>. САЩ днес са глобален експлоататор и „нееквивалентният глобален обем обаче няма да остане ненаказан, защото истински облагодетелства само нищожен процент *fat cats* по върховете на правителствата и на корпорациите, които държат в подчинение и финансират политиките“<sup>40</sup>. От това произтича, че днешната американска политика действа в интерес и „истински облагодетелства само нищожен процент“, и то под демагогската форма на „демокрация“, „човешки права“ и „свободи“. Този „нищожен процент“, интегрирал и контролиращ транснационалните финансово икономически групировки, е смъртен враг на тежненята на хората за социална справедливост.

Днес имаме „най-свирепо настъпление“ на този „нищожен процент“ срещу тежненята на хората за социална справедливост. В книгата си *Апостолът ни завеща...*, и по-точно в *Открито писмо №1*, спирайки се на политиката на БКП по националния въпрос и на Македонския въпрос, отправям безкомпромисна критика към Георги Димитров и неговата роля в налагане на тази политика. Бедите, които се нанасят от БКП върху българските национални интереси, са трудно поправими. Но да погледнем към него от страна на неговата социална съпричастност. Според Георги Димитров „фашизмът – това е най-свирепото настъпление на капитала против трудещите се маси“<sup>41</sup>. Малко по-горе се спряхме на ролята на финансовата система, търговията, технологиите и как един нищожен процент контролира и как „трегират останалия и по-специално развиващия се свят така, като че ли той почти не съществува“. В основата на всичко е финансовият

капитал. Но според Георги Димитров: „Фашизмът – това е власт на самия финансов капитал“<sup>42</sup>. Фашизмът предава народа на измъчване на най-корумпираните, продажните елементи, но излиза пред него с искане „за честна и неподкупна власт“<sup>43</sup>. В далечната 1935 г., още преди светът да е изпитал ударите на фашистката угроза, Георги Димитров предупреждава: „Фашизмът ... е открита терористическа диктатура на най-реакционните, най-шовинистическите и най-империалистически елементи на финансовия капитал“<sup>44</sup>. Възникват много въпроси, независимо, че към *най-шовинистическите* трудно може да отнесем САЩ, които провеждат мултикултурна политика. Ясно е на всички, че САЩ като глобален „учител“ по демокрация са в основата на днешната световна финансова криза. Честно казано – казва Жозе Мануел Барозу на срещата на върха на G-20 в Лос Кабос, – не сме тук, за да получаваме уроци по демокрация или как да управляваме икономиката.“ Видимо изнервен от въпрос на канадски журналист за надеждността на европейските страни, Барозу заявява, „че кризата не е започнала в Европа, а в Северна Америка“. Казва това, което много го виждат и знаят, но изглежда се въздържат да изрекат. „Голяма част от нашия финансов сектор беше заразен от, как да кажа, неортодоксални практики от някои сектори на финансовите пазари“, каза още председателят на ЕК<sup>45</sup>. Големият въпрос е, тези „неортодоксални практики от някои сектори на финансовите пазари“ дали не поразят в началото на XXI век появата на някаква нова разновидност на кафява напаст и (или) нова империя на злото.

За анализа и търсене отговор на тези въпроси се налага да се отдели подобаващо внимание. В случая е целесъобразно да се придържахме към целта, която сме си поставили. Все пак става все по-ясна необходимостта от радикална промяна в цялостното устройство на света, в който да тържествуват универсални ценности като социална справедливост, свобода, хуманизъм, братско единение на народите. Формулата на общото благоденствие се основава *не* на личния интерес сам по себе си, а *ценност с обща значимост*, която не противоречи на личната заинтересованост. Това въпрочем е формулата на националното единение, на нацията като социокултурна общност в контекста на европейската идея. *Няма национално единение без социална интеграция, няма социална интеграция без социална справедливост.*

Но да се придържахме към целта. Случайно ли е, че Хънтингтън задава въпроса: „*Кои сме ние?*“. Докато в Америка могат да си задават подобен въпрос, то Европа, като ядро на Западната цивилизация, много добре знае коя е тя, и вътре в нея всеки знае кой е. Въпросът е в това, че в Америка има превес вътрешна политика за изграждане

на мултикултурно общество, което изисква, и от което произтича и американската *мултикултурна* външна политика. Именно идеологията на *мултикултурализма* е в основата на тази политика за налагане от Америка на глобалното общество. Това не е случайно. Сега няма как да се спираме на тази „случайност“, а по-скоро да проследим какви тенденции текат на Балканите, у нас, в Тракия и в Родопите и какво произтича от това.

### Регионални тенденции

Правя нова уговорка. Нямам възможност да се спирам на тенденциите, дори на някои от тях, а ще очертая една от тях, която пряко кореспондира с България, Тракия и нейното „сърце“ – Родопите. За целта ще се върна малко назад във времето, да видим нейното зараждане и формиране.

В края на XVIII век империята, изградена с „огън и меч“, с Корана и ятагана, се оказва в положение на дърво без корени. Поборителите се виждат в чуждо обкръжение, тъй като дошлите на Балканите османци остават докрай чужди окупатори. Това вече застрашава самото бъдеще на империята. От началото на XIX век, в търсене на пътища за запазване целостта на Османската империя, се заражда и впоследствие се доразвива концепцията на османизма. *Това е идеология, първата концептуална система от обмислени дългосрочни политически мероприятия, в различни сфери на държавното устройство, насочени към турцизиране на цялото население на империята под формата на създаване на нова „еднородна“ социална общност – „османска нация“, уж извън националността и вероизповеданието.* С османизма се залага трайна тенденция в политиката на Портата преди всичко към българите и България. Но в средата на XIX век Портата вижда, че концепцията за османизма не дава очакваните резултати. В предприетите реформи в Османската империя през 40-те години на XIX век, и особено след Кримската война, идеолозите на Портата доразвиват концепцията на *османизма* и създават дългосрочна асимилационна стратегия, съобразена с променените социално-икономически условия. В основата му те налагат турския език при изграждане на новото интегрирано османско общество. Според реформаторите, това общество ще има **четири** неизменни устои: *„мюсюлманска нация, турска държава, султан и Истанбул като столица“.*

Те възприемат да изграждат не *османска*, а *мюсюлманска* нация. Основната *идея* и *цел* за изграждане на така измислената от тях на

религиозна основа „*мюсюлманската нация*“ е за пълна и окончателна асимилация на не-турските ислямски народности. След Освобождението тактиката за прилагане на тази концепция се изменя и усъвършенства. Българските мюсюлмани са подложени на системна и последователна протурска обработка. За тази цел се създават редица организации в България за влияние сред това население. За това съдейства и недоразвитият български капитализъм, и ограничеността на българската буржоазия, която многократно, преследвайки свой класов и икономически интерес, е жертвала националните цели и идеали на българския народ. Но това го виждаме и днес, в годините на несвършващия се преход, да се извършва от продажната и корумпирана „новоизлюпена“ българска икономическа и политическа класа. Но да вървим поред през годините.

Започнатото „изграждане“ на „мюсюлманска нация“, от средата на XIX век се превръща в трайна и устойчива тенденция в политиката на Високата порта. Тя е една от най-устойчивите, да не кажем най-устойчивата и балканска тенденция, която е насочена най-вече срещу българите и България. Тази тенденция не само че работи и днес в началото на XXI век за потурчване на българите мюсюлмани, но придобива много по-агресивна и перфидна форма. Това не би могло да се случва без знанието и помощта на сегашни български политици.

Днес в Турция българи християни почти на са останали. По данни от 2007 г., които може и да са неофициални, българите християни са около 5000. Българите мохамедани са към 500 000-600 000; гагаузите 10 000-15 000; 30 000-40 000 са кавказките българи-карачаевци и балкарци; 20 000-26 000 са „татарите“ от волжкобългарски произход. Тези данни са несъмнено занижени. Но българите в Турция, съхранили българското, са не по-малко от милион. Несъмнено има и други, които са много повече, които се турчечат. В Турция не само за християните, но и за българите мохамедани и турчеещите се българи мюсюлмани е в ход процесът за тяхната асимилация. Но асимилацията не върви безпроблемно. Българите мохамедани и мюсюлмани, и не само от последната изселническа вълна, озовали се по своята злочастна съдба в Турция, в по-голямата си част в домашни условия говорят на български. Много от изселниците сега съжаляват, че не са учили децата си на български. Не е случаен и въпросът с дипломите на студенти от Турция, учили и учещи в България, които по своята същност е политически. Завършилите образованието си в България виждат много истини, които в Турция не могат да видят и разберат. Но трябва да се отчита, че има и замисли от Турция за използването им в преследване, от нейна страна, на стратегическите си и политически цели.

Турция провежда многопосочна перфидна политика по отношение на мюсюлманите в България за тяхното потурчване. Като използват осъвременени концепции за „мюсюлманска“ нация, турската държава се стреми да поражда, развива и засилва процеси на турчеене сред мюсюлманското население в България, Тракия и в неразделната нейна част Родопите. Всичко това е безпрецедентно нарушаване правата на човека. На всичко отгоре българската държава си мълчи, или ако се опита да говори, говори с половин уста. Това проличава и в годината на отбелязване *100 години от Балканската война*. В Турция е в ход мощна псевдонаучна пропагандна кампания, целяща подмяна на историческата истина. Турски историци разглеждат Балканската война като война за прогонване на мюсюлманското население от Балканите, за геноцид на мюсюлманите и т.н.

Ако разглеждаме съжителството на отделните етнически и религиозни общности на Балканите, е необходимо да вникваме в политиката на балканските държави и към какво се стреми всяка една от тях. В случая ни интересува турската политика. Тази политика следва да се разглежда и оценява не само от гледна точка на миналото, но и от гледна точка на настоящето и бъдещето. На цивилизовани българо-турски отношения може да се разчита само ако се отчитат уроците на историята и се преодолеят нейните рецидиви.

Важно историческо явление е това, състояло се от 3 май до 15 септември 1919 г. в Цариград. Тогава там заседава в пет състава извънреден военен трибунал, назначен под натиска на Великите сили и световната общественост. Той има за задача да установи истината за арменския геноцид. Интересни са признанията на идеолога на младотурците Зия Гьокалп (1876-1924), отразени в няколко съдебни протокола: „Именно наследството на османските турци е Турана, който ще наследят всички тюрки, а от това ще се облагодетелства османската държава, защото основите на тюркизма са в нашата страна, която по този начин ще се превърне в единна тюркиска държава. Така тя ще стане силна, а от това следва, че всички тюрки ще приемат за свой език тюрския, което впрочем вече става в Азербайджан. Това са целите на Турана. Други народи ние не можем да приемем, защото за нас има само един етнически елемент и това е османският с цялото свое наследство. Туранизмът идва, за да обедини всички елементи и да ги превърне в една-единствена нация – турска нация...“<sup>46</sup>. Тези османски турци без корен, са най-„крадливото“ племе на света. Не само че „крадат“ ген, но и българското културно-историческо наследство, посягайки на туранизма на българите, Турана – „небесната земя на бика“. Целите на турската политика не са изоставени и през следващите години. Те се

преследват много по-гъвкаво при една още по-прецизна вътрешна и особено външна политика.

Кемал паша и турската дипломация много успешно използват не само опита на Османската империя, но възприемат и целите на младотурците, превръщайки ги в стратегически цели на турската политика. Във вътрешен план турската политика, изградена върху базата на краен турски национал-шовинизъм, се насочва към ислямизация на християнското население или неговото прогонване и унищожаване. От друга, извършва целенасочено и добре организирано турцизиране на не-турското ислямизирано население, намиращо се в рамките на турската държава. Във външнополитически план турската държава с оръжието на гъвкавия, и при нужда, брутален турски национал-шовинизъм, потъпква всякакви исторически и научни истини. В името на неоимперските си политически цели турската държава води активна пропаганда и гъвкава външна политика, целяща турцизиране на ислямизираното в миналото население, преди всичко в съседните ѝ балкански държави и най-вече България. За целта Анкара отделя колосални финансови средства за научни „изследвания“, безпардонно обсебвайки българското културно-историческо наследство. Косвена услуга на тази турска политика оказва и недалновидната политика на българската държава през всичките години от Освобождението по отношение на българите мюсюлмани. Още по-парадоксално е, че българските правителства допускат в България с помощта на турската държава да се изграждат протурски организации.

Връхна точка на пантюрската пропаганда у нас е „Националният конгрес“, проведен през 1929 г. в София. Този конгрес си поставя за цел да обедини всички протурски светски и религиозни дружества у нас в единна организация, която да приеме дългосрочна програма за активизиране дейността на „турските училища, религиозните общини, вакъфите и благотворителните дружества“. Конкретно формулираната цел от конгреса е: „Изграждане на нова, истински национална организация“. Организаторите на конгреса в своята преобладаваща част са активисти на пантюрското крило на младотурската партия „Единение и прогрес“. Почти всички тези дейци са получили образованието си в Турция и поддържат тесни връзки с онези среди, които поощряват и финансират дейността им сред българите мюсюлмани<sup>47</sup>.

Главната опора на протурските настроения в България през този период са Главното мюфтийство и учителската организация. Със средства, осигурени посредством тях, и предоставени непосредствено от турските власти за периода от Освобождението до 1944 г., у нас са издадени около 140 турски вестници и списания<sup>48</sup>.



Политиката на държавата е изключително сложно обществено явление. Тя изисква в името на отечеството да има точно и ясно формулирани цели. Тези цели следва да са възприемат от различните политически субекти, които да преодолеят идейните си различия, в името на тяхното преследване и постигане.

България и през онези години няма адекватна и последователна политика за противодействие и пресичане на тази турска подривна дейност. Пак от „низините“ на българския народ се предприемат действия за единение на българската нация. През 1937 г. от родолюбиви българи мохамедани в Смолян е създадена културно-просветната организация *Дружба „Родина“*. Целта на сдружението е сближаване на българите мохамедани и българите християни за преодоляване религиозното им разделение. Резултатът от действията на родолюбивите родопчани е, че в разстояние на няколко години около 80 000 българи мохамедани доброволно си сменят турско-арабските имена, като си остават мюсюлмани по вероизповедание. В този процес активно участва преобладаващата част от ходжите, имамите и мюфтиите. Един от най-изявените сред тях е имамът Мехмед Дервишев. Той става и мюфтия, приема името Светослав Духовников, и е първият в света, който чете молитви в джамия не на арабски, а на български език. Самото му име е многозначително. С цялостната си дейност той се посвещава да внесе *светлина* в душите на българите мохамедани и за постигане *духовното* единство на българите християни и българите мюсюлмани. „Българите – проповядва Светослав Духовников – могат да бъдат християни, католици, протестанти, мохамедани, будисти и от всяка друга религия, но са си българи. ... По религия ние сме мохамедани, но това ни най-малко не пречи на нашата българска народност“<sup>49</sup>.

След 9 септември 1944 г. неадекватната, противонационална и непоследователната политиката на българската държава продължава, засилва, а в някои случаи се и задълбочава. През 1947 г. организацията е закрыта, а нейните учредители и дейци са обявени за фашисти, като едни са репресирани, а други осъдени на смърт.

Тенденцията на турската политика към България и през годините на Студената война запазва своята същност. Тя и през тези години е гъвкава и последователна в преследване на своите външнополитически цели. Важно място в тази политика пак си остава изселническата пропаганда отпреди Втората световна война. Но се появяват и нови прийоми, произтичащи от идеологическата борба. Целта е дестабилизация на България във вътрешен план и международното ѝ дискредитиране. Турската политика, присвоила си правото да защитава правата на всички мюсюлмани, и при тези условия се вражда

в концепцията за засилване процесите на турчеене сред мюсюлманското население в България. Стреми се да поддържа сред мюсюлманите убеждението, че Турция е родината им и че тя е готова да ги приеме. През всичките години на Студената война Турция поддържа постоянно открит изселническият въпрос, като избягва да го решава.

Демократичните промени в България откриха отлични възможности за турската пропаганда в преследване на нейните неоимперски цели. Родопите са главното направление на турската инвазия в България и на Балканите. Заслужава си да припомним една мисъл на Зия Гьокалп: „Днес помаците говорят български, но са турци и утре под влиянието на исляма ще научат турски и ще забравят днешния си език“<sup>50</sup>.

Неслучайно „под влияние на исляма“, или по-точно, чрез исляма в Родопите се налагат противобългарски тенденции и процеси. Динамиката на потурчване на българите мохамедани се засилва, и то чрез прокарване на радикален ислям.

### **Има неща, които не може да подминем**

Първо, за оформянето на опасна тенденция за развитие на исляма в България. Все повече се засилват признаците на ухабисткия ислям (едно особено тълкуване на исляма – наричано в наши дни ухабизъм) и на неговите последователи. Това става главно чрез обучение и получаване на образование в Саудитска Арабия, след което тези младежи стават негови (нейни) емисари. Тя е единствената страна в света, в която ухабистката интерпретация на исляма се приема за официална. Второ, това е ролята на парите. Ухабисткото духовенство в Саудитска Арабия има достъп до щедрите фондове на държавна помощ. „В много отношения – според Франсис Фукуяма – сърцевината на проблема е Саудитска Арабия. Това е страна ..., която е изключително корумпирана и зле управлявана, убежище на ухабистката идеология и следователно развъдник на екстремистка и изпълнена с омраза политическа доктрина. Тъй като саудитците живеят върху огромно петролно езеро, те разполагат с ресурси да експортират тази доктрина по джамиите и медресетата из цял свят“<sup>51</sup>. По този начин се разпространява ухабизмът по света. В исляма съществуват две форми на джихад – малък, или военен, и голям, т.е. борба за самоусъвършенстване до постигане на святост. За ухабитите има само една форма на джихад и тя е насилническата версия на борба с неверниците. Те отхвърлят постановката на Мохамед, че големият джихад е изместил по-малкия. Неговите екстремистки идеи обхващат различни части от ислямския свят. Тези идеи намират

почва и в Турция. Талибаните в Афганистан също са под силното негово въздействие. Затова той е изключително опасен. Чрез България той се стреми да разшири проникването си в Европа. Затова не бива да сме толкова критични, когато МВР предприема „профилактични“ мерки. Тези предпазни мерки трябва да са всеобхватни. Да се изяснява произходът на парите, с които се построиха толкова много джамии, продължават да се строят и искат още да се строят такива, надхвърлящи многократно нуждите за духовно обслужване на вярващите, и да се информира обществеността за намеренията на тези, които ги дават. „Радикалният ислямизъм – според Фукуяма – трябва да бъде преодолян като всяка друга радикална идеология чрез комбинация от политически, а понякога и военни мерки, защото е изключително опасен“<sup>52</sup>.

Истинската същност на ситуацията у нас, създадена от тази политика, се „филтрира“, изкривява и представя, така че да е в угода на сили, заплашващи националната сигурност и самото бъдеще на България. Затова аз ще изложа някои мисли, как виждам този (тези) проблем (проблеми) през призмата на идеологията на *мултикултурализма* и тази на европейската политиката за *единна култура* в Родопите и какво може да е бъдещето.

Турция през втората половина на ХХ век прецизира балканската си политиката, и в частност към Родопите. В резултат на идеологическото и блоково противопоставяне тя получи осезателна подкрепа от САЩ и съюзниците си от НАТО. Европейските ѝ съюзници от НАТО не отделят достатъчно внимание и не вникват в стратегическите цели на турската балканска политика. Те не дооценяват опасностите от тази политика за мира и стабилността в Югоизточна Европа, да не кажа, за Европа като цяло. В края на ХХ век и понастоящем Турция продължава да получава сериозна подкрепа от американската външна *мултикултурна* политика, като умело се възползва от нея. Казвам, умело се възползва от нея, но не че я приема. Алпасан Тюркеш е категоричен: „В Турция няма етнически групи. Има една мясоялманска турска нация“. Тургут Йозал и Кенан Еврен също са категорични: „В Турция кюрди и арменци не съществуват“<sup>53</sup>. След тях всички турски политици, включително и днешните, не признават да има етнически групи в Турция.

Изграждането на турска нация на религиозна основа е специфичен случай. Друг такъв случай в световната история е изграждането на еврейската нация. И двата се опират на теорията за „екстериториални нации“, не че такива нации не съществуват и не може да има. За разлика от еврейския, турският опит все още не е реализиран и бъдещето ще покаже дали ще се реализира. Турция не е решила въпроса

за нацията и националната идентичност вътре в своите държавни граници, независимо че в продължение на век и половина се стреми да я създаде<sup>54</sup>. „Въпреки привидния успех на териториалната концепция нейната етническа основа – според Антъни Смит – се натъква на сериозни проблеми... Още един път съдържанието, ако не и формата на турската национална идентичност се оказва неуловима“<sup>55</sup>. Независимо от вътрешните проблеми и разрастването на гражданската война с кюрдите Турция провежда целенасочена външна политика за създаване на „мюсюлманска нация“. Като се има предвид еврейската история, и историята на Турция от XIX, XX и началото на този век за създаване на „мюсюлманска турска нация“, едва ли турският опит ще успее, но това е друг въпрос. Нас ни интересува това, че днес нейната политика на Балканите, и преди всичко по отношение на България, не е без последици за единството на българската нация. Провежда се добре планирана политическа, икономическа и културна инвазия.

Но да се върнем на идеологията на *мултикултурализма*. Тя обслужва политическата практика на сили, стремящи се към световно единство, като наднационална общност. Това предполага, под формата на културно многообразие, да се дезинтегрират нациите и тяхното разпадане на племенни, етнически, етнокултурни, конфесионални и др. групови фрагменти. Това води и до насаждане на безогледен индивидуализъм. Видяхме, че тази тенденция се формулира и стимулира в глобален мащаб от една порочна част от днешната земна цивилизация, стремейки се към безусловно световно господство. Само ще повтора, че тя цели пълно унифициране, за да се отвори пътят за световните монополи, към изграждане на една глобална йерархия, на върха на която да стоят транснационалните финансово-икономически групировки. Турция на този етап е нужна за прокаране на тази глобална тенденция, но какво ще стане за в бъдеще, сега нямам възможност да моделирам и изграждам прогностичен модел, за да прогнозирам. В случая за нас е важно да отчитаме, че Турция умело се възползва от идеологията на *мултикултурализма* за дезинтеграция на българската нация на религиозна основа. Под формата на „защита“ правата и свободите на мюсюлманите тя цели, по думите на Зия Гьокалп, българите мюсюлмани и мохамедани „под влиянието на исляма да научат турски и да забравят днешния си език“. В услуга на тази турска политика е многопосочната и перфидна политика на ДПС – този дървояд в снагата на българската нация.

Да призоваваме Турция да се откаже от тази си политика, е наивно, да не кажа глупаво, защото тя няма да го направи. Тя и в момента води много добре планирана и перфектно провеждана психологиче-

ска война срещу България. За целта Турция е привлякла не само учени от САЩ, а и такива от други страни, включително и от България. Питам, случайно ли е, че още няма становище от българската историческа наука за книгата на Джъстин Маккарти *Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани (1821-1922)*, излезнала на английски през 1996 г., преведена и отпечатана на български преди две години. Турция успя да ангажира, в преследване на тези си цели, американски, западноевропейски и дори балкански политици. Най-потърпевша и „най-типичен пример за това е България. Тя е обхваната от блянове с привкус на американска туркомания“<sup>56</sup>.

Дори това, че Турция провежда подобна политика, не е толкова обезпокоително. По-страшна е тенденцията за Америка, формулирана от Хънтингтън, и на която се спряхме. Ще се върна отново на нея, понеже тя в пълна сила важи и за България, че: „Видни интелектуалци и учени атакуват национализма, предупреждават за опасностите от насаждане на национална гордост и вяност към Америка (в случая разбирай България – Д.Й.) у студентите и поддържат тезата, че националната идентичност е нещо нежелателно. Подобни схващания показват до каква степен някои хора от американските (разбирай българските – Д.Й.) елити, били те групи от бизнеса, финансовите среди, интелектуалци, специалисти и дори правителствени фигури се денационализират и развиват традиционни и космополитни идентичности, които изместват националната“<sup>57</sup>. Силите, обслужващи тези цели, работят и за заличаване на националната памет на българската нация, но не и без помощта на български историци. Да, не и без помощта на български историци.

Както посочих по-горе, идеологията на *мултикултурализма*, която дезинтегрира нациите и изгражда космополитни идентичности, обслужва интересите и целите на транснационалните финансово-икономически групировки. Именно затова тя разполага с колосални финансови средства. Тези средства минават основно чрез фондации, клубове, центрове за „изследване“ на малцинствата и др. неправителствени организации, с най-различни благовидни названия. Чрез тях се обхващат и „обяздват“ историци, философи, социолози, политолози, журналисти, дейци на културата и др. за прокарване идеологията на *мултикултурализма*. За българските условия има още един много важен елемент. Това е, че в преследване на своите цели Турция заделя колосални финансови средства за „научно“ обезпечаване на фалшиви „исторически“ концепции. **Да се продава съвестта, в случая научната, не е чуждо и на български историци, а и на философи, социолози, политолози, журналисти, дейци на културата.** Това е сериозен извод за действията на не малка част от

българската интелигенция. Васил Проданов, като разглежда „*интелигенцията като субект на генериране на идеология и най-активна социална група на перестройката и началото на прехода*“, разкрива и анализира ключовата роля на интелигенцията. „Основният състав – посочва Васил Проданов – на Великото народно събрание е от представители на интелигенцията. Според част от активните фигури на различни етапи от процеса на промяна са ...“. Той изброява 73 имена, като започва с Желю Желев. Сред тях са редица философи, социолози, литератори, художници и културолози, журналисти, историци, писатели, представители на природни и технически науки, артисти и режисьори, музиковеци, композитори, певци. „Тези и редица други имена – продължава Васил Проданов, – играят основна роля във формирането на самосъзнанието на прехода, посоката на движение, идеологемите, илюзиите и митовете, които ще задвижат от своя страна поведението на хиляди хора и ще бъдат фактор за делегитимация на съществуващата система и илюзорни обяснителни матрици за това, какво е било, накъде се върви и докъде ще се стигне“<sup>58</sup>.

Васил Проданов продължава анализа за мястото и ролята на интелигенцията като водеща социална група в годините на прехода. Тя и в миналото, и днес е водеща социална група. В случая ни интересува функцията на интелигенцията като „основна група, която генерира, възпроизвежда, разпространява духовните ценности, културата, идеологията в обществото и така легитимира съществуващата система на власт, утвърждава груповото съзнание и идентичност“<sup>59</sup>. Да правя анализ поотделно „на тези и редица други имена“, за мястото и ролята им в разпространението на идеологията на мултикултурализма и тази за единна култура, тук нямам възможност. Все пак ще посоча, че има една тенденция в поведението и позициите и оттам в отношението към тези „имена“. Тези, които застъпваха и застъпват, отстояваха и отстояват идеологията за единна култура, ги маргинализираха и маргинализират. В същото време приелите „присърце“ идеологията на мултикултурализма, ако мога обобщено да кажа, „властваха“ и „властват“ и сега.

„Тези и редица други имена“, които изброява Васил Проданов, започват с това на философа Желю Желев. Колко е философ, тази оценка е дело на философите, но той неслучайно оглавява СДС, а след това става и президент. Ако приемем използваното от Драгомир Драганов наименование „нотабилите“<sup>60</sup>, то нотабилите (външните, тези зад граница) на нотабилите (вътрешните), много добре знаеха и знаят какво правят. Казвал съм го и ще повторя пак, случайности в политиката няма. Основните научни и политически „качества“ на

Желю Желев са заслугите му за прокарване, налагане и претворяване в политическата практика идеологията на мултикултурализма, с всичките опасни последици за единството на българската нация, за бъдещето на България.

Но да изведем две от „тези и редица други имена“, тези на историка Антонина Желязкова и на представителя на природните и техническите науки Михаил Иванов. На дейността на Михаил Иванов и какво произтича от нея съм се спирал<sup>61</sup>, но тук се налага да кажа още нещо. По негова (за пред хората – м.б.) инициатива (или по-скоро на „нотабилите“ – м.б.) на 7 декември 1989 г. се учредява *Комитет за национално помирение*, на който той става секретар и един от тримата говорители. Според Михаил Иванов, *Общонародният комитет за защита на националните интереси* (ОКЗНИ), е националистическа организация и е създаден от Комунистическата партия (КП)<sup>62</sup>. Доколко ОКЗНИ е създаден от КП или е възникнал спонтанно от хора, отстояващи националните интереси, обичащи род и родина, е друг въпрос. Че този ОКЗНИ беше маргинализиран от нотабилите, че за „Възродителния процес“ и съпротивата срещу него следва да се пише – следва, но как да се пише, и дали така както пише Михаил Иванов!?

Той остро, неаргументирано, подменяйки историческата истина, критикува автори, които изследват проблема и разкриват единната българска култура. Доколко успешно тези автори разкриват уникалността на българската нация е отделен въпрос. В същото време се позовава и рекламира автори, изследващи историческите процеси и явления от преднамерените идеологеми и изисквания на мултикултурализма. Но да сме по-конкретни и да погледнем една от книгите, които препоръчва Михаил Иванов, а именно *„Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции, последици“* от Михаил Груев и Алексей Кальонски. Както в повечето книги, и в тази могат да се намерят положителни страни. Спираме се на тази „прясна“ книга и за това, че авторите ѝ са преподаватели в СУ. Трудно е с няколко изречения да се оцени тази книга. Може да се каже, и го казвам с пълно съзнание и убеденост, че в нея се преплитат истини с неистини, но не това в случая е най-важното. Според немския историк Хорст Мюлер: „Като хора, като свидетели ние можем да изберем една част от историята. Като историци нямаме този избор. Имаме избор на темата, но не да кажем – тази памет е истинска, тази е фалшива. Ако предварително селектираме, ние редуцираме самата история“<sup>63</sup>.

Тази книга на Михаил Груев и Алексей Кальонски е типичен случай на предварително селектиране и оттам редуциране на самата ис-



тория, на самия Възродителен процес. Редуциране на историята има в работите и на други историци, особено при изследване на близкото ни минало. Неслучайно започвам изложението си, цитирайки Хегел. Още по-фрапантно в тези изследвания е, че и при редуцирането има своеобразна цензура, така че да се спазва, в случая не класово-партийния подход, а изискванията на мултикултурализма. „Благодарни сме – посочват Михаил Груев и Алексей Калъонски – също на Антонина Желязкова за компетентния прочит и уместните препоръки към първоначалния вариант на текста“<sup>64</sup>.

И така стигнахме до второто име от „тези и редица други имена“. Антонина Желязкова е една от най-важните фигури в годините на прехода при налагане идеологията на мултикултурализма, т.е. за дезинтеграция и разлагане на българската нация. Неслучайно тя стана директор на *Международния център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия*. Тя и нейният център са едно от звената, които с перфидни средства и методи, включително и под формата на „компетентен прочит и уместни препоръки“, коригират исторически изследвания, съобразно идеологическите изисквания на мултикултурализма.

Но да вземем един пример от съвсем (ще си позволя така да се изразя) близката ни история, едно събитие, което тече и още не е приключило. Става дума за процеса в Пазарджик. Според Антонина Желязкова подсъдимите „Дори и с думичка не са призовавали за насилие или отказ от демократичните устои. (Има си хас да призовават за насилие – м.б.) Те просто се опитват да променят хората от традиционния ислям, отказвайки ги от някои ритуали и дейности, които се извършват на Балканите, за да ги вкарат в някакъв тип „ортодоксални“ догми и ислям. А в това няма нищо наказуемо“<sup>65</sup>.

В това изказване на Антонина Желязкова има няколко важни неща. *Първо*, тя казва „променят хората от традиционния ислям“, ислямът който се изповядва в България. *Второто*, е „да се отклоняват от някои ритуали и дейности“. И какво става? Тя самата го казва, цели се да се откажат българите мюсюлмани от „някои ритуали и дейности“, т.е формираните във времето български културни традиции, като променят традиционния ислям. Но това е *третото*, с което се цели промяната на традиционните взаимоотношения и съжителство между българите мюсюлмани и българите християни. Това става, като мюсюлманите „ги вкарат в някакъв тип „ортодоксални“ догми и ислям“. Това е една от формите и методите, прилагани по един много добре школуван мек изказ, чрез които се прикриват целите и стремежите на ухабистката идеология, на нейните екстремистки идеи, цели и стремежи на версията за насилническата борба

с неверниците. Може Антонина Желязкова, подкрепяна от Красимир Кънчев – *Български хелзинкски комитет* и компания, да си твърдят, че в „това няма нищо наказуемо“, но дали е така? Дали няма наказуемост, и трябва ли да няма наказуемост, когато се посяга върху културната и историческа същност на българската нация? По-скоро с тези, чрез тях и подобни на тях неправителствени организации се упражнява многопосочен натиск върху независимия български съд и ДАНС. В натиска към българските институции, Саид Мутлу (а и другите подсъдими), за избягване отговорност и стремежи да се оневинява, експлоатира неуместно и предизборната ситуация в България. В този натиск се включва и рупорът на *мултикултурната идеология* – Ройтерс, благосклонно тиражирайки неговите тези и изказвания как България била тормозила мюсюлманите си<sup>66</sup>.

И така, въпросът пак опира до *културата* и „спора“ на *мултикултурната идеология* с тази за *единната култура*. Посяга се върху формираната във времето, уникална по своята същност култура на българската нация. Всичко това пряко кореспондира както с националната сигурност на България, така и с международната сигурност. „Културното влияние не се постига с чисто военни или политически средства. То не може да се декларира с правни норми. За постигане на една и съща цел в областта на международните отношения и външната политика може да се действа в различните сфери на отношенията едновременно. Средствата и начините в различните сфери могат да се съчетават в различни съотношения, но те винаги остават специфични за всяка сфера. При това понякога икономическото проникване може да се окаже много по-ефективно от могъществото на военната окупация. Разрушаването на националното съзнание на един народ под формата на културна инвазия може да бъде много по-трайно и трагично от всяко икономическо, политическо или военно проникване в неговата страна“<sup>67</sup>. Тъй че националната сигурност на България днес е застрашена, както от неизгодното за България икономическо проникване, така и от перфидната и многопосочна културна инвазия, ерозираща българската идентичност.

България, защитавайки уникалността на своята култура, ще съдейства и за защита уникалността на европейската култура, ядрото на Западната цивилизация. Така стигнахме до **другия**, противоположния **процес**. *Това е изясняване, утвърждаване и отстояване на българската национална идентичност*. Българската национална идентичност следва да я разглеждаме през призмата на отношението ни към Западната цивилизация, чието ядро е Европа. Как възприемаме Западната цивилизация? Като универсална, чиято универсалност да се налага на света от САЩ с политиката

на *мултикултурализма*, с всичките произтичащи от това опасности за днешния свят. Или като уникална, която уникалност да браним и отстояваме във взаимоотношенията си с другите цивилизации. *Това изисква и политически действия за развитие и защита уникалността на Западната цивилизация.* Затова осъзнаването на българската национална идентичност минава през историческото разкриване, развитие, отстояване и защита *уникалността на българската нация.*

## В заключение

Ще направя няколко основни извода, с които искам да провокирам мисли и действия в това направление.

*Първо.* Според мен, *Българското Възраждане* не е приключило. Изхождайки от историческия си опит, следва да продължим да разкриваме и осъзнаваме определени исторически истини от българската история. Това е най-важното условие за *Новото Българско Възраждане*, в началото на третото хилядолетие след Христа. Сериозната историческа наука, разкривайки миналото, такова каквото е било, борава с различни носители на информация. Тези историческите извори са от различно естество най-вече документални. „Традиционната историография – поне българската историография до този момент – е прекалено фиксирана върху документа, дори бих казал, че има фетишизация на документа, което е много характерно за позитивисткото направление в хуманитаристиката, и то за позитивизма на XIX век“<sup>68</sup>. Това изявление може и да се подмине, но когато е направено от завеждащ катедра *История на България в Софийския университет*, не може да се подмине. Фиксирането върху носителите на информация върху миналото е необходимото условие за неговото разкриване. Но и към тях, включително и към документите като основни носители на такава информация, следва да се подхожда внимателно, отчитайки степента на тяхната достоверност. Но дали това има предвид Михаил Груев? Естествено, че не. За него фиксирането върху документа „в съвременното общество, в което процесите на модернизация и глобализация протичат толкова активно, че дори не сме в състояние да рефлектираме върху този факт, такъв тип знание изглежда остаряло и архаично. Това беше и моето основание да се насоча методологически към полето на историческата антропология, още повече че в България то беше, така да се каже, незаето“<sup>69</sup>. В тази мисъл на Михаил Груев има два момента. Първо, за него знанието, изградено върху информацията, съдържаша се в документите, е

„остаряло и архаично“, не че той е склонен, когато е „притиснат“ от обстоятелствата, „въобще да игнорира документа и да стъпи върху него“. За мен е безспорно, че той се стреми да омаловажава документа. Тогава какво има предвид? Така идваме до второ, за *историческата антропология* и подхода към нея. Несъмнено е, че „Във всеки случай микроисторията е едно от лицата на историческата антропология“<sup>70</sup>. Но ако при осмисляне на процесите и тенденциите, разкривани от микроисторията, не се отчитат процесите и тенденциите на макроисторията, тогава се получава селектиране и редуциране на историята, т.е. получава се изкривена, нереална, фалшива историческа картина. Тук няма как да се спирам на вижданията на Михаил Груев за *различните методологии* и отделните *исторически школи*. Може той да ме обвини, че моето мислене е „остаряло и архаично“, но за мен основното, главното за всички „методологии“ и „школи“ следва да бъде търсенето и разкриването на историческата истина. Неслучайно по-горе посочих, че в книгата си *„Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции, последици* Михаил Груев и Алексей Калъонски извършват селектиране и оттам редуциране на самата история. Този си подход към Възродителния процес те прилагат и при анализирани политическите практики на българските власти и институции преди 09.09.1944 г., но и след това, когато БКП е на власт. Освен това, вместо документи, те извършват фетишизиране на теренни проучвания. Де да беше само това! Какво повече бих могъл да кажа за тези автори и компания? Хегел е напълно приложим за техния профил: „Яденето и пиенето минават за по-разбираемо занимание, отколкото мисленето и схващането на нещата в техните понятия“.

*Второ.* Въпросът е за българската нация и национална идентичност. И за в бъдеще, независимо от развитие и изповядване на общи икономически и политически форми на организация, нацията ще си остане централен полюс за идентификация. Ние не бива да търсим отговор на този въпрос в многото и най-различни, било на запад или на изток, истории и теории по въпроса. Трябва да ги **отчитаме**, но **преди всичко да изхождаме** от хилядолетната българска история. *Новото Българско Възраждане* е призвано да доразкрие историческите корени на българската нация и национална идентичност и да подпомогне българите за тяхното осъзнаване и възприемане, чрез преодоляване и на религиозното разделение и дезинтеграция на българската нация. Дали е случайна или не инерцията на това разделение, е друг въпрос. Но тя е много силна, включително и в някои научни (отделен въпрос доколко са научни) публикации. В тях всички български граждани, които изповядват исляма, или произли-

зат от тази религиозна част от населението у нас, ги класифицират като турци. На подобни изследвания съм отделил място в книгата си *Апостолът ни завеща...* и тук няма да се спирам. Подобен подход е налице и в писанията на проф. д-р Петър Славейков от СУ, включени в наскоро излязлата книга *Етническите деформации*. За въпросния професор всички мюсюлмани са турци. В „научното му изследване“ не се допуска да има българи мюсюлмани. Не само това, но според него „днес 1,6 % (12 000) от турците в България принадлежат към християнската религия“<sup>71</sup>. Нямаме възможност да разглеждаме какво разбира под „турци“ въпросният професор, а да видим какви са тези 1,6%. „Турци“ ли са, или гагаузи? Според проф. Славейков може да има турци християни, но не и българи мюсюлмани. Съставител и научен редактор на книгата е проф. Петър Иванов. Подобни писания от български историци не са малко. Тук нямам възможност да се спирам по-подробно на тях, където се преплитат истини с неистини. Акцентът е върху процесите в Родопите, затова ще се спра на нещо важно, на пръв поглед безобидно. Да вземем един цитат от писание на проф. Валери Стоянов, според когото: „...наблюдават се процеси на ориентиране на българомохамедани към турската етнорелигиозна общност...“<sup>72</sup>. При разглеждането му да тръгнем отзад напред. „Общност“ си е общност, но дали е така с „етнорелигиозна“. Казахме, че вървим отзад напред, и да разделим тази дума на двете ѝ съставни части – „религиозна“ и след това „етно(с)“. От „общност“ се върви към „религиозна“ и на основата на религията се „създава“ „етнос“ и става „етнорелигиозна общност“. И каква е тази „етнорелигиозна общност“? Според проф. Стоянов това е „турската етнорелигиозна общност“. Значи турската общност се изгражда на етнорелигиозна основа. И кой се „ориентира“, какви са тези „процеси на ориентиране“? Това са „процеси на ориентиране на българомохамедани към турска етнорелигиозна общност“? И така стигнахме до „българомохамедани“, дума която е неточна, а би трябвало да е българи мохамедани. В случая не произнасянето на думата, а друго е по-важното. Това са „процесите на ориентиране“ и идентифицирането на силите, влияещи на тези процеси, или процес, който проф. Стоянов го характеризира, малко преди посочения цитат, като *еволуционен(?)*. Но дали е еволюционен? Така му изнася и на този професор, и няма да си признае защо му така „изнася“, по посочените погоре причини да класифицира процеса на потурчване на българите мюсюлмани и мохамедани като еволюционен. И това на пръв поглед „безобидно“ възприемане, тръгнало от историци, че може да има *етнос на религиозна основа*, се подема от бамбашка политици и от журналисти. Така се поддържа и развива процесът за турчеенето на

българите мюсюлмани, за подобни процеси сред българите мохамедани, за дезинтеграция на българската нация на религиозна основа.

Питам, всичко това случайно ли е? Опитях се да покажа, че това не е случайно. Отворят ли се изследвания, свързани с тази проблематика, примерно и на западни изследователи, там може да се намерят не само проучвания за българите мюсюлмани, но и за ислямизационните процеси в Османската империя.

Трябва да се има предвид, че „народът – според Айвър Дженингс – не може да решава, докато някой не реши кои са народът“<sup>673</sup>, и при това, решението да се взима, като се отчита историческата истина. Кой е този някой? Естествено, че този някой е който ръководи народа, т.е. управниците. Президентът Росен Плевнелиев на 22 ноември 2012 г. в речта си към Атлантическия клуб говори за *Актуални проблеми и приоритети в системата за национална сигурност на Република България*. Това е важно явление от българския политически живот, вече историческа реалност. Той структурира словото си в четири подтеми, имащи решаващо значение за бъдещето развитие и просперитет на България, а именно: *интеграция, технологии, ресурси и демография*. Бих казал, че добре прозвуча словото му, но има едно голямо „НО“. Той пропусна главното за националната сигурност на България, а именно темата, бих казал *магистралата* на: *Образованието, Науката, Културата и Духовността*. На зададени въпроси от представители на научни институти и структури той не бе конкретен и се придържаше към тангентата на проблематиката. Несъмнено в областта на професионалното му образование се вижда че тежи, но той е президент на България. Като държавен глава той е длъжен да знае българската история, и то не как да е, но също и проблемите на тази *магистрала*. *Образованието, Науката, Културата и Духовността* е канавата, основната, главната линия, *магистралата* за движение и развитие на българската нация. Именно тази „*магистрала*“, а не коя да е друга, се нуждае от спешно реконструиране, проектиране и изграждане.

Тъй че националната сигурност на България днес е застрашена, както от неизгодното за България икономическо проникване, така и от перфидна многопосочна културна инвазия, ерозираща българската идентичност. Не бива да се подценява опасността за българската националната сигурност от китайската икономическа и все още не ясно изразената културна експанзия на Балканите. Китайската икономическа политика е производна от китайската вътрешна политика и както посочихме по-горе, тя е социално ориентирана. Опасностите са преди всичко от културната експанзия. Затова трябва добро образование, развитие на науката и познаване на историята, и то не само

на най-близката, а и по-древната. Само така може да се развива динамично икономическото сътрудничество и да се парира културна експанзия. Но изниква с нова сила българският демографски проблем.

Много по-опасна за българската идентичност, за бъдещето на България, а и за Западната цивилизация, е американският неолиберален икономически подход и налаганата от САЩ мултикултурна идеология. Погледне ли се в миналото, може да се види, че никоя цивилизация или империя не е загинала от удари, идващи отвън, а от ударите вътре в самата нея. Западната цивилизация днес е пред угрозата, идваща от американската политика за налагане и възприемане на Западната цивилизация като универсална. Това затруднява страните и Западната цивилизация като цяло да видят опасностите и да се обединят, за да съхранят нейната уникалност пред лицето на предизвикателствата на незападните общества.

За българските условия ще се върнем за малко към неолиберализма и мултикултурната идеология, за да ги погледнем от страна на „магистралата“, т.е. на *Образованието, Науката, Културата и Духовността*, която се недооценя или се пропуска от днешните управници на България. Писателят Александър Хемон, роден в Сараево, но установил се да живее и работи в Чикаго, посочва, че: „Американската литература действа в пазарно ориентирана култура, където ценността се измерва преди всичко с пазарния успех, така че тя е освободена от директен идеологически натиск, но в същото време заради това културната стойност е снижена“<sup>74</sup>. Това в пълна сила важи и за българските условия. Може да няма директен натиск, но индиректния натиск го има, който е по-трудно уловим, много е по-силен и опасен, бих казал, той е тотален. Това се отразява върху българското образование, наука, култура, върху българската духовност. Отразява се върху качествата на тези, които управляват държавата, върху децата и младежите, върху качеството на човешкия потенциал.

Примерно, не мога да се съглася с казаното от министър Вежди Рашидов в разговор с Бойко Василев в „Панорама“ на БНТ на 14.12.2012 г.: „Да, цялото изкуство е комерсиално. Изкуството е професия, то не е хоби“. Това не е добре! Не мога да приема че изкуството следва да е комерсиално. Изкуството не бива да е комерсиално, но го направиха (или искат да го направят) такова. Че не е хоби, е вярно, но то едва ли е и на първо място професия. То е преди всичко призвание, израз на духовност и след това може да е професия. Според министъра на културата: „Сцената на един театър това е магазинът, откъдето продаваме един духовен продукт. Всичко е пазар“. Това вече е много лошо! Дори когато Бойко Василев напомня, че „има и



други, надпазарни ценности“, Вежди Рашидов е категоричен: „Всичко е пазар“. Това вече е трагично!!

За спасението на България и българите са нужни управници, които да изведат на първо място ключовата дума – *Образование*. И президентът Росен Плевнелиев, в споменатото по-горе слово, ако бе започнал (или би могъл да започне) с *образованието*, то и виждането за цялата *система за национална сигурност на Република България* би получило по-друг смисъл и съдържание.

*Трето*. Българи мюсюлмани на Балканите има не само в рамките на българската държава, в съседните ни държави, а и в Албания, и в Косово. Те също са подложени на денационализация, асимилация и потурчване. Характерен е случаят с българите мохамедани от Западна Тракия, за откъсването им от българската нация чрез „създаване“ от гърците на някаква си помашка нация. Тези българи мохамедани се нуждаят от адекватна българска политика, но такава политика няма. За разлика от това има „проучвания“ и „писания“ на български „учени“ за създаване на помашка нация и у нас.

Подобни публикации през последните две десетилетия не са изолирани случаи в българската историография. Общото за тези публикации е, че в тях се преплитат *истини с неистини*. Но това „преплитане“ не е случайно, то се вгражда в преследването на определени цели. Друг път ще се спра по-подробно на авторите и на техните публикации.

Да се върнем на казаното от Зия Гьокалп, че: „Днес помаците говорят български, но са турци и утре под влиянието на исляма ще научат турски и ще забравят днешния си език“. Въпросът е, защо и български учени прокарват перфидната турска политика за допотурчване на българите мюсюлмани и за потурчване на българите мохамедани. Може да се каже, че се получава един „научен“ буламач. Ако си го позволим, това ще е несериозно, понеже не е случайно. Едни историци е възможно да го вършат, без да го осъзнават, а други – съзнателно да прокарват лъжливи исторически концепции, под формата на „другата история“.

След приключване на конференцията „100 години Балканска война – 100 години свобода за Родопите“ в Смолян на 16 октомври 2012 г. зададох въпрос на Михаил Груев: „Какво е становището на вашата катедра в СУ за книгата на Джъстин Маккарти *Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани (1821-1922)*“. Той ми отговаря: „Нямаме становище“. Задавам му втори въпрос: „Какво ви е мнението за предговора към книгата от Веселин Ангелов“. Той ми отговаря: „Всеки има право да изразява каквото си мнение иска“. Да, всеки може да изразява мнението си, но когато

то е в разрез с историческата истина и обслужва политически цели, не е добре да се подминава. Неслучайно се спрях по-горе на някои страни от изследванията на Михаил Груев. Освен това книгата на Джъстин Маккарти е издадена от издателството на СУ. Според мен, това никак не е добре. Още няма официална и аргументирана научна позиция от българската историческа мисъл както за книгата, така и за предговора към нея. В книгата си *Апостолът ни завеща* ... аз не можех да подмина това „творение“ на Джъстин Маккарти и накратко изразих становището си за нея<sup>75</sup>. След книгата на Джъстин Маккарти се появиха поредица публикации в нейния дух, бълващи фалшиви и преднамерени исторически концепции. Плодотворни са и български автори, мултиплициращи фалшификатите на Маккарти, безрамно и безпардонно преплитане на злостни неистини и клевети с определени истини. Най-новото такова „творение“ е на *Европейския институт – помак* в Смолян с автор Исмен Реджепов. В годишнината, когато ние, българите, отбелязваме, освен *100 години от Балканската война* още една забележителна светла за нас 250-годишнина от нашата история, този институт с такова гръмко име са на друго мнение. За тях „Атонският монах Паисий Хилендарски написал най-съвършената си лъжовна книга *История Славянобългарска*, изпъстрена с чудовищно фантастична митология на несъществуващи царе и битки... И този свещен лъжец е канонизиран за светец от Българската православна църква, вместо да бъде анатемосан“<sup>76</sup>.

Цялата книга на Исмен Реджепов е изпълнена с подобни чудовищни лъжи и клевети. Прозира завоалираната злоба и враждебност към българите и всичко българско, но българската историческа мисъл все още мълчи. Не само за книгата на Джъстин Маккарти, но и за тази на Исмен Реджепов се чака мнението на българската историческа наука. От това ще се види и „кой, кой е“ от днешните български историци и на кой се „кланят“, на Клио или на Сатаната.

По-горе се спрях на въпроса за идеологията на *мултикултурализма*. Накратко показах как тази идеология е навлязла и навлиза в научната област. Но тя е формирана от научни среди и се налага и прокаква от тях в научната област. Целта на тази идеология е да обслужва политическата практика на определени субекти. В случая ни интересува Турция. Затова ще повтора, тя продължава да получава сериозна подкрепа от американската външна *мултикултурна* политика, като умело се възползва от нея, но без да я приема. Турция може във вътрешен план да не приема идеологията на *мултикултурализма*, но във външната си политика я използва, включително и във водената от нея психологическа война срещу България.

Турция, преследвайки неоимперските си цели, води добре пла-

нирана и изключително прецизирана политика. В тази политика се вписва и саботажът от ДПС за избиране на ген. Васил Делов за почетен гражданин на Кърджали. В турската политика перфидно се вгражда и психологическата война, която Турция води срещу България. Но тази политика застрашава не само уникалността на българската нация, но и уникалността на Западната цивилизация. Трябва да сме по-снизходителни, че не се отчита естеството на психологическата война и мястото ѝ в политиката срещу България. За това са необходими поне най-общи познания за приемите, за силите и средствата, за стратегията и тактиката при водене на психологическата война. Не че историците не могат да ги придобият, стига да имат желание. Но в работата си те са длъжни, те са призвани преди всичко да се придържат към истината, да търсят историческата истина.

Девизът на Франсис Бейкн „Знанието е сила“ е задължителен при разкриване на българското минало. Колкото по-безпристрастен и верен е погледът ни към миналото, толкова по-добре ще гледат очите ни към настоящето и бъдещето. Нищо добро не ни очаква от безпардонното изопачаване от някои историци на историческата истина. И „Иуда Искариот, отиде при първосвещениците и рече: какво ще ми дадете, та да ви Го предам? А те му предложиха тридесет сребърника“<sup>77</sup>. И днес отиват историци, други учени, журналисти, политици и питат какво ще им дадат. „Но ето, ръката на тогова, който Ме предава, е с Мене на трапезата; прочее, Син Човеческий отива, според както е определено; но горко на оня човек, чрез когото се предава“<sup>78</sup>. „Горко на оня човек“, било историк, журналист, политик или друг, „чрез когото се предава“ за „тридесет сребърника“ истината, историческата истина за българите.

По специфичен е въпросът с българите мюсюлмани, а и християни, намиращи се в Молдова, Бесарабия, и особено доста по на изток, в Руската федерация и в страните от ОНД. Дали е прав съвременният историк от Казан Фаргат Нурутдинов, казвайки, че: „У нас ислямът уби българското, у вас – православието!“ . Дали това българско е напълно заличено? Дали то наистина е убито или това е емоция, и тъга по нещо, което е на път да изчезне, или по-скоро, да възкръсне за нов живот? Не се ли завръща Тангра, за да освети пътя на българите? Нейните светилища са още живи при българите, наричани татари в Казанска губерния или Татарска република. Завръща ли се тангризмът със своя универсалистки характер сред българите, или той не ни е напуснал? Дали в това не се крие особеното в нас, българите, където славянското на всяка крачка се преплита с неславянското? Прекъсната ли е, или по-скоро не, невидимата връзка на българите с Центъра на света, намиращ се в Тяншан, в района на седемхилядни-

ка връх Кан Тангра, наричан и днес от местното население *Върхът на българите*?

Дали тази невидима връзка не подтиква президента на Българския национален конгрес Г. Халил в Казан да заяви, че „Дунавска България е длъжна да изпълни ролята си да обедини всички български народи в света (из руските народи към тях се отнасят още балкари, карачаевци, чуваша и башкири)<sup>479</sup>“.

*Четвърто.* За изучаването на исляма, за обучението на български младежи за нуждите на мюсюлманското вероизповедание у нас. Още през 2009 г. изказах мнение, че това е логично да стане в българско учебно заведение, като например СУ, където е и *Богословският факултет* (преди да стане факултет функционираше като Духовна академия), където немалка час от младежите поемат пътя на духовници. Не че няма *Висш ислямски институт (ВИИ)* в София, но досегашната му кратка история показва неблагоприятното влияние върху него на задгранични центрове. Досега не съм чул да има ответно становище. По-скоро продължава подмолно да се работи за изграждане на Ислямски център в София. Като не става в София, не може ли в Смолян да има подобен факултет, като филиал на някой университет за подготовка на младежи за ислямски духовници? Въпросът е, да се изучават ислямът и историята на българския ислям в реномирано българско висше учебно заведение и да не се допуска външна намеса.

*Пето.* Интересна тенденция се формира сред населението в някои западни страни, включително в Германия и Англия. Населението, без да се отказва от християнството (католицизъм или протестантство), обръща поглед към дохристиянски традиции, обичаи. Антъни Смит, като разглежда атрибутите на етническата общност, посочва, че „споделените исторически спомени може да приемат формата на мит“. Като разглежда обвързването между семейството и нацията, той вижда появата им отново и в националистическите митологии. Той обобщава, „че този етнически атрибут продължава да заема централно място. Без подобни митове за произход би било трудно да се настоява, че отделното *ethnie* оцелява през вековете. Смесът на въпроса „Откъде идваме?“ е централен при определяне на това „кои сме ние“<sup>480</sup>. *Новото Българско Възраждане* е призвано да осветлява пътя на българите, от запад, от Причерноморието, вървейки на изток, и след хилядолетия обратно на запад. Да обичаме и пазим земята си, да знаем „кои сме ние“, религиите да не ни разделят и преди всичко да сме българи. Но при днешната българска действителност този процес не може да тръгне само отдолу, от хората. Но и тогава са нужни хора между хората. Ние си имаме много ценен

български опит, опита на Светослав Духовников и неговите сподвижници. Не случайно говорих по-горе за тангризма, а по-широко за него съм писал в книгата си „Апостолът ни завеща ...“.

*Шесто.* Въпросът е за приемствеността на единния бог Тангра – първият научен светоглед и тангризма от **Орфей** и **орфизма**, дал на хората по нашите земи вяра в единния Бог, много преди появата на приетите днес за единствени монотеистични религии – *юдаизъм, християнство и ислям.*

*Седмо. Новото Българско Възраждане* следва да започне с до-разкриване корените на българската национална идентичност, на определени исторически истини и тяхното осъзнаване; да показва историческото развитие, културното наследство и световната цивилизаторската роля на българите. Знанието за нашето велико минало ще ни помогне да устоим на днешното бурно време и на неговите предизвикателства. Ще ни помогне да се *въздигнем* и *възродим* като народ и нация, обединени в борбата за един по-справедлив и социално устроен свят.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Г. В. Ф. Хегел. Науката логика. Първа част. Обективна логика. С., 1966, с. 331.

<sup>2</sup> Г. В. Ф. Хегел. История на философията. т.1. С., 1982, с.109.

<sup>3</sup> Р. Каплан. Политиката на война. С., 2002, с. 142.

<sup>4</sup> Б. Л. Харт. История на Втората световна война. С., 2005, с. 12.

<sup>5</sup> По-подробно вж.: Д. Йончев. Апостолът ни завеща..., С., 2012, 344-371.

<sup>6</sup> Н. Бояджиева. История на международните отношения (XVII–XX в.) Исторически и правни аспекти. С., 2002, с. 206.

<sup>7</sup> Р. Каплан. Политиката на война..., с. 128.

<sup>8</sup> Р. Каплан. Десять правил борьбы за мировое лидерство. 28.09.2003. www.centrasia.ru

<sup>9</sup> Р. Каплан. Политиката на война... , с. 143.

<sup>10</sup> Пак там.

<sup>11</sup> Пак там, с. 144.

<sup>12</sup> Пак там, с. 145.

<sup>13</sup> С. Хънтингтъм. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. С., 2005, с. 21.

<sup>14</sup> Ал. Дудчак. Китай срещу САЩ: два подхода в битката за ресурси. 30.06.2012. Авторът е преподавател в Киевския национален търговско-икономически университет, Украйна Copyright © 2010 Българско геополитическо дружество All Rights Reserved.

<sup>15</sup> Пак там.

<sup>16</sup> Пак там.

<sup>17</sup> По-подробно вж.: Д. Йончев. Апостолът ни завеща..., 394-395.

<sup>18</sup> С. Хънтингтъм. Сблъсъкът на цивилизациите..., с. 21.

<sup>19</sup> По подробно вж.: Д. Йончев. Апостолът ни завеща..., 372-375, 389-395.

<sup>20</sup> С. Хънтингтъм. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването..., 443, с.444.

<sup>21</sup> С. Хънтингтъм. Кои сме ние? Предизвикателствата пред националната идентичност на Америка. С., 2005, 22-23.

<sup>22</sup> Пак там, с. 26.

<sup>23</sup> Пак там, с. 205.

<sup>24</sup> Пак там, с. 33.

<sup>25</sup> Пак там, с. 35.

<sup>26</sup> Пак там, с. 205. По-подробно вж.: с. 202-227.

<sup>27</sup> Пак там, с. 22-23.

<sup>28</sup> Пак там, с. 177.

<sup>29</sup> **К. Маркс, Фр. Енгелс.** Избрани произведения. Том II. С., 1951, с. 450.

<sup>30</sup> За тях по-подробно вж.: **Д. Йончев.** Апостолът ни завеща..., 267-271.

<sup>31</sup> По-подробно вж.: **Д. Йончев.** Апостолът ни завеща..., 86-88.

<sup>32</sup> **К. Маркс, Фр. Енгелс.** Избрани произведения. Том II ..., с.451.

<sup>33</sup> За интегралния подход по-подробно вж.: **Д. Йончев.** Апостолът ни завеща..., 341-343.

<sup>34</sup> По-подробно за европейската идея вж.: **О. Загоров.** Българската национална идея. (Актуални проблеми). С., 1994, 51-57. Освен цитираната, още ползвана литература от същия автор: Възродителният процес (Теза. Антитеза. Отрицание на отрицанието.). С., 1993; Модерният национализъм. Европейски модел. Тенденции на развитие. С., 1995; **Т. Загорова, О. Загоров.** Възпитание в толерантност (Чрез любовта към България да обикнеш света). С., 1998; **О. Загоров.** Духът. Философски размишления. С., 1995; **О. Загоров, Н. Йорданов.** Хуманистичната цивилизация (Вечните изкушения на духа). С., 1999; **О. Загоров, Н. Йорданов.** Тероризмът. Психология, идеология, политика. С., 2007; **О. Загоров.** България в Европа на нациите. С., 2009; **О. Загоров.** Духовната криза, С., 2010; **О. Загоров.** Европа и славянският свят. С., 2011.

<sup>35</sup> **Д. Спасов.** Философия и социология за XXI век. Избрани студии. С., 2007, с.340.

<sup>36</sup> **В. Проданов.** Насилието в модерната епоха. С., 2003, с. 439.

<sup>37</sup> **Д. Спасов.** Философия и социология за..., с. 341.

<sup>38</sup> Пак там.

<sup>39</sup> В-к. Пари /САЩ/ финанси. 30.08.2012 г.

<sup>40</sup> **Д. Спасов.** Философия и социология за..., с. 341.

<sup>41</sup> **Г. Димитров.** Настъплението на фашизма и задачите на Комунистическия интернационал в борбата за единството на работническата класа. Доклад пред VII световен конгрес на Комунистическия интернационал, 2 август 1935 година. В: Избрани произведения. Том V. С., 1972 г., с. 14.

<sup>42</sup> Пак там, с. 8.

<sup>43</sup> Пак там, с.12.

<sup>44</sup> Пак там, с. 7.

<sup>45</sup> Източник: БГНЕС. *Vesti.bg* – Барозу: Европейците нямат нужда от уроци по демокрация. 18.06.2012.

<sup>46</sup> **Й. Йорданов.** Дума, брой 96 от 25 април 1995 г.

<sup>47</sup> По-подробно вж.: **О. Загоров.** Критика на пантюркизма. С., 1988, 173-174. Тази книга е изключително полезна. Независимо от някои идеологеми, присъщи на времето, през което е писана, книгата е актуална и днес. С анализа на ползваните и цитирани турски източници тя ще си остане такава и за в бъдеще.

<sup>48</sup> Пак там.

<sup>49</sup> *Дружба „Родина“.* Кратка извадка от сборник с документи Дружба „Родина“ (1937-1947) – Спомени за бъдещето. Българска вечност, 12-13.

<sup>50</sup> Цит. по **О. Загоров.** Критика на пантюркизма. С., 1988, с. 175.

<sup>51</sup> **Фр. Фукуяма.** Краят на историята и последният човек. С., 2006, с.19.

<sup>52</sup> Пак там, с. 18.

<sup>53</sup> **О. Загоров.** Критика на пантюркизма. С., 1988, с. 76.

<sup>54</sup> По-подробно вж.: **Д. Йончев.** Апостолът ни завеща..., С., 2011, 386-387.

<sup>55</sup> **А. Смит.** Национална идентичност. С., 2000, 141-142.

<sup>56</sup> **О. Загоров.** Българската национална идея..., с. 52.

<sup>57</sup> **С. Хътингтъм.** Кои сме ние? Предизвикателствата пред националната идентичност на Америка. С., 2005, 22-23.

<sup>58</sup> **В. Проданов.** Теория на българския преход. С., 2012, с. 531.

<sup>59</sup> Пак там, с. 532.

<sup>60</sup> **Д. Драганов.** Спомени за прехода. С., 2012, с. 209. Тук *Драгомир Драганов* говори за партийните нотабили къде, кога и как решават кой да оглави БСП. Но тези партийни нотабили са по същество „гръбнакът“ на вътрешните *нотабили*. Но тези *вътрешни* са *вътрешни*, защото добре слушкат *външните*. Професорът си „спомня“ и посочва три имена. Добре ще е професорът да си „спомни“ и другите *нотабили*, които са присъствали, или му е още рано да си ги „спомни“?!

<sup>61</sup> По-подробно вж.: **Д. Йончев.** Апостолът ни завеща ..., 288-311.

<sup>62</sup> **Д. Горчева.** Интервю с Михаил Иванов: За „Възродителния процес“ и съпротивата срещу него трябва да пише в учебниците. Електронно списание *LiterNet*, 21.12.2009, №12.

<sup>63</sup> Цит. по: **Д. Иванова.** Кой има право да си спомня Людмила Живкова? – *Култура*, бр. 38, 9 ноември 2012 г.

<sup>64</sup> **М. Груев, Ал. Кальонски.** „Възродителният процес“. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици. С., 2008, с. 12.

<sup>65</sup> **А. Желязкова.** DW. DE. България. Връща ли се българското „време разделно“?

<sup>66</sup> *Vesti.bg.* България/Общество/Медии. Ройтерс: България тормози мюсюлманите си. 27.11.2012.

<sup>67</sup> **Г. Стефанов.** Международната сигурност. С., 1997, с. 14.

<sup>68</sup> **М. Груев.** *kultura.bg*, Историята днес (7), 10.11.2012. С Михаил Груев разговаря Димитрина Чернева.

<sup>69</sup> Пак там.

<sup>70</sup> Пак там.

<sup>71</sup> **П. Славейков.** Етнодемографска характеристика на българското население В: Етническите деформации. Съставител и научен редактор проф. д-р *Петър Иванов*. Русе, 2011, 59-60.

<sup>72</sup> **В. Стоянов.** Етнонимът „Българи“ За българо-тюрските смещения. С., 1997, 57-58.

<sup>73</sup> Цит. по **С. Хънтингтън.** Кой сме ние?..., с. 33.

<sup>74</sup> Разговор с писателя **Александър Хемон**. След четенето..., *Култура*, бр. 38, 9 ноември 2012 г. с. 12.

<sup>75</sup> Вж.: **Д. Йончев.** Апостолът ни завеща ..., 52-56.

<sup>76</sup> **И. Реджепов.** Балканските войни в Родопите 1912-1913. См., 2012, с. 109.

<sup>77</sup> *От Матей.* Свето евангелие, гл. 26:14-15.

<sup>78</sup> *От Лука.* Свето евангелие, гл. 22: 21-22.

<sup>79</sup> По-подробно вж.: **Д. Йончев.** Апостолът ни завеща ..., 305-307.

<sup>80</sup> **А.Смит.** Национална идентичност ..., 36-37.



# ТРАКИЯ – НЯКОИ АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА РЕГИОНАЛНАТА ИКОНОМИКА

(Тезиси)

ДОНЧО КОНАКЧИЕВ

Традиционно в България Тракия се разглежда като географски район със свое специфично историко-политическо и културно развитие. Поради това в преобладаващите случаи вниманието на анализаторите е насочено към този кръг процеси. Проблемите на икономическото развитие на региона остават на по-заден план, а обективно те са основа и на културното, и на политико-историческото, и на демографското развитие. Поради това бих искал да привлека вниманието именно върху някои актуални проблеми на регионалното икономическо развитие в Тракия в условията на евроинтеграция на България в началото на ХХІ век.

► *Териториален обхват и диференциации.* Възприетият териториален обхват на Тракия в България включва девет административни области: Бургас, Сливен, Ямбол, Стара Загора, Хасково, Пловдив, Кърджали, Пазарджик и Смолян.

Тракия е голям район за мащабите на България със силно изразени регионални диференциации – по заетост, доходи, състояние на природната среда, предлагане на публични услуги и дори по ниво на пресътъпност. Исторически, отделните части на Тракия никога не са били с еднакво високо ниво на развитието на икономиката, като и днес е така.

Това се дължи както на количествени и качествени различия на наличния ресурсен потенциал (природни ресурси, трудови ресурси, финансов и материално-веществен капитал, мениджмънт), така и на определени историко-политически причини и на специфика в традициите и бита на населението. Значително изоставане в икономическото развитие има преди всичко в районите по южната държавна граница. Съществените диференциации са преди всичко по линията на възрастовата структура на населението, заетостта на трудовите ресурси, производителността на труда, доходите на населението, нивото на цените на потребителските стоки и други.

Депресивните райони с доминиращо отрицателни характеристики са склонни към формиране на локални кризисни цикли, които

по спирала задълбочават регионалните диспропорции, стимулират негативна миграция и водят до ниска степен на използването на наличните ресурси.

► *Политика до 1990 г.* В периода до 1990 г., в условията на централизирано планово управление на икономиката, се полагаха системни грижи за стимулиране на изоставащите райони в страната, в т.ч. и в Тракия (1: с. 124 и сл.). Трябва да се посочи, че ефективността на тези мероприятия беше различна, но като цяло положителният ефект е безспорно доказан. Сред първите разработки са за развитието на Родопския минен басейн (50-те години на XX в.) и за Енергийния комплекс „Марица – изток“ (60-те години). По-късно се съставят и реализират и други териториално ориентирани конкретни планови разработки, регламентирани нормативно с постановления на Министерския съвет, по-значими от които са следните:

– ПМС № 31 от 1968 г. за по-нататъшно социално-икономическо и културно развитие на Смолянски окръг;

– ПМС № 13 от 1970 г. за развитието на няколко окръга в страната, сред които е и окръг Кърджали;

– ПМС № 22 от 1982 г. за ускорено развитие на селищните системи от IV и V функционален тип, от граничните райони и от Странджанско-Сакарския край до 1990 г. (показало ниска ефективност, поради което е прието следващото ПМС № 60 от 1984 г.);

– ПМС № 60 от 1984 г. за ускорено развитие на Странджанско-Сакарския край и района на Ивайловград до 1990 г.;

– ПМС № 31 от 1988 г. за развитие на населените места, разположени по южната и западната граница на България.

Проблематиката на Тракия намира своето място и в разработки с национален териториален обхват:

– Генерален план за териториално развитие на НР България (1974 г.);

– Единен териториално устройствен план на НР България (края на 70-те години на XX в.);

– Генерална схема за териториално разположение на производителните сили в НР България (началото на 80-те години).

Тези разработки се използваха като основа за конкретни решения за развитието на регионите при работата на функционалните министерства (Държавен комитет за планиране, по-късно Министерство на икономиката и планирането, Министерство на финансите, Държавен комитет за наука и технически прогрес, Комитет по труда и др.) и на отрасловите министерства и други ведомства. Такъв подход е напълно в унисон със сегашната политика на Европейския съюз (ЕС), където се предвижда постановките на регионалната политика

да бъдат основа при развитието на производствените отрасли и обслужващите дейности.

► *Политика след 1990 г.* За съжаление, след промените от 1990 г. и особено след ликвидирането на Министерството на икономиката и планирането през 1991 г. такива разработки не се правят и такава политика реално няма. Плановите разработки в изпълнение на Законите за регионално развитие от 1999 г., от 2004 г. и от 2008 г. (2) третират територията на Тракия, но в тях доминират целите и постановките на регионалната политика на ЕС, докато националните проблеми и интереси в значителна степен са пренебрегнати. Основното предназначение на тези разработки е да създадат предпоставки за успешно усвояване на структурните фондове на ЕС, което е необходимо, но не е достатъчно условие за решаване на проблемите на регионите в страната.

► *Съвременно състояние.* Днес необходимостта от провеждане на ефективна регионална икономическа политика общо за страната и конкретно за района на Тракия е особено актуална. В сравнение с предходния период до 1990 г. регионалните диспропорции придобиват критични стойности, територии с ценни ресурси се обезлюдяват, демографският срив е пощадил само районите на Пловдив и Бургас. При това негативните демографски процеси не се свеждат само да намаляване на числеността на населението поради отрицателен естествен прираст и отрицателно миграционно салдо, но и до влошаване на структурния му състав (възрастов, образователен, по заетост, по доходи и други). В основата на тези отрицателни демографски процеси е състоянието на реалната икономика. Потребността от провеждане на ефективна регионална икономическа политика се увеличава и от засиленото въздействие на факторите на глобализацията и евроинтеграцията.

► *Икономическо райониране.* Важно условие за разработването и реализацията на такава политика е наличието на подходящо райониране. Действащото в момента икономическо райониране, утвърдено със Закона за регионално развитие (2, гл. II.), не е добра основа за решаване на тази задача. Според него територията на Тракия е разделена между Югоизточния район (областите Бургас, Сливен, Стара Загора и Ямбол) и Южен централен район (Кърджали, Пазарджик, Пловдив, Смолян и Хасково). Разработките в тези райони са ориентирани преди всичко към създаване на предпоставки за усвояване на средствата от фондовете на Европейския съюз и преди всичко на Европейския фонд „Регионално развитие“. Предвидено е координацията между плановете разработки да се осъществява чрез Националната стратегия за регионално развитие, чието разработване е отговорност на Министерството на регионалното развитие и благоустройството. Приложението на тази система за изработване и реализация на регионална икономи-

ческа политика безспорно може да донесе много ползи за живеещото в Тракия население, но при нея локалните и национални проблеми в общия случай не са приоритетни, а доминират интересите на ЕС.

► *Административно-териториално деление.* Използването на системата на административно-териториалното деление на страната на области и общини (3) също се използва като основа за формиране на регионална политика. Това деление дава две предимства:

- наличие на институции на властта със съответна администрация, която да работи по проблемите;

- наличие на систематизирана информация, проучвания, планове и проектни разработки, които да се използват в процеса на работа.

Едновременно с това системата на административно-териториалното деление е и носител на съществени недостатъци в процеса на разработването и реализацията на регионалната икономическа политика:

- преди всичко значителна част от общините, около 1/3 в страната, а това се отнася и за Тракия, са малки по мащаб (население, територия, икономически потенциал, функционираща реална икономика) и не са в състояние да разработят и реализират ефективна политика, особено в условията на наличната прекомерна финансова централизация;

- отдавна, още от 80-те години на миналия век, е осъзнато, че териториалният обхват на областното деление не само не благоприятства, но често е пречка за ефективна регионална политика;

- липсва второ ниво на местно самоуправление, с наличието на което публичните услуги биха били по-добре разпределени по териториални нива за управление и финансиране (такава е доминиращата практика в ЕС).

► *Сдружаване на общините.* И все пак такава политика трябва да има. Една от възможните насоки за преодоляване на посочените трудности е формиране на сдружение на общините от района на Тракия. Сега в страната, в т.ч. и в Тракия, съществуват множество сдружения на общини – Черноморски, Родопски и други, които търсят решения на общите си проблеми. С формирането на общо Сдружение на общините от Тракия ще могат да се търсят и намерят ефективни координирани решения за целия регион на такива проблеми като:

- осигуряване на устойчив икономически растеж;

- преодоляване на изключително високите нива на териториални диференциации (по заетост, доходи, използваемост на фондовете, състояние на инфраструктурата и др.);

- преодоляване на демографския срив;

- развитие на инфраструктурните системи (техническа, социална, пазарна, производствена и др.);

- овладяване на някои прекомерно разраснали се форми на со-

циална патология (престъпност, скитничество, алкохолизъм, самоубийства и др.).

► *Икономически растеж.* Поради водещата роля на регионалния икономически растеж при решаването на другите проблеми следва да се потърсят и икономически оценят предимствата на района на Тракия. Такива предимства могат да се разкрият и използват по линията на природните ресурси, трудовите ресурси и изключително благоприятното местоположение на района.

Природните ресурси в своето болшинство са добре проучени. Необходимо е обаче да се направят актуални икономически оценки за ефективното им включване в стопански оборот. Безспорни са предимствата за развитие на селско стопанство и туризъм. Голямо богатство са и многобройните минерални извори, а също и горският фонд на редица места.

Наличието на нефторафинерия в района на Бургас дава възможности за развитие на териториално-производствен комплекс. В бъдеще следва да се търсят и други такива възможности чрез развитие на базисни производства на инвестиционни стоки, на предмети за дълготрайна употреба и други от т.нар. вторичен сектор на икономиката, характерен с относително по-висока добавена стойност и доходност.

По отношение на трудовите ресурси следва да се посочи, че ниската цена на труда дава предимства на района за развитие на ефективни производства и дейности, но ниското образователно и квалификационно ниво е сериозна пречка за висока производителност на труда във всички сектори, за развитие на производства от сектора на високите технологии и по-общо – за усвояване на съвременните постижения на научно-техническия прогрес.

Местоположението на Тракия дава големи и незаменими предимства за развитие на ефективни производства и дейности. Оттук преминават не просто европейски транспортни коридори, а трансконтинентални връзки на Европа с Близкия изток и Североизточна Африка, а оттам – и със Средния изток и през Индия – с Австралия. Използването на това предимство се базира, от една страна, на възможностите на огромния и бързо нарастващ азиатски потребителски пазар и от друга страна, на факта, че Европа е най-привлекателната туристическа дестинация в света.

► *Възможности на общините.* В ръцете на общинските ръководства са редица възможности за въздействие с цел осигуряване на икономически растеж преди всичко по линията на:

– създаването на благоприятен местен инвестиционен климат чрез: използване на икономическите инструменти от компетентност на местната власт (цени, такси и други), ефективно използване на

общинската собственост, противопоставяне на корупцията във всичките и форми и т.н.;

– създаването на благоприятен местен развоен климат за ускорено усвояване на съвременните постижения на научно-техническия прогрес – предоставяне на сгради или друг материално-веществен капитал на изследователски и експертни колективи, информационно осигуряване, благоприятна социалнопсихологическа среда и т.н.;

– по-голяма активност за използване на предимствата на трансграничното и транснационалното сътрудничество със страните от ЕС и с други подходящи партньори;

– структурна политика за повишаване на професионалната квалификация на кадрите;

– развитие на регионален маркетинг;

– инициативност към местния бизнес за поемане на социални отговорности предимно по развитието на техническата и социалната инфраструктура;

– разширяване на демократичността при подготовката и реализацията на решения за развитието на регионалната икономика.

► *Възможности за правителството.* Едновременно с това има и редица възможности, чрез които централната изпълнителна власт – правителството, може да въздейства за икономически подем на района. Някои по-основни са следните:

– усъвършенстване на районирането (икономическо и преди всичко административно) като база за разработване и реализация на регионална икономическа политика;

– усъвършенстване на националната техническа инфраструктура като предпоставка за реализация на ефективни междурайонни връзки (товаропотоци, пътникопотоци, информация);

– осигуряване на хармонизация на стимулите за регионален икономически растеж с изискванията за ефективни фискална и кредитно-парична политики;

– териториална координация за най-ефективно използване на природните ресурси (земя, вода, подземни богатства, гори и други);

– осигуряване на средства за геолого-проучвателни и други изследователски дейности за проучване и оценка на природните ресурси;

– държавно стимулиране и в някои случаи дори гарантиране реализацията на продукцията на базисните за Тракия производства;

– ефективно регулиране на монополно организирани производства и дейности и защита на конкуренцията;

– формиране на подходящи зони със специален икономически режим – за високи технологии, транзитни търговски, индустриални, експортни и други (1: с.183);

– противопоставяне на евентуални недопустими негативни последици от регионалния икономически растеж (в екологията, социалните структури, потискане на традиционни човешки ценности и други).

► *Преструктуриране на регионалната икономика.* Актуалната икономическа ситуация в Тракия, а и общо в България, извежда на преден план необходимостта от ефективно преструктуриране на регионалния производствен комплекс, вкл. и чрез формиране на териториално-производствени комплекси. В сегашното развитие на т.нар. териториални клъстърни е необходимо много по-голямо място да намерят връзките, свързаността, кооперирането на производства и дейности, като се съчетават големи, средни и малки предприятия. Преструктурирането има четири основни форми, които трябва да осигурят реализацията на предимствата на териториалната концентрация и специализация (4: с.179):

– стимулиране развитието на добре работещите фирми и организации;

– оздравяване на фирмите с добър потенциал и лоши финансови резултати;

– закриване на фирми като крайна мярка при липса на възможност за успешно оздравяване;

– привличане на инвестиции за създаване на мощности за нови конкурентоспособни производствени дейности.

Цялостното преструктуриране трябва да е на основата на усвояването на върховите постижения на научно-техническия прогрес, което би осигурило и необходимата конкурентоспособност на продукта. Това налага обвързаност на регионално ниво с развитието на научно-развойната дейност и с образованието.

► *Европейска регионална политика.* След приемането на България за член на ЕС от началото на 2007 г. силно влияние върху регионалното развитие в страната, в т.ч. и върху Тракия, оказва европейската регионална политика. Тя е базисна във функционирането на ЕС и фигурира от самото му създаване във всички основни негови документи.

Главните цели на тази политика са (1: с.221 и сл.):

– отчитане на регионалните проблеми при разработването на секторните политики;

– координация на регионалните политики на страните – членки на Съюза;

– финансова подкрепа за развитието на по-бедните райони;

– индустриално преструктуриране;

– противопоставяне на социалната изолация на индивидите.

Специфичен интерес за регионалното икономическо развитие на Тракия представлява финансирането на регионалната политика на Съюза. Основен инструмент на тази политика е Европейският фонд за



регионално развитие (ЕФРР). За България особено голямо значение имат и Европейският социален фонд (ЕСФ) и Фондът за сближаване (ФС). Разходите от тези фондове се разпределят за програми, проекти и проучвания предимно в инфраструктурата, производството и услугите в по-бедните райони. Програмите трябва да целят стимулиране използването на вътрешния потенциал за развитие на регионите.

В България постепенно се повишава степента на усвояване на средствата от тези фондове, но все още сме далече от средното ниво на останалите страни от ЕС. Причините за това изоставане са ясни – липса на необходимия експертен потенциал, липса на информация, недостиг на средства за съфинансиране, корупция, тромави процедури с многобройни обжалвания и други. Преодоляването им е сложно и продължително във времето.

За регионалното икономическо развитие на Тракия могат да се посочат следните възможности, свързани с членството в ЕС:

- Ефективно реструктуриране на регионалния икономически комплекс, благоприятствано от достъп до финансови, технологични и потребителски пазари;

- Използване на кръстопътното положение на района на четири световни транспортни коридора, което дава възможности за намаляване на транспортните разходи;

- Формиране на разпределителен център на горива и енергия;

- Развитие на ефективни мрежи от техническата инфраструктура с международно значение (автомагистрали, тръбопроводи, енергопреносна мрежа, съобщителен трафик и други);

- Използване на възможностите за трансгранично и транснационално сътрудничество за развитие на комуникациите, енергетиката, опазването на околната среда, образованието, местната икономика, туризма, културата, борбата с природните бедствия и аварията, териториалното устройство и т.н.

Посочените проблеми и някои възможности за тяхното решаване имат за цел да привлекат вниманието на обществеността, на експертната общност и на компетентните институции за съвместна работа за решаването им.

## ЛИТЕРАТУРА

1. **Д. Конакчиев.** Обща теория на регионалната икономика, кн. II – политика. Варна, ВСУ, 2004.
2. Закон за регионалното развитие, ДВ, бр. 50 от 2008 г.
3. Закон за административно-териториалното устройство на Р. България, ДВ, бр. 63 от 1995 г.
4. **Д. Конакчиев.** Обща теория на регионалната икономика, кн. I – основи, анализ. Варна, ВСУ, 2003.

## ЗАВРЪЩАНЕТО НА ИСТОРИЯТА НА БАЛКАНИТЕ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Тракийските българи ежегодно се събират от десетилетия на Петрова нива да отбележат отдалечаващите се във времето бунтовни събития от 1903 г. Всяка година в България вървят множество чествания на годишнини от събития, които са се случили далеч някога по времето на Османската империя и днес изглеждат само минало – годишнина от Априлското въстание, от Освобождението на България, от Илинденско-Преображенското въстание, от рождението или смъртта на големите имена в борбата за национално освобождение. Изминал е повече от един век от всяко от тези събития и те изглеждат като че ли останали в миналото на XIX и началото на XX век днес в първите десетилетия на XX век. Дали е така?

Преди няколко години американският геополитически мислител Робърт Кейган разви своята идея за съвременната геополитика със своята книга „**Завръщането на историята**“, противопоставяйки я на бестселъра на Франсис Фукуяма „**Краят на историята**“. Под „завръщане на историята“ Кейган имаше предвид отслабването на регулиращата сила на предходните големи геополитически играчи и развитие на многополярна световна система на множество различни играчи и локални центрове. Очевидно е, че в един свят, в който отслабва хегемонът на световната система, а капиталистическият център се тресе от кризи, имаме в определен смисъл завръщане във времето от края на XIX и началото на XX век. На Балканите това завръщане става с възхода на новата роля на Турция в един глобализиран свят.

Това има своите следствия за България, а и за наследниците на тракийските българи, вдигнали преди 109 години своето въстание за освобождение от разпадащата се Османска империя.

### **1. Завръщането на историята и войната за историите на Балканите**

През XIX и първите десетилетия на XX век бяха конструирани идентичностите на новите нации и държави на Балканите с коренно

различни интерпретации на едни и същи периоди. Затова и регионът беше непрекъснато по различни начини разделен и пълен с конфликти, защото интеграцията му трудно може да се реализира без единно четене на историите.

В началото на развитието на съвременните национални държави те формираха своята идентичност, изграждайки една канонична национална история, линейно движеща се към днешния ден и даваща чувство за сплотеност, за единство. Факт е, че досега всички балкански народи имат канонични истории, които дават противоположни интерпретации на общи за тях събития, на войните и противопоставенията помежду им.

Проблемната ситуация днес е, че приказките на политиките за „нови Балкани в нова Европа“, за интеграцията им в ЕС предполагат съчетаването на историите, нарастващо единство в историческите възприятия, но на практика тенденцията е точно обратната. Войната се води в няколко основни посоки:

1. Война за присвояване на фигури и периоди от историята – особено силна между България и Македония, Гърция и Македония, България и Румъния.

2. Война с коренно различно представяне на фактите – типичен пример са брийките на загиналите при арменския геноцид или цифрите за убити от една или друга страна, за пострадали, особено като се има предвид, че това е свързано с пари.

3. Война за интерпретации – коренно различна интерпретация на едни и същи събития.

4. Войната за дискурсите – например в България дали да се говори за „Османско робство“, „Османско владичество“ или „Турско робство“.

Язкото увеличаване на държавите на Балканите през последните десетилетия умножава четенията на миналото. Преди четвърт век имаше шест държави и шест различни четения на миналото на Балканите, сега вече са тринайсет и тези разночетения нарастват вътре във всяка от тях. В тази битка се присвояват имена и периоди, оценяват се по различен начин факти, хора и събития. При това конфликтите за миналото не са само битка на политиките. Това е битка на големи групи от хора в период на ерозия на национални граници, институции и кризи на идентичност. Балканската история с цялата система от символи и значения, актуални в колективната памет за миналото и служещи като инструмент за сплотяване, за единство на една или друга общност все повече се фрагментизира и става различна за нарастващо количество общности.

По-големи или по-малки групи в тях водят битка за историческа

идентичност, интерпретирайки в своя ползва общи исторически събития, опитвайки си да си присвоят имена на царе, исторически личности, територии, стремейки се да придърпат към себе си различни исторически периоди и интерпретации. Затова Гърция и Македония и досега не могат да се разберат за името на тази република и Гърция е наложила в международните институции названието „Бивша югославска република Македония“, отказвайки да признае това име на самостоятелна държава. Още по-отчетливи са битките за общо историческо наследство на българи и македонци, на претенциите за Косово на сърби и албанци и др.

Все повече общности в ситуация на все по-силна промяна са изправени пред ситуация на преосмисляне на идентичност и пренаписване на история. Така е не само у нас. В Турция се води война за османското и кемалисткото наследство. Ататюрк създаде модерна Турция, отказвайки се от османското наследство, обявявайки че нова Турция не е наследник на прогнилата Османска империя. Сега с надигането на ислямизма имаме противоположната тенденция на преосмисляне и пренаписване на миналото. Борейки се за идентичност, общностите си конструират и реконструират истории. Някога Чърчил беше казал, че на Балканите има повече история, отколкото те могат да понесат. Ако гледаме това, което стана последните десетина години на полуострова от войната в Югославия до ситуацията в Турция, той може би днес е прав повече отвсякога. Да си спомним, че страшните кръвопролития в Косово бяха свързани със сръбските възприятия за това, че става дума за район, който има особено историческо значение за нея. Всъщност израело-арабският конфликт в продължение на десетилетия не се ли опира вече на различни употреби на историята и свързаните с това т.нар. исторически права за притежаване на съответна територия, например Йерусалим. Ако направим такава аналогия, България сигурно би следвало да претендира например за територията на Волжка България. Всъщност цялата битка с т.нар. ислямски тероризъм се опира на различни интерпретации на миналото и възраждане на стари травми на отношения на ислямския свят със Запада.

## **2. Завръщането на исляма на Балканите**

В края на XIX и първите десетилетия на XX век изграждането на отделните балкански държави ставаше с просветителски и секуларен хъс на оставяне назад в миналото на религията, суеверията, предразсъдъците като двигател на поведението и инструмент за разграничаване от останалите. През последните години обаче историята се завръща с нарастващи религиозни разделения, противоречия, сблъсъци.

През 90-те години, когато пишеше своя бестселър „Сблъсъкът

на цивилизациите“ Самюъл Хънтингтън имаше предвид именно Балканите като един от ярките признаци на бъдещите битки между различни цивилизации, основаващи се на различни религии, които заменят предходните идеологически противопоставяния. На Балканите се срещат три различни по неговата схема „цивилизации“ – православна, ислямска и западна (католическа) – и това е „територия на разлома“. Не е случайно, че дори през 80-те години, дори в условията все още на наличието на два противоположни военни блока на Балканите – Варшавския договор и НАТО, две православни страни като България и Гърция, принадлежащи към противоположни системи, сключват помежду си споразумение за взаимна помощ при нападение от трета страна. А в бивша Югославия има война между православна Сърбия, ислямска Босна и католическа Хърватия, но война между православните сърби и македонци няма.

В условията на глобализация различията между тях не изчезват, а в някои отношения се и засилват. В социалистическа Югославия и България, в кемалистка Турция предходните религиозни различия рязко намаляват значението си, поради секуларността на режимите. В постсоциалистическите държави на територията на бивша Югославия тези различия обаче се оказват така важни, както са били вероятно преди два века.

Към това се добавя и фактът, че при формирането на национални идентичности на Балканите в повечето от държавите там елемент на тези идентичности е и религиозната традиция, дори когато съответната общност е секуларна. Причината за това е не само фактът, че чак до XIX век разграничението на населението в Османската империя става на религиозен принцип („правверен“ – „гяурин“ и източно-православен–католик), но и това, че и след възхода на националната идентичност религията играе по-важна отколкото в Западна Европа роля при нейното формиране. Това води до силни конфликти, противопоставяния, войни, негативни стереотипи за другия на Балканите, родили понятия като „балканизация“. За това допринася във висока степен и фактът, че отделните нации на Балканите не се появяват едновременно, а основанията на развитието им са твърде различни, не се опират на един принцип, зависят от множество външни фактори. Общият етнически произход е важен, но в редица случаи той не служи за основа на единна нация – сърбите и черногорците имат общ етнически произход, а са свързани с две национални общности, същото е и с българите и македонците. Не е достатъчна и общността на езика, което се вижда пак от сърбите и черногорците. Важна и в някои случаи решаваща е религията, независимо от това обаче тя съвсем не е предпоставка във всички случаи за формиране на нации.

При хърватите тя допринася за отделянето им от сърбите, с които имат общ език, но ги разделят католицизмът и православие. При албанците много по-силен се оказва етническият фактор, а не различията в религията, поради което албанци–католици, православни, мюсюлмани, чувстват себе си като част от една нация.

Нещата се усложняват от кризата секуларизма и отхвърлянето на предходния атеизъм на Балканите. В секуларна кемалистка Турция не просто се завръща ислямът, а дори се водят битки между различни ислямски групировки – тази на управляващата Партия на справедливостта и развитието на Ердоган и движението „Гюлен“ на ислямския проповедник Фетхуллах Гюлен. Кризата на досегашните идеологии тласка партиите към обръщане към религията като носител на сакрално и в България, подобно на Турция. Министър-председателят Бойко Борисов инспектираше, докато беше на власт, строителството на църкви, не на научни институти или високотехнологични заводи. Партията му даваше дарения от субсидията си за строителството на църкви, не за образователни институции, както е било в предходни периоди. Повече от сто години след Освобождението на България в нея започнаха сблъсъци и конфликти на религиозна основа – сблъсъкът пред софийската джамия Баня Башъ преди няколко години, сблъсъкът пред джамията в Пловдив през 2014 г., протестите срещу връщането на културни паметници на ислямското вероизповедание и използването им за религиозни цели, протести пред съда в Пазарджик във връзка със съда срещу имами, обвинени в ислямски радикализъм. Турската дипломация води битка за завръщане на ислямски имоти на България. Турската държава и ислямският свят като цяло финансират ремонта и изграждането на нови джамии.

От гледна точка на демографските тенденции Балканите ще стават все по-ислямски и ще се изостря въпросът за съществуването на ислям и християнство. Броят на джамиите на Балканите днес е по-голям, отколкото преди един век. Това е характерно за цяла Европа, която през XXI век ще става все по-мюсюлманска. Наскоро Хамбург призва на мюсюлманите правото да почиват на празниците си. Работниците и учащите се ще имат право на съответните почивни дни. Това ще е свързано с вероятни конфликти от две посоки. От една страна на ислямски терористи и фундаменталисти, което се вижда в арабския свят в региони на среща на религиите, особено в Ирак и в Сирия. От друга страна, на християнски фундаменталисти и националисти. При тази ситуация ще стои отново и отново въпросът за използване на ресурсите на традиционното съжителство и комшулук между различните религии, за недопускане на „сблъсък на цивилизациите“.

### 3. Променящите се геополитически баланси между Турция и останалите балкански държави

В резултат на около двувековна догонваща модернизация на балканските държави, наред с прехода от традиционно аграрно към модерно общество със съвременни институции, протича процес на рязко раздалечаване между отделните части на този регион в социално-икономическо отношение. Глобалните капиталистически отношения, в които те са били включени, водят до дивергенция на няколко равнища. *Първо*, вътре в отделните страни имаме нарастващи различия между отделните им части – типичен пример в това отношение са различията между Истанбул в Турция и малоазиатските ѝ покрайнини, които са по-големи сега, отколкото по време на Османската империя; подобна е ситуацията с различията между София и отделни региони като Монтанско, Видинско, Врачанско. *Второ*. Нарастват различията между отделните държави, като засега перспективите за тяхното намаляване са сравнително минимални. *Трето*, увеличават се дистанциите между западноевропейските и балканските държави – Гърция, която е с най-висок брутен вътрешен продукт на човек от населението на Балканите, през последните две десетилетия се сочи като най-неуспялата страна в ЕС.

Няколко са основните предизвикателства, пред които са изправени балканските държави днес от гледна точка на конвергентно-дивергентните процеси помежду им и спрямо ЕС.

Първото от тях е умножените политически единици. През XIX век функционират множество идеи за Балканска федеративна република, обединяваща всички региони и народи на Балканите. Отчасти реализация на тези идеи е Югославия, но нейното съществуване продължи едва около седем десетилетия и тази единица се оказа нежизнеспособна. На някогашната територия на бивша Югославия имаме нови седем републики, които значително се различават по своята икономическа мощ, жизнено равнище, БВП на човек от населението и съответните политически, етнически и религиозни проблеми. Най-развитата част остава Словения, следвана от Хърватско, а най-изостаналата част е Косово, като днес дистанцията помежду им е много по-голяма в сравнение с преди половин век по множество най-различни показатели. Днес броят на балканските държави е два пъти по-голям, отколкото преди две десетилетия. Никъде другаде може би в историята на такава малка територия толкова бързо не се е увеличавал броят на държавите, както на Балканите през този период. Това безспорно е резултат на тежки кризисни и разпадни процеси, които са крайна форма на дивергенция между определени територии. В момента на Балканите има повече държави, отколкото когато и да е в модерната история, т.е. те са



раздробени на множество малки държавици, всяка от които се опитва сама да реализира политическа и икономическа политика на конвергенция с Европа. Най-напреднали в това отношение са Словения, България и Румъния, които са официално членки на ЕС. Предстоят дълги години процеси на приобщаване и опити за конвергентни процеси и при останалите държави. Факт е, че равнището на регионално сътрудничество нараства и потокът от хора между отделните балкански държави е по-голям откогато и да е било в историята. В същото време дистанцията между отделните части вътре във всяка от отделните държави не намалява, а нараства.

Второто предизвикателство е възходът на локални и етнически и религиозни идентичности във всяка от тях, което носи със себе си опасност от фрагментизация, увеличаващото се движение на хора и мултикултурализация. Придържането обаче към доминиращи нагласи на утвърждаване на етнически чисти нации на определени региони носи със себе си заплахите от конфликти и противопоставяния. Спасението от изострящи се противопоставяния и конфликти в стила на XIX и XX век е преход от утвърждаване на политическа към гражданска нация, но без мултикултуралистки крайности, които биха имали силно дивергентен ефект. Френският модел на политическа нация може би е най-приложим към нашия регион.

Третото предизвикателство е свързано с бързо променящите се етнодемографски и етнорелигиозни баланси на Балканите, които както показва не само историята на този, но и на други региони, носят със себе си нарастващи опасности от противопоставяния и конфликти. Темповете на нарастване на населението в Турция и сред албанското население на полуострова са такива, че общият баланс на населението на Балканите много бързо се променя.

Единственото спасение от нови конфликтни процеси в резултат на този тип дивергенции би било интегрирането на полуострова в ЕС и интензифициране на икономическите взаимодействия между отделните региони. В тези условия България би могла да играе активната роля на мост между отделните балкански държави, които тепърва предстои да бъдат интегрирани и Европейския съюз.

Това обаче е само едната възможност. Другата, която изглежда много по-силна на фона на това, което наблюдаваме през последните два века на Балканите, е на увеличаваща се социално-икономическа и етнорелигиозна дистанция между отделните части на полуострова. Като че ли това е обективната логика на капитализма, която не изравнява, а увеличава дистанциите между страни и региони.

Няколко са основните посоки на промените, от които ще зависи съдбата на Балканите през следващите десетилетия:

- Трансформация на световната система, край на съществуващата световна система и нейния център и възход на нови сили, чийто най-ярък израз са държавите от БРИКС. Завръщане в определен смисъл към ситуацията от края на XIX век, когато предходният световен хегемон губи позиции, във възход са нови големи сили и от геополитика на политическия идеализъм се върви към свят на политическия реализъм или неореализъм, при който Балканите отново стават зависими от борбата на множество различни сили – САЩ, Русия, Германия. В битката се включва и завръщащата самочувствието си Турция, чувстваща се така силна както Османската империя през XIX век и готова да се включи в геополитически игри.

- Разширяването на ЕС към Балканите и опитът те да бъдат интегрирани, паралелно с кризата на ЕС и в частност дългова криза в него и в центъра на световната система, съчетаваща се със серия от други кризи – на националната идентичност и мултикултурализма, на социалната държава.

- Ново регионално разположение на силите на Балканите, ускоряващо се с икономическия крах на Гърция, която за много десетилетия е противовес военно-политически на Турция.

Очевидна е ситуацията на нови икономически и военни баланси на полуострова, даващи храна на идеолозите на неоосманизма, според които Турция постепенно се превръща в големия играч в региона, заемайки някога от Османската империя.

#### **4. Какви са перспективите за неоосманистки ред на Балканите?**

След книгата на Ахмет Давутоглу за неоосманизма възниква въпросът, доколко съществуват благоприятни предпоставки за възстановяване на Османската зона на влияние, в която влиза и България, а и други балкански държави. Аргументи за това е ускорено нарастващата асиметрия **в демографската, икономическа, военна, политическа мощ между Турция и другите балкански държави.**

През 1875 г. Османската империя фалира и изглежда отиваща в миналото. Това е един от стимулите на Априлското въстание и след това войната за Освобождение на България. Османската империя отстъпва, противоречията в нея нарастват и това е стимул за Илинденско-Преображенското въстание. То завършва с поражение, но това не спира разпада на Османската империя. Идва Балканската война, в която тя претърпява поражение, идват хаосът и последицата от кръвави разправи с борещото се за еманципация население в различни региони – арменци и тракийски българи. Първата световна война слага край на империята и създава нова геополитическа обстановка

за България. Възниква Република Турция, обявяваща, че няма нищо общо с Османската империя – светска държава, която се опитва като освободена България да усвои европейски институции и да се модернизира. Геополитическото разположение на силите на Балканите е в полза на балканските християнски държави, макар и свързани по различен начин с големите геополитически сили.

Нещата започват да се променят през 1974 г., когато в Северен Кипър е извършен преврат, там навлизат турски войски и през 1975 г. е провъзгласена Турската федеративна държава, а през 1983 г. това става независима държава – Турска република Северен Кипър. На Балканите се появява втора турска държава, имаме конфликт между Турция и Гърция и независимо, че и двете страни са членки на НАТО, тази организация се оказва неспособна да разреши този конфликт. Десетилетие по-късно на Балканите ще възникнат още две мюсюлмански държави, които в много отношения Турция разглежда като своеобразни нови две турски държави и развива ускорено много тесни връзки – Босна и Косово. Възникнала е нова геополитическа ситуация на завръщане на Турция на Балканите и като регионална геополитическа сила, която участва в процесите на полуострова. Тя е коренно различна от тази в началото на XX век, дори от края на XX век.

Според Международния валутен фонд през 2013 г. турската икономика е на 16 място в света по БВП по паритет на покупателна способност – 1 трлн. 174,2 млрд. долара. След нея на 45 място с БВП от 285,1 млрд. долара е Румъния. Гърция е на 48 място с 265,6 млрд. долара. България е на 69 място със 105 млрд. долара, Сърбия – на 76 място с 81,1 млрд., Хърватско – на 79 със 77,9 млрд., Словения – на 87 с 57,4 млрд., Босна и Херцеговина – на 105 с 32,1 млрд., Албания – на 115 с 26,5 млрд., Македония – на 119 с 22,6 млрд., Косово – на 138 с 14 млрд., Черна гора – на 149 със 7,4 млрд. Разстоянието между първата и последната държава в тази класация е близо 160 пъти. България изостава от Турция повече от единайсет пъти. **Като цяло БВП на Турция е по-голям, отколкото на всички останали балкански държави, взети заедно, и това означава гигантски икономически дисбаланси между тях, каквито не е имало никога преди това в историята от времето на Османската империя досега.**

През 2001 г. дори само шестимата турски милиардери са имали богатство, по-голямо от БВП на България. Това са били Мехмет Карамехмет, който е бил на 87-о място с лично богатство от 4 млрд. долара. Той е притежавал 43 % от акциите на мобилния оператор Turkcell, притежаващ 65 % от пазара в Турция и мобилни оператори в Азербайджан, Грузия, Казахстан, Молдова, а така също и занима-

ващ се с дейност в банковата сфера, индустрията, строителството. След него е бил Сакип Сабанджъ с 3,3 млрд. долара, притежател на „Акбанк“, една от най-големите турски банки, собственик на компании за текстил, химически заводи, камиони и автобуси, автомобилни гуми, мотели и пр. На 157-о място в класацията на „Форбс“ е бил Ферит Сахенк, притежаващ най-голямата частна търговска банка в Турция „Гаранти банк“ с активи от 15,5 млрд. долара. Рахми Коч е бил на 180-о място с 2-3 млрд. долара със средства, вложени във финансовата сфера и производителя на електроника „Беко“, заводите за автомобили „Тофаш“, за автомобилни гуми „Фулда“, хипермаркетите „Мигрос“ и пр. На 351-во място е бил Кемал Юзан с богатство от 1,3 млрд. долара. В класацията е и Тургаи Чинер с около 1 млрд. долара, притежател на компанията „Парк груп“. В Турция се намира медиен магнат като Айдын Доган, чиито компании имат годишен оборот от 2,5 млрд. долара и включват 8 ежедневника, две национални телевизии и множество други сфери, насочващ се активно към България.

Не по-малко драстични са *ускорено нарастващите дистанции в демографско отношение*, които имат ключово значение за държавообразуването, а и играят съществена роля в перспективите на една нация. При първото преброяване на населението на Турция през 1927 г. то е било 13,6 млн. души, през 1950 г. е около 21 млн. души, през 1970 г. е 35 млн., през 1985 г. е вече над 51 млн. души, т.е. нараснало е в сравнение с 1927 г. около 4 пъти, докато българското население е нараствало много по-бавно. През 2000 г. населението на Турция е било около 65 милиона души и продължава бързо да нараства, докато българското население е малко под 8 милиона. Средногодишният ръст на населението в България през периода 1975-1980 г. е 0,3 на сто, в Гърция е 1,2 на сто, докато през последните 50 години ръстът на населението в Турция е между 2,1 и 2,9 на сто годишно и оценки-те показват, че тя е далеч от спиране на този процес<sup>1</sup>.

По сравнителни оценки за 2014 г. демографската класация на балканските държави е следната: Турция – 81 млн. 619 392 души; Румъния – 21 млн. 729 871 души; Гърция – 10 млн. 775 557 души; Сърбия – 7 млн. 209 764 души; България – 6 млн. 924 716 души; Босна и Херцеговина – 3 млн. 871 643 души; Хърватска – 4 млн. 493 312 души; Албания – 3 млн. 020 209 души; Македония – 2 млн. 091 719 души; Словения – 1 млн. 988 292 души; Косово – 1 млн. 859 203 души; Черна гора – 650 036 души<sup>2</sup>. **Населението на Турция е по-голямо, отколкото населението на всички останали балкански държави, взети заедно. Общият брой на ислямското население на Балканите, ускорено се увеличава, ако се вземе населението на Турция като цяло и ислямското население на Балканите**

**регионът се оказва доминиращо мюсюлмански.** И тук дистанцията в демографската мощ на отделните държави е огромна, като има тенденции населението да се увеличава в страните с доминиращо ислямско население, а в останалите да намалява. За сравнение през 1950 г. пропорцията между населението на България и Турция е приблизително 1 към 2,8, а днес е над 1 към 11.

Очаква се в близко бъдеще Турция да стане най-населената страна в Европа, което радикално променя нейната позиция не само на Балканите, а и в Европа. Ако наистина се реализира перспективата на приемането на Турция в ЕС, това радикално ще промени географското, религиозното и културното съдържание на целия Европейски съюз, в който тя ще бъде с най-голямото население. При запазване на сегашните демографски перспективи към 2035 г. Турция ще е изпреварила и Русия по брой на населението, а жизненият ѝ стандарт средно още сега е по-висок и икономическата дистанция между нея и Русия нараства. Така се очертава тя да замести Русия като сила, която налага своето поведение върху околните.

За този сценарий допринасят и турското население в България, и българските изселници в Турция, които са много активен мост за взаимодействие между двете страни. Наличието на двойно гражданство дава възможност фактически Турция директно да оказва влияние и върху политическия живот в страната чрез тези хора, а и да бъдат използвани за „обратна вълна“ на завръщащи се заселници, които се заселват компактно и изкупуват земята в големи региони, превръщайки се така в ударна сила на стратегическия стремеж на Турция за икономическо и политическо завръщане и овладяване на Балканите. От юни 2001 г. Турция премахна визите за български граждани и сега всеки от България може да стои в страната до три месеца. Това ускорява движението на хора между двете страни. Почти всеки български турчин е посетил и престоял за известно време в Турция, някои работят там и се връщат. Границата е силно проницаема, което при демографското превъзходство на Турция и демографския колапс на България ще засилва процесите на демографска инвазия и възможностите за икономическо и политическо влияние. Само по време на парламентарните избори в България през 2001 г. около 30 000 български турци са влезли в България. Държавната политика на Турция е да стимулира по-скоро движение на население по посока на България, отколкото в обратната посока, макар че след влизането на България в Шенгенската зона и усложняването на механизма за издаване на визи за България тенденцията е обратна.

Ако вземем друг показател, какъвто е „*глобалният индекс на мира*“, класиращ 158 държави за 2013 г. на основата на експертна

оценка на около 30 показателя от 1 до 5, в които влизат оценки за милитаризацията на страните, различни прояви на насилие между гражданите, терористични актове, политическа нестабилност, равнище на насилствени престъпления, нарушения на човешките права, външни и вътрешни конфликти, отношения с околните страни, недоверието помежду им и пр, също откриваме огромна дивергенция между балканските държави, израз на общата тенденция на нарастващи дистанции помежду им. В тази класация на първо място като най-мирната държава е Исландия, Словения е на 8-мо място, Румъния – 32-ро, Хърватия – 35-то, България – 39-то, Сърбия – 64-то, Босна и Херцеговина – 65-то, Албания – 66-то, Македония – 68-мо, Кипър – 73-то, Гърция – 77-мо, Черна гора – 81-во, Турция – 130-то<sup>3</sup>. **Турция е най-войнствената и най-милитаризирана държава на Балканите. Нейната армия и военна мощ са по-големи, отколкото на всички останали държави на Балканите, взети заедно.**

Днес бившите социалистически страни на Балканите представляват мозайка от малки и зависими отвън държавици, каквито са били в края на миналия век, но сега при съвсем друго демографско, военно и икономическо съотношение спрямо Турция, която е все по-нарастващ гигант спрямо всяка от тях поотделно, като ще може да използва активно нарастващото мюсюлманско население във всяка от тези страни поотделно.

Дисбалансът на демографска, икономическа и военна сила на Балканите днес е по-голям отвсякога след Освобождението на България от Османско робство. Всичко това неумолимо ще обвързва и съдбата на България през следващите десетилетия много по-тясно с Турция. При това положение утвърждаването на тенденциите на европеизация на тази страна биха имали важни следствия и за нас. Това би означавало притъпяване на турския национализъм и много по-голямо уважение към правата на малцинствата и особено на кюрдите от страна на самите турци. Друг е въпросът за шансовете тя да стане член на ЕС, доколкото това би означавало не просто културни и цивилизационни промени тук на Балканите, каквито ще вървят през следващите две десетилетия, а такива промени в цяла Европа, защото тя би се превърнала в една от най-големите страни – членки на съюза.

Проблемът е, че в самата Турция има множество предпоставки за нестабилност и трудна прогнозируемост на перспективите. Затова и голямата прогноза, която можем да направим, е, че завръщането на историята на Балканите ще продължава и трябва да бъдем готови за противоречията и конфликтите, които носи това със себе си. България вече е включена в серия от противопоставяния на големи сили,

които водят битка за Балканите – САЩ, Русия, Германия, Турция. В тази битка историята изобщо и историята на тракийските българи ще бъдат все по-важни. Затова трябва да сме готови да се борим за тях, да ги защитим. Защото защитавайки тях, ние се борим за себе си, за собственото оцеляване и продължение напред от миналото към бъдещето.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> **Старченков. Г. И.** Население Турецкой републики: демографско-экономический очерк, М., Наука, 1990, с. 43.

<sup>2</sup> Вж. CIA – The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2119rank.html>, 20.04.2014.

<sup>3</sup> Вж. Global peace index 2013: the full list, In: *The Guardian*, 11 June 2013.



## СЪДЪРЖАНИЕ

*Васил Проданов.* Тракия – това сме ние: уводни думи / 5

### Част I. Регионална история и национална идентичност

*Васил Проданов.* Тракия в българската национална идентичност / 8

*Ангел Марин.* Размисли на тема „Тракия в българската национална идентичност“ / 29

*Илия Тодев.* Тракия във възрожденските търсения на модерна българска идентичност / 38

*Коста Льондев.* Свиленградският регион – твърдина на българската национална идентичност / 43

### Част II. Илинденско-Преображенското въстание и неговата роля и смисъл 110 години по-късно

*Васил Проданов.* Мястото на Преображенското въстание в българската национална памет / 51

*Светлозар Елдъров.* Илинденско-Преображенското въстание, или смисълът на саможертвата / 60

*Иван Филчев.* Конгресът на тракийци на Петрова нива през 1903 г. / 76

*Ваня Стоянова.* Българското национално движение в малкотърновския край до Балканските войни / 86

*Таня Марева.* Родопа през 1903 година / 97

*Красимира Узунова.* Тракийският войвода Георги Тенев и участието му в Преображенското въстание през 1903 г. / 119

*Михаил Желязков.* Фамилия на родолюбци и борци за свобода / 126

*Иванка Делева.* „...Не мога да отмина с мълчание...“ – спомени на Вълчо П. Василев и протоерей Сава Шаренков за Преображенските събития / 140

*Иван Бубалов.* Яни Попов и неговата песен „Ясен месец“ / 145

### Част III. Балканската война и националната идентичност

*Иван Филчев.* Балканската война, тракийските българи и националната идентичност / 157

*Надежда Недкова.* Михаил Герджиков и действията на доброволческия отряд в Лозенградския санджак по време на Балканската война / 170

#### **Част IV. Етнодемографски промени, етническо прочистване и геноцид над тракийските българи**

- Венцислав Мучинов.* Тракия в миграционната политика на Османската империя през XIX век (до 1878 г.) / 181
- Димитър Шалапатов.* Българските християнски селища в Източна Тракия / 193
- Панайот Маджаров.* За добросъседството на народностите, населявали Източна Тракия до началото на XX век и взаимното им влияние в духовната култура / 204
- Стоян Райчевски.* Етнодемографски промени в Източна и Западна Тракия през 1913-1923 г. Първото етническо прочистване в Европа / 235
- Георги Янков.* Ролята на младотурското правителство и на Гюмюрджинските автономисти за погрома над българските християни от Западна (Беломорска) Тракия през 1913 година / 277
- Георги Илиев.* Геноцидът заличил българската национална идентичност в Тракия / 293
- Геновева Михова.* Демографските политики на България за приобщаване на бежанците от Тракия / 312
- Красимира Узунова.* Тютюнотьрговецът Георги Чалбуров – от бежанеца до индустриалеца / 325

#### **Част V. Тракийският фолклор – носител на майсторство и идентичност на нацията**

- Валентина Ганева-Райчева.* Специфики на локалните традиции в района на Сакар / 335
- Наталия Раикова.* Фолклорна музика край границата: тракийци в Сакар / 348
- Владимир Владимиров.* „Тракийската“ тамбура – поява и влияние. Връзка с процесите на модернизация и глобализация на фолклорната ни традиция / 358
- Ангел Янков.* Кираджийството в Долен Рупчос / 365

#### **Част VI. Българската православна църква и идентичността на тракийските българи**

- Ваня Стоянова.* Българската православна църква в Източна Тракия в защита на тракийските българи / 378
- Георги Митринов.* Молби на българското население от Софлийско, Димотишко и Ортакойско за приобщаване към Българската екзархия, датирани от 90-те години на XIX в. / 385

*Лизбет Любенова.* Дневникът на свещеник Иван Дочев  
като извор за етнокултурния и социално-икономическия профил  
на Източна Тракия / 399

**Част VII. Родопите и българската национална идентичност**

*Максим Мизов.* Родопите – крепост на българския  
народностен дух...?! / 418

*Ивайло Христов.* Етнокултурни аспекти на турцизирането  
на българите мохамедани в Родопите през XX век / 439

**Част VIII. Съвременни проблеми на Тракия и съхранението  
на българската национална идентичност**

*Емилия-Боряна Славкова.* Значението на външната зависимост  
на турския капитализъм за Тракия като елемент  
на българската национална идентичност / 453

*Димитър Ал. Йончев.* Глобални и регионални тенденции в Тракия / 468

*Дончо Конакчиев.* Тракия – някои актуални проблеми на регионалната  
икономика / 510

*Васил Проданов.* Завръщането на историята на Балканите / 518

## СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Ангел Марин, генерал – вицепрезидент на Република България (2002-2012)

Ангел Янков, доц. д-р – Регионален етнографски музей, Пловдив

Валентина Ганева-Райчева, доц. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей, БАН

Ваня Стоянова, гл. асистент, д-р – Институт за исторически изследвания – БАН; научен секретар на Тракийския научен институт

Васил Проданов, чл.-кор. проф., д.ф.н. – Директор на Тракийския научен институт, професор в УНСС и ИИОЗ–БАН

Венцислав Мучинов, доц. д-р – Институт за изследване на населението и човека – БАН

Владимир Владимиров, гл. ас. д-р – Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство, Пловдив

Геновева Михова, доц. д-р – директор на Центъра за изследване на населението към БАН (2008-2010)

Георги Митринов, доц. д-р – Институт за български език – БАН

Георги Илиев – София

Георги Янков, проф. д-р – УНСС

Димитър Ал. Йончев, д-р – Тракийски научен институт, София

Димитър Шалатапов – Тракийски научен институт, Хасково

Дончо Конакчиев, проф. д-р – Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“

Емилия-Боряна Славкова, н. с. – Тракийски научен институт, София

Ивайло Христов, доц. доктор на науките – УНСС

Иван Бубалов – Бургас

Иван Филчев, проф. д-р – Тракийски научен институт, София

Иванка Делева – Регионален исторически музей, Бургас

Илия Тодев, проф. д.и.н. – Институт за исторически изследвания – БАН

Коста Льондев – Историческо дружество – Свиленград

Красимира. Узунова, д-р – Регионален исторически музей, Хасково

Лизбет Любенова, доц. д-р – Институт за исторически изследвания – БАН

Максим Мизов, доц. доктор на социологическите науки – Център за исторически и политически изследвания

Михаил Желязков – Бургас

Надежда Недкова – Тракийски научен институт, София

Наталия Рашкова, доц. д-р – Институт за етнология и фолклористика с  
Етнографски музей – БАН

Панайот Маджаров – Тракийски научен институт, София

Светлозар Елдъров, проф. д.ист.н. – Институт по балканистика с център  
по тракология – БАН

Стоян Райчевски – Тракийски научен институт, София

Таня Марева – Регионален исторически музей, Смолян

**ИЗВЕСТИЯ  
НА  
ТРАКИЙСКИЯ  
НАУЧЕН  
ИНСТИТУТ  
КНИГА 11**

Редактор *Васил Проданов*  
Коректор *Димитър Матеев*

Формат 60×84/16  
Печатни коли 33,5

ISSN 1312–6741

**536**